

Управління культури Волинської обласної державної адміністрації
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
Центр дослідів Волині при СНУ
Волинський краєзнавчий музей
Державний архів Волинської області
Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України

Минуле і сучасне Волині та Полісся. Некрополі краю

*Матеріали LVI Волинської обласної
наукової історико-краєзнавчої конференції,
25 листопада 2015 року, м. Луцьк*

Науковий збірник

Випуск 56

м. Луцьк, 2015

УДК [93 + 02] (477.82) 08
ББК 63.3(4 УКР – 4 ВОЛ) я 43+78.33
М 62

Минуле і сучасне Волині та Полісся. Некрополі краю. Науковий збірник. Випуск 56. Матеріали LVI Волинської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції, 25 листопада 2015 року, м. Луцьк. Упоряд. Г. Бондаренко, А. Силук. – Луцьк, 2015. – 250 с., іл.

У науковому збірнику вміщено статті та повідомлення учасників LVI Волинської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції, яка відбулася в м. Луцьку 25 листопада 2015 р. Дослідження присвячені історії та сучасному стану некрополів волинського краю. В окремий розділ виділено статті та повідомлення із загальних питань історичного краєзнавства та краєзнавчої освіти.

Розраховане на науковців, краєзнавців, музейних і освітніх працівників та широке коло шанувальників минувшини.

Оргкомітет:

Дмитрук Валерій, начальник управління культури Волинської облдержадміністрації;

Бондаренко Геннадій, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, голова Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України;

Силук Анатолій, директор Волинського краєзнавчого музею, заступник голови Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України;

Шваб Анатолій, доктор історичних наук, доцент Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, голова Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, заступник голови Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

Редакційна колегія: *Геннадій Бондаренко, Олександр Дем'янюк, Анатолій Силук.*

Відповідальний за випуск: *Анатолій Силук.*

Технічний редактор, комп'ютерна верска, дизайн: *Олександр Трофімук.*

Матеріали надруковані в авторській редакції.

У разі передруку посилання на науковий збірник обов'язкове.

Видання здійснене в рамках Регіональної програми розвитку культури, мистецтва і туризму в області на період 2011-2015 роки.

Розділ I. Некрополі Волині: дослідження та матеріали.

Геннадій БОНДАРЕНКО (Луцьк)

НЕКРОПОЛІ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Проект дослідження

Обґрунтування

Вивчення некрополів у межах будь-якої області, а особливо такої як Волинська, має важливе значення в системі містобудування та архітектури, у садово-парковому плануванні, у визначенні розташування систем комунікацій комунального господарства тощо. Міста Волині постійно розбудовуються і тому знання про колишні поховання, розташування кладовищ та окремих захоронень мають практичне значення для міського господарства. Разом з тим, вивчення населення, окремих історичних постатей також вимагає дослідження як самих некрополів, так документів і матеріалів різних епох. Багатовікові нашарування давніх поселень і поховань містять у собі не лише історичну інформацію. Вони можуть нести негативну енергетику, яка впливатиме особливо на дітей, бути джерелом інфекційних захворювань.

Створення житлових і соціально-культурних комплексів на місцях, які пов'язані з похованнями суперечить також міжнародній практиці та морально-етичним нормам.

Слід зауважити, що Волинська область – це край з півторатисячолітньою історією. Тому багато кладовищ і захоронень не залишили по собі документації і вже відсутні в історичній пам'яті, яку слід поновити за допомогою комплексного вивчення дослідниками істориками, археологами, мистецтвознавцями тощо. Таким чином, дослідження і використання знань про некрополі є важливою науковою і практичною стороною життя області та її мешканців.

У волинезнавстві однією з важливих проблем є вивчення некрополістики. Центр дослідів Волині при СНУ представив дві програми. Одна з них охоплює питання некрополів області, інша – Луцька. Ці програми були представлені на різних краєзнавчих конференціях, у відповідну комісію обласної ради, але комплексного дослідження і вивчення ця тема не набула. Втім, потреба у виконанні таких програм існує давно у зв'язку із розширенням забудови населених пунктів, особливо міст, з проведенням різних комунікацій. Також необхідно зафіксувати поховання часів двох світових воєн та інших подій. Прикладом може бути вшанування пам'яті в'язнів Луцької в'язниці, розстріляних у червні 1941 р. Встановлення пам'ятних знаків на місцях боїв, поховань і братських могил.

Облік одиночних поховань і могил має бути зроблений в усій області, щоб впорядкувати некрополістику, враховуючи традиції українців та інших етнічних груп.

Прикладом може бути дослідження А. Суліка по Ковелю, яке він представив у вигляді монографії про польські поховання. Річ у тому, що німці, чехи, поляки, євреї часто шукають могили своїх прашчурів, які лежать у волинській землі. Отже потрібно не лише дослідити могили, але й створити довідково-наукову базу для практичного використання.

План проекту

(розраховано на 5 років)

1. Підстава для проведення робіт.

- Указ Президента України "Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні" за № 35/2001 від 23 січня 2001 р.

Керівник завдання і виконавці – 3-5 осіб (залежно від фінансування).

2. Мета та вихідні дані для проведення робіт.

Вивчити на основі сучасних методологічних засад, нових і комплексу відомих археологічних, писемних, етнографічних та інших джерел, аналізу вітчизняної і зарубіжної історіографії історію та культуру, політичні, соціально-економічні та етнокультурні процеси, традиційно побутову культуру краю, які впливали на умови формування, становлення, функціонування та руйнацію кладовищ у Луцьку.

Основна ідея теми – показати виникнення, розвиток та теперішній стан кладовищ та поховань в області, їх роль в контексті збереження традицій етнічних спільнот: українців, поляків, чехів, євреїв, вірмен та караїмів тощо. Як частина порубіжної території на західних кордонах України, цей край вимагає глибокого вивчення його історії, культури, соціальних і політичних процесів у важкі періоди міжетнічних конфліктів,

воєн, революцій на основі нових методологічних підходів з позицій історизму. Це тому, що окремі історичні події з минулого і сьогодні впливають на стосунки між людьми краю і з сусідніми державами.

Важливою стороною дослідження краю є відтворення закономірностей і особливостей його розвитку, які впливали на долю населення, на представників різного етносу і на їхні стосунки, на взаємопроникнення культур і традицій. Необхідно осмислити і переосмислити на новій джерельній та методологічній основі, зокрема, усній народній історії, історії повсякдення, психоісторичного аналізу долю представників культури та їх місце у важливих процесах минулого і дослідити ці процеси на основі вивчення некрополів краю..

У вітчизняній історичній науці вивчення некрополів краю відбувається фрагментарно та епізодично. Ця тема досліджувалась науковцями, краєзнавцями-аматорами в більшості в контексті інших тем і частково представлена у 70-х роках ХХ ст. в “Історії міст і сіл УРСР”, у томах про Волинську область. У 1996 р. вийшло три томи «Книги пам’яті України. Волинська область». Публікації на згадану тематику трапляються у наукових збірниках краєзнавчих конференцій “Минуле і сучасне Волині та Полісся”, зокрема у випуску ХІХ, у проєктах «Реабілітовані історією» та «Книга скорботи».

Актуальність і безперечна важливість розробки цієї теми полягає в тому, що необхідність є показати некрополі таких населених пунктів як Луцьк, Ковель, Володимир-Волинський, Нововолинськ які свідчать про історію різних етнічних общин. існування інтелектуальної еліти краю.

З відкриттям теми “Некрополі Волинської області” буде створена можливість підготовки ряду наукових видань, проведення наукових конференцій, що сприятиме створенню відповідної історичної школи та напрямів історичних досліджень у закладах освіти, науки і культури регіону, які сприятимуть збереженню історичної пам’яті та збереженню могил пращурів.

3. Очікувані наукові результати.

На якісно новому рівні й у значному обсязі наукової інформації буде досліджено кладовища в області.

Проведення ряду наукових конференцій і семінарів приверне увагу до історії, культури і проблем краю. Буде створена можливість вивчити важливі питання життя і діяльності відомих і маловідомих історичних постатей, які полишили свій слід на кладовищах міст і сіл краю. Посилиться увага до проблем духовного життя і долі людини як історичного джерела та розширення історичного часу кожної особи вже у пам’яті нащадків.

З відкриттям теми “Некрополі Волинської області” буде створена можливість підготовки ряду наукових видань і залучення науковців ВНЗ, дослідників з архівів, музеїв та бібліотек. Разом з тим, з’явиться ще одна можливість вивчити основи духовності і традиційної побутової культури у збереженні пам’яті про тих, хто вже пішов з життя, але залишив свій слід і продовжує впливати на майбутнє покоління.

Органи державного управління одержать можливість збереження та використання унікальної інформації в галузі культури і сакральних пам’яток регіону, які пов’язані з некрополями.

У межах теми зможуть взяти участь студенти, аспіранти і докторанти, які будуть вивчати історію та культуру краю. До вивчення окремих тем зможуть долучитись й інші дослідники, які досліджують край за його межами.

4. Етапи роботи.

№	Найменування етапів роботи	Строки виконання робіт	Наукові результати
1	2	3	4
1	<i>Збір і аналіз джерел та історіографії:</i> а/ Розробка і обґрунтування програм і концепції дослідження; визначення тем. б/ Вивчення стану розробки теми, збір і опрацювання джерел та матеріалів архівів і музеїв в Україні та за її межами.	1 - 2-й рік 1-й рік 1-3-й рік	Створення банку даних; наукові публікації у “Літописі Волині”, “Віснику Волинського університету” (серія історія); відбір документів, матеріалів, фотографій, карт, схем, ілюстрацій. Підготовка до видання збірника документів і матеріалів. Ряд наукових семінарів “Некрополі як пам’ятки історії”.

№	Найменування етапів роботи	Строки виконання робіт	Наукові результати
1	2	3	4
1	в/ Вивчення діаспорної літератури. г/ Узагальнення і аналіз історіографії та історіографічних проблем.	1-2-й рік	Анотований звіт про роботу.
2	<i>Підготовка розділів монографії:</i> а/ Початок підготовки монографії “Характеристика некрополів області (історичний огляд)”. б/ Некрополі як частина історії населених пунктів та історичних постатей краю. в/ Формування та розміщення некрополів залежно від впливу політичних подій, релігійних конфесій соціально-економічного розвитку і традиційно побутової культури. г/ Завершення написання розділів у чорновому варіанті.	5 років 1-й рік 1 - 2-й рік 1 – 3-й рік 3-4-й рік	Науковий семінар “Волинські некрополі та політична історія краю в контексті європейської і всесвітньої історії”, публікація статей, розробка спецкурсу і методичних матеріалів для студентів та учнів. Визначення тематики курсових і дипломних робіт. Анотований звіт про роботу.
3	Завершення монографічного дослідження: а/ Наукова обробка матеріалів розділів їх обговорення і рецензування текстів. б/ Створення макетів розділів або томів. в/ Формування комплексу додатків: мартирологів, статистики, хронології та синхроністичних таблиць, ілюстративних матеріалів, карт і схем тощо. г/ Підготовка рекомендацій щодо використання даних дослідження для місцевої влади, шкільного і вузівського курсу історії України, етнології та історичного краєзнавства. д/ Завершення написання монографії.	4 -5-й рік 4-5-й рік 5-й рік 4-5-й рік 5-й рік 5-й рік	Підсумкова наукова конференція “Некрополі Волинської області: історія, охорона та збереження”. Подання рекомендаційних матеріалів, щодо відродження і збереження некрополів як джерел матеріальної і духовної культури краю до органів державної влади і управління. Видання монографії. Заключний та анотований звіти.

5. Реалізація результатів та ефективність.

1. Створення банку інформації та історичної школи дослідження важливих історичних постатей регіону.
2. Використання досліджень у викладанні історії та культури краю, спецкурсів і спецсемінарів.

3. Залучення до вивчення історії Волині та Полісся нового корпусу джерел та історичних матеріалів.
4. Запровадження нових технологій наукового опрацювання історичних джерел.
5. Видання збірника документів і матеріалів.
6. Збереження в історичній пам'яті суспільства імен історичних осіб, виявлених при дослідженні кладовищ і поховань.
7. Видання монографії з історії некрополів краю.
8. Подання рекомендацій органам державного управління стосовно використання результатів дослідження.

Кожний автор готує до кінця року 3,0 друкованих аркуші тексту (75 с., 1,5 інтервала, 14 кегль).

ПЛАН-ПОСПЕКТ підготовки монографії «Некрополі Волині»

1. Підготовча робота до книги «Некрополі Волині» XIX – початку XX ст. та складання словника і мартирологу імен від найдавніших часів.
2. Аналіз історіографії і стану розробки проблеми.
3. Документальне забезпечення, ілюстрації, статистика.
4. Історичні постаті та відомі діячі поховані у некрополях області.

Звичайно, що на дослідження, вивчення і опублікування результатів необхідні кадри і кошти, тому на початку цей проект може бути представлений таким кошторисом у цінах і ставках наукових працівників на 2016 рік.

Кошторис проекту «Некрополі Волині»

Статті витрат	На рік
Заробітна плата	250000
Відрахування на соц. страхування	
Матеріали	25000
Обладнання	50000
Витрати на наукові відрядження	25000
Інші витрати (наукові конференції, семінари)	50000
Всього	400000.00

Кадровий склад:

Співробітників - 5,
в тому числі:
Керівник проекту – 1
Головний науковий співробітник - 1
Провідний науковий співробітник - 1
Старший науковий співробітник - 1
Науковий співробітник – 1

**Володимир БУЧАК, Григорій ОХРИМЕНКО, Наталія СКЛЯРЕНКО (Луцьк),
Олександр ЗАБЕДЮК, Володимир СТАСЮК (Стара Вижівка)**

ПІДКУРГАННІ ПОХОВАННЯ НА ЗАХІДНІЙ ВОЛИНІ

Давні кургани на території України становлять чи не найбільшу кількість археологічних пам'яток. Станом на 2008 рік їх нараховується 50 тисяч. Вони з'явилися на наших землях ще в мідному віці. Найпізніші з них датуються періодом Київської Русі, а окремі Козаччини. На привеликий жаль за останні півтори сотні років їх стало значно менше.

Особливо багато свідків минувшини нараховується в Херсонській обл. – 5 тисяч, Запорізькій – 4

тисячі, Луганській обл. – 3 тисячі (дані Інституту пам'яткознавчих досліджень Міністерства культури і туризму України на 1990 рік) [Гаврилюк, Михальчишин 2008 с. 82]. У Волинській обл., за нашими даними, є лише 200–250 насипів. Окремі з них пошкоджені «любителями» старовини. У даний час проводиться робота щодо їх фіксації (рис. 1; рис. 2).

Потрібно зауважити, що охорона пам'яток, у тому числі курганів, – справа всенародна, так само, як і городищ, поселень та ін. Кургани є окрасою місцевості, вони свідчать про споконвічну обжитість наших земель, часто мають власну назву, є орієнтирами на місцевості, їх охоче оглядають туристи. Це дуже цінні об'єкти наукових досліджень.

У давньоруських курганах знаходять розвали горщиків, металеві ножі, цвяхи тощо. В давніших так само: кераміка, крем'яні вироби, рідко мідні пошкоджені прикраси. Самовільно копати ці насипи – протизаконно, а крім того великий гріх.

Далі наводимо окремі приклади вивчення поховальних пам'яток.

Недавно ми оглянули курган, що знаходиться біля села Скірче Горохівського району (рис. 2:2). Його висота приблизно 6 м, діаметр основи – 30 м. Цей високий насип помітний здалеку. Над дорогою до села Оздів підноситься теж великий курган. Рівно на північ від нього, ближче до заплави р. Черногузки, – поселення давньоруського часу, прямо за річкою – залишки городища та поселення.

Все в одну лінію, все в поєднанні: чудові краєвиди, пам'ятки, створені людьми і залишені віками.

Поблизу монастиря в Ратневі Луцького р-ну на сучасному кладовищі знаходиться п'ять насипів – могил. Можливо, всі князівських часів. На високому пагорбі неподалік заплави Черногузки також на сучасному цвинтарі села Цеперів збереглося кілька курганів... Минуле і сучасне разом.

Біля церкви с. Баїв на кладовищі найвище підвищення – давній курган, ймовірно, понад трьохтисячолітньої давнини. Коли його копали щоб помістити покійника – знайшли рештки давнього поховання воїна, а біля нього кам'яну сокиру.

За 1 км на південь від с. Маркостав в уроч. Замчисько знаходиться різночасові археологічні пам'ятки. Поруч, за 50 м, проходить дорога Володимир-Волинський – Павлівка. Тут виявлено залишки поселень та поховань різних археологічних культур, зокрема мідного та бронзового віків. До енеоліту належать вироби та кераміка культури лійчастого посуду. Доба бронзи представлена керамікою стжижовської та тшинецько-комарівської культур.

За 0,5 км на схід від цього пункту розташоване поселення залізного віку. Поруч, на острові біля джерела, виявлено поселення Х–ХІІІ ст. Київської Русі. В уроч. Замчисько розвідкою В. Бучака в 1978 р. зібрано уламки кераміки, кам'яну просвердлену сокиру, декілька різних за формою крем'яних сокир, а також крем'яні наконечники стріл та інші артефакти. Того самого року тут виявлено керамічне «рогате» прясельце пізнього періоду доби бронзи. Воно належить до тшинецько-комарівської культури, за формою нагадує булаву з п'ятьма виступами по боках, добре випалене, в глині є домішка паленого товченого кременю.

Раніше, в 1965 р., у згаданому урочищі під час копання піску відбувся його зсув, в результаті якого місцеві жителі побачили людські кістки. Поруч стояла посудина темного кольору, декорована хвилястим та ялинковим орнаментом. Вона мала два вушка, що також були орнаментовані. Тут же лежав великий нуклеус, незвично масивна (значних розмірів) крем'яна сокира та крем'яна пластина завдовжки близько 30 см, один кінець якої оброблений крутою ретушшю як у скребків. Усі крем'яні вироби виготовлені з темного високоякісного волинського кременю туронського ярусу. Керамічний виріб та крем'яні знаряддя підібрав місцевий пасічник, який передав їх до м. Володимир-Волинського, де вони були втрачені. До всього вищесказаного додамо, що пам'ятка в уроч. Замчисько розташована на досить високому пагорбі, який є берегом р. Луга. Всі ці речі оглядав В. Бучак, який і залишив їх словесний опис.

Аналіз матеріалів поховання (поховань–?):

1. Посудина (амфора) з двома декорованими ручками та багатим орнаментом на тулубі, швидше всього, належить до стжижовської культури (XX–XVI ст. до н. е.), ареал якої охоплював східну частину Люблінського воєводства та Західної Волині (до р. Горинь), а також кілька поліських районів (зокрема, Ківерцівський, Костопільський і Маневицький). Хвилястий та ялинковий орнамент на кераміці СК є досить рідкісним, хвилястим орнаментом декорована також посудина з Грубешівського повіту. Загалом прокреслений спосіб орнаментування в цього населення трапляється рідко. Він характерний для виробів катакомбної культури Причорномор'я, від якої походить СК, а також для посуду бабинської культури, носії якої перебували на Волині приблизно у XVIII–XVI ст. до н. е.

2. Крем'яна сокира незвичного великого розміру з пришліфованим лезом, лінзоподібна в перетині. Вона є типовим виробом як стжижовської культури, так і межановицької та городоцько-здовбицької.

Тобто розташування поряд цієї сокири та амфори може свідчити про чоловіче поховання. Решта артефактів – скребок на пластині та старанно оброблений нуклеус – можна пов'язувати з культурою лійчастого посуду. Проте, якщо всі ці знайдені предмети насправді становлять єдиний комплекс дарунків з поховання СК, то пояснення може бути лише одне – могила СК належить до раннього періоду культури, а речі КЛП – до найпізнішого, наприклад, кінця III тис. до н. е., коли настає занепад культури лійчастого посуду і починається відлік часу СК.

Крім того, В. Бучак виявив ґрунтові поховання поблизу с. Бубнів Володимир-Волинського р-ну в уроч. Байолок, на береговому місі р. Луга, за 2 км на схід від згаданого села. У цьому урочищі знайдено посуд культури лінійно-стрічкової кераміки (неоліт), кулястих амфор, стжижовської, тшинецько-комарівської, черняхівської культур, ранньозалізного віку, ранніх слов'ян, давньоруського періоду. У центрі мису підвищуються залишки розораного кургану, а на самому його кінці відкрито ґрунтові випростані (покладені на спині) поховання культури лійчастого посуду. Всього близько 10 кістяків чоловіків, жінок, дітей (деякі з них з розбитими черепами та кістками ніг). Всі вони орієнтовані головами на захід. Один з чоловічих скелетів був повернутий обличчям до жіночого, жіночий аналогічно до чоловічого, між ними лежали рештки дитини. При похованих не знайдено ніяких дарунків, лише одна кістяна мотика.

На протилежному підвищеному березі р. Луга, на оброблюваному полі кілька років тому (приблизно 2010 р.) жителем м. Володимир-Волинський А. Будневським знайдено фрагменти кераміки – великої амфори темного кольору з валикоподібними виступами біля вінець, яка належить до межановицької культури, що була поширена на території Польщі, а потім – на всій Західній Волині (аж до р. Горинь). Цілком імовірно, що ця посудина походить від поховання МК. Ще одне поховання цієї культури відкрите було біля с. Вишків на березі р. Стир під час розчищення бульдозером ділянки землі. При цьому знайдено 2 скелети, очевидно, чоловічі, а біля них 2 крем'яні наконечники списів та невеликий чорний черпак з ручкою, прикрашений шнуровим орнаментом.

Проте є й інший варіант: амфора з ялинковим та зигзаговим декором могла належати до культури шнурової кераміки (КШК). Приклад подібного виробу відомий з Сокальської Гряди в Західному Побужжі. Так, поблизу Улова (пов. Томашов Любельський) з пункту 9 (курган 1) походить амфора гарбузоподібної форми з вузьким, злегка розхиленим горлом, малим дном та, імовірно, трьома ручками. У середній її частині зображена «гірлянда» трикутників з вписаними в них паралельними лініями. Вище прокреслено малюнки ялинок (всього, можливо, 14). На подібній амфорі з Верщиці цього ж повіту маємо ручки, орнаментовані горизонтальними рисками. У такому разі виявлені біля амфори КШК пластина та нуклеус могли бути отримані від носіїв КЛП, а сокира – від епішнуровиків, швидше всього, від межановицької.

Залишки підкурганного поховання, виявлені біля с. Маркостав є унікальними (подібна пам'ятка відома лише в Старовижівському р-ні поблизу с. Хотивель, відкрита О. Цинкаловським). Можна припустити, що амфори, знайдені в цих двох пунктах, мають подібності і певним чином можуть бути пов'язані з курганами КШК на Сокальській гряді, описаними професором з Кракова Яном Махніком та іншими [Machnik, 2011, s. 223-229]. Ці пам'ятки датуються першою половиною III тис. до н. е. У згаданій статті автор відзначає оригінальність, певну неповторність декору та форм виробів КШК південного заходу Волині, у т. ч. і Сокальської гряди, і пояснює це рухливістю населення в цьому регіоні і, як наслідок, «змішування» людності в межах невеликої території [Machnik, 2011, s. 227] (рис. 6).

Нещодавно з'ясувалося, що на Волині, крім округлих, є видовжені кургани. Раніше насипи овальної форми були відомі лише в Причорномор'ї. Наведемо приклади таких поховань з теренів Волині:

1. За 1,5 км на північ від с. Жорнів в уроч. Рудка в 1970 р. І. Свешніковим розкопано курган СК. Насип його мав форму овалу розмірами 11,0х19,0 м та 4,03 м висоти. У ньому знаходилося поховання чоловіка та жінки. Жіноче поховання скорчене. Поряд з ним відкрито яму з рештками, ймовірно, тризни та жертвоприношенням собаки. Жіночі прикраси склалися з мідних сережок та намиста, уламків кістяного музичного інструмента типу сопілки Пана (так вважав І. Свешніков, але в авторів є в цьому сумнів). Чоловічий кістяк був обпалений, біля нього стояла керамічна посудина та лежала кістяна «бляха-пряжка» (ознаки належності до бабинської культури). На правій руці знаходився мідний браслет. (Матеріали передано до Рівненського краєзнавчого музею. Звіт зберігався в Інституті суспільних наук АН УРСР) [Свешніков, 1971, с. 241-242; Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 46-47]. На нашу думку, це поховання належить до бабинської культури, тому що біля чоловічого поховання лежала пряжка БК, а череп жінки мав видовжену форму внаслідок навмисної деформації, притаманної кочівникам, зокрема Поволжя.

2. с. Молодова Третя (Рівненська обл.), в уроч. Романцівка, на городах селян знаходився курган ГЗК розмірами 16,0х20,0 м та висотою 0,8 м. В ямах «любителів» виявлено 2 людські кістяки (обоє в скорченому положенні). Біля одного був горщик, крем'яний ніж, кам'яна сокира (розкопки 1956 р. вчителя

1.

2.

Рис. 1. Кургани доби бронзи: 1 – культура шнурової кераміки, Бжезінка, Польща (за Я. Махніком); 2 – Гощанський р-н (дослідження В. Самолюка, О. Позіховського).

1.

2.

Рис. 2. Кургани: 1 – Старовижівський р-н; 2 – с. Скірче Горохівський р-н Волинська обл.

1.

2.

Рис. 3. Кургани: 1 – с. Білів Рівненський р-н Рівненська обл.;
2 – поблизу р. Стир Луцький р-н Волинська обл.

1.

2.

Рис. 4. Кургани: 1 – поблизу с. Костянець, ур. Листвин;
2 – Козацька могила поблизу с. Івання, Дубнівський р-н Рівненська обл.

1.

2.

Рис. 5. Кургани с. Яловичі, Млинівський р-н Рівненська обл. («Козацька Могила»).

місцевої школи) [Свешніков, 1974, с. 89; Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 55].

3. с.Боремець Млинівського р-ну. На південній околиці села поблизу правого високого берега Стиру в 1970 р. розвідкою Рівненської археологічної експедиції виявлено курган розмірами 22,0х36,0 м та висотою 2,47 м. Досліджений І. Свешніковим у тому ж році. У південно-східному секторі кургану на стародавньому горизонті були сліди вогнища. Поховальних речей та похованих не знайдено: можливо, це кенотаф.

4. с.Торговиця Млинівського р-ну. На східному краю села (уроч. Беріжок) знаходилося два кургани СК, розкопані в 1974 р. У першому з них (розмірами 24х32 м, висотою 1,16 м) відкрито два поховання. Одне з них зруйноване, інше належало жінці, біля якої лежав крем'яний ніж. Під насипом також виявлено скелет вівці, що лежав на рештках вогнища.

5. Другий курган с. Торговиця теж овальної форми (36х30 м, висотою 1,83 м) також містив рештки двох похованих – чоловіка (сильно обпалений кістяк), між ребрами якого знайдено крем'яний наконечник стріли. На його голові були рештки бронзових прикрас. Матеріали зберігаються в Рівненському краєзнавчому музеї.

6. Поблизу дороги на Млинів (східна окраїна селища) в 1972 році Ю. Нікольченко розкопав курган стжижовської культури. Його розміри 24х30 м, а висота – 4,5 м. У могильних ямах розміщувалося жіноче скорчене трупопокладання з кістяними намистинами на шії та неповне трупоспалення чоловіка, кістяк якого виявився посипаний вохрою. Біля ніг знаходився скелет вівці. В одній з ямок під насипом знайдено просвердлену кам'яну сокиру, серп, відбійник, відщепи з ретушшю, у другій заглибині в попелі вогнища виявлено крем'яні вироби та череп собаки [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 80-81].

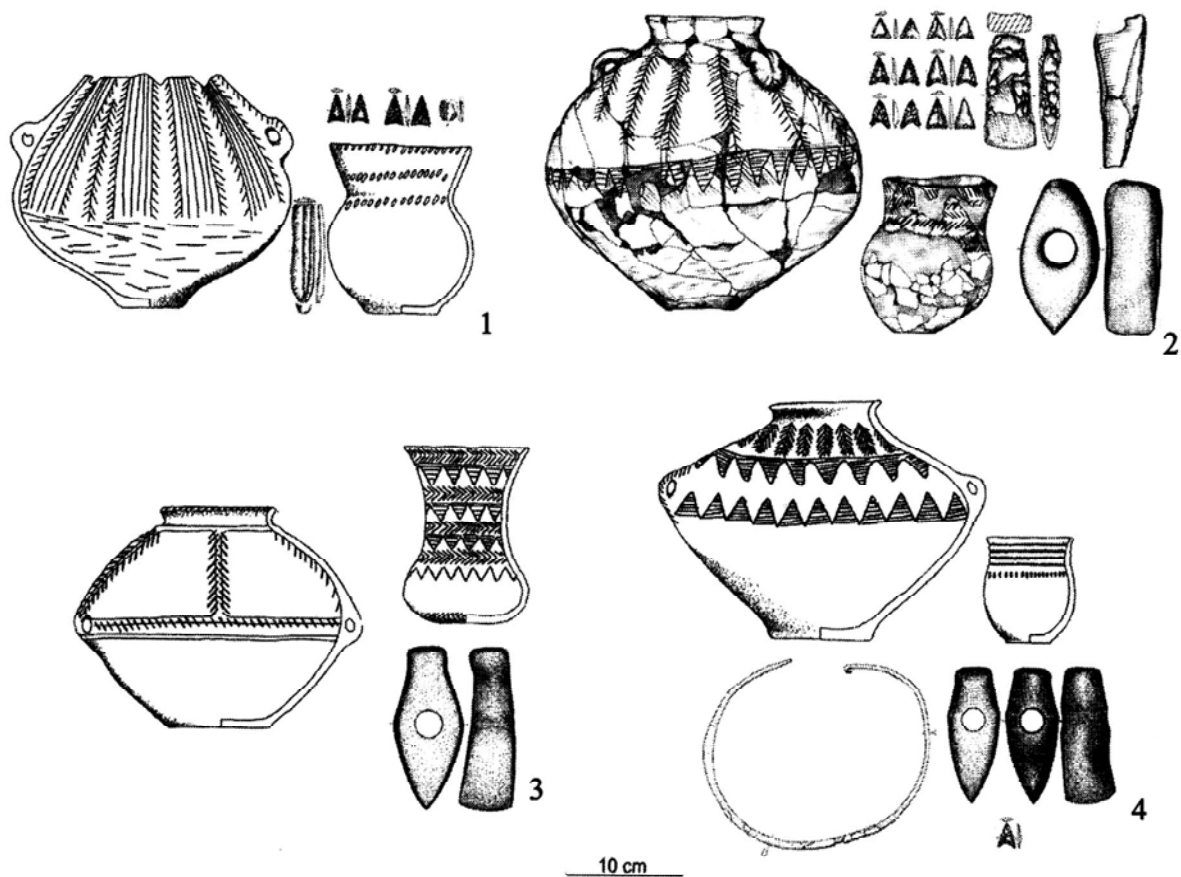

Рис. 6. Поховальні комплекси КШК з курганів Сокальської гряди:
1, 3 – Верещиця; 2 – Улук; 4 – Клекач, пов. Томашів Любелський, Польща (за Я. Махніком).

7. с. Паликорове Бродівського р-ну Львівської обл. Біля села у 1987 році Л. Крушельницька та М. Бандрівський розкопали один з трьох курганів розмірами 35х40 м, висотою 1,4 м. На дні поховальної камери були уламки кераміки бабинської культури.

8. с. Яловичі Млинівського р-ну. У заплаві р. Тишиця розташований курган овальної форми, розмірами 45х60 м, висотою 10 м, який має в народі назву Козацька Могила [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 82].

9. с. Підлісці Млинівського р-ну. За 350 м на схід від села виявлено курган овальної форми (16х20 м, висотою 2,47 м), розкопаний І. Свешніковим у 1970 році. У південно-східному секторі кургану на давньому горизонті виявлено сліди вогнища без датуючого матеріалу [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 79].

Вважаємо, що звичай зведення довгих курганів прийшов до нас із Причорномор'я разом із групами катакомбного та бабинського населення.

Отже, поховальних пам'яток доби бронзи на Західній Волині та Західноволинському Поліссі відомо не так багато (рис. 3; рис. 4; рис. 5). Досліджено ще менше. Особливо з курганными насипами. Переважна більшість курганів належить до періоду Київської Русі, інші датуються другою половиною III тис. – II тис. до н. е. Розкопувалися курганні насипи в різні роки і не завжди мають докладний опис. На високому науковому рівні давні могили досліджувалися І. Свешніковим, С. Березанською, І. Винокуром, Ю. Нікольченком, В. Самолюком, О. Позіховським.

Давні кургани, могили, про які не раз писав Великий Кобзар, мусять бути збережені. Вони – віхи нашої історії. Їх охороняють тіні забутих предків.

2. Свешніков І. К. Довідник з археології України. Ровенська область / І. К. Свешніков, Ю. М. Нікольченко. – К., 1982. – 115 с.
3. Свешніков І. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III - на початку II тисячоліття до нашої ери / І. Свешніков. – К. : Наук. думка, 1974. – 206 с.
4. Свешников И. Новые погребения культуры инуровой керамики на Волини / И. Свешников // АО, 1970. – М. : Наука, 1971. – С. 241–242.
5. Machnik J. Dalekie i bliskie wędrówki pasterskie na starowżytnych szlakach europejskich w III tys BC / J. Machnik // Między Bałtykiem a Morzem Czarnym: szlaki międzymorza IV–I tys. przed. Chr. / pod. red. M. Ignaczaka, A. Kośko, M. Szmyt. – Poznań : W-wo Poznańskie, 2011. – S. 223–228.

**Олександр КРИЧЕВСЬКИЙ, Григорій ОХРИМЕНКО,
Наталія СКЛЯРЕНКО, Світлана ЛОКАЙЧУК (Луцьк)**

ВИВЧЕННЯ ПОХОВАЛЬНИХ ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРИ КУЛЯСТИХ АМФОР НА ВОЛИНІ

Важко переоцінити внесок І. К. Свешнікова у вивчення доби бронзи Західної України, зокрема Волині. Крім епішнурових культур: городоцько-здовбицької та стжижовської, – значне місце в доробку вченого займала культура кулястих амфор (ККА). Пам'ятки ККА України вивчаються більше 100 років (рис. 1). У загальних рисах з'ясовано основні питання історії цих напівномадичних спільнот. Проте всеосяжної картини їх перебування, еволюції на Волині та сусідніх теренах поки немає.

Найбільш об'ємними, інформативними залишаються праці І. К. Свешнікова «Культура шаровидних амфор», 1983 р. [11], «Культура шаровидных амфор», 1990 р. [1]. (Найбільш різнобічні стосовно пам'яток ККА є праці проф. Мажени Шмит з Познаня (Польща) [22]. У цих дослідженнях найбільшу увагу приділено похованням). Навіть через більше як 30-тирічний відтинок часу видання першої з названих робіт, вона залишається незамінним джерелом з цієї теми. Скрупульозно зібраний, докладно поданий опис пам'яток разом з досконалими ілюстраціями робить це видання одним з найкращих досліджень з праісторії нашого краю (рис. 2).

Культура кулястих амфор має центральноєвропейське походження. Вона сформувалася на північних теренах сучасної Німеччини та Польщі – від Макленбергії до Куяв з участю культури лійчастого посуду та різних неолітичних груп, а також під впливом наддунайських спільнот. У ході різновекторних переселень ця людність мігрувала на землі сучасної Чехії, Словаччини, Румунії, на південь Польщі, північний захід Росії (до Смоленська) тощо. На початку III тис. до н. е. окремі її групи потрапили на Волинь, Поділля і далі до Дніпра [20, s. 130–131], створивши тут відносно значний осередок короточасних стоянок [11, с. 11, рис. 2].

Свою назву культура дістала за характерними формами посуду – кулястими амфорами з невеликими вушками на плічках (польське – *kultura amfor kulistych*). На теренах Польщі вона датується 2900–2000 рр. до н. е. Приблизно такі часові рамки відводяться й для волинських пам'яток ККА. Невеликий проміжок часу вона співіснувала тут з локальними групами пізнього Трипілля, лійчастого посуду, шнуровими культурами (у т.ч. середньодніпровською) та епішнуровими (городоцько-здовбицькою, межановицькою) (табл. 1).

У різні періоди вивченням пам'яток ККА займалися дослідники з багатьох країн. Її пам'ятки виявлені ще в XIX ст., а на початку XX ст. її було ідентифіковано дослідником А. Гетце (Kossina... 1910, s. 59–108). З кінця XIX ст. поховання в кам'яних скринях ККА стали відомі й на території України (Седирський, 1901; Гребеняк, 1915; Janusz, 1929; Сункаловський, 1961; Геринович, 1926). У 20–30-х рр. XX ст. опубліковані перші узагальнюючі праці про мегалітичні поховання на землях Польщі, Поділля (Kozłowski, 1921, 1924, 1939; Antoniewicz, 1928; Сіцінський, 1927). На Східній Волині (Житомирщина) поховальні пам'ятки ККА вивчали С. Гамченко, І. Левицький (1929). Ці дослідження пізніше були узагальнені О. Брюсовим (1952). Монографічні роботи, присвячені культурі кулястих амфор, писали І. Свешніков (1957, 1958), А. Хойслер (1966), Т. Вісланський (1966).

Пам'ятки ККА на Волині випадково були виявлені на початку XX ст. в Рівному [23, s. 472, 550–551], поблизу сіл Варковичі [2, Табл. III, 12], Межиричі Рівненської обл. [21, р. 194]. Чимало пунктів ККА в 20–30 рр. XX ст. відкрито О. Цинкаловським [18, s. 38–40]. Могили біля с. Кутянка на Острожчині розкопував Я. Фітцке (ZOW, 1939, t. XIII, z. 7–8, s. 104).

Поховання біля с. Колодяжне описане В. Антоневицем [17, s. 341–422], І. Свешніковим [14], І. Левицьким. Останній планомірно вивчав цей тип пам'яток ККА на Волині та Поділля в 1924–1928 рр.

та подав їх повне опрацювання [2, с. 192–222]. Пам'ятки ККА, виявлені західніше, досліджував Т. Вісланський [25, тара 5].

У післявоєнний період І. Свешніковим розкопано та детально описано поховання поблизу с. Івання Дубнівського р-ну Рівненської обл. [16, с. 63–69] (рис. 10:1; рис. 11). Ним та В. Коноплею виявлено сліди поселень біля сіл Озлів, Аршичин, Хрінники, Межиріччя Рівненської обл. та с. Великосілка Львівської обл. [10, с. 401].

В останні десятиліття з'явилися нові публікації, статті, монографії, присвячені ККА. Серед авторів багато відомих археологів: М. Пелешин [6], Б. Прищеп [9], Ю. Малєєв [4], В. Ткач, М. Шміт [22], К. Бунятян, О. Позіховський [7, с. 54–67], В. Самолюк [8, с. 155–158], В. Конопля, С. Терський, а також О. Романчук, Г. Охріменко, О. Кричевський.

Старожитності, пов'язані з ККА, відомі у північно-західній частині України, переважно на Волинській височині і менше на Західному Поліссі. Тут пам'ятки цієї культури часто відкривали в несподіваних місцях – серед боліт, на берегах озер: 1) Майдан-Липно Маневицького р-ну Волинської обл. (фрагменти кераміки та 2 сокирки); 2) с. Люб'язь Любешівського р-ну Волинської обл. – уроч. Лядина Друга (фрагменти кераміки); 3) с. Чудви Костопільського р-ну Рівненської обл. (фрагменти кераміки); 4) с. Липно Ківерцівського р-ну Волинської обл. (дві крем'яні, суцільно шліфовані сокири); 5) кілька пунктів у Рожищенському р-ні Волинської обл., виявлених В. Коноплею; 6) озеро Джидзінне поблизу с. Мотоль в Іванівському р-ні Брестської обл. та ін.

Сліди перебування племен ККА знайдено на берегах р. Ікви: поблизу м. Дубно, Пересопниці (роботи С. Терського, Б. Прищепи), сіл Івання Дубнівського р-ну, Підгайці, Озлів Млинівського р-ну Рівненської обл.; в м. Остріг; на березі р. Стир поблизу с. Хрінники Демидівського р-ну та інших місцях. Значне скупчення пунктів – місць перебування носіїв ККА – відзначається навколо м. Луцька (в межах міста – уроч. Гнідава, уроч. Красне), сіл Голишів, Полонка, Гірка Полонка, Оздів (рис. 8:1) (поховання досліджене С. Панишком, Ю. Мазуриком), Баїв та ін. [3, с. 129–130].

Старожитності ККА відомі на Волині переважно у вигляді поховань в кам'яних скринях (або ґрунтових) (рис. 14); поселень майже не відомо. Крім імовірно, Пересопниці, Хрінників, с. Межиріч Млинівського р-ну Рівненщини [12, с. 75; 13, с. 240–245]. Щоправда, останнім часом дані щодо останнього пункту спростовуються. Слідів же поселень можна нарахувати на Західній Волині до 60. Проте поселення ККА виявлені та досліджені на землях Польщі, Німеччини, Словаччини, Чехії. Вони склалися із заглиблених та наземних трапецієподібних, з вогнищем у центрі, жител. Найбільш показовим, культуровизначальним матеріалом в їх заповненні є кераміка, пишно прикрашена майстерно виконаним орнаментом у верхній частині виробів.

У багатьох пунктах відомі окремі артефакти ККА – крем'яні шліфовані чотирибічні в перетині бойові крем'яні сокири (рис. 4), фрагменти кераміки, зазвичай оздоблені оригінальним штамповим орнаментом. Ці окремі знахідки є маркерами траєкторії руху невеликих напівномадичних войовничих груп ККА. Серед крем'яних виробів переважають клиноподібні сокири, дрібні знаряддя на платівках, короткі черенкові вістря стріл з двобічними шипами, нуклеуси, круглі відбивачі та розтирачі, виготовлені з високоякісного чорного і сірого волинського кременю [1, с. 45]. Серед виробів із кістки та рогу – рогові мотики, підвіски з ікол диких тварин, парні підковоподібні поясні (?) пряжки з прорізами та отворами для кріплення з широким паском (рис. 13). Поверхня пряжок вкрита вишуканим нарізним візерунком.

Однією з прикметних рис виробництва носіїв ККА були кістяні пряжки (польськ. – *ażurowe klamry*). Виготовлялися вони, ймовірно, шляхом проварювання – розм'якшення – матеріалу, після цього робили отвори та наносили орнамент. І. Свешніков, який багато уваги присвятив вивченню ККА, вважав ці вироби поясними пряжками [Свешніков, 1983]. Натомість проф. В. Антоневіч, польський археолог міжвоєнного часу відносив їх до прикрас, які носилися на шії. Отвори слугували як для підвішування дрібних прикрас – підвісок з бурштину, мушлів тощо, так і для кріплення шнурочками на шії. Останні були, швидше всього, зі шкіри [Антоневіч]. Не виключено, що одяг у населення ККА теж був здебільшого шкіряним. Принаймні, прясельця на їхніх пам'ятках знаходять дуже рідко. Пряжки в контексті пізнання вбрання цих європейських скотарів могли бути дуже важливим елементом ідентифікації їхнього одягу. При цьому не менш важливим є питання, хто користувався такими кістяними виробами – чоловіки чи жінки (або і ті, і ті). Можна припустити, що ці прикраси були деталями парадного строю. Цікаво було б знати, з кісток (лопаток) яких тварин їх виготовляли (відомо, що поясні пряжки населення бабинської культури зроблені з лопатки ведмеда – думка еніолога І. Кордунова).

У 1860 р. біля с. Чорноконці Чортківського р-ну відкрито гробницю, яку досліджував у 1877 р. А. Кіркор. У ній було чоловіче поховання (визначення І. Коперницького) [Kirkor, 1878, s. 5; Kopernicki, 1879,

s. 138]. Серед супровідного інвентарю знайдено кам'яну та крем'яні сокири, кераміку та уламок кістяної пряжки [Свешников, 1963, с. 44-45]. Ось що пише І. Свешніков у книзі «Культура шаровидных амфор» про кістяні вироби: кістяні прикраси відомі з Суємців, Колодяжного. Це уламки орнаментованих виробів, підвіска з ведмежого зуба, поясна ажурна пряжка з нарізним орнаментом. З Межиріч Млинівського р-ну Рівненщини (правий берег Стиру) походить кістяна голка або знаряддя для плетіння рибальських сіток, рогова мотика. Біля Канева знайдено орнаментований трубчатий кістяний предмет – «рогове руків'я зброї або жезла родового вождя» (на нашу думку, це була серединна частина складеного з двох дерев'яних гілок лука [Свешников, 1983, с. 14]. Серед кістяних прикрас із подільських кам'яних гробниць І. Свешніков називає підвіски з ікол вепра (Коцюбинці, Хартонівці), поясні пряжки підковоподібної форми, прикрашені нарізним орнаментом (гробниці біля с. Довге, Увисла, Чорнокінці, Хартонівці, Застинка Тернопільської обл., а також Долхешти Марі в Румунії).

Цікавими є рогові або кістяні знаряддя, заточені з одного чи двох боків (вістря -?). Вони, зокрема, походять із поховань ККА біля сіл Хартонівці, Глибочок [Свешников, 1983, с. 16]. Подібні вироби відомі в похованнях тварин у Польщі, Німеччині, Білорусі (Красносільське). Багато подібних вістрів (вважаємо їх саме наконечниками дротиків) знайдено на березі Стиру поблизу с. Хрінники Демидівського р-ну Рівненщини (збірки П. Петровського, О. Кричевського) (рис. 7). До речі, і фрагментів кераміки ККА зібрано там кілька десятків).

Отже, можемо припустити, що вище описані кістяні предмети слугували, напевно, вістрями чи наконечниками дротиків для забою жертвних свійських тварин та полювання (рис. 12).

Поблизу с. Довге Тербовлянського р-ну в гробниці І в похованні жінки 35-40 років (рис. 10:2) знайдено 10 трубчатих бурштинових намистин з поздовжніми каналами довжиною 2-3,7 см (рис. 13; 1, 2). Тут-таки виявлено дві парні пряжки (для пояса -?), виконані з тонких кістяних пластин. Обидві вони підковоподібної форм із підпрямокутним вирізом у середній частині основи, двома підтрикутними отворами біля підокруглих сторін. З одного їх боку просвердлено круглі отвори – двічі по чотири на одній та чотири і три на іншій пряжці (діаметр 4,6 мм). Зовнішня поверхня прикрас шліфована та покрита нарізним орнаментом. Він складався з вертикальних, косих, горизонтальних, півкруглих, зигзагоподібних нарізів, схожих до мотиву «драбинок», а в середній частині схожих на овал.

Кераміка волинського варіанту ККА виготовлялася з домішками піску, товчених черепашок, інколи шамоту, паленого товченого кременю (рис. 5; рис. 6; рис. 8). Колір виробів темний або сіро-коричневий, поверхня проглажена інколи до блиску. Посуд декорований рядами трикутних, ромбоподібних, округлих заглибин, нігтевидних вдавленнями, у вигляді риб'ячої луски; відомі мотиви ялинки, зигзагу, відбитки шнура [1, с. 43-45]. Імовірно, від населення культури лійчастого посуду перейнято звичай інкрустації заглибин білою крейдяною пастою, можливо, змішаною з жиром (рис. 9).

На поселеннях частіше використовувався посуд без декору (миски, кубки), в похованнях знайдені амфори з вушками різної форми та кулястим або яйцеподібним тулубом, мископодібні посудини, кратоподібні миски, циліндричні накривки, кубки, малі посудини з короткою шийкою.

Основу господарства населення культури кулястих амфор становило тваринництво м'ясо-молочного напрямку (розведення свиней, великої та дрібної рогатої худоби, коней). Велика питома вага свинарства свідчить про частково осілий спосіб життя її носіїв. Ця обставина, а також родючі ґрунти біля поселень ККА вказують на заняття землеробством. Є також знахідки рогових мотик і зернотерок. Численні знахідки великих крем'яних сокир можуть свідчити про підсічне землеробство.

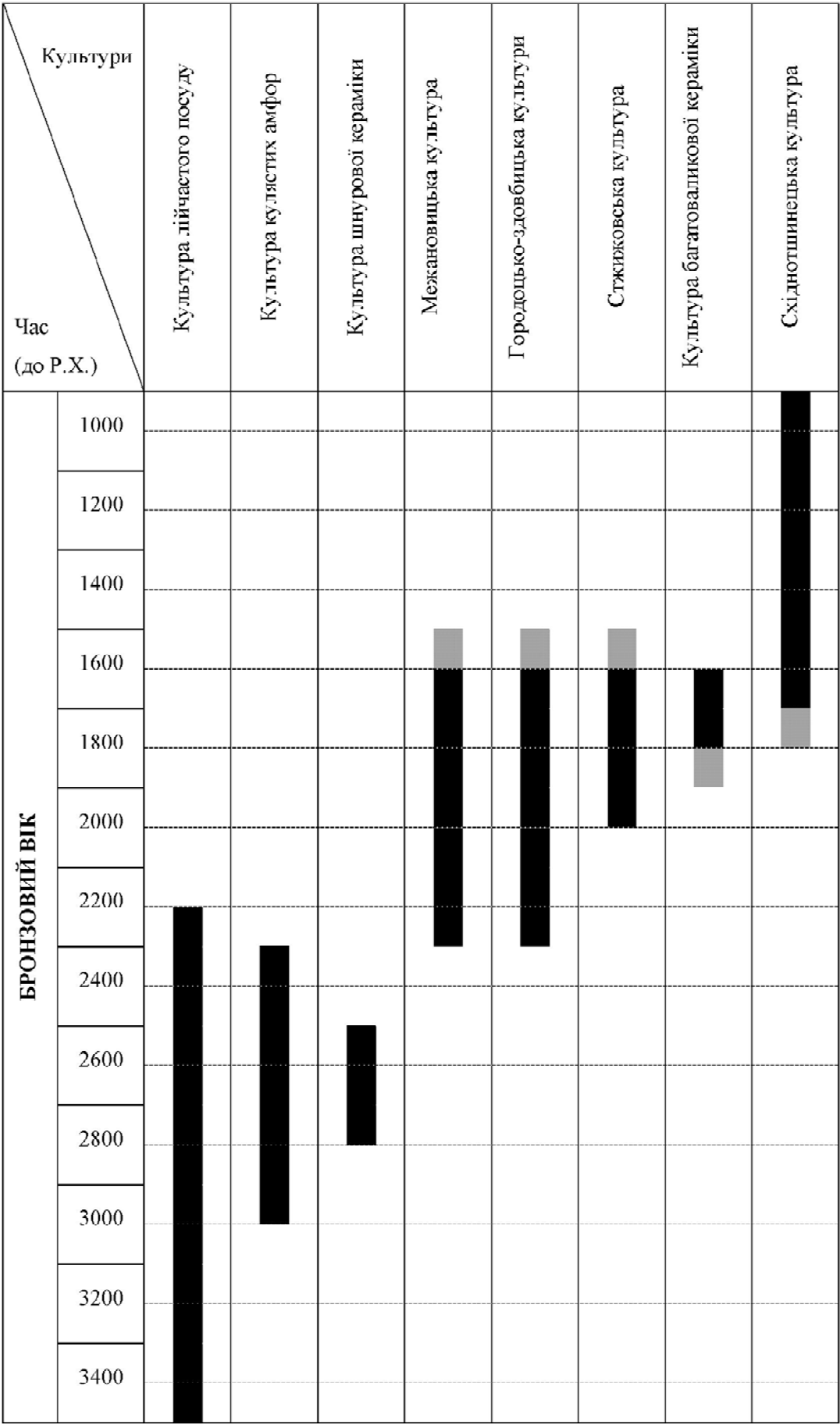
Тваринництво у племен ККА мало домінантне значення, а самі тварини (корови, свині) відігравали «значну роль в обрядах та ритуалах, пов'язаних з культом» [24, с. 180-181]. На цвинтарях або поряд з ними виявлені поховання корів з відтягнутими рогами. Поряд з ними клали прикраси та посуд. Вважають, що запряженими коровами вивозили в потойбічний світ покійників. Особливості поховального обряду свідчать про існування патріархального ієрархічного суспільства [24, с. 181].

Носії культури кулястих амфор відзначалися войовничістю, нападали на землеробські поселення культури лійчастого посуду, ймовірно, пізньотрипільської культури. Зброєю вершників (?) були крем'яні плоскі сокири на довгих ручках, а також луки та стріли. Сокирки мали трапецієподібну форму, різні розміри, вони шліфовані по всій поверхні, часто з закругленим лезом [5, рис. 2: 138] (рис. 3; рис. 4).

Знахідки інших типів озброєння (наконечники списів, кинджали), що могли належати до культури кулястих амфор, невідомі (не виключено, що наконечники дротиків робили з кістки). Багато таких виробів зібрано П. Петровським та О. Кричевським біля розмитих берегів Хрінниківського водосховища (уроч. Високий Берег). Відомі вони і з ритуальних поховань великої рогатої худоби, зокрема Польщі, Білорусі (Красносільське).

Таблиця 1

Синхронізація археологічних культур бронзового віку Волині

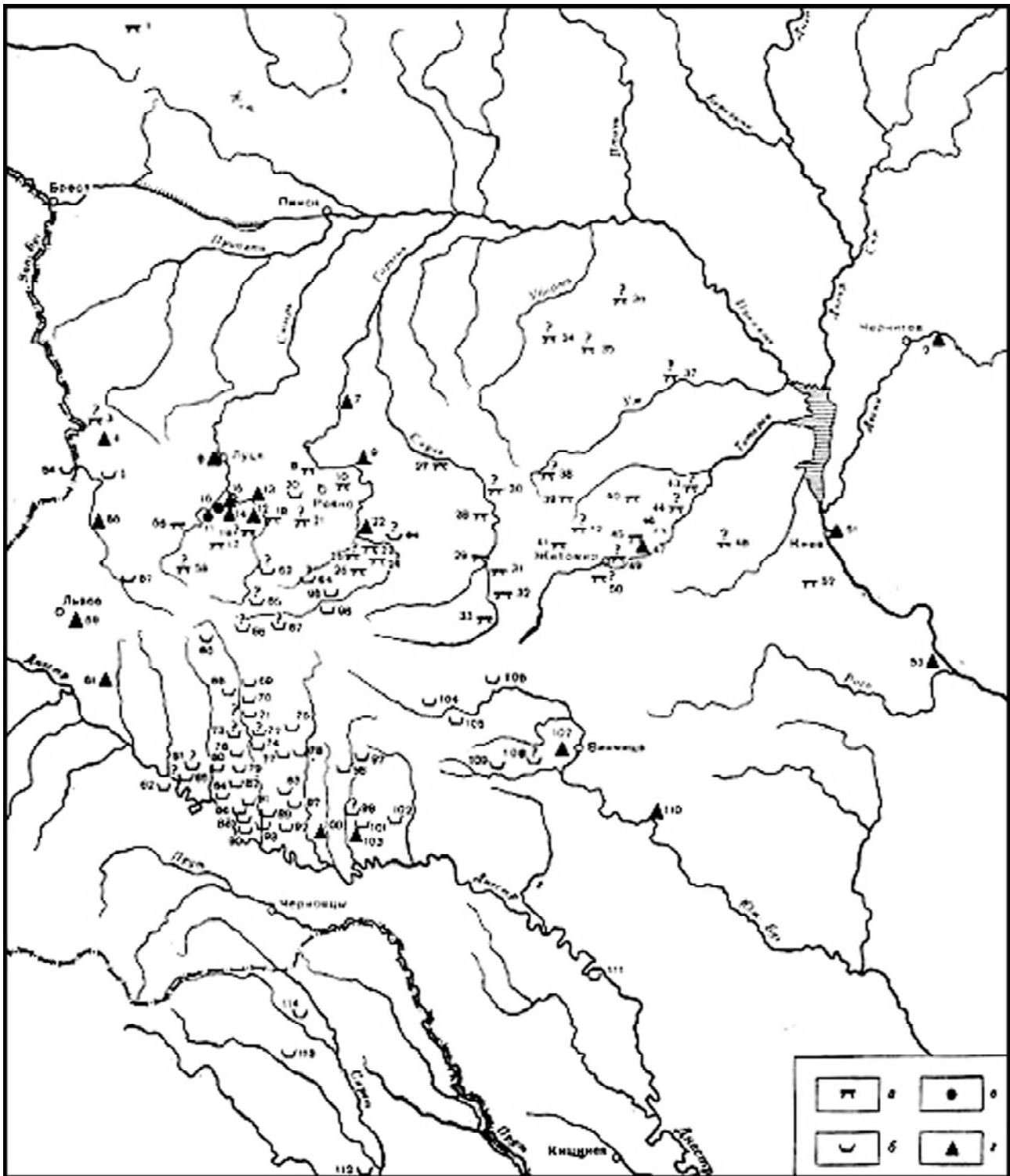

Рис. 1. Карта пам'яток східної групи культури кулястих амфор: а – поховання волинського локального варіанта; б – поховання подільського локального варіанта; в – поселення; г – окремі знахідки; д – обласні центри (за І. Свєшніковим).

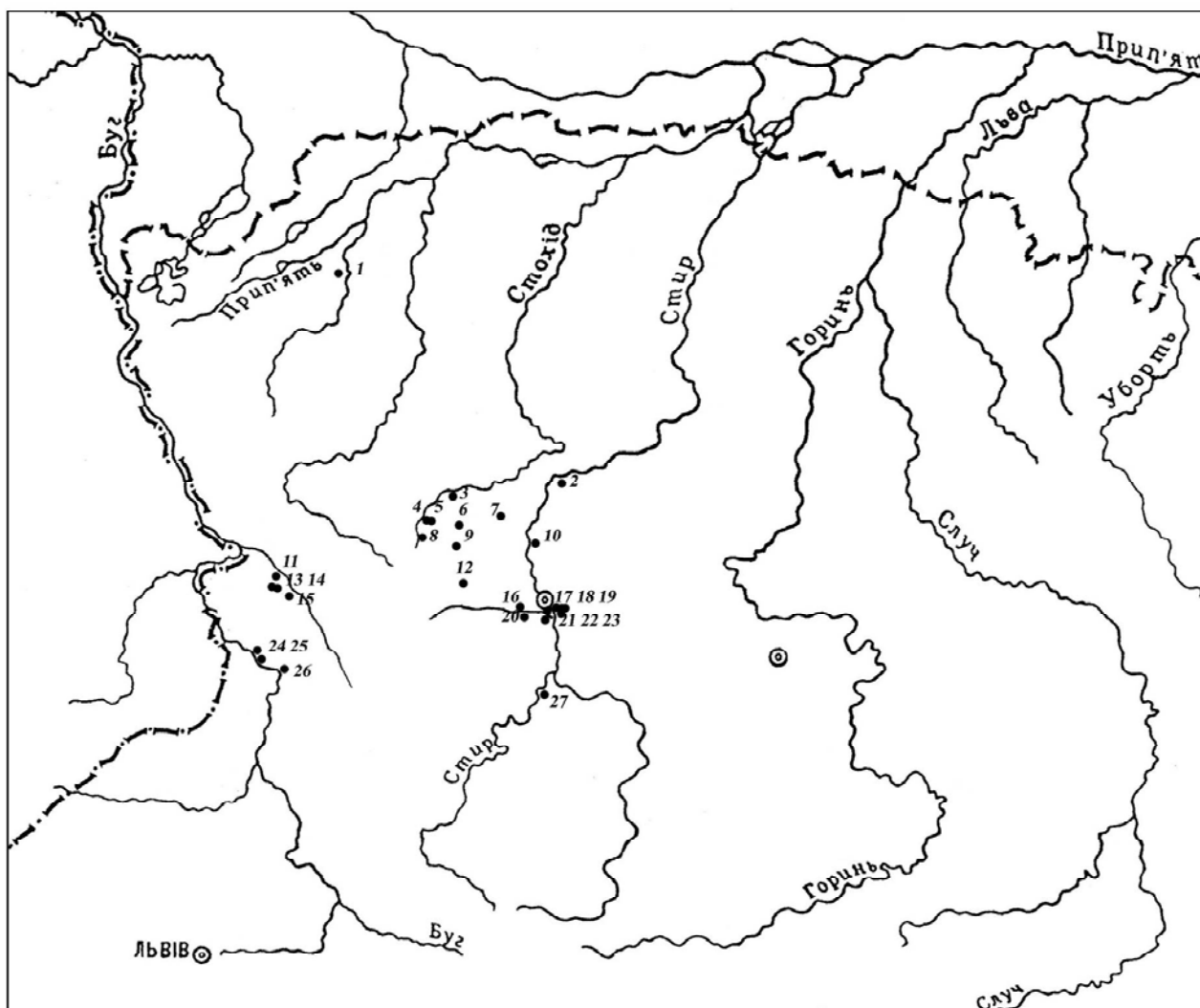

Рис. 2. Окремі пам'ятки культури кулястих амфор (ККА) на території Волинської області: 1 – Хотешів; 2 – Крижівка; 3 – Раймісто; 4 – Ворончин I; 5 – Ворончин II; 6 – Вічині; 7 – Залісці; 8 – Студині; 9 – Береськ; 10 – Рожиче; 11 – Зимне; 12 – Торчин; 13 – Горичів I; 14 – Горичів II; 15 – Черчичі; 16 – Баїв; 17 – Луцьк-Луг; 18 – Гнідава (околиця Луцька); 19 – Полонка; 20 – Оздів; 21 – Коршівець; 22 – Голишів I; 23 – Голишів II; 24 – Мовників I; 25 – Мовників II; 26 – Литовеж; 27 – Хрінники.

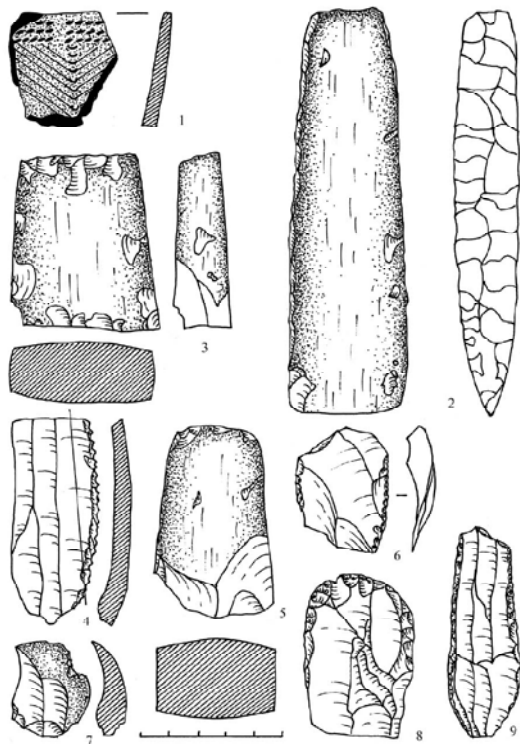

Рис. 3. Матеріали ККА з імовірних поховань с. Вільбівне, Острозький р-н Рівненська обл.:

1, 2 – ур. За Кащуками;
3, 4 – вул. Механізаторів, 14;
5-8 – ур. Лисяча гора (за О. Романчуком).

Рис. 4. Крем'яні вироби: сокири та долотце ККА: 1, 2, 3 – Острог; 4 – ???; 5, 6 – Торчин. Фото І. Маркуса.

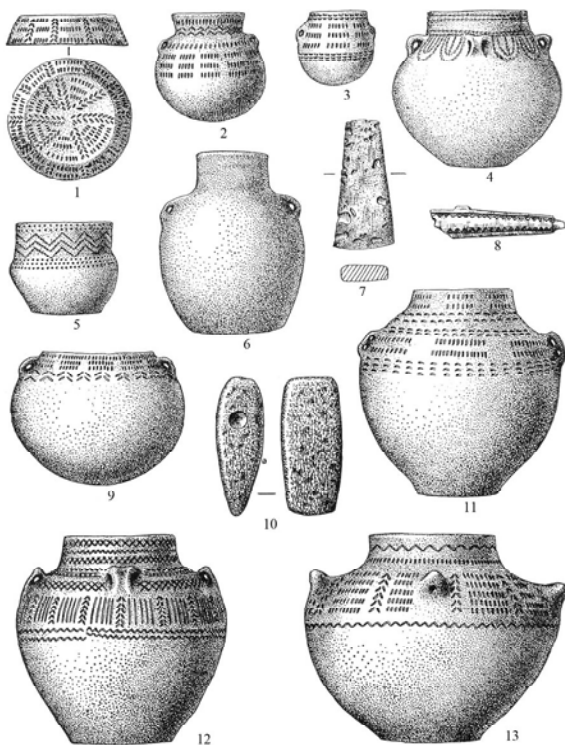

Рис. 5. Кераміка ККА на Волині: 1-4, 10 – Суємці; 5 – Старий Миропіль; 6, 8, 11 – Колодяжне; 7 – Колосівка (кол. Войцехівка); 9 – Кикове, гробниця 1; 12 – Кам'яний Брід; 13 – Анета (за І. Свєшніковим).

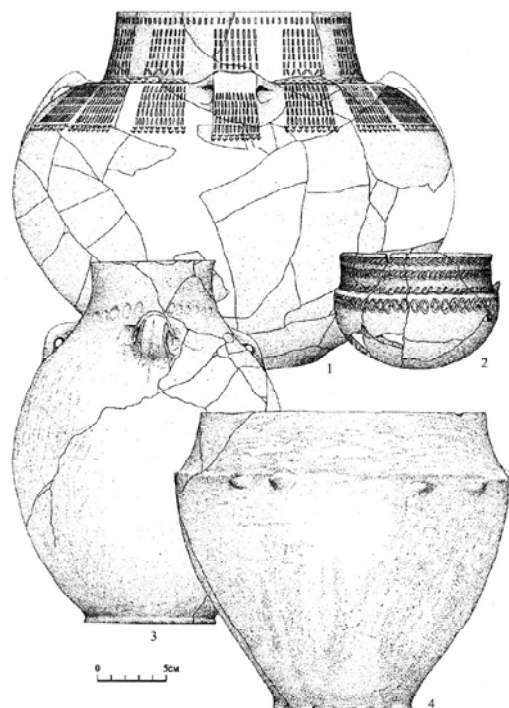

Рис. 6. Кераміка ККА з гробниці м. Острог, ур. Земан (за В. Самолюком, О. Позіховським).

Рис. 7. Фрагменти кераміки ККА з Хрінниківського водосховища. Колекція П. Петровського, О. Кричевського.

Рис. 8. Посуд ККА: 1 – Оздів, Луцький р-н Волинська обл.; 2, 5 – Кутянка, Острозький р-н Рівненська обл.; 3, 4 – Івання, Дубенський р-н Рівненська обл.

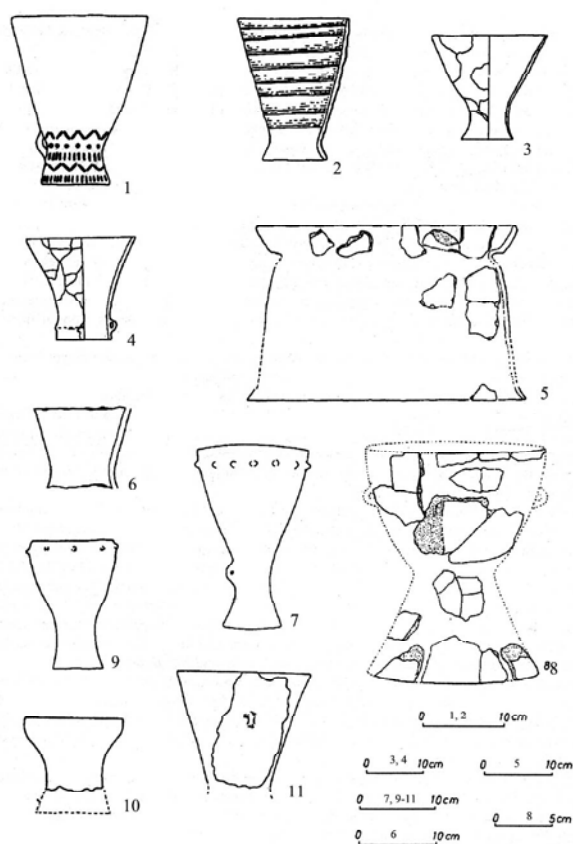

Рис. 9. Керамічні вироби – бубни ККА з території Польщі.

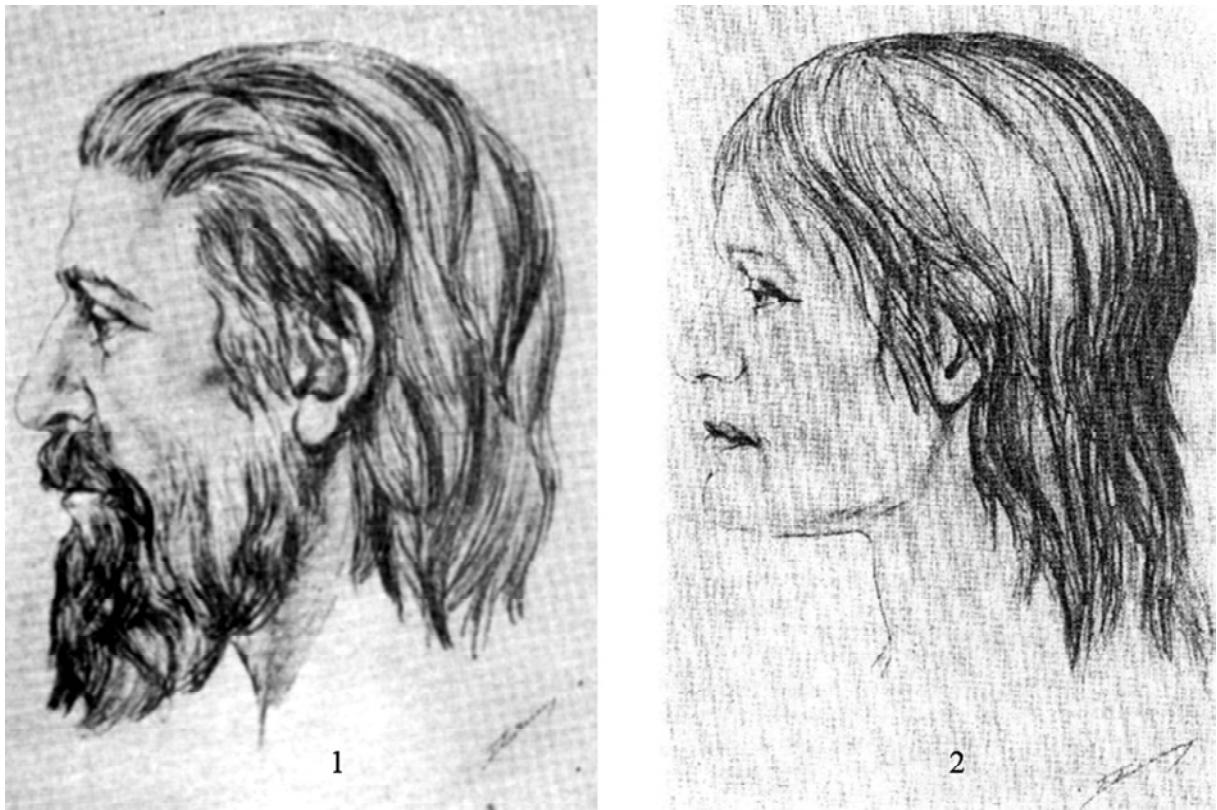

Рис. 10. Реконструкція Г.В. Лебединської портретів людей культури кулястих амфор за черепом: 1 – чоловіка за матеріалами із гробниці у с. Івання Рівненської обл.; 2 – жінки за матеріалами із гробниці у с. Довге Тернопольської обл.

Рис. 11. Буриштиновий диск. Івання, Дубенський р-н Рівненська обл.

Рис. 12. Вироби з кості. Наконечники дротиків (?). Хрінники, демидівський р-н Рівненська обл.

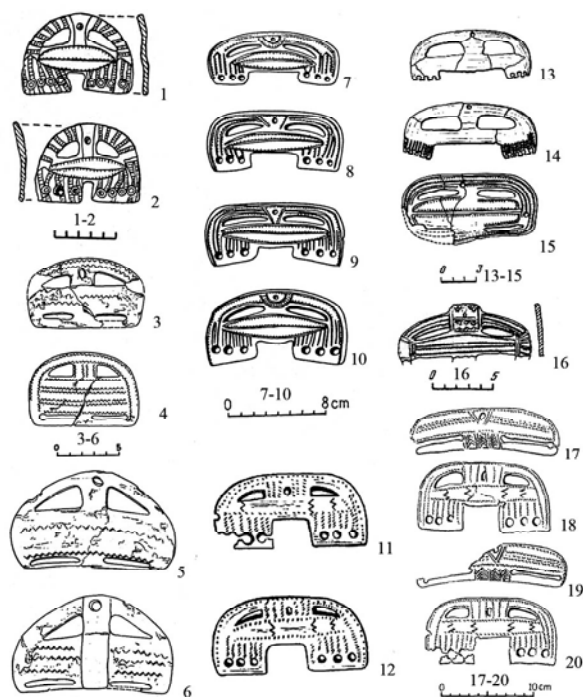

Рис. 13. Кістяні пряжки до пояса ККА: 1, 2 – Довге; 3, 4, 5, 6 – Косево, воєводство Цехановське (Польща); 7-10 – Хартонівці II; 11-12 – Долхеити Марі СРР; 13-15 – Увисла Тернопільська обл.; 16 – Канів Черкаська обл.; 17-20 – східні території (за І.Свєшніковим та ін.).

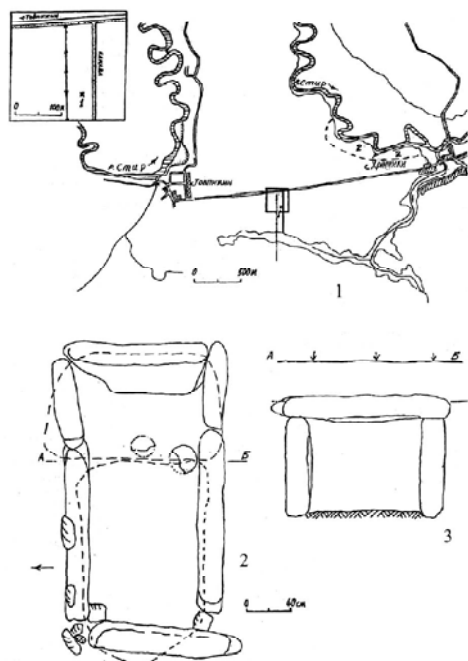

Рис. 14. Схематичний план місцезнаходження (1), план (2) та розріз (3) гробниці біля с. Товпизин (за Ю. Малєєвим та Б. Прищепюю).

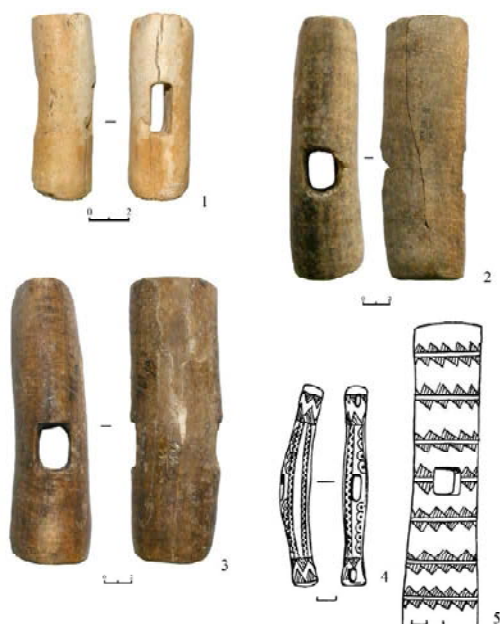

Рис. 15. Рогові молотки ККА: 1 – Острозький р-н Рівненська обл.; 2 – Дубно; 4 – Суботівське городище; 5 – Канів.

Отже, культура кулястих амфор була значним етнокультурним явищем і залишила на Волині помітний слід, справивши певний вплив на оточуючі спільноти городоцько-здовбицької, стжижовської культур. Носії ККА належали, ймовірно, до напівкочових європеїдів, оскільки сліди їхніх поселень мають незначну кількість матеріалів. Крім того вони селилися, ймовірно, окремими невеликими родами.

Поховальний інвентар у могилах включав посуд, знаряддя праці з кременю (шліфовані сокири, долота, ножі, скребки, різці, вістря до стріл.) та інших порід каменю (окремі провушні сокири, молотки), з кістки та рогу (пряжки, вістря) (рис. 13; рис. 15). Окрему групу становлять прикраси: підвіски з ікол кабана та зубів ведмеда, бурштинові намистини тощо [24, s. 180-181].

Особлива роль у вивченні старожитностей ККА Західної Волині належить І. Свешнікову, а також М. Пелешишину, Б. Прищепі, Ю. Малєєву, О. Позіховському, К. Бунятян, В. Ткачу.

1. Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття: Энеолит, бронза и раннее железо / Э. А. Балагури [и др.]; отв. ред. А. П. Черныш. – К. : Наукова думка, 1990. – 187 с.
2. Левицький І. Пам'ятки мегалітичної культури на Волині / І. Левицький // Археологія. – 1929. – Т. II. – С. 192–222.
3. Мазурик Ю. Нова поховальна пам'ятка культури кулястих амфор на Волині / Ю. Мазурик, С. Панишко // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – Вип. 1. – С. 129-130.
4. Малєєв Ю. Нове поховання культури кулястих амфор на Рівненщині / Ю. Малєєв, Б. Прищепка // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – Вип. 1. – С. 123-125.
5. Маркус І. Озброєння та знаряддя праці населення Західної Волині IV–II тис. до Р. Х. / І. Маркус, Г. Охріменко. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2010. – 492 с.
6. Пелешишин М. Нові пам'ятки культури кулястих амфор у Західній Волині / М. Пелешишин // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів : Логос, 1998, – Вип. VII. – С. 129-139.
7. Позіховський О. Пам'ятки культури кулястих амфор в околицях Острога / О. Позіховський, К. Бунятян // Археологія. – 2012. – № 2. – С. 54–67
8. Позіховський О. Дослідження ґрунтового могильника IV–III тис. до н. е. в м. Острог / О. Позіховський, В. Самолюк // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. – Рівне, 2006. – Вип. 4. – С. 155–158.
9. Прищепка Б. Нові дослідження пам'яток культури кулястих амфор над Стиром і Горинню / Б. Прищепка, В. Ткач // Нариси культури давньої Волині / За ред. Г. Охріменка. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2006. – С. 311–315.
10. Свешников И. К. Работы Млыновского отряда / И. К. Свешников, В. М. Конопля, М. М. Кучинко // Археологические открытия 1978 года. – М., 1979. – С. 401-402.
11. Свешников И. К. Культура шаровидных амфор / И. К. Свешников // Археология СССР. Свод археологический источников. – М. : Наука, 1983. – 86 с.
12. Свешников І. Довідник з археології України. Ровенська обл. / І. Свешников, Ю. Нікольченко. – К. : Наук. думка, 1982. – 115 с.
13. Свешников І. Культура кулястих амфор / І. Свешников // Археологія Української РСР : У 3-х т. / Гол. ред.: С. М. Бібіков. – К. : Наук. думка, 1971. – Т. 1. – С. 240-250.
14. Свешников І. Мегалітичні поховання на Західному Поділлі / І. Свешников. – Львів : Вид-во Львівського історичного музею, 1957. – 31 с.
15. Свешников І. Племена культури кулястих амфор / І. Свешников // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині (доба первіснообщинного ладу) / відп. ред.: О. Черныш. – К. : Наук. думка, 1974. – С. 152–158.
16. Свешников І. Нове поховання культури кулястих амфор у Ровенській обл. / І. Свешников // Археологія. – 1973. – № II. – С. 63–69.
17. Antoniewicz W. Z dziedziny archeologii ziem Poiskich / W. Antoniewicz // Światowit. – 1938. – Т. XVII. – S. 341–422
18. Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego / A. Cynkałowski. – Warszawa, 1961. – S. 38–40.
19. Hänsler A. Die Gräber der Kugelamphorenkultur in Wolhynien und Podolien und die Frage ihres Ursprungs / A. Hänsler // Jahresschrift, mitteldeutschen Vorgeschichte. – Halle (Saale), 1966. – Bd. 50. – S. 115–140.
20. Najdawniejsze dzieje ziem Polskich (do VII w.) / J. K. Kozłowski, P. Kaczanowski. – Kraków : Fogra, 1998. – Т. 1. – 382 s.
21. Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amforae North-East of the Carpathians / T. Sulimirski. – London, 1968. – P. 194–208.
22. Szmyt M. Społeczności kultury amfor kulistych w Europie Wschodniej / M. Szmyt // Od neolityzacji do początków epoki brązu / Red. J. Czebreszuk, M. Krzywałcevič, P. Makarowicz. – Poznań : Wyd. Poznańskie, 2001. – Т. 2. – S. 167–192.
23. Teleżyński K. Odkrycie przedhistorycznego grobowca koło Równego / K. Teleżyński // Ziemia. – Warszawa,

1911. – Т. 2. – С. 472, 550–551.

24. *Wielka historia świata / Pod. red. J. Śliwy. – Warszawa–Kraków : Fogra, 2005. – Т. 2. Stary i nowy świat. – 672 s.*

25. *Wiślański T. Kultura amfor kulistych w Polsce polnocno-zachodniej. – Wrocław–Warszawa–Kraków, 1966.*

**Григорій ОХРИМЕНКО, Наталія СКЛЯРЕНКО,
Ігор МАРКУС, Світлана ЛОКАЙЧУК (Луцьк)**

ПОХОВАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ ЛУЖИЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ВОЛИНІ

Лужицька культура існувала приблизно з XIII до IV ст. до Р.Х. В різні періоди вона охоплювала територію басейнів річок Одри, Лаби, теренів Східної Німеччини, Чехії, Польщі. З XIII ст. до Р.Х. ця культура поширюється на Західній Україні, особливо в басейні Західного Бугу.

Саме з цією культурою пов'язують початок грандіозних змін у поховальному обряді населення Європи, коли відбувався перехід від пануючого інгумаційного поховального обряду (з тілопокладеннями) до кремаційних поховань в урнах. Враховуючи це, лужицьку культуру вважають найдавнішою з культур полів поховальних урн.

Творці середньопольської і східних груп лужицької культури, етнокультурною основою яких була тшинецько-комарівська культура, є одними з тих європейських племен, які внесли вклад в утворення перших елементів культури праслов'ян [Археология Прикарпатья..., 1990, с. 115].

Лужицька культура загалом та її поховальні пам'ятки зокрема стосовно Волині вивчені недостатньо. Увагу цим пам'яткам в різні часи присвячували О. Цинкаловський, Л. Крушельницька, Д. Павлів, В. Івановський, В. Шкоропад та інші.

На Волині цвинтарі лужицької культури відомі біля с. Млинища Іваничівського р-ну Волинської області (розкопки О. Цинкаловського), с. Тягів Сокальського р-ну Львівської області, поблизу с. Рованці Луцького р-ну (розкопки Д. Павліва, В. Івановського, В. Шкоропад), с. Городок Луцького р-ну Волинської обл. над р. Черногузка (розкопки Д. Козака) (Рис. 3).

Про цвинтар поблизу с. Рованці стало відомо завдяки жителю с. Великий Боратин Луцького р-ну Івану Бойку (художнику), який знайшов на полі чудову керамічну фігурку птаха та рідкісну кераміку (Рис. 4:1). Він показав це Петру Троневичу, науковому співробітнику Луцького історико-культурного заповідника «Старе місто» і так унікальна пам'ятка стала відома. Тут проводили розкопки Д. Павлів, В. Шкоропад, В. Івановський [Павлів, 1989, с. 167-168].

Рованцівський цвинтар пізньої бронзової доби розташований на південний схід від с. Рованці Луцького р-ну Волинської області на лівому березі р. Стир в уроч. «Четвертий сінокіс». Обстеженнями встановлено, що його площа становить близько 2000 м.кв. Частина пам'ятки знищена розливами річки. Розкопками тут досліджено 1180 м.кв. площі, тобто більшу половину. З'ясовано, що він належить до типу «грунтових з біритуальним поховальним обрядом» з переважанням інгумації [Бандрівський, Кобаль, Крушельницька..., 1993, с. 11]. Всього тут виявлено 80 інгумаційних поховань, 9 – кремаційних, 16 поховань окремих черепів. Детальний опис цієї пам'ятки знаходимо в книзі «Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті» (К.: Наукова думка, 1993) (Рис. 2; рис. 5).

Про могильник лужицької культури поблизу с. Млинище Володимир-Волинського району найбільш повну інформацію опублікувала наукова працівниця археологічного музею у Варшаві Т. Венгжинович у 1963 р. [Węgrzynowicz, 1963]. В її роботі використані оригінальні матеріали, що збереглися в цьому музеї. Дослідження Млиніського цвинтаря проводив О. Цинкаловський у 1931-1934 рр. Могильник поділено на два пункти: №1 та №2. Всього О. Цинкаловським виявлено більше 30 поховань. В довоєнний час ним опубліковане коротке повідомлення в журналі «Zothłaniowieków» (12.X.1935, с. 51) під назвою «Сmentarzyskokultury łuzyckiejwMłyniskachwpowiecielowłodzimierskim». Від поховань залишилися цілі та пошкодженні урни різних розмірів та перепалені людські кісточки. Частка керамічних виробів загинула, інші – залишилися сфотографованими. Крім окремих посудин в часи війни загинула документація.

Відомо, що могильник досліджувався траншеями. Посудини з попелом від кремації стояли густо одна біля одної. В записах Олександра Миколайовича читаємо, що на території цвинтаря відкрито велике вогнище (12x14 м), в ньому залишилися вуглинки, попіл, кісточки (можливо, рештки поховального стосу).

В післявоєнний період цей могильник досліджували радянські археологи, зокрема Юрій Миколайович Захарук з Інституту суспільних наук у Львові [Захарук, 1956, с. 21-22, табл. I, 3-7]. При цьому відкрито два поховання та два невеликі кубки з перепаленими кістками [Węgrzynowicz, 1963, с. 9, 10].

Під час розвідки матеріали з могильника О.М. Цинкаловський помітив одразу на поверхні ґрунту. Це були фрагменти бочкоподібних виробів з отворами під зрізом посудини, з валикоподібними виступами, з поверхнею ошершавленою, а вирівняною внутрішньою з домішками товченого каменю; діаметри вінець близько 10 см, тулуба – 22-29 см; висота вцілілих виробів – 20, 24, 13 см та ін.

До рідкісних виробів належать рівні таці діаметром бл. 17 см. На зовнішній поверхні вони оздоблені відтисками нігтів. Колір – коричневий. Це був пункт I.

В іншому місці (пункт II) Т. Венгжинович описує матеріали з 30 поховань, а решта – перемішані і без номерів. В кожному з поховань знаходилась посудина з подібною формою та декором, часто з добре прогладженою поверхнею, навскісними канелюрами, невеликими ручками (Рис. 1).

Крім кераміки в окремих похованнях були вироби з бронзи: кільця або спіральки – всього п'ять. На цвинтарі також знайдено фігурку пташки з прогладженою поверхнею [Węgrzynowicz, 1963, s. 18]. Довжина виробу 5 см, максимальна ширина – 2,3 см.

Посуд, зібраний на цвинтарі, Т. Венгжинович поділила на групи: 1) «двостіжкові» вироби (подібні до біконусоподібних); їх 13 штук; 2) значну групу складають двовухі амфори (12 екз.); 3) посудини з s-подібним профілем (6 екз.), дзбани великі та малі (7 екз.). Всі вони декоровані (верхня частина та вуха), окремі прикрашені «гудзками»-валиками, а між шийкою та тулубом вміщені доокружні реберця (рис.) [Węgrzynowicz, 1963, s. 18,19].

Виявлені також кубки півкулястої форми. Всього, з наявної кераміки, половина орнаментована. Чудовим взірцем лужицьких виробів з Млинища є горщик з розхиленими вінцями, двома ручками, горизонтальними паралельними лініями на шийці та тулубі й ближче дна – схематичними зображеннями ялинок.

Авторка чимало уваги приділяє датуванню пам'ятки в Млинищах. Наводить погляди відомих дослідників О. Тереножкіна, В. Канівця, схиляється до думки, що матеріали з Млинищ лужицької культури мають подібність до комарівської культури [Węgrzynowicz, 1963, s. 20-27]. Хоча, на наш погляд, хронологічний проміжок між ними, судячи з форм кераміки, теж відчутний.

Про перебування лужицької культури в басейні р. Західний Буг, крім кераміки, вказують вироби з бронзи. Серед них значна частина походить саме з поховань. Деякі вироби виявлені випадково. Зокрема, в Любомльському краєзнавчому музеї зберігаються такі бронзові вироби як кельт, спис, два великі орнаментовані браслети (останні виявлені біля с. Новий Мосир Ковельського р-ну) [Остапюк, Охріменко, 2015, с. 25-31].

Колекція бронзових речей, виявлених під час дослідження Рованцівського могильника складається з трьох браслетів, трьох скроневих прикрас – щитків, нашійна прикраси та кільця. Всі речі виявлені в похованнях, лише один браслет піднято з поверхні (рис. 5).

Всі три браслети наручні, належать до трьох різних типів: браслет з тонкого, круглого в перерізі дроту, браслет із круглого в перетині дроту, кінці його, один загострений, другий обтятий, заходять один за одного браслет із напаяними зовні пластинками. Ці типи характерні для ульвівських могильників [Sulimirski, 1931, tabl. XXVIII, 2, 9; Glosik, 1958, tabl. XL, VII, 5; Свешніков, 1974, рис. 60, 11]. Останній, найцікавіший тип браслетів із напаяними пластинками (а нам відомо всього сім таких браслетів) рідкісний і трапляється лише на обмеженій території, в основному у верхів'ях Західного Бугу на ульвівських (Тяглів, Рованці) та ранніх висоцьких могильниках в Чехах, Висоцьку та Петриках [Sulimirski, 1931, tabl. XXVI, 2, 18; XXV, 50]. Як зазначалося, аналогічний такий браслет знайдено в скарбі ранньої ступені чорноліської культури на Наддніпрянщині [Третяков, 1949, с. 230, рис. 7, 6].

Скроневі багатовиткові спіральні випуклі щитки з круглого в перетині дроту (із поховань 39 та 67) трапилися в похованнях тшинецької культури [Березанская, 1982, с. 53, рис. 10, 4], в інгумаційних похованнях сілезько-малопольської і тарнобжезької груп лужицької культури [Hensel, 1988, s. 265, гус. 154], вони є типовими знахідками на висоцьких могильниках [Крушельницька, 1965, с. 134, рис. 10, 1, 2]. Скроневі щитки, повністю аналогічні рованцівським, виявлені в похованні черепа 5 на Тяглівському могильнику.

Бронзове кільце з товстого дроту, кінці якого заходять один за одного, що виявлене поряд похованням 2, також має аналогії у висоцькій культурі. Такі кільця містилися біля голів небіжчиків і могли служити сережками або використовуватися для скріплення волосся [Крушельницька, 1965, с. 134, рис. 12, 13, 21, 24, 25].

Цікавою знахідкою є виготовлена із закрученої в спіраль бронзової стрічки підвіска – шийна прикраса, що лежала на верхній частині грудної клітки у похованні III. Починаючи з ранньобронзової доби такі підвіски відомі з могильників унетицької культури [Hensel, 1988, s. 185], в похованнях та скарбах культур полів поховань середньодунайського регіону, в лужицькій культурі [Dąbrowski, 1972, tabl. II].

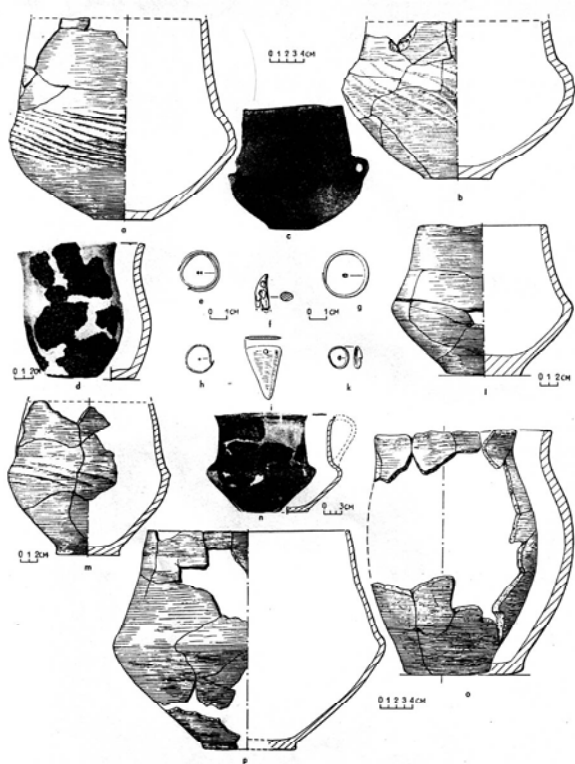

Рис. 1. Млинище. Знахідки з поховань (розкопки О. Цинкаловського).

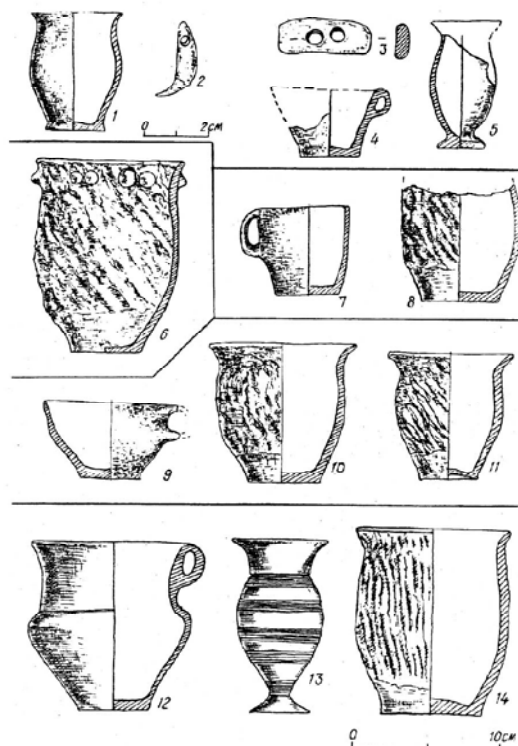

Рис. 2. Рованці. Інвентар поховань: 1, 3-14 – кераміка; 2, 3 – кістка.

Рис. 3. Кераміка лужицької культури з поховань біля с. Городок Луцького р-ну Волинської обл.

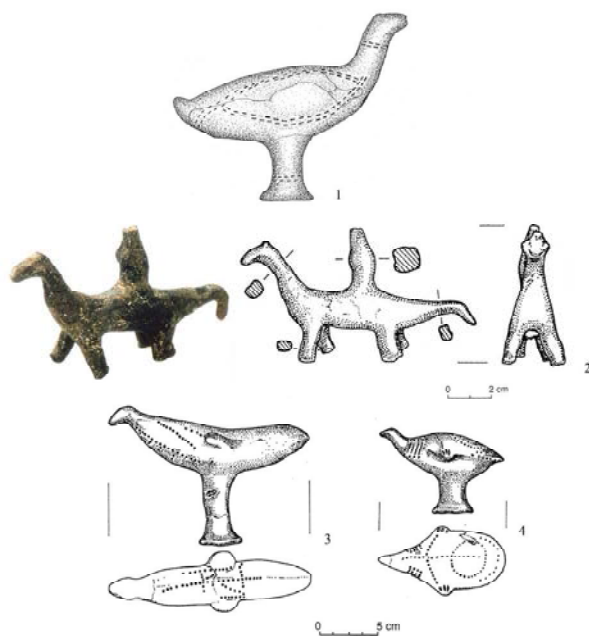

Рис. 4. Іграшки лужицької культури (1 – с. Рованці).

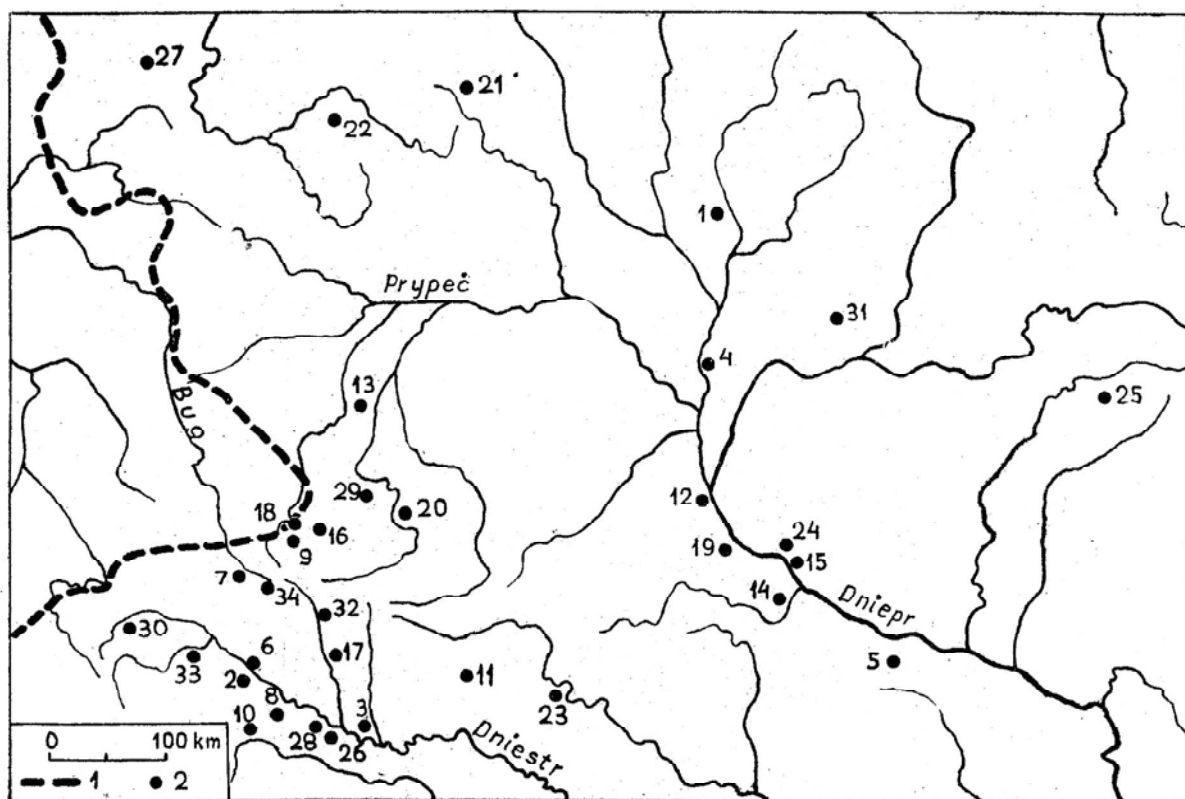

Рис. 6. Карта поширення бронзових виробів лужицької культури (за Я. Домбровським).

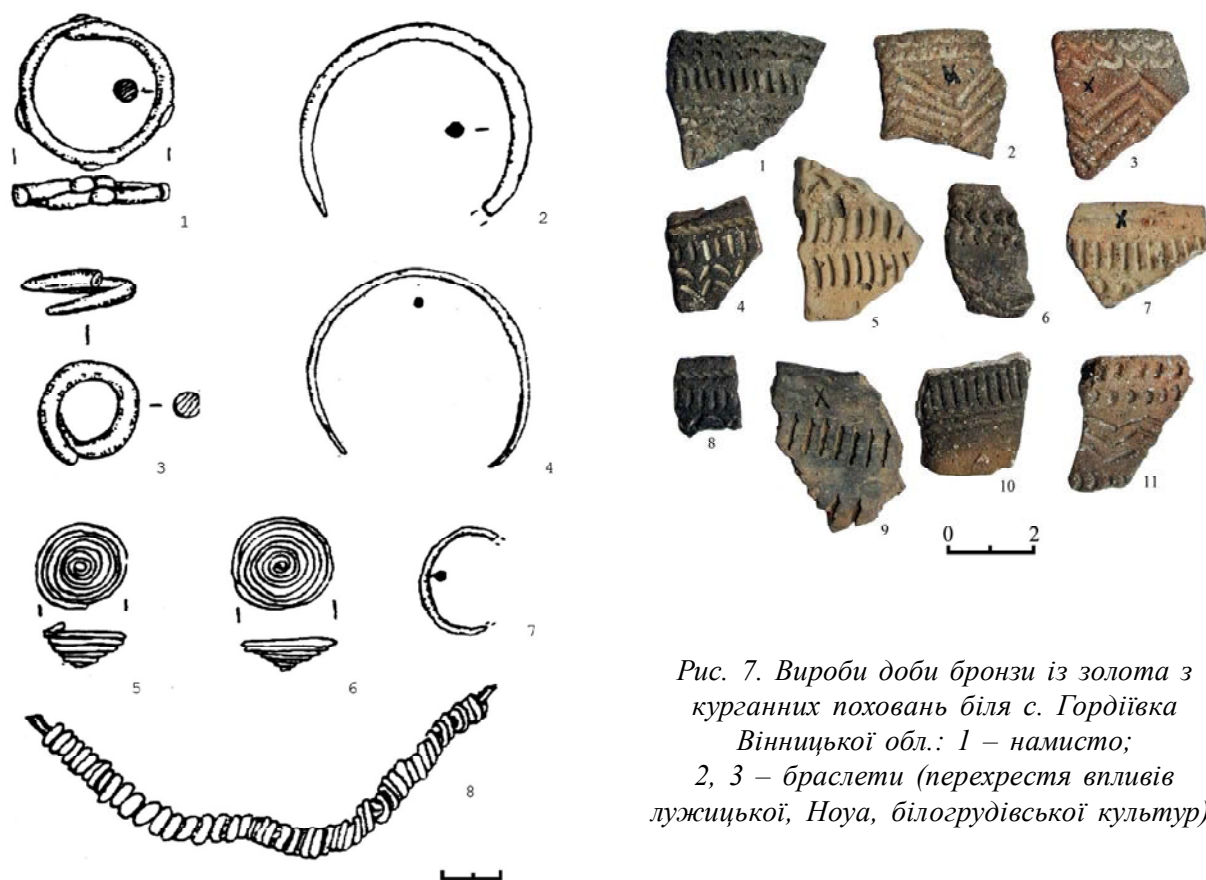

Рис. 7. Вироби доби бронзи із золота з курганних поховань біля с. Гордіївка Вінницької обл.: 1 – намисто; 2, 3 – браслети (перехрестя впливів лужицької, Ноуа, білогрудівської культур).

Рис. 5. Рованці. Металеві вироби з могильника

Рис. 8. Перстні та кільця доби бронзи із золота з Гордіївського могильника.

Рис. 9. Прикраси з бронзи з Гордіївського могильника: 1, 3, 8, 9, 10 – браслети; 2, 6, 7 – браслети; 4, 5 – «шумні» браслети.

Рис. 10. Бурштинові намиста доби бронзи з Гордіївського могильника.

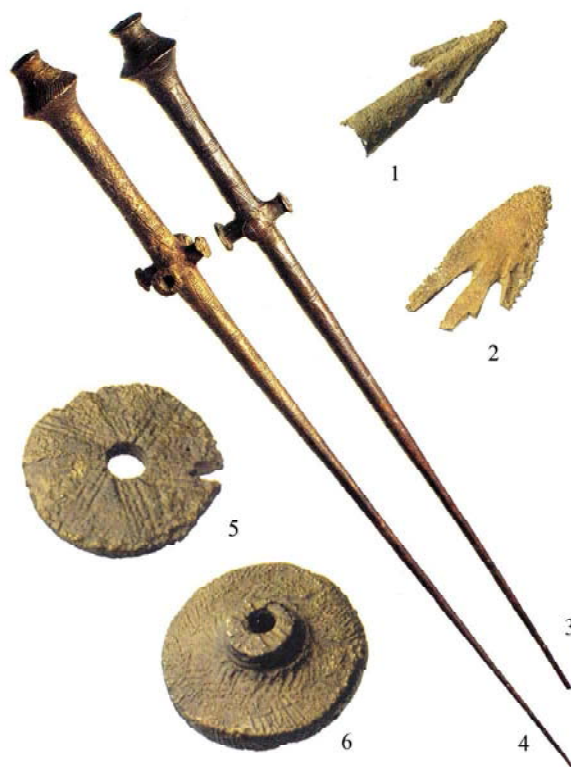

Рис. 11. Предмети із бронзи з Гордіївського могильника: 1, 2 – вістря стріл; 3, 4 – штильки; 5, 6 – диски.

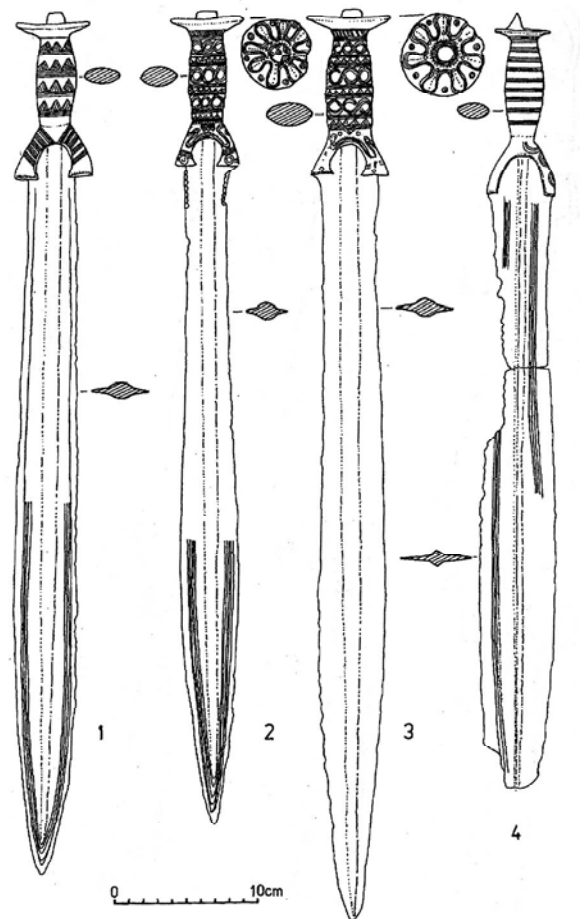

Рис. 12. Скарб мечей лужицької культури з Негрова.

Подібні підвіски відомі також у висоцьких могильниках з Ясенова [Sulimirski, 1931, tabl. XXIV, 8], Золочева [Крушельницька, 1965, с. 134, рис. 10, 9, 10]. Всі бронзові речі дуже окислені, покриті смарагдовою патиною.

За даними Т. Венґжинович в Народному археологічному музеї у Варшаві зберігаються металеві вироби лужицької культури з Волині – бронзове кілечко з округлого дроту, діаметром 1,9 см та бронзова бляшка з двома повздовжніми жолобками, довжиною 1,9 см і шириною 0,8 см, що походять з Кречева Володимир-Волинського р-ну, а також кельт (9,2 x 3,7 x 2,7 см) з Соснівки біля Кременця. Знаряддя прикрашене двома глибокими вериткальними жолобками [Węgrzynowicz, 2001, s. 28, 48]. Найкраща аналогія йому відома з дуже віддаленої території (знахідка з району Одеси [Sulimirski, 1936, s. 45, tabl. XI, 1]). Виріб можна зарахувати до типу Чарків [Kuśnierz, 1998, s. 33, 98, tabl. 14:240-244]. На території Поділля вона становить імпорту з заходу.

Взагалі, металеві вироби лужицької культури в багатьох місцях України (Рис. 6). Її впливи та широкі обмінні зв'язки яскраво проявилися у виробах, знайдених у Гордіївському могильнику на Вінниччині (Рис. 7-11). Ці багаті поховання еліти були пов'язані з населенням, яке займалося дистрибуцією бурштину.

Отже, лужицька культура на Волині і сусідніх теренах була не тимчасовим малопомітним явищем, а значною етноісторичною подією в XIII–IV ст. до Р.Х. та мала великий вплив на синхронні і наступні культурні процеси. Її поховальні пам'ятки є важливим джерелом інформації про це високорозвинуте населення.

1. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. (Энеолит, бронза и раннее железо) / Э. А. Балагури, Л. И. Крушельницкая, В. М. Конопля, др. ; Отв. ред. А. П. Черныш. – Киев : Наукова думка, 1990. – 187 с.

2. Бандрівський М., Кобаль Й., Крушельницька Л., Павлів Д., Попович І., Сулик Р. Філіпчук М., Чонек С. Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті. – К.: Наукова думка, 1993. – 324 с.

3. Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. – К., 1982. – 210 с.
4. Захарук Ю. Дослідження пам'яток доби бронзи та раннього заліза на Волині в 1950 р. // *Археологічні пам'ятки УРСР*. – Т. IV. – 1956. – С. 21-22.
5. Крушельницька Л.І. Могильник висоцької культури у м. Золочеві // *Археологія*. – 1965. – Т. 19. – С. 122-125.
6. Остапюк О.Д., Охріменко Г.В. Пам'ятки лужицької культури на Волині // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Місто Володимир-Волинський та Побужжя у світовій та українській історії. Успенський собор в історії міста Володимира-Волинського та України*. – Луцьк, 2015. – С. 25-31.
7. Павлів Д. Ю. Дослідження могильника лужицької культури поблизу с. Рованці на Волині // *Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР*. – К., 1989. – С. 167-168.
8. Свєшинков І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III–напочатку II тисячоліття до нашої ери. – К., 1974. – 156 с.
9. Третьяков П.Н. Звіт про археологічні дослідження 1946 р. в басейні р. Росі і Тясмину // *АН УРСР*. – 1949. – Т. 1. – С. 223-236.
10. Cynkałowski A. Cmentarzysko kultury łużyckiej w Młyniskach w powiecie włodzimierskim // *Z Otchłani Wieków : pismo poświęcone pradziejom Polski*. – Т. 10. – N. 3. – 1935. – S. 51.
11. Dąbrowski J. Powiązania ziem polskich z terenami wschodnimi w epoce brązu. – Wrocław, 1972. – 319 s.
12. Głisik J. Cmentarzysko ciałopalne kultury łużyckiej z IV okresu epoki brązu w Topornicy, pow. Zamość // *Materiały Starożytne*. – 1958. – Т. 3. – S. 155-226.
13. Hensel W. Polska starożytna. – Warszawa-Wrocław-Kraków-Gdańsk-Lódź, 1988. – 649 s.
14. Kuśnierz J. Die Beile in Polen III // *Prähistorische Bronzefunde*. – Stuttgart, 1998. – Abt. IX. – Bd. 21.
15. Sulimirski T. Kultura wysocka. – Kraków, 1931. – 202 s.
16. Sulimirski T. Zagadnienie ekspansji kultury łużyckiej na Ukrainę // *Wiadomości Archeologiczne*. – 1936. – Т. XIV. – S. 40-54.
17. Węgrzynowicz T. Cmentarzysko kultury łużyckiej w Młyniskach dawniej pow. Włodzimierz Woliński // *Wiadomości Archeologiczne*. – Т. XXIX. – Z. 1. – 1963. – S. 9-28.
18. Węgrzynowicz T. Zabytki z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza z Ukrainy i Białorusi w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie. – Warszawa: PMA, 2001. – 123 s.

Михайло КУЧИНКО (Луцьк)

НЕКРОПОЛІ ВОЛИНИ І-ХІІІ СТОЛІТЬ У СВІТЛІ АРХЕОЛОГІЇ

Важливим історичним джерелом для вивчення матеріальної і духовної культури давнього і середньовічного населення, яке мешкало на теренах нинішньої Волинської області є некрополі. Впродовж віків вони були свідками племен і народів, які проживали в краї. Звичайно, невмолимий час багато некрополів зруйнував. До цього був причетний як природний, так і людський фактори. Особливо останній. Так, відомо, що більшість курганних могильників Волині зникла з лиця землі в останні п'ятдесят років у зв'язку з оранкою з застосуванням тракторів. З року в рік кургани ставали все меншими, аж поки не зрівнялися з поверхнею землі. І не лише кургани. Навіть ґрунтові некрополі були поруйновані внаслідок глибокої оранки тракторами. На жаль, більшість некрополів (а це сотні) були знищені, так і не будучи досліджені археологами. Для науки вони втрачені назавжди.

Ця стаття присвячена могильникам Волині за період від І до ХІІІ ст. включно. Зрозуміло, що збереженість некрополів різна, як і стан їх наукового дослідження. Про це свідчать наведені нами факти, викладені нижче.

При вивченні давніх некрополів доцільно застосувати метод, запроваджений знаним дослідником некрополів княжої доби України О. Моцею [11], який дозволяє, по-перше, зробити загальний огляд могильників, по-друге, проаналізувати основні елементи поховального обряду і, по-третє, простежити його еволюцію. При цьому, здійснюючи аналіз поховального обряду, слід зауважити, що до поховального комплексу, входять три складові, а саме: поховальна споруда, похована особа і супровідний матеріал. Як правило, аналіз розпочинається з поховальної споруди, тобто могили, незалежно від її форми і характеру.

Найранішим некрополем Волині у визначених нами хронологічних рамках (І-ХІІІ ст.) є безкурганний могильник в с. Черськ Маневицького району. Він зараховується до волинської групи зарубинецької культури (за назвою від с. Зарубинці на Київщині). На жаль, некрополь дуже поруйнований. Археологу Ю. Кухаренку вдалося дослідити лише два поховання. Обидва збереглися у вигляді ямок завглибшки 0,2-0,3 м, в яких виявлені лінзоподібні скупчення кальціонованих людських кісток. На кістках лежали бронзова і залізна застібки-фібули, а поруч стояли глиняні горщики. На могильнику знайдена бронзова шпилька з гострим вістрям з одного кінця і великого кільця - з іншого, а також нашийний ланцюжок [6, с. 66-68]. Аналіз

захоронень свідчить, що характерною рисою поховального обряду населення, якому належав цей некрополь, є кремація. Спалення покійника проводилось на стороні з наступним захороненням решток кремації в ямах. На основі поховального інвентаря некрополь в с. Черськ можна датувати найпізніше I ст. н.е.[15, с.9].

Наступними в хронологічному плані є некрополі в м. Любомль [8, с.76-80], с. Гірка Полонка [3, с.173-176], Баїв-1 (урочище Парники) [7, с. 51-61] та Баїв-2 (урочище Цвинтар)[5, с.167] Луцького району. Всі вони зараховуються до кола пам'яток вельбарської культури (за назвою с. Вельбарк в північній Польщі), носіями якої були давні германці, час перебування яких на Волині дослідники визначають останню чверть II-IVст. н.е.

Найповніше дослідженими є некрополі в Баєві-1 та Любомлі. По одному або кілька поховань виявлено на практично знищених могильниках в Гірці Полонці та Баєві-2. Усі некрополі розміщені на природних підвищеннях. Поховання плоскі, безкурганні. Основним ритуалом захоронень є тілоспалення на стороні з наступним поміщення решток кремації в ямах діаметром 0,4-0,8 м при глибині 0,3-0,6 м. Це засвідчено в переважній більшості поховань на некрополі в Любомлі та у 18 з 32 захоронень на могильнику в уроч. Парники в Баєві. Крім захоронень в ямах, зрідка трапляються і поховання в урнах: 2 в Любомлі і 3 в Баєві-2 (урочище Цвинтар). За урни правили глиняні горщики, рідше миски і глеки. Урнові захоронення супроводжувались досить багатим інвентарем: горщиками, кістяними гребенями, скляними і бурштиновими намистами, пряжками та іншими побутовими речами з слідами перебування на поховальному вогнищі.

Крім тілоспалень, на некрополях у Баєві та Гіркій Полонці виявлено захоронення за ритуалом тілопокладання. Захоронення здійснені в прямокутних ямах завглибшки від 0.5 до 1,5м. більшість похованих лежать на боці з підігнутими ногами. На могильнику Баїв-2 (уроч. Цвинтар) кістяк лежав на спині у витягнутому стані. Орієнтація покійників була головою на північ. Захоронення супроводжувались горщиками та мисками, в яких колись була їжа для померлих, а також різними побутовими речами: прикрасами (фібули, намисто, браслети) та предмети особистого користування (гребені, пряжки тощо). Цікавою є знахідка в Баєві-1 бронзової колодки, до якої на кільці підвішений срібний римський денарій імператора Адріана (128-132рр. н.е.), а в кремаційному похованні в уроч. Цвинтар – золоті підвіски.

Аналіз поховань на некрополях Волині II-IVст. проливає світло на соціальні відносини, звичаї та вірування германців. Про соціальну нерівність свідчать факти, що спалених бідняків ховали просто в ямах, часто без супровідного інвентаря, а багатших членів суспільства – в урнах у супроводі посуду та різних прикрас, в тому числі й золотих. Ще яскравіше нерівність проявляється в тілопокладних похованнях з різноманітними предметами та прикрасами, що належали багатим людям, в той час, як більшість захоронень була безінвентарною.

Про релігійні вірування та ритуали свідчать такі факти. Спалювання тіла говорить про віру тогочасних людей в очищувальну силу вогню. Тіло-покладені поховання на боці в скороченому стані, можливо, імітують положення дитини в лоні матері, а отже, на думку древніх, смерть – це повернення людини в лоно матері-землі. Покладання покійників головами на північ – це повернення до північної прабатьківщини готів. Що ж до поховального інвентаря в могилах, то він свідчить про віру людей у потойбічне життя та культ предків. В контексті з'ясування поховального ритуалу викликають інтерес відкриті археологами на некрополях в Любомлі та Машеві (останній, на жаль, цілком знищений господарниками) ям діаметром 0,5-2 м завглибшки 0,5-1,8 м, заповнених обпаленими каменями, вугіллям, попелом, керамікою та кістками тварин. Вчені пов'язують це з існуванням у германців звичаю розпалювання ритуального вогнища і закопування його решток в спеціальній ямі [8, с.29].

Торкаючись хронології некрополів германців, зауважимо, що найранішим є могильник в Баєві-2 (уроч. Цвинтар) – остання чверть II ст. н.е.[5, с.98], в Любомлі – кінець II – поч. III ст. н.е.[5, с.98] і зруйнований могильник в Гіркій Полонці – друга половина III ст. [5, с.99]. Найпізніший некрополь в Баєві-1. Він датується IV ст.[5, с. 100]. До цього ж часу, судячи із знахідок вельбарського кухлика і залізної фібули, належать і зруйнований некрополь в с. Рованці біля Луцька.

З ранньосередньовічного періоду (V-IX ст.) некрополів збереглося мало. Некрополів V ст. н.е. на теренах Волині досі не відкрито. Та й у наступних VI-IX століттях їх небагато. Зруйнований могильник знаємо в с. Перевали Турійського району. Від нього залишилось лише два кургани. За даними археолога І. Русанової під курганами знаходились кремаційні поховання. На жаль, про ці поховання ми маємо лише загальні відомості. Немає опису ні поховального обряду, ні характеру поховального інвентаря, ані детального опису курганів. Пам'ятка умовно зарахована до числа слов'янських старожитностей VI-IX ст. [14, с.46]. На жаль, більше відомостей про цей унікальний некрополь отримати немає змоги через

цілковите його знищення.

Ще один зруйнований некрополь знаходився поблизу с. Головно Любомльського району. Немає сумніву, що він був значних розмірів, адже розташовувався поблизу городища і поселення (на жаль, знищених меліорацією), мешканці яких ховали покійників на ньому. До наших днів від нього залишилось чотири кургани, один з яких розкопав археолог Ю. Кухаренко. Під курганом виявлено рештки кремаційного захоронення спаленого на місці, в спеціальній зрубній споруді-гробниці. Датується некрополь кінцем I тис. н.е. [2, с.73].

І наразі слід назвати могильник, який знаходився поблизу с. Миляновичі Турійського району. На ньому зафіксовано 10 курганів, з яких розкопаний лише один. Він був оточений кільцевим ровиком, який за віруванням слов'ян, мав оберігати померлого від злих духів. Під курганом виявлено рештки тілоспалення на місці захоронення. Супровідний інвентар складався з фрагментів ліпних і гончарних горщиків, оздоблених пасмами заглиблених горизонтальних ліній. Кераміка дозволяє датувати некрополь кінцем I тис. н.е., можливо, IX-X ст. [13, с. 279].

Цим, власне, і вичерпуються відомості про некрополі Волині I тис. н.е., тобто додержавного періоду нашої історії.

Значно більше маємо даних про могильники давньоруського періоду, який загалом розглядають у рамках X-XIII/XIV століть. На території Волинської області некрополів цього часу нараховано близько півтора десятка. Щоправда, - це не всі, бо йдеться лише про ті, на яких проводились більші чи менші археологічні розкопки. Один з них наприкінці XIX ст. досліджував, а ряд обстежив відомий український історик і археолог В. Антонович [1, с.1-133], близько десяти відкрила і частково розкопала його дружина К. Мельник [10, с.481-576]. Ряд некрополів в XX-XXI ст. досліджували археологи М. Кучинко [9, с.113], В. Петегірич [12, с.120] та В. Гупало [4].

Гадаємо, що краєзнавцям буде цікаво довідатись про найзначніші некрополі давньоруської Волині, відкриті в с. Гірка Полонка, Усічі, Лище, Піддубці, Крупа, Теремно (тепер в межах Луцька), Ставок (нині приєднаний до с. Лище) Луцького, Берестяне, Борохів, Вишнів Ківерцівського, Майдан Липненський Маневицького, Зимне та Устилуг Володимир-Волинського районів.

Здебільшого вони розташовувались на відстані 1-1,5 км від поселень. Розміри їх різні, кількість захоронень на них також різна. На теренах Волині найбільшим був могильник поблизу с. Зимне, на якому нараховувалось 500 курганів [16, с.215]. Понад 300 поховань зафіксовано в с. Борохів, 270 – в с. Піддубці, 202 кургани в с. Лище, 100 – біля с. Вишнів і понад 90 захоронень виявлено біля с. Усічі [10, с.568-570; 565-568; 557-562; 570-571; 571-573]. За розмірами і кількістю поховань – це некрополі-гіганти. Менші розмірами (але не важливістю) є могильник в колишньому с. Ставок, на якому було 40 курганів, Теремно – 30, Крупа – 25, Гірка-Полонка – 22 кургани [10, с.555-557; 563-565; 562-563; 552-553].

Три некрополі виявлено поблизу села Берестяне, кожен з яких нараховував відповідно 26, 11 і 8 курганів [4, с.19,28,45]. Загалом – 45 курганів, які тяжіли до двох городищ і селищ. Давньоруський могильник, на якому було 29 курганів, існував поблизу м. Устилуг [1, с.66].

Дослідженість некрополів далеко не відповідає кількості розкопаних курганів по відношенню до виявлених. І в цьому біда, бо ті, що залишились недослідженими, на жаль, з часом були поруйновані глибокою оранкою трактором. Доводиться констатувати, що серед некрополів Волині цілком розкопані лише кургани в Берестяному, майже повністю – в Майдані-Липненському (14 з 17). Добре досліджений могильник в Теремному (розкопано 25 з 30 курганів). За кількістю розкопаних археологом К. Мельник курганів виділяється некрополь в Піддубцях. Вона дослідила тут 49 насипів, однак нерозкопаним залишився 221 курган. Сьогодні їх уже не видно. В цьому плані ще гірше виглядає могильник біля Зимного, на якому розкопано лише 6 курганів з 500. Такою є ситуація і на некрополі в Борохові, де з 300 зафіксованих розкопано лише 10 курганів, і в недалекому Вишніві, де зі 100 курганів досліджено 4. Не в кращому світлі виглядає стан дослідження некрополя в с. Лище, на якому було розкопано 29 насипів з наявних 202. Не дуже кращою є картина на некрополі поблизу с. Усічі, де з 90 насипів досліджено 23, в тому числі 11 автором цієї статті [9, с.113]. Що ж до інших некрополів, то на них розкопаний в середньому кожен третій курган. Таким є загальний стан дослідження некрополів X-XIII ст. на території Волинської області на тлі загального огляду.

Торкаючись складових елементів некрополів, слід зауважити, що поховальний комплекс складається з споруди, похованої особи і супровідного інвентаря.

Щодо поховальних споруд, тобто курганів, то їх середня висота становить від 0,5 до 1,2 м. Насипи круглі, діаметром від 4 до 20 м. Досить часто кургани оточували кільцевидними ровиками (Берестяне, Усічі), які мали охороняти померлих від злих сил.

Що ж стосується покійників, то вони були або спалені за межами могильника, або зрідка – на місці захоронення (Лище, Майдан-Липненський). В більшості ж випадків ритуал здійснювався шляхом покладання тіла на давньому рівні або в ямі (Берестяне, Борохів, Усічі та ін.). Тіло поклали на спині у випрямленому стані з руками складеними на грудях або вздовж тіла, орієнтоване головою на захід. Це зафіксовано в більшості курганів. В окремих випадках трапились поховання на боці з підтягнутими в колінах ногами і зігнутими в ліктях руками (Берестяне, Піддубці). Здебільшого під курганом знаходився один кістяк, проте в Берестяному було поховання з двома кістяками, а в Борохові та Піддубцях – навіть з трьома. Під деякими кістяками була підсипка з вапна (Піддубці, Теремно, Усічі), або, як данина колишньому обряду тілоспалення, – підсипка з попелу та вугликів (Берестяне, Лище, Майдан-Липненський). На некрополі біля с. Берестяне виявлено захоронення покійника без голови. Такі випадки пов'язують з повір'ями про вовкулаків і упирів. Аби знешкодити шкідливі дії таких покійників, їм відрубували голови. В деяких курганах некрополів решток кремації тіла чи кістяка не було (Берестяне, Гірка Полонка). Це так звані могили-кенотафи, тобто псевдо поховання, споруджені на честь людей, які загинули на чужині або зникли безвісти.

І насамкінець, торкаючись третьої складової поховального комплексу – супровідного інвентаря поховальної особи, слід наголосити на такому. В кремаційних захороненнях інвентар бідний і представлений горщиками і дрібними прикрасами з слідами перебування у вогні (Майдан-Липненський, Лище). А в інгумаційних похованнях досить часто трапляється посуд, ножі і серпи (Берестяне), бойова сокира і остроги (Усічі), бронзові та срібні сережки, скроневі кільця, підвіски у вигляді виноградної грони, персні, намисто зі скла і бурштину тощо (Берестяне, Борохів, Лище, Майдан-Липненський та ін.). Зрідка трапляються бронзові амулети-підвіски (Майдан-Липненський).

Археологічні артефакти, виявлені на території давньоруських некрополів Волинської області дозволяють датувати поховання. Так, до найбільш ранніх – X – початку XI ст. належать два кремаційні поховання в Лищі та кілька захоронень з тілоспаленням у Майдані-Липненському. До цього ж часу можна зарахувати ранні інгумаційні захоронення в Берестяному та Крупі. До XI-XII ст. відносяться підкурганні поховання на рівні давнього горизонту або і в ямах (Теремно, Усічі). Нарешті XII-XIII ст. датується переважна більшість підкурганних поховань на некрополях в Берестяному, Піддубцях, Борохові, Усічах, Лищі та інших пунктах.

Аналіз некрополів дозволив виділити такі етапи історичного розвитку поховального ритуалу середньовічного населення Волині.

Найраніші – з I по IX ст. – це кремаційні захоронення в плоских могилах (зарубинецькі та вельбарські некрополі), або під курганами (празько-корчацькі та райковецькі могильники). На давньоруських курганних некрополях спостерігається така картина:

- IX-X ст. – кремація покійників за межами поховання, а згодом і на місці захоронення;
- X-XI ст. – тілопокладення на давньому горизонті і частково – в ямах;
- XI-XII ст. – тілопокладання в ямах стають панівними;
- XII-XIII ст. – під курганних поховань стає дедалі менше, а ґрунтових дедалі більше, що пояснюється

утвердженням християнства в регіоні.

Зрозуміло, що це основна, магістральна лінія обрядовості. В той же час мали місце і відхилення від неї: побутування паралельно поховань на горизонті і в ґрунтових ямах або навіть нетипового для пізнішого часу тілоспалення померлих. Завершився ж процес еволюції поховального обряду в XIII-XIV ст., коли християнізація утвердилась навіть у найвіддаленіших поліських районах, що проявилось в домінуванні ґрунтових некрополів.

1. Антонович В. Б. *Археологическая карта Волынской губернии*//Труды XI Археологического съезда. – М., 1901. – С.1-133.

2. Аулих В. В. *Славяне Прикарпаття и Волыни в VIII-X вв.*//Археология Прикарпаття, Волыни и Закарпаття (раннеславянский и древнерусский периоды). – К.: Наукова думка, 1990. – С.68-77.

3. Брайчевский М. Ю. *Погребение в Горькой Полонке на Волыни*//Материалы и исследования по археологии СССР. – 1964. – Вып. 116. – С.173-176.

4. Гупало В. Д. *Берестянські курганні могильники кінця X-XII ст.* – Львів, 2006. – 108с.

5. Козак Д. Н. *Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. – IV ст. н. е.)*. – К.: Наукова думка, 1991. – 176с.

6. Кухаренко Ю. В. *Средневековые памятники Полесья*//Свод археологических источников. – 1961. – Вып. Е1-57. – 39с.

7. Кухаренко Ю. В. *Байвський могильник*//Археологія. – 1975. - №18. – С.51-61.

8. Кухаренко Ю. В. Могильники Брест-Тришин. – М.: Наука, 1980. – 125с.
9. Кучинко М. М. Курганний могильник у с. Усичи//Археологические исследования на Украине в 1976-1977 гг. – Ужгород, 1978. – С.113.
10. Мельник Е. Н. Раскопки в земле лучан, произведенные в 1897 и 1898 гг.//Труды XI Археологического съезда. – М. 1901. – С.481-576.
11. Моця А. П. Погребальные памятники южнорусских земель IX-XIII вв. – К.: Наукова думка, 1990. – 156с.
12. Петегирич В. М. Исследование древнерусского курганного могильника у с. Майдан-Липненский на Волини//Археологические исследования на Украине в 1976-1977 гг. – Ужгород, 1978. – С.120.
13. Русанова И. П. Раскопки курганов на Волини//Археологические открытия 1969г. – М., 1970. – С.279.
14. Русанова И. П. Славянские древности VI-IX вв. между Днепром и Западным Бугом// Свод археологических источников. – 1972. – Вып. Е1-25. – 100с.
15. Цыгылык В. Н. Зарубинецкая культура//Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття (раннеславянский и древнерусский периоды). – К.: Наукова думка, 1990. – С.5-12.
16. Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. – Warszawa, 1961. –256 s.

Тамара САДОВНИК (Луцьк)

БАЇВСЬКІ МОГИЛЬНИКИ

Археологічна наука тлумачить могильники, як комплекс захоронень. Їх дослідження дає цінні знання для вивчення матеріального і духовного життя людей в певний час і певній місцевості.

З'явившись у мезоліті, вони на протязі довгого часу видозмінюються – від простих поховань до курганних чи плоских могильників (безкурганних).

Могильники майже завжди знаходились недалеко від поселення. Їх розміри різні, як і кількість поховань на них. Хронологічно більш ранні кремаційні поховання, пізніші – тілопокладання (інгумаційні). Зустрічаються біритуальні могильники, де поховання змішаного типу. Такими є могильники Баїв I і Баїв II під Луцьком.

В похованнях майже завжди зустрічається супроводжуючий інвентар: особисті речі похованих – прикраси, гребінці, ритуальні посудинки, які відображали майновий стан і соціальний статус похованих. В інгумаційних похованнях зустрічається завжди більше знахідок.

Давню історію Баїва репрезентують відомі пам'ятки – могильники Баїв I і Баїв II. Перший – Баїв I був відкритий в 1965 році археологами В. Петровим і А. Каліщуком. В наступні роки проводились дослідження пам'ятки експедицією під керівництвом професора В. Петрова, в яких приймав участь археолог з Москви Ю. Кухаренко.

В 1974 році до музею з Москви надійшла посилка з матеріалами з розкопок з могильника Баїв I. Найкращі з них були поміщені в експозиції відділу давньої історії музею.

Про могильник Баїв I Ю. Кухаренко писав у статті “Волинская группа полей погребения и проблема так называемой готто-гепидской культуры” (КСИА. 1970) і “Баївський могильник” (“Археологія”, 1975, № 18).

Могильник датується III-IV ст. від Різдва Христового. Існує кілька наукових версій щодо його походження.

Так, Ю. Кухаренко відносив його до “волинської групи полів поховань”. Цю назву свого часу виділив київський археолог Ю. Смішко, за якою до цієї групи відносились пам'ятки, де черняхівські елементи становили не менше як 50%, а гончарна кераміка може складати більшість.

Однак ці твердження на даний час не є зовсім точні, оскільки з'явилося досить нових відомостей про цей період на Волині. Так, Д. Козак атрибує могильник Баїв I змішаною черняхівсько-вельбарською пам'яткою, де основними є елементи черняхівської культури з окремими вельбарськими. Окрім того, він пропонує пам'ятки такого типу на Волині назвати “баївською групою”. За етнічною належністю вельбарська культура була германською, а черняхівська слов'янською, тобто тут ми бачимо, що вельбарське населення на території села Баїв втратило деякі свої етнографічні риси, можливо, й етнічні особливості, частково розчинилось у черняхівському середовищі.

Могильник Баїв I знаходився на околиці села, був безкурганним (плоским), нараховував 32 поховання. З них: 13 поховань з трупокладенням і 19 – трупоспалення, тобто був біритуальним. Трупокладення здійснювалося в прямокутних ямах, трупоспалення в урнах або просто ямах. Трупокладення на Баївському могильнику здійснювались на глибині від 0,5 до 1,4 метра. Більшість кістяків лежали на боці з підігнутими ногами. Орієнтація північна. Судячи за набором речей у похованнях, на некрополі були

поховані чоловіки і жінки, проте переважають жіночі поховання. Речовий інвентар різноманітний: речі індивідуального вжитку, які свідчать про матеріальні і духовну культуру насельників Баїва.

Серед речей виділяються фібули – шпильки-застібки для одягу. Вони ковані з пластинчастим стрижнем. Виявлений єдиний бронзовий браслет круглої форми, з потовщеними кінцями, які заходять один за одиний. Він є типовим для вельбарської культури.

Поясний набір представлений бронзовими й залізними пряжками. Вони в основному мають двоскладову конструкцію з напівкруглою ямкою та язичком. Пряжки є литі і ковані, з щитком і без нього.

Цікавими є скляні намистини – круглої та біконічної форми, різних кольорів. Дрібне намисто (див. експозицію відділу давньої історії ВКМ) темно-синього кольору є римським імпортом. Це пояснюється тим, що серед носіїв вельбарської культури – готів – багато було військових людей. Цілком ймовірно, що один з них був на службі у римської знаті і придбав у Римській імперії намисто для своєї дружини.

Про контакти з римськими провінціями свідчить ще одна знахідка на некрополі Баїв I. Це пряжка, яка складається з бронзової S-подібної колодки, до якої на бронзовому кільці була прикріплена срібна монета Адріана (римського імператора, 117-138 pp.).

В похованнях були знайдені посудини – ліпні, невеликих розмірів. Одна з них – чорнолощина, розділена ребром жорсткості, представлена в експозиції відділу давньої історії.

Окрім вищенаведеного могильника Баїв I в околицях села Д. Козаком був відкритий і досліджений у 1985 р. могильник Баїв II. На думку Д. Козака він є найранішою вельбарською пам'яткою на території Волині і датується останньою чвертю II-III ст. н.е.

Могильник Баїв II розташований на гребені високого пагорбу, на західній околиці села на території сучасного цвинтаря. На дослідженій площі в 420 м² було виявлено чотири поховання: з них – одне трупопокладання і три трупоспалення. Трупоспалення виявлені на глибині 0,6–0,9 м від сучасної поверхні в ліпних урнах-горщиках. Урни під вінця були заповнені кістками, перемішаними з попелом.

На похованні № 2 до одного з уламків урни була прикріплена S-подібна золота підвіска з філігранними кінцями. Завдяки їй можна було визначити ранню дату могильника Баїв II кінцем II ст. н.е. Тут також було знайдено уламок підв'язної залізної фібули з округлою спинкою, характерною для III ст.

Четвертим похованням могильника Баїв II було трупопокладання на глибині 0,6 м. Поховальна яма була витягнутоовальної форми. Розмірами 1,7 x 0,8 м. Кістяк лежав на спині головою на північ з перехрещеними в колінах ногами.

Поховання супроводжував фрагмент фібули.

Таким чином, могильники Баїв I і Баїв II є цінним джерелом для дослідження побутування на Волині носіїв вельбарської культури і її подальшої трансформації. З'явившись на Волині в останній чверті II ст. н.е. наприкінці IV ст. групи вельбарських племен просувались на південь України, потрапляючи під вплив провінціально-римської культури, в сфері якої вже тривалий час знаходились місцеві етнічні групи. Розширення їх контактів з римськими провінціями сприяло формуванню слов'янської черняхівської культури.

1. Цинкаловський О. *Стара Волинь і Волинське Полісся*. – Т. I. – Вінніпег, 1984. – С. 67.

2. Козак Д. *Етнокультурна історія Волині (I ст. до н.е. – IV ст. н.е.)*. – К., 1992. – С. 130.

3. *Фонди Волинського краєзнавчого музею. № А 55/1-60.*

4. Козак Д. *Етнокультурна історія Волині (I ст. до н.е. – IV ст. н.е.)*. – К., 1992. – С. 97.

5. *Там само*, с. 167.

Олена БІРЮЛІНА, Андрій БОНДАРЧУК (Луцьк)

ПОХОВАННЯ НА ДИТИНЦІ ЛУЦЬКОГО ХРЕСТОВОЗДВИЖЕНСЬКОГО БРАТСТВА – УКРАЇНСЬКИЙ НЕКРОПОЛЬ ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО І РАННЬОМОДЕРНОГО ЧАСУ

Збережений архітектурний комплекс Луцького братства – апсида Хрестовоздвиженської церкви XVII ст. і монастир оо. василіан XVIII ст. (спадкоємець православної обителі XVII ст.) – важлива складова духовної історії ранньомодерного Луцька. Цінним меморіальним об'єктом міста стала впорядкована у 2012 р.¹ підв'ітарна крипта під діючою Хрестовоздвиженською (братською) церквою.

Джерельна база Луцького братства також містить згадки про ще один цвинтар, який розміщувався на братському дитинці вздовж лінії північ – південь обабіч апсиди Хрестовоздвиженської церкви, в межах сучасної церковної огорожі. Його функціонування розпочалося із 20-х рр. XVII ст.; в сучасності він не зазнавав системних археологічних досліджень й досі навіть не ознакований.

З причин браку відповідних джерел в історіографії пізньосередньовічного Луцька допоки не ставилась проблема існування такої духовної пам'ятки як цвинтар біля старожитнього Руського шпиталю. Маємо намір присвятити цьому питанню певну увагу, оскільки місце локалізації Руського шпиталю співпадає з розташуванням пізнішого і більш знаного в літературі шпиталю під опікою луцьких братчиків.

В основу дослідження про братську підцерковну крипту лягли опубліковані тестаменти XVII – XVIII ст., які розглядаються тут як джерело для з'ясування часу активності братської усипальниці, мотивів тестаторів щодо вибору місця поховання, локалізацію і спосіб облаштування місця останнього прихистку тіла. Слід визнати, що спосіб формулювання місця поховання у відомих на сьогодні джерелах не завжди дозволяє визначити його з певністю: у підземній крипті братської церкви, чи на прицерковному кладовищі. Можна лише гіпотетично визначити крипту як місце покладання праху для більшої частини осіб з шляхетського середовища, котрі просили про погріб свого тіла на братському некрополі в Луцьку. Додатком в кінці статті наведена таблиця з хронологічним поіменним переліком осіб, які заповітом виявили останню волю на спочинок при Луцькому братстві. До реєстру включені також особи, про поховання яких у Братстві відомо за іншими джерелами. В окремих випадках зазначено про гіпотетичність поховання, оскільки не завжди маємо впевненість у здійсненні наміру заповідальника. Повнішу інформацію про час і обставини поховання читач знайде в джерелах, які подані в окремій графі.

Піднятий в статті комплекс дослідницьких проблем навколо луцького українського (вірних Української Церкви Східного обряду) некрополю пізньосередньовічного і ранньомодерного часу слід вважати лише означеним. Подальші висновки можуть бути оприлюднені після триваліших досліджень.

Цвинтар біля братського шпиталю – успадковане братством «місто мертвих» старожитнього шпиталю Руського. Луцьке братство, початок організаційного утворення якого припав на 1617 р.², розпочало свою практичну роботу після того, як королівським привілеєм від 20 II 1619 р. отримало для відновлення «згорелый шпиталь старожитный руский». Тогочасний Руський шпиталь чітко локалізувався у західній частині острівного Луцька, на березі річки Глушець, неподалік Глушецького мосту. У візитації Луцького братського василіанського монастиря 1763 р. ченці розпочинали опис початків братської обителі з впровадження інформації із луцької магістратської книги за 1612 р., де тодішній Руський шпиталь перебував під контролем міських бурмістрів, а в час візитації лежав «przy samey gzece Gluszczy niedaleko mostu wielkiego»³.

Привідкрив обставини передачі старовинного благодійного закладу Луцькому братству Яким Перлштейн, який опублікував зізнання возного від 1 травня 1619 р.⁴ про те, що останній, 19 квітня того ж року, ув'язав луцьких міщанан у «вічну посесію» в шпиталь Руський. Як можна зрозуміти з наведеного Перлштейном фрагменту, спершу, згідно з привілеєм польського короля, «шпиталь Руський над річкою Глушцем лежачий, з усіма його приналежностями» у присутності шпитальних старшин та за «відомістю панів бурмістрів» передавався до посесії «славетним луцьким міщанам релігії грецької старожитної». Це давало можливість Луцькому братству перебрати шпиталь під свою опіку, оскільки значна частина луцьких міщан на чолі з міською верхівкою увійшла до його складу. Зізнання возного, вочевидь, постало внаслідок оскарження його дій зі сторони новоутвореного уніатського єпископату.

Шпитальний ґрунт розташовувався при самій околиці острівного Луцька, тому закономірно припустити, що в період пізнього середньовіччя при ньому діяв цвинтар як для насельників цього харитативного закладу, так і для представників луцького поспільства з числа православних. Є підстави вважати, що саме цей шпиталь, або його більш ранній попередник, вперше згаданий у привілеї Свидригайла від 7 жовтня 1433 р.⁵, в якому князь підтверджував давні маєтності луцьким Успенському (Пречистенському) і Васиївському православним монастирям. Князь також наголосив, що повторно надає землі з умовою, аби монастирські ченці «za nas prodkow naszych y po nas będących Xiążąt Bogomolitwą nieustannie dzialo się y aby ciz czercy w Pokłonnicy przy szpitalu naszym niedaleko Cerkwi Świętego Jakuba Apostoła będącey Chorým y Kalekom Służbę Bożą odprawiali y tym pozywienie z Kuczkorowca dawali». Отже, з волі Свидригайла шпиталь разом з шпитальною «Pokłonnicy» (церквою чи каплицею) з-під великокнязівської опіки перейшов до опікування двох православних монастирів. Це цілком задовільно пояснює пізніше означення шпиталю як «шпиталь луцький руський» (зг. в 1604 р.⁶). Недостатня поінформованість про його ранню діяльність може бути пояснена втратами луцької замкової документації включно по останню третину XVI ст.

Уже в першій з дотепер збережених Луцьких замкових книг за 1560 – 1561 рр. «руський» шпиталь

згаданий в тестаменті Василя Михайловича Семашка, який жертвує кошти луцьким православним сакральним інституціям – церкві Св. Спаса «на Красном» і на «церков столечную С[вя]т[о]го Ивана Богослова», а також офірує «шпитал Луцкую»⁷. З останньої третини XVI ст. документи доносять скупі інформації про надані Руському шпиталеві пожертви⁸, отже утримувався він за рахунок жертводавців. Управлявся заклад за посередництвом магістрату, перебував в завідуванні бурмістрів і обслуговувався представниками православного духовенства. Подібну практику фінансування і управління міським шпиталем спостерігаємо також у Бересті під 1624 р.⁹

Як засвідчено документами XVII ст. традиція іменування закладу «руським» не відумерла й після його переходу під юрисдикцію Луцького братства. Наведемо такі вислови з документів XVII ст.: «[кгрунт] шьпиталя руского при браме местской лежачий», 1625¹⁰, «будучи в шпиталю тутошнем старожитным Луцким руским при церкви Воздвижения Чесного Креста», 1627¹¹, «старостове рочные шпиталя брацтва руского», 1643 р.¹²; «Szpitalowi ruskiemu przy tym że monastyrze brackim będącemu», 1652 р.¹³. В краєзнавчій літературі цю харитативну установу – шпиталь Руський біля Глушецького мосту, через плутану інформацію Т. Стецького¹⁴ досі помилково пов'язують одразу з двома відомим в Луцьку з XVII ст. шпиталями – св. Лазаря і св. Духа. Перший з них діяв при римо-католицькому кафедральному Святотроїцькому костелі; з найраніших згадок за тестаментами – 1620 р.¹⁵ Другий – при парафіальному костелі св. Якуба; перша з фіксованих тестаментних згадок – 1613 р.; в 1623 р. квіт про отримання пожертви на «szpital świętoduski» видає луцький святоякубський плебан Мартин Іздебський; інколи в джерелах його називали шпиталем св. Якуба; також задокументовано, що сам костел зрідка іменувався титулом св. Духа¹⁶. У виказі подимного податку за 1629 р. О. Баранович не розібравшись зараховує до луцьких релігійних споруд Церкви Східного обряду «церкви» св. Якуба (17 димів) і св. Духа (12 димів)¹⁷. Водночас помітно, що публікатором суттєво «обмежено» луцькі маєтності плебанії св. Якуба: вони явно применшені. Отже, у 1629 р. мова могла йти про парафіальний костел св. Якуба і шпиталь св. Духа при ньому, кожен з яких володів димами в Луцьку.

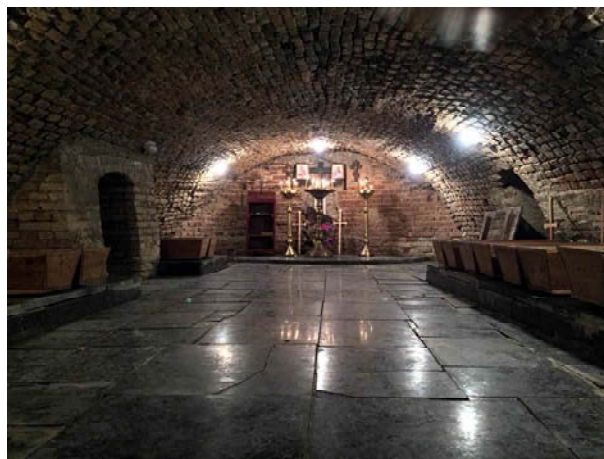
Виконуючи одночасно кілька функцій – притулку для «убозства, подошлыи в летех, уломныи» та лікарні для «хвории», в т.ч. і для невиліковних пацієнтів, братський шпиталь в той же час надавав можливість «останнього місця прихистку» для них. В цьому переконуємось на прикладі Леська Радавського з Радимна, який слугою свого пана прибув до Луцька і тут важко захворів. Для догляду був розміщений в луцькому братському шпиталі. В заповіті від 12 лютого 1631 р. просив пана, щоб після смерті був «похован при церкви брацкой луцькой при том же шпиталю Чесного Хреста»¹⁸.

Серед двох сотень осіб, що були вписані лише іменами біля середини XVII ст. у братський Поминальник (цей окремий блок уписів розпочинається з імені духовної особи – ієрей Моїсей), були переважно такі, які закінчили свій земний шлях при Луцькому братстві та були поховані на його цвинтарі: «Поминание zde лежащих и по всюду православных христиан ктиторов святых обители сея их же токмо імена поєдиному вписаны бывають... и кто пришол zde преставитися»¹⁹. До цього числа похованих можна долучити імена 12 послушників братського монастиря, які «в поветрие померли» 1652 р.²⁰ Під цим же роком і з цієї ж причини внесені до Поминальника імена ще біля 20 братських ченців, перелік яких розпочинається з імені ієромонаха Тарасія Черниковського²¹. «Под час поветрия в Луцку» у 1652 р. втопився в р. Стир братчик Василь Шилня²², якого, як і вище названих духовних осіб, швидше за все, поховали на прицерковному цвинтарі. Звісно могли бути й виключення, коли небіжчика транспортували для поховання в інше місце, наприклад до отчого дому. Проте велике число людських втрат через епідеміологічну катастрофу підштовхує до думки, що у той рік братчики ховали своїх підопічних на своєму кладовищі. Можна лише здогадуватись, що в такій самій ситуації опинились й інші конфесії в Луцьку.

Варто зазначити, вищезгадані випадки поховання на братському прицерковному цвинтарі через неочікуваність смерті не могли супроводжуватись останньою волею – заповітом, який в більшості інших випадків слугує фактом підтвердження захоронення.

Таким чином доходимо висновку, що «руський» некрополь на території луцького братського дитинця міг діяти постійно, або з перервами, як мінімум від часів шпитального цвинтаря XV ст. епохи князя Свидригайла і принаймні до 1752 р. – року першої з відомих візитацій братського монастиря, в якій ще згадано цвинтар. Лежав він, як зазначено, у внутрішньому дворі монастиря, за в'їзною брамою в мурованому паркані. Мур простягався від цегляного монастиря аж до дерев'яного шпиталю над Глушцем; брама в мурі – напроти церкви²³. По зовнішню сторону мурованого паркану проходила вулиця Велика (або Публічна), яка від міської в'їзної брами Заглушецького передмістя через Глушецький міст вела до Окольного замку, проходячи через луцький Ринок.

Крипторій братської церкви – складова частина Луцького «руського» некрополю.

А. Бондарчук під час роботи по підготовці трун для останків.

*Стан крипти до впорядкування.
90-ті рр. XX ст.*

Отримавши в опіку Руський шпиталь Луцьке братство увійшло у володіння в свою першу ділянку луцької землі, що стала серцевиною майбутнього братського дитинця. Неподалік від шпиталю у 1620 – 1621 рр. постала перша братська дерев'яна церква. Її наступницею стала друга церковна споруда – цегляна, від якої до нашого часу збереглась підземна крипта і наземна вівтарна частина. Перший документ, який фіксує етап зведення цегляної церкви, це – тестамент княжни Федори Пузинянки Адамової Летинської від 4 червня 1633 р., за яким вона відписала Братству 100 золотих «на муроване церкви» і ще 100 – на «сорокоусти», а також просила поховати її при братському монастирі²⁴.

Ми вже звертали увагу, що у заповітах зазвичай не вдається натрапити на чітке розмежування місця поховання. Формулювання здебільшого обмежувались висловом про покладання тіла «в церкві монастиря луцького брацького», зрідка з вказівкою про мурування склепу. Наприклад, один з головних фундаторів Луцького братства Олександр дон Музеллі, православний шляхтич з «Грецької провінції», заповітом від 27 березня 1647 р. розпорядився поховати своє тіло в братській церкві: «w sklepie, bez zadney pompy tego swiata»²⁵.

Виразно на існування підземної крипты натрапляємо в оповіді Данила Братковського про те, як він, перебуваючи проти ночі 15 жовтня 1681 р. в одній луцькій господі – «зараз о стіну одну» з монастирем, почув зі сторони братського цвинтаря крик. Зайшовши через фіртку до ще не замкненого цвинтаря і ставши над мурованим «льохом» братської церкви шляхтич з-за дверей почув волення старенького ченця Варлаама, який зазнав немилосердного покарання – був «wsadzony od oycsa ihumena in fundum pod cerkiew w lech murowany gdzie umarli leżą»²⁶.

Вірогідно про побажання бути похованим у братській крипті, але не в «посполитому» склепі, йдеться у тестаменті луцького земського підписки Павла Русина від 19 листопада 1651 р.: «w bractwu Łuckim w cerkwie Podniesienia Krzyża Świętego ... nie w pospolitym iednak sklepie ale przy fundamencie muru ... na dwie tylko osoby wybudowanym»²⁷.

В контексті стостережень за традицією поховального обряду цінною є інформація про існування поховань з часу функціонування дерев'яного братського храму. Згідно заповіту Миколая Боговита з Козирад від 3 грудня 1621 р., – в нашому випадку це перший з розглядуваних за хронологією документ, тестатор розпорядився: «ciało moje grzeszne ich mosci panie siostry moje rodzone, mianowicie pani Barbara Krzysztophowa Horainowa ó pani Krystyna kniehini Lwowa Woroniecka Bohowitynowny, maia pochować w cerkwie brackiej Łuckiej, nowo zbudowanej, założenia Czesnego Chresta, grob wymorowawszy»²⁸. Вісімнадцять років по тому, – 17 липня 1639 р., сестра Миколая Боговита – Христина з Козирад Боговитинівна Воронецька, на той час уже монахиня Мелентія, заповіла поховати себе «z bratem moim miłym Mikołaiem z Kozirad Bohowitynem w Łucku w bractwie w cerkwie Podniesienia Świętego Krzyża gdzie u grob ma bydz gotowy»²⁹. Питання про локалізацію згаданого мурованого гробу – на прицерковному цвинтарі чи у підземеллі церкви, лишається відкритим, оскільки, нагадаємо, М. Боговитин помер у 1621 р., тобто його поховали ще до появи мурованої братської церкви.

Як бачимо з наведеного у Братстві мала продовження більш давня християнська традиція покладання тіл померлих до вже існуючих сімейних гробів чи склепів. Про це також об'явлено в тестаменті володимирського підкоморія князя Юрія Юрійовича з Козельська Пузини від 19 грудня 1648 р.: «Duszę moje w ręce Zbawiciela mego ó w jego święte opiekę oddaę, a ciało moje grzeszne, iako ziemia, ziemi w cerkwi Brackiej Łuckiej ma byc oddane w grobie odemnie zmurowanym, gdzie tak małżonka moja, iako ó dziatki moje leżą»³⁰. Братську церкву як місце останнього спочинку визначила в заповіті 1657 р. Катерина Соколовська, у шлюбі Богуславова Горайнова, уточнюючи, що має бути похованою «w grobie tym, gdzie leży ciało zesłej jejmości paniej Heleny Butowiczowej Puzyninej, podkomorzynej włodzimirskiej, ciotki mojej»³¹. Не маємо відомостей коли померла Олена Семенівна Бутовичівна, яка була другою дружиною володимирського підкоморія кн. Юрія Пузини. Останній же, як показано вище, був похований у Братстві кількома роками раніше в мурованому гробі, де уже лежали тіла котроїсь із його двох дружин та його дітей, що рано померли. Відомо, що у першому шлюбі князь перебував з Федорою Хрінницькою, але дані про час і місце її упокоєння також не знайдено. Важливо підкреслити, що із заповіту володимирського підкоморія отримуємо додаткову інформацію про факт поховання при Братстві невизначеного числа осіб – «gdzie tak małżonka moja, iako ó dziatki moje leżą», про яких не знаємо з інших джерел.

Покласти тіло поряд з чоловіком Романом Гулевичом – «w cerkwi Podniesienia Krzyża Świętego w bractwie manastyrza łuckiego gdzie ciało godney pamięci pochowane pana małżonka dobrodzoeia mego u w iednym grobie z nim ma byc postavione» – просила у заповіті 16 липня 1639 р. Катерина Городиська³².

Не завжди остання воля заповідача виконувалась. У 1677 р. Люція-Терезія Ванковна, в шлюбі Олександрова Жабокрицька, дочка братської благодійниці Анастасії Зубцевської від першого шлюбу з

Филипом Ванковим і пасербиця братчика Лаврентія Древинського передсмертним заповітом розпорядилась, щоб після її смерті син від першого шлюбу Дмитрій Жабокрицький мав перевезти її тіло для погребіння в церкві Луцького братства, де вже існував сімейний гріб³³. Не останнім мотивом для обрання місця покладання тіла був очевидно той фактор, що в братській церкві вже покоїлися рідні жінки. Відомо, що Анастасія Древинська у 1646 р. заповідала: «тело мое гришньое... въ церкви Воздвижения Честного и Животворящего Бреста Господня, при монастыре Брацтва Луцкого [...] поховано быти мает»³⁴. 12 липня 1652 р. Олександр Жабокрицький вказав про своє поховання так: «ciało moje grzyszne iako z ziemi początek swoy wzięło tak też ziemi oddawam. Ktore w monastyrze brackim łuckim przy cerkwie Podniesienia Krzyża Świętego przez urodzoną jey mc panią Teresa Waneiowna Alexandrową Zabokrzycką miłą małzonkę moję u jch mc panow przyaciół ... ma byc pochowano»³⁵.

Проте остання воля Люції-Терезії була порушена її чоловіком з другого шлюбу³⁶. Не виключено, що в результаті судових спорів погребіння жінки при Луцькому братстві відбулось пізніше, однак нам про це невідомо.

Ще один факт недотримання заповіту зафіксований в січні 1694 р. й походить з маніфестації братського ченця. Звідти дізнаємось, що королівський ротмістр Миколай-Балтазар Ольшанський, син Лукаша Ольшанського і Леонори з дому Голубів не виконав останньої волі своєї матері, яка просила поховати її в луцькій братській церкві³⁷.

Для реконструкції імен похованих у Братстві важливим виявилось повідомлення братських ченців-василіан про Хрестовоздвиженську церкву як місце поховання луцько-острозького єпископа Афанасія (в миру кн. Олександра Юрійовича Пузини, † 1650), заповіт якого не віднайдений. Походить інформація з візитації василіанського братського монастиря 1764 р.: «W tymże monasterze pochowany leży j[а]śnie w[i]elmożny Athanazy Puzyna, biskup łucki dizunit, w grobie przez siebie zmurowanym, jako świadczi testament jego a[nn]o 1650 uczyniony, a w gro[dzie] Łuckim a[nn]o 1716 d[ie] 17 juny oblatowany»³⁸.

Про ще одне поховання, на яке не вказує тестамент, дізнаємось з дослідження Ігора Тесленка про клан Єрличів. Дослідник зазначає, що у братському монастирі була похована рідна сестра хроніста Йоахима Єрлича – Олена Олізарівна Єрлич, яка під час подорожі з Любліна померла в Затурцях 6 VI 1648 р. і для поховання була перевезена родичами до Луцька³⁹.

Важливим дослідницьким питанням все ще залишається час функціонування підземної крипти. Якщо початок заселення крипти був покладений у 30-ті рр. XVII ст., то припинення її діяльності джерелами не висвітлено. Причиною є брак актових книг Луцького адміністративно-судового осередку впродовж XVIII ст. Маємо з цього століття інформацію лише про два поховання, які підтверджені тестаменами. 13 листопада 1702 р. заповів поховати себе в церкві Братства поборник православ'я мчн. Данило Братковський († 26 XI 1702 р.)⁴⁰. Такою ж була остання воля Теодора Шебака-Тичинського (заповіт від 19 серпня 1751 р.): «obieram miejsce [...] na złożenie u wielebnych jchm oycow bazilianow w cerkwi brackiej łuckiej Podniesienia świętego krzyża aby bez żadnych swiatowych ceremoniy pochowane było»⁴¹.

Доводиться припускати, що з початком другої половини XVIII ст. крипта перестає бути діючою усипальницею. Про це опосередковано свідчать такі факти. Із записів метричної книги про померлих луцького конвенту оо.боніфратріїв середини XVIII ст. дізнаємось про двох похованих на луцькому парафіальному кладовищі св. Якуба, які закінчили життя в Руському шпиталі – Єву Прусіновську (померла в «xenodochi R[itus] G[raecus]») та Івана Василевського (помер в стінах «xenodochio Rutheno»)». У цьому випадку зауважуємо, що василіанські ченці своїх підопічних вже не ховали на власному кладовищі. Поміж іншим також спостерігаємо, що шпиталь при братському монастирі оо.василіан, так само як і православний шпиталь Луцького братства попереднього століття, надалі іменують шпиталем Руським (або шпиталем грецького обряду).

Ймовірно на остаточне закриття крипти вплинув такий негативний фактор, як руйнація братських інституцій. Відомо, що під час нищівної луцької пожежі 5 вересня 1761 р. на братському дитинці вигоріли практично всі дерев'яні споруди і суттєво постраждали монастир та церква: «Tenże monaster bracki Łucki ogniem przypadkowym z miasta wszczętym funditus zgorzał et nisi locus opocz murow remansit. To iest wszystkie aedificia, cela, kuchnia, staynia, wozownia, browar cum omnibus suis contentis, dachy wszystkie cerkiewne, kruchta, ławki w cerkwi, ołtarze, okna, podłoga, obrazy pogorzały, także tyńk w cerkwi intus et extra opadł, parkany in circum circa, szpital, officyny, dzwonnica z dzwonami in facillam poszły, i czym testatur manifest onflagratione in c[ast]ro Łuceorien[si] a[nn]o 1761 d[ie] 23 [septem]-bris zaniesiony»⁴². У зв'язку з цією пожежею ченці-василіани змушені були навіть перевести до Загаєцького монастиря учнів класу філософії при школі⁴⁴. Відбудовали церкву лише наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. XVIII ст.

Як попередній висновок можна вважати підтвердженням час активності луцького братського

підземного некрополю з 30-х рр. XVII ст. до середини XVIII ст., хоч не можна остаточно заперечити його використання як у більш ранній, так і більш пізній час. За висновками Сергія Горіна, який оприлюднив дані про 41 поховання в Луцькому братському монастирі протягом 1621 – 1661 рр.⁴⁵, братська інституція в Луцьку була найбільш привабливим духовним осередком на Волині для обирання місця вічного спочинку. Якщо долучити до цього числа виявлені М. Довбищенком тестаменти другої половини XVII – першої половини XVIII ст., а також зауважені нами опубліковані в літературі інші свідчення, то число похованих при Братстві зростає (див. Додаток). Не слід також забувати, що остаточної інформації про кількість поховань на братському некрополі, включно з підземною криптою та цвинтарем навколо церкви, ми не можемо отримати ще й через відсутність луцьких міських книг. Саме в міських книгах фіксувались тестаменти луцьких міщан, частина з яких, звісно, могла виявити волю про погріб тіла у Братстві.

Доля братських цвинтарів. Подальша доля українського некрополю на луцькому братському дитинці тісно пов'язана з перипетіями наступної епохи. В російський період, у 1797 р., братський храм всупереч волі ченців був переведений на православ'я, після чого короткий час служив міським собором.

У 1803 р. Хрестовоздвиженський собор горів, але ремонтувати його було уже нікому, позаяк православний храм був позбавлений фінансової підтримки через утримання фондусів братськими василіанами. Монастир лишався у власності ченців до 1833 р. Слід думати, що до 1797 р., поки церква перебувала під наглядом братських ченців, вони хоча б мінімально турбувались про збереження братського некрополю, як у підземеллі церкви, так і навколо церковного храму.

У 1871 р. сумний стан історичного братського храму і її кriptи описав місцевий краєзнавець Аполонарій Сендульський: «Церковь сия в настоящем времени представляет собою следующий вид: олтарная часть ее с куполом совершенно крепка, средняя часть отчасти испорчена[...], большой каменный купол[...] наклонился на запад, в южной и западной стене [...] трещины от фундаментов до сводов[...], западная стена разломана. [...] Там и до сих пор в олтарной части в подвалах находятся остатки важнейших православных лиц, здесь погребенных. Следовало бы эти кости предать земле или на общем кладбище, или же там в подвалах вырыть могилу и всех их, собравши, похоронить, дабы после, когда со временем пол обрушится, не было посрамления и глумления над ними»⁴⁶.

Навряд чи піднімали з руїн церковну кriptу члени відновленого Луцького братства, яке організувалось того ж 1871 р. В усякому випадку про такі роботи у братських звітах інформація відсутня. У 1890 р. збережену вівтарну частину храму відбудували на невелику каплицю, а у 30-і рр. XX ст. перебудували на церкву, яку востаннє, для потреб міського планетарію, реконструювали у 1964 р. У 1990 р. Хрестовоздвиженський храм став діючим. До впорядкування кriptи дійшло лише через 17 років, завдяки подвижницькій праці сучасних братчиків й, зокрема, ініціатора впорядкування кriptи – Андрія Івановича Бондарчука. Про цю сторінку братської кriptи у викладі А. Бондарчука нижче за текстом.

У вересні 2013 р. український антрополог Юрій Долженко провів на базі церковної кriptи спеціальне дослідження краніологічного матеріалу. Всього було досліджено 35 поховань, придатних для краніометрії: 21 чоловічий і 14 жіночих черепів. Статеві-вікові визначення та виміри антропологічного матеріалу проводилися на базі Музею історії Луцького братства, відділу Волинського краєзнавчого музею. Підсумок цієї праці у короткому викладі вже опублікований⁴⁷; повне дослідження в друці.

Історія впорядкування братської кriptи. «Некрополь у Луцьку? Ви жартуєте?» Приблизно такою років сім тому була б реакція майже всіх жителів обласного центру на питання: чи існує тут така пам'ятка історичного минулого? Нині, принаймі третина їх ствердно відповіли б на таке питання: «Так, існує. Некрополь Луцького братства»... Власне, і про Луцьке братство чверть віку тому була поінформована мізерна кількість городян. Хоча про те, що воно існувало у сиву давнину і зробило немало для культурноосвітнього розвою Волині, для захисту і збереження православ'я знали ті, хто цікавився історією свого краю. Бо його діяльність забороняли в період Російської імперії, а востаннє, – перші совети у 1939-му. Ну, а підземна кriptа братської Хрестовоздвиженської церкви, де згідно тестаментів заповідали себе поховати знані братчики більш як 300 літ тому, вже занеаяну і поруйновану, другі совети перетворили у звалище для сміття і різного мотлоху. Туди, через єдиний отвір посередині храмової зали і скидали його. Це був невеличкий вузький люк, в який можна було протиснутись і хиткою драбиною опуститись у підземелля. Вхід знадвору давно був завалений землею, битою цеглою, камінням.

Сюди, у підземелля церкви, вірогідно, вели ще два підземні ходи з сусіднього двоповерхового монастирського приміщення братства, яке на всю його довжину, теж має просторе підземелля, ще й донині захащене і підтоплене. Історія церкви і монастиря тісно пов'язана з історією Братства, бо постали вони завдяки йому. У важкі роки національного, соціального, культурного утиску і нищення православ'я воно у 1617 році об'єднало передових людей, патріотів, православних різних соціальних статків і стану,

віку, посад на захист своїх прав і свобод, православної церкви. В неймовірно складних умовах в польського короля вдалося добути дозвіл на створення братства, яке б займалося опікою бідних, хворих, німечин. Однак після цього воно розгорнуло таку бурхливу діяльність, яка не на жарт стурбувала тодішню польську владу і духовенство. До короля, у вищі інстанції пішли скарги, доноси. Архіви свідчать про факти кривавих нападів на братчиків, православних священників, спудеїв братської школи. Особливо непокоїло те, що братство швидкими темпами споруджує церкву, братський будинок. Перша дерев'яна церква простояла недовго. На її місці звели цегляний храм, який був на той час найбільшим серед православних у Луцьку. Те, що нині збереглось, – лише її вівтарна частина.

Це було наслідком страшної пожежі 1803 року. Згоріло все, що могло горіти. Сім десятків літ по тому, внаслідок бюрократичних ігрищ царських чиновників на вищому рівні споруда була безхозною, недоглянутою, доступною для всіх. Нарешті вона обвалилась. Не маючи коштів міська влада продала залишки церкви одному місцевому євреєві на будматеріали. На щастя, тоді в Луцьку побував київський, подільський і волинський генерал-губернатор

М. Аненков. Зрозумівши історичну цінність об'єкту, він заборонив його подальше нищення. Згодом до уцілілої вівтарної частини храму зробили прибудову у вигляді каплички. На його відкриття приїхав сам імператор Росії із своїм почтом. У 30-і роки ХХ ст. на кошти парафіян тут зробили цегляну прибудову, яка існує і донині. У радянські часи церкву переобладнали під планетарій, а підвівтарна крипта з останками братчиків слугувала сміттєзвалищем.

Автор і сам був у числі тих лучан, які не знали про існування крипти, її стан, доки невтомний дослідник старої частини міста, колишній працівник Луцького державного історико-культурного заповідника Микола Хілько не показав фотографію підземного некрополю, яку він зробив наприкінці 80-х років минулого століття. Незабаром він став членом нашого Волинського крайового братства св.ап. Андрія Первозваного (Луцького Хрестовоздвиженського) і, навіть будучи важко хворим, інвалідом І-ої групи, дуже переймався питаннями перезахоронень. Це й справді вартувало пильної уваги, а головне – дій. Однак тоді, після обрання мене головою Братства у 1997 році щось реальне зробити для цього було неможливо. У нас не було навіть свого місця для зборів, значний борг. До того ж братський монастир, як і церква, вважаються спорудами, що їх на власні кошти колись зводили братчики, наші попередники. Однак ніяких юридичних прав на них Братство не мало і не має, вони були скасовані комуністичною владою. От і довелось Братству у своєму будинку за користування приміщенням сплачувати орендну плату, бути квартирантом. І нічого тут виправити вже неможливо.

Так склалось, що проблеми сьогодення, буденної роботи не в змозі було вирішувати без знань про історичне минуле братства, яке треба було воскрешати. Тому ці процеси йшли паралельно: дослідження історії, організація в кількох келіях монастиря Музею історії Луцького братства, відновлення підземного некрополю. З огляду на те, що останнє було непростим, вимагало участі багатьох людей, то й в часі відсувалось. Але найгірше було те, що держава на всі ці роботи (капітальний ремонт аварійного приміщення під музей, розчистка і впорядкування некрополю) не виділяла попри численні звернення (хоча приміщення братського монастиря і церкви є пам'ятками національного значення) ніяких коштів. Однак роботи розпочались. Тут найвідчутніший внесок (крім автора цього матеріалу) зробило однойменне православне Товариство святого Андрія Первозваного у США, яке на той час очолював наш братчик Михайло Герець.

Власне, перші можливі на той час кроки щодо відродження некрополю відбулись далеко раніше, аніж практичні роботи у підземеллі. Неподалік місця страти Данила Братковського була встановлена меморіальна дошка, горельєф, присвячений йому. Знадвору, біля вівтарної частини храму був встановлений надгробок з відомими на той час іменами братчиків, запроваджена щорічна панахида (як це водилось раніше) по братчиках, зазначених у виданому братському «Пом'янику» (майже 1,5 тисячі імен) тощо. Однак пам'ять про перших братчиків кликала до більшого. Коли автор перший раз по вузькій драбинці опустився в темне підземелля, промені електроріхтаря вихопили з мороку картину не для нервових: метрові завали землі, будівельного сміття, мотлоху впереміжку з людськими останками на всій площі крипти. Звичайно, це все треба було негайно впорядкувати, хоч зважитись було нелегко: відсутнє фінансування, великий обсяг фізичних робіт для сучасних братчиків переважно поважного віку (через вузький люк у стелі підземелля, який виходив у центр храму, треба було підняти тонни землі і сміття, очистити останки). Це нелегка і непроста справа. Але ж і далі так не може бути. Найбільшого душевного болю завдавав моральний і духовний дисонанс. Зверху у храмі проходить служба Божа, мовляться такі необхідні настанови для вірян, в тому числі і про вшанування пам'яті померлих, відбуваються панахиди, молитви за упокій, а внизу лежать зневажені і забуті останки тих, хто в нелегкі для православ'я часи сміливо став на його захист, а дехто за це поплатився життям. Розмова на цю тему на зборах братства,

з владикою Михаїлом підштовхнули голову Братства на рішучий крок. У понеділок 16 липня 2007 року в теплий сонячний день зранку у братську церкву прийшли братчики – подружжя Симоновичів, Андрій Довгун, Віра Рябко, Ярослав Литвинюк, Марія Зінчук, о. Василь та староста церкви Валерій Шермолович, випускник семінарії Володимир Сафатюк, кілька прихожан, автор. Настоятель храму о. Василь благословив богоугодну справу, окропив усіх свяченою водою, сотворив молитву. В центрі церкви, над лазом, що вів у підземелля, встановили ручну лебідку на зразок колодязного коловороту, аби звідти на поверхню відрами піднімати землю, будівельне сміття. Припасли тачку, якою у двір треба було його вивозити, ревізувати, аби у відходи не потрапило те, що треба було зберегти. Вниз, у підземелля провели тимчасове електроосвітлення. В підземеллі доволі прохолодно. Більшість із першої зміни тут вперше і з цікавістю оглядають вкрите кількавіковим шаром пилу, цвілі, деінде кіптяви (щось колись тут горіло) цегляне склепіння. Площа криниці невеличка – на ширину і довжину вівтарної частини старовинної церкви. А довкруг і під ногами із землі, сміття виглядають людські черепи і кістки. Їх і треба виокремити, очистити від бруду, тимчасово покласти у підготовлені ящики. Участь суто добровільна, бо деякі братчики, знаючи про характер робіт, відмовились, це заняття, мовляв, не для їхньої нервової системи.

Особисто для мене працювати під землею, мати справу з тим, що у декого викликає страх, було не в новину – довелося попрацювати кріпильником на шахті, фельдшером на швидкій допомозі. Хоча тут це була робота землекопа і археолога. Безумовно, найважче було витягнути із підземелля наверх багатотонні і багаторічні завали землі, сміття через вузький люк. Але тут працювали молоді, бо сил братчиків вистачило лише на перший етап робіт, які проводились у дні і часи вільні від церковної служби. Все йшло за конвеєром: розчистка, наповнені відра нагору, там – перевантаження у тачки, вивіз ґрунту, сміття для кінцевої ревізії на подвір'ї церкви. Найважчу роботу виконували ліцеїсти. Голова Братства звернувся до начальника ліцею з посиленою військово-фізичною підготовкою (П.З. Боснюк), який надав потужну підтримку. Щодня група з 5-6 хлопців у пообідній час ставала до роботи. То були своєрідні уроки трудового, духовного та історичного виховання для майбутніх захисників України. Бо для кожної зміни (вони мінялися щотижня) автор проводив короткий екскурс в минуле – про місце роботи, про тих, чії останки тут покуються. Хлопці проявляли до цього живий інтерес, працювали добросовісно. А працювати було над чим. Принаймні два КАМАЗи землі, будівельного сміття було піднято з підземелля, вивезено на церковну територію для ревізії. Багато битої цегли залишили в криниці, аби нею вимостити підлогу. Звичайно, для молодих людей то була посильна робота. Але от дивина: в мої 70, я працював нарівні з ними, з кожною зміною «від дзвінка до дзвінка». Втомив у кінці дня майже не відчував. Закінчили ми розчистку наприкінці листопада, за два дні до трагічної дати – 305-ліття від страти нашого земляка, братчика, мужньої людини Данила Братковського, чії останки, згідно його заповіту, теж покуються тут.

Однак годі було сподіватись, що вдасться розпізнати чиєсь поховання. Адже два віки криниця була відкрита для всіх і вся. Поховання порушані, розграбовані, піддані глузу. За три віки у вологому середовищі, з поганою вентиляцією не збереглося бодай найменших фрагментів одягу, взуття, волосся. Поховань було багато, розміщувались вони уздовж стін, очевидно у два ряди, але тепер лежали безсистемно, навіть по центру криниці. При розчистці виявилось 49 людських фрагментів (черепів), два чи три могли свідчити про насильницьку смерть. Тим, хто в чомусь сумнівається, скажу, що розчистка і ревізія відбувались у присутності багатьох людей, учасників цього процесу. До речі, в процесі розчистки відкрився бічний хід у невеличке підземне приміщення, однак поховань там не було, але його теж розчистили.

Здавалось, основна частина робіт позаду. Однак неочікувано виникла значно масштабніша і складніша проблема. Після розчистки і впорядкування у криниці почала знизу підійматись вода. Тижнів через два вона становила 10-15 сантиметрів. Це зводило нанівець усі плани щодо впорядкування поховань, перетворення некрополю у експозиційний відділ майбутнього Музею Братства. Той, хто зустрічався з проблемою ліквідації підтоплення підземель, підвалів ґрунтовими водами розуміє усю складність робіт і масштабність витрат на ліквідацію підтоплення. Підтоплення перекреслювало всі плани щодо достойного вшанування пам'яті достойних людей. Дехто рекомендував, як вихід, перенесення праху і перепоховання його на кладовищі. Та це був неприйнятний варіант: згідно тестаментів, ці люди при житті заповідали мати останній спочинок у братському некрополі, то було б порушення їхніх заповідей.

Дуже багато часу зайняли консультації із фахівцями, археологами, на листування і відвідин представників влади. Автор навіть запросив фахівців із Львівського інституту «Укрпроректреставрація». Вони обслідували криницю, територію навколо церкви. Певне, що автора найбільш цікавила вартість і надійність робіт. Науковці обіцяли все підрахувати і через місяць надіслати кошторис. Та коли його автор одержав, то зрозумів, що запропонований варіант приречений: вартість робіт навіть на той час була

захмарною – 2,3 мільйона гривень. Та вірилось, що вихід буде знайдено. Але ж у крипті треба ще було відновити завалений колись зовнішній хід, бо тісний лаз у підлозі церкви обмежував усякі подальші роботи в підземеллі. На цей раз (єдиний!) влада допомогла і ремонтники з будівельної організації відновили вхід у крипту ззовні. Однак проблема ліквідації підтоплення не зeszла.

Та марно кажуть, що все складне іноді розв'язується доволі просто. Адже принцип підземного дренажу заболочених і перезволожених територій може згодитися і тут! Для збирання води треба викопати і обмурувати колодязь, а водяний насос автоматично буде відкачувати воду у каналізаційну систему. Певне, це було нелегко робити у розмоклому, розкислому ґрунті підземелля. Однак бригада з чотирьох чоловік, якою керував братчик Валерій Романюк, справилась вчасно. В підземеллі підсох ґрунт, тут зробили «подушку» з відсіву, на неї настелили кам'яні плити... 2012 року, через рік після відкриття Музею історії Луцького братства, відкрився Братський некрополь. Тут у 14 трунах покоються останки братчиків, захисників православ'я, колишніх підданих Речі Посполитої. Відбулась панахида, освячення, яке здійснив митрополит Михаїл. Некрополь став продовженням експозиції Музею. Його з цікавістю відвідують екскурсанти, адже це один з рідкісних музейних об'єктів в Україні. Тут також відбуваються панахиди, поминання упокоєних братчиків. Щоразу, коли я опускався і опускаюся в некрополь, вітаюся мов з живими:

– Здрастуйте, наші братчики...

А коли виходжу, прощаюся і прошу:

– Простіть нам, наші братчики... Ми дуже пізно згадали про вас.

ДОДАТОК.

Реєстр поховань при Луцькому братстві, виявлених за документами
1621 – 1751 рр.

Ім'я особи, рік заповіту, або згадки про поховання	Джерела (перша публікація тестаменту, або згадка в літературі)
1. Миколай Боговитин з Козирад, 1621	Памятники, 1898[1], с.18-26 (текст заповіту)
2. Якуб Гарабурда, 1622	Довбищенко М. Архів[2], с.100 (текст заповіту); Горін С. Монастирі[3], с.218
3. Ждана Заруцька Станіславова Собанська, 1624	Довбищенко М. Архів, с.113 (текст заповіту); Горін С. Монастирі, с.221
4. Єва Лавренгівна Древинська Петрова Загоровська, 1625	Горін С. Монастирі, с.221;
5. Левко Радавський, 1630	Довбищенко М. Архів, с.139 (текст заповіту); Горін С. Монастирі, с.222
6. Олександра Куликовська Семенова Гулевичова, 1632 За свідченням її брата – Стефана Ушак-Куликовського (1640)	Горін С. Монастирі, с.222
7. Княгиня Федора Пузинянка Адамова Літинська, 1633	Горін С. Монастирі, с.222
8. Ян Прегалинський, 1636	Горін С. Монастирі, с.223
9. ІМОВІРНО: Маруша Павловичівна Михайлова Гулевичова Смолиговська, 1635.	Горін С. Монастирі, с.223
10. Роман Гулевич, † до 1637 За свідченням дружини – Катерини Городиської (1639)	Довбищенко М. Архів, с.187; Горін С. Монастирі, с.224
11. Ян Прокопович Хрінницький, 1638	Довбищенко М. Архів, с.171 (текст заповіту); Горін С. Монастирі, с.223

12. Анна Оханковська, 1639	Довбищенко М. Архів, с.179 (текст заповіту); Горін С. Монастирі, с.224
13. Катерина з Городиських Романова Гулевичова, 1639	Довбищенко М. Архів, с.187 (текст заповіту); Горін С. Монастирі, с.224
14. черниця Мелентія (в миру Кристина) Боговитинівна княгиня Воронецька, 1639	Довбищенко М. Архів, с.189 (текст заповіту); Горін С. Монастирі, с.225
15. Овдотія, дружина Якуба Обремського За свідченням тестаменту Якуба Обремського (1639)	Горін С. Монастирі, с.231
16. Варвара Лозчанка Олександрова Красенська, 1640	Довбищенко М. Архів, с.205 (текст заповіту); Горін С. Монастирі, с.225
17. Стефан Ушак Куликовський, 1640 В тестаменті просив покласти його тіло «wespolek» з сестрою Олександрою Куликовською Семеновою Гулевичовою (1632)	Довбищенко М. Архів, с.208 (текст заповіту); Горін С. Монастирі, с.225
18. Галшка Гулевичівна Стефанова Лозчина, 1641	Памятники, 1898, с.71-75 (текст заповіту)
19. Данило Гулевич Воютинський, 1642	Довбищенко М. Архів, с.217 (текст заповіту); Горін С. Монастирі, с.226
20. Олена Бутовичівна, † перед 1642	Горін С. Монастирі, с.231
21. Іван Юрійович Гуляницький, † перед 1643 Свідчила його сестра – Марина з Гуляницьких	Горін С. Монастирі, с.226
22. Потенція Патрикіївна Курозвонська Миколаєва Свендицька, 1643	Довбищенко М. Архів, с.227 (текст заповіту); Горін С. Монастирі, с.226
23. Олександр Маркевич, 1644	Горін С. Монастирі, с.227
24. Софія з Лукаревських Олександрова Чудиновичова, 1644	Горін С. Монастирі, с.227
25. Ян Підгасцький, 1645	Горін С. Монастирі, с.228
26. Катерина із Смиковських Войцехова Защинська, 1645	Горін С. Монастирі, с.228
27. Анна, дружина Юзефа Сенницького, † перед 1645 За свідченням Юзефа Сенницького (1545)	Горін С. Монастирі, с.228
28. Анастасія із Зубцевських Лаврентієва Древинська, 1646	Памятники, 1898, с. 85 (текст заповіту)
29. Олександр Музеллі, 1647	Памятники, 1898, с.88-95 (текст заповіту)
30. Гаврило Коритенський, 1647	Горін С. Монастирі, с.229
31. Катерина Кіндратівна Смиковська, дружина Миколая Сокола, 1647	Горін С. Монастирі, с. 231
32. Князь Юрій Юрійович Пузина, 1648	Памятники, 1898, с. 96-101 (текст заповіту)
33. Олена Олізарівна Єрличівна, † 1648	Тесленко І.[4], с.172
34. Кристина з Ободенських, Олександрова Хрінницька, 1649	Горін С. Монастирі, с.229

35. Афанасій (в миру – Олександр Юрійович) князь Пузина, луцько-острозький єпископ, 1650	Александрович В. Протоколи[5], с. 371
36. ІМОВІРНО: Гелена Черниківна Янова Явгелова Марцишевська, 1651	Довбищенко М. Архів, с. 283 (текст заповіту)
37. Павло Русинович Берестецький, 1651	Довбищенко М. Архів, с.285 (текст заповіту); Горін С. Монастирі, с.230
38. Софія Черневська, 1652	Довбищенко М. Архів, с.287 (текст заповіту)
39. Олександр Жабокрицький, 1652	Довбищенко М. Архів, с.289 (текст заповіту)
40. Томаш Сосницький, 1653	Довбищенко М. Архів, с.291 (текст заповіту)
41. Олександра Костюшковичівна, дружина Трацевського, 1653	Довбищенко М. Архів, с.293 (текст заповіту)
42. Катерина Соколовська, Богуславова Гораїнова, 1657	Довбищенко М. Архів, с. 298 (текст заповіту); Горін С. Монастирі, с.231
43. Мисько Голозчик, підданий братського монастиря з с. Підгайчики (Волковий) під Луцьком, 1660	АрЮЗР. – Ч. VI. – Т. I (Приложение)[6], с.27
44. Н., дружина Федора Білостоцького, 1661	Горін С. Монастирі, с.230
45. Князь Федір Святополк Четвертенський, 1664	Довбищенко М. Архів, с.307 (текст заповіту)
46. Костянтин Сошинський, ротмістр, † перед 1675 Свідчення з тестаменту дочки – Катерини Сошинського, дружини Костянтина Зубцевського, 1675	Довбищенко М. Архів, с.329
47. ІМОВІРНО: Люція-Терезія Ванковичівна, в першому шлюбі Олександрова Жабокрицька, в другому – Стефанова Пясочинська, † перед 16 листопада 1677	Памятники, 1898, с.107-109
48. Данило Богданович Братковський, 1702	АрЮЗР, ч. III, т. II [7], с.470-474 (текст заповіту);
49. Теодор Шебак Тичинський, 1751	Довбищенко М. Архів, с.453 (текст заповіту)

¹ *Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов (далі – Памятники, 1898).* – Т. I. – К., 1898.

² *Довбищенко М. Архів Української Церкви: Серія 2. Джерела. Випуск I. Історія Луцького братства і братського монастиря 1617 – 1833 років (далі – М. Довбищенко. Архів).* – Луцьк, 2014.

³ *Горін С. Монастирі Луцько-Острозької єпархії кінця XV – середини XVII ст.: функціонування і місце у волинському соціумі (далі – Горін С. Монастирі).* – К., 2012.

⁴ *Тесленко І. А. Родинний клан Єрличів / Ігор Тесленко // Соціум : альманах соціальної історії / гол. ред. В. А. Смолій ; Нац. академія наук України, Ін-т історії України, Центр соц. історії. – К. : Ін-т історії України, 2004. – Вип. 4.*

⁵ *Александрович В. Протоколи візитацій луцького Хрестовоздвиженського (братського) монастиря 1752 та 1763 років // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії (далі - Александрович В. Протоколи).* – Львів, 2007. – Вип. 5.

⁶ *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов (далі – АрЮЗР). Ч. VI. – Т. I (Приложение).* – К., 1876.

⁷ *АрЮЗР. – Ч. III. – Т. II. – К., 1868.*

1. Бондарчук А. Від руїни до музею // *Старий Луцьк. Наук.-інформ. зб. Вип. IX. Матеріали наукової конференції «Любартівські читання»*, м. Луцьк, 22 – 23 травня 2013 р. – Луцьк, 2013. – С. 468 – 469.
2. Довбищенко М. *Архів Української Церкви: Серія 2. Джерела. Випуск I. Історія Луцького братства і братського монастиря 1617 – 1833 років* (далі – М. Довбищенко. *Архів*). – Луцьк, 2014. – с. 73.
3. Александрович В. *Протоколи візитацій луцького Хрестовоздвиженського (братського) монастиря 1752 та 1763 років* // *Ковчег. Науковий збірник із церковної історії* (далі – Александрович В. *Протоколи*). – Львів, 2007. – Вип. 5. – С. 365.
4. Перлитейн А. *Луцк и его древности: Луцкое братство* // *Временник императорского Московского общества истории и древностей российских*. – Кн. 9. – Москва, 1851. – С. 38-39.
5. Малевич А. *К истории древней Жидичинской архимандрии. Док. № 1. «Грамота великого князя Свидригайла Ольгердовича 1450 г., 7 октября»* // *Волинские епархиальные ведомости*. – 1900. Часть неоф. № 27. *Про датування привілею див.: Бірюліна О. Пізньосередньовічні документальні свідчення як джерело до історії двох луцьких християнських святинь XII століття* // *Історія та сучасність Православ'я на Волині: матеріали IV науково-практичної конференції* (Луцьк, 12 – 14 листопада 2013 р.). – Волинська єпархія УПЦ, Волинська семінарія, Видавничий відділ Волинської єпархії. – Луцьк, 2013. – С. 75.
6. Довбищенко М. *Архів*. – С. 534.
7. *Луцька замкова книга: 1560 – 1561 рр.* /Підготували до видання В.М. Мойсієнко, В.В. Поліщук; відповідальний редактор В.В. Німчук. – Луцьк, 2013. – С. 416.
8. В до-братський період документально підтверджуються такі пожертви на утримання Руського шпиталю: в 1569 р. 5 кп литовських грошів «на шпиталь Луцкий Русский» від жидичинського архимандрита Йони (Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов (далі – АрЮЗР). – К., . – Ч. I. – Т. I. – С. 25); в 1611 р. 5 зол. пол. «руському шпиталю» від М. Волка-Ланевського (Довбищенко М. *Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI – перша половина XVII ст.)* (далі – Довбищенко М. *Волинська шляхта*). – К., 2008. – С. 505); в 1616 р. 10 кп лит. гр. «грецькому шпиталю» від М. Шпаковської (Довбищенко М. *Волинська шляхта*. – С. 614); в 1616 р. на шпиталь «руський» 10 кп лит. гр. від А. Хом'яківни Смородовської (Довбищенко М. *Волинська шляхта*. – С. 607); 10 XI 1617 р. 5 кп лит. гр. від ментлинського єпископа Іоасафа (Горін С. *Монастирі Луцько-Острозької єпархії кінця XV – середини XVII ст.: функціонування і місце у волинському соціумі* (далі – Горін С. *Монастирі*). – К., 2012. – С. 230).
9. *Акты, издаваемые археографическою комиссией, высочайше учрежденною в Вильне*. – Т. 2. – Вильно, 1867. – С. 159.
10. Довбищенко М. *Архів*. – С. 118.
11. АрЮЗР. – К., 1883. – Ч. I. – Т. VI. – С. 595.
12. Довбищенко М. *Архів*. – С. 226.
13. Довбищенко М. *Архів*. – С. 290.
14. Stecki T. *Juck starożytny i dzisiejszy*. Kraków, 1876. – S. 216-217.
15. Довбищенко М. *Волинська шляхта*. – С. 511; Довбищенко М. *Архів*. – С. 288.
16. Довбищенко М. *Волинська шляхта*. – С. 514, 517, 563, 577, 589, 611.
17. Баранович О. *Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст.* – Ч. I: *Волинське воєводство*. – К., 1930. – С. 33.
18. Довбищенко М. *Архів*. – С. 139.
19. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського* (далі – НБУВ). – Ф. 30, спр. 50, арк. 11.
20. НБУВ, ф. 30, спр. 50, арк. 6.
21. НБУВ, ф. 30, спр. 50, арк. 42 зв.
22. НБУВ, ф. 30, спр. 50, арк. 9
23. Александрович В. *Протоколи*. – С. 354.
24. Горін С. *Монастирі*. – С. 222.
25. *Памятники, изданные Киевскою комиссией для разбора древних актов*. – Т. I. – К, 1898. – С. 90.
26. Довбищенко М. *Архів*. – С. 359.
27. Довбищенко М. *Архів*. – С. 285.
28. *Памятники, изданные Киевскою комиссией для разбора древних актов*. – Т. I. – К, 1898. – С. 19.
29. Довбищенко М. *Архів*. – С. 189. *Про тотожність Христини кн. Вороніцької з черницею Мелентією див.: Собчук В.Д. Від коріння до крони: Дослідження з історії князівських і шляхетських родів Волині XV – першої половини XVII ст.* – Кременець, 2014. – С. 222.
30. *Памятники, изданные Киевскою комиссией для разбора древних актов*. – Т. I. – К, 1898. – С. 96 – 101.
31. АрЮЗР. – Ч. I. – Т. IV. – К., 1871. – С. 12.
32. Довбищенко М. *Архів*. – С. 187.
33. *Памятники*. – С. 107 – 109.
34. *Памятники*. – С. 85.

35. Довбищенко М. Архів. – С. 289.
36. Памятники. – С. 107 – 109.
37. Довбищенко М. Архів. – С. 572.
38. Александрович В. Протоколи. – С. 371.
39. Тесленко І. А. Родинний клан Єрличів / Ігор Тесленко // Соціум : альманах соціальної історії / гол. ред. В. А. Смолій ; Нац. академія наук України, Ін-т історії України, Центр соц. історії. – К. : Ін-т історії України, 2004. – Вип. 4. – С. 172.
40. АрЮЗР. – Ч. III. – Т. II. – К., 1868. – С. 470 – 474; 494 – 495; Братковський Данило. Світ, по частинах розглянутий = *Źwiat po szkłsi przeuzrzanu*. Фототипічне видання. Переклад. Джерела. Студії / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка, Волин. краєзнав. музей, Волин. крайове братство Св. ап. Андрія Первозванного (Луцьке Хрестовоздвиженське); Упоряд. О. Бірюліної, переклад В. Шевчука. – Луцьк, 2004. – С. 379 – 381. Заповіт написаний Д. Братковським, коли він перебував в ув'язненні в Луцькій в'їзній вежі за участь у повстанні під проводом лівобережного козацького полковника Семена Палія. Рішенням Волинського повітового військового суду був засуджений до страти «через зітнення голови», яка відбулась 26 листопада 1702 р., тобто на другий день після оголошення вироку. 23 червня 2013 р. рішенням Синоду УПЦ КП мученика Данила Братковського, страстотерпця Волинського, приєднано до лику місцевошанованих святих Волинського краю. Чесні останки мученика, що спочивають серед інших останків у крипті Хрестовоздвиженського храму м. Луцька, ухвалено вважати чесними і святими моцями. – Авт.
41. Довбищенко М. Архів. – С. 453.
42. Державний архів Волинської області. – Ф. 297, оп. 1, спр. 96, арк. 56, 78.
43. Александрович В. Протоколи. – С. 372.
44. Анатолий, иеромонах. Загаецкий Святого Іоанна Милостивого мужской третьеклассный монастырь (Волинской епархии) и его нужды. – С. Петербург, 1901. – С. 17-19.
45. Горін С. Монастирі. – С. 231.
46. Сендульський А. Исторические сведения о православных церквях и монастырях в Луцке ныне несуществующих // Волинские епархиальные ведомости. – 1872. – № 13 (часть неоф.). – С. 509 – 510.
47. Бірюліна О., Долженко Ю. Історико-антропологічний нарис про похованих у крипті Луцької Хрестовоздвиженської (братської) церкви // Старий Луцьк. Наук.-інформ. зб. – Вип. X. Матеріали Х ювілейної наукової конференції «Любартівські читання», присвяченої 585-й річниці 3'їзду європейських монархів у Луцьку. м. Луцьк, 22 – 23 травня 2014 р. – С. 111 – 123.

Олександр ОСТАПЮК (Любомль)

НЕКРОПОЛІ м. ЛЮБОМЛЬ

Стародавні поселення на території сучасного м. Любомль відомі ще з мідного віку. Неодноразово племена різних культур із Зх. Європи, мігруючи на Схід і Південь сучасної України, осідали на цій території, співіснуючи з місцевим населенням.

Найдавніше відомим і дослідженим місцем поховання на території міста є могильник вельбарської культури, відкритий місцевим краєзнавцем Д. О. Остапюком по вул. Брестській, 55. У 1962 році, під час будівництва гаража на території ветлікарні, було викопано горщик з попелом. Дізнавшись про знахідку, Д. Остапюк пересіяв у цьому місці землю і виявив ще пряслице, фрагмент орнаментованого кістяного гребінця і бронзову перепалену прикрасу. Після повідомлення про знахідки в Інститут суспільних наук АН УРСР (м. Львів), тут розпочинають працювати археологи В. Д. Баран та В. М. Цигилик. Під час археологічних досліджень вченими виявлено 8 захоронень із трупоспаленням і більше 10 ям, заповнених попелом та польовим каменем. [1].

У 1967 році археологічні дослідження могильника продовжились Поліським загonom Інституту археології АН СРСР під керівництвом д. і. н. Ю. В. Кухаренка (м. Москва). В складі групи також працювали місцевий вчитель-краєзнавець Д. Остапюк та білоруська дослідниця В. Нікітіна (м. Брест).

Під час розкопок в урочищі «Ксьондзове поле» було виявлено два захоронення, 15 ям та кам'яну вимостку.

Ю. В. Кухаренко продовжував дослідження на могильнику в 1968, 1970 роках. За три роки розкопок на безкурганному могильнику виявлено 4 захоронення з трупоспаленнями, невелику кам'яну виростку і 20 ям, заповнених попелом та валунами. Обряд захоронення був наступним: померлого спалювали на вогнищі, фрагменти перепалених людських кісток клали в урну, (найчастіше в горщик – авт.), які накривали мискою. Всередину клали супровідний матеріал, який супроводжував дану людину по житті. Все це ставилось на дно і засипалось залишками вогнища. Посуд, в основному, був ліпний, коричневого кольору.

Форма різна – горщики, глечики, миски тощо. В урнах траплялись й інші речі - рифлена намистина зеленого кольору, глиняна дільчата кругла намистина, рештки кістяного гребінця з дугоподібною спинкою і бронзовими заклепками, кістяне, орнаментоване солярними колами пряслице, та глиняні прясла – біконічне і циліндричне.

Особливу увагу привертають бронзові фібули, знайдені в 3 захороненнях. Одна – гребінчаста масивна, інші – арбалетоподібні, підв'язні, з декоративними кільцями на спинках.

Найбільш виразні фрагменти посуду представлені формами характерними для лужицької культури. В їх числі – уламки дископодібної покритишки, прикрашеної нігтевимизащепами, лощений посуд, посуд із хрпаватою та хрпавато-пальчатою поверхнею. Крім того, в одній із ям виявлено кремінний та листоподібний наконечники стріли, в двох – по декілька уламків перепалених кісток тварин, ще в одній – перепалені кістки овечки і якогось гризуна.

Захоронення, розкопані на могильнику в м. Любомль датуються кін. II-першою половиною III ст.н.е. Тоді, протягом декількох століть гото-гепідські племена зайняли цю територію і залишили сліди своєї культури [2].

В 1992 році, при будівництві лікарні по вул. Брестській, 55, західна частина могильника була зруйнована каналізаційною траншеєю. Під час обстеження краєзнавцем О.Остапюком знайдено зруйноване захоронення і п'ять різновидів посудин, серед яких миски, горщики і кухлик.

Більшість речей виявлених на могильнику вельбарської культури передані в Любомльський краєзнавчий музей.

Недалеко від сучасного м. Любомль (0,5 км на схід) знаходилось багаточислове поселення, від ранньозалізного віку (лужицька культура) до періоду Київської Русі (городище X-XI ст.). Нажаль, до сьогодні, ще не виявлено могильника людності цього періоду.

В 1280-х рр. волинський князь Володимир Василькович побудував в м. Любомль муровану Св. Георгіївську церкву. З того часу, на північний схід від церкви до кін. XVIII ст. діяло кладовище для православних. Відомі заповіді, де жителі дають вказівку похоронити їх біля церкви. Сьогодні, з південного боку храму, збереглась могила благочинного Ф. Пашкевича від 1902 року.[3].

Слід відмітити, що до кінця XVIII ст. біля усіх православних храмів були церковні кладовища. Такі кладовища, існували ще біля двох церков в м. Любомль – Різдво-Богородицької та Михайлівської.

Різдво-Богородицька церква розміщена в північній частині, за міськими валами. Вперше у документах церква згадується в 1510 році. З того часу навколо неї розміщувалось кладовище, яке існувало аж до кін. XVIII ст. На сьогодні біля храму знаходиться чотири захоронення священиків XIX - поч. XX ст. На території кладовища в 1990-х рр. знайдено енкалпійон періоду Київської Русі, який знаходиться зараз у фондах Любомльського краєзнавчого музею. Територія кладовища локалізується нині між вул. Української Армії та Самохіна.[4].

Михайлівська церква також вперше у документах згадується в 1510 році. Розміщувалась в північно-західному куті площі Ринок. Кладовище Михайлівської церкви знаходилось на північний захід від храму по вул. Тильній (нині Наталії Ужвій – авт.) до кін. XVIII ст.[5].

Цікаво, що в 1960-х рр. на цій території, при будівництві заводського гуртожитку, краєзнавцем Д.Остапюком виявлено два черепи, пробиті через скроні довгими ковальськими цвяхами. Подібні черепи були виявлені в другій половині XIX ст. у м. Володимир-Волинський. О. Цинкаловський відносить такі поховання до періоду татарських набігів, як кара для тих, хто чинив опір.[6].

З XIV ст. на території м. Любомль проживала велика єврейська община. В кін. XIX - на поч. XX ст. кількість євреїв складала 60-85% всього населення. Вони мали своє велике кладовище на південній околиці міста, (нині вул. 1 Травня - авт.), що проіснувало тут до кін. XVIII ст. [7].

Польський краєзнавець М. Орлович пише в своєму путівнику по Волині, що ще в 1920-х рр. на місці кладовища зберігались поодинокі могили та 5 п'ятсотлітніх дубів. На фото 1930-х рр. також можна побачити поодинокі надмогильні пам'ятники. [8].

З приходом у 1939 році радянської влади на території кладовища почали будувати масив «ДОСи» (Дома офицерского состава – авт.). Місцеві жителі розповідають, що єврейська громада, аби не купувати землю під нове кладовище (а старе вже було переповнене –авт.) насипала зверху шар землі і хоронила померлих вдруге. Цікаво, що при захороненні в рот єврейському покійнику клали монету, як плату за перевіз в потойбічному світі. Нині на території колишнього кладовища збереглось три могутні дуби і декілька кам'яних надгробків. За розповідями місцевих жителів, частина надгробних плит використовувалась при будівництві офіцерських будинків.

У західній частині м. Любомль знаходиться другий єврейський цвинтар, який місцеві жителі називають

*Братська могила на православному кладовищі жертв нацизму, перезахоронених з території хлібзаводу в 1967 р.
Фото 2014 року.*

*Братська могила радянських військових в м. Любомль (по вул. 1 Травня).
Фото 1960-их рр.*

Надмогильна плита католика Я.Ф.Маркса, захороненого на православному кладовищі в м. Любомль у 1878 р. Фото 1998 року.

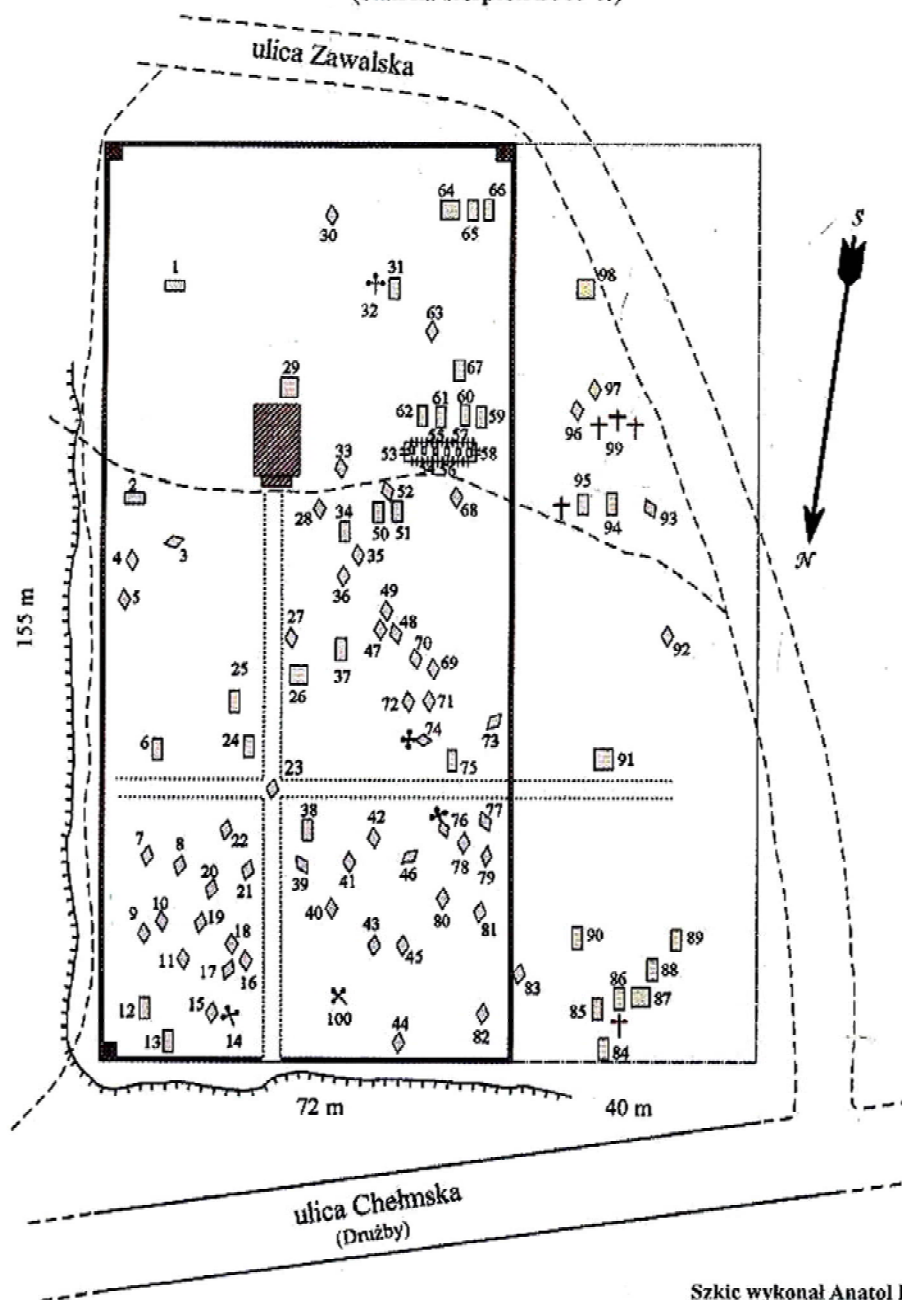
Пам'ятник на могилі священика, один з найстаріших на православному кладовищі в м. Любомль, 1850-их рр. Фото 2002 р.

Пам'ятник на місці розстрілу євреїв Любомльського гетто. 2013 р.

SZKIC CMENTARZA RZYMSKOKATOLICKIEGO W LUBOMLU

(stan na sierpień 2009 r.)

Szkic wykonał Anatol F. Sulik

□ - nagrobek	■ - resztki fundamentów kaplicy cmentarnej	— - ścieżka (obecnie)
◇ - nagrobek zdewastowany	— - resztki muru cmentarnego	- - - - - droga gruntowa
+ - krzyż metalowy	— - granica nowej części cmentarza	— - - - - obniżenie terenu
+ - krzyż drewniany	— - - - - alejka cmentarna (widoczna)	
⊞ - ogrodzenie metalowe		

План-схема католицького кладовища в м. Любомль (за А.Суліком). 2009 р.

Фото. Пам'ятник на могилі Антонову Ф.П., комісару і командира 219 Домашкінського полку 25 Чапаєвської дивізії на кладовищі в м. Любомль. 1970-ті рр.

Чугунний надмогильний пам'ятник родини священника на православному кладовищі в м. Любомль. Остання чверть XIX ст. Фото 2014 р.

«Окописки». Він відкритий наприкінці XVIII ст., після закриття старого. За розповідями євреїв, там знаходиться могила відомого «цадіка», щоправда прізвища його не збереглося. Кладовище було поруйноване радянською владою, яка на північному боці зробила смітник. Сьогодні цвинтар порослий деревами, тут ще зустрічаються поодинокі надмогильні плити. Останні захоронення тут проведені в 70-х рр. XX ст.[9].

Зауважимо також, що в 150 м. на захід від цього кладовища знаходиться місце розстрілу нацистами декількох сотень євреїв в 1941 році.

Після окупації міста Любомль німецькими військами, в листопаді 1941 року тут створено єврейське гетто. 2 жовтня 1942 року на околиці міста, в межах цегельного заводу, було викопано три ями та розстріляно понад 6 тис. євреїв. У 80-х рр. XX ст. радянська влада провела ексгумаційні роботи в одній із них, для відкриття кримінальної справи проти учасників розстрілу.[10].

В межах старого міста, у північній частині в 1409 році був побудований дерев'яний, а у 1412 році – мурований католицький костел Св. Трійці. На схід і південь від нього був розміщений цвинтар, що проіснував тут до кін. XVIII ст.[11].

Найбільш поважних парафіян- католиків та священнослужителів костелу захоронювали в його підземеллях. Старожили міста розповідали, що тут також була похована сестра польського короля Владислава Ягайла – Олександра, яка проживала в м. Любомль з кін. XIV ст. В 1960-х рр. підземелля костелу були пограбовані реставраторами будівлі. [12].

В останні роки XVIII ст. згідно указів російської влади римо-католицьке кладовище було перенесене на західну околицю м. Любомль. (нині вул. Дружби - авт.). В центрі цвинтаря, стараннями ксьондза Кароля Богарта-Зяїнського була побудована дерев'яна каплиця. Згідно опису 1807 року вона була значних розмірів, з виділеним пресвітеріумом і притвором, шальована дошками і з сигнатуркою, критою бляхою. Під час французько-російської війни 1812 року каплиця була спустошена. Нову каплицю на цвинтарі було збудовано в 1826 році. Відомо, що в 1839 році вона була пофарбована в червоний колір. У вівтарі каплиці знаходилась ікона з розп'яттям, було кілька старих ікон, лавок і стіл. В I Світову війну вона знову була

поруйнована. В період перебування міста в складі II Речі Посполитої каплиця була приведена в порядок. Після Другої Світової війни вона припинила своє існування.[13].

Парафіяльний католицький костел був оточений мурованою огорожею. Вхід на цвинтар знаходився з північного боку.[14].

Значна частина поховань була в мурованих склепах. На кладовищі поховано багато любомльських католицьких священнослужителів. Також, є відомості, що тут похована бабуса письменника Болеслава Пруса - Мартана Гловацька, яка проживала в своєму маєтку у с. Машів, поблизу м. Любомль в другій половині XIX ст.[15].

З розповідей старожилів відомо, що на кладовищі захоронений Леопольд Немировський – відомий польський художник, учасник національно-визвольного руху в Польщі в першій половині XIX ст., учасник експедицій по Сибіру, який помер в м. Любомль у грудні 1883 року. [16].

В західній частині кладовища знаходилась братська могила польських солдатів, що померли в госпіталі міста у вересні 1939 року. Останні захоронення на кладовищі датуються періодом II Світової війни. В післявоєнний період кладовище пограбоване і поруйноване військовими. Мурована загорожа була розібрана на будівельний матеріал.

В часи Незалежності України опікунство над кладовищем взяли волонтери з Польщі. Красзнавець з м. Ковель Анатолій Сулік проводив дослідження кладовища, відновив деякі повалені пам'ятники, встановив прізвища на збережених могильних плитах. На складений ним план нанесено 100 могил, та встановлено імена 107 захоронених.[17].

Після III поділу Польщі в 1795 році територія Західної Волині відійшла до складу Російської імперії. Російський уряд почав встановлювати свої порядки, і тоді ж, кладовища, що знаходились поруч із храмами, почали переноситись на околиці міста.

Так, в кін. XVIII ст. на вул. Побусилівській було створено єдине православне кладовище. Кладовище біля православних церков були закриті.

На сьогодні, православне кладовище знаходиться по вул. Шевченка. На кладовищі, автором виявлено найстарішу могилу, що датується 1850-ми рр. Старіших пам'ятників не виявлено, оскільки раніше, вони переважно робились із дерева. Слід відмітити, що до 1915 року заможним людям м. Любомль пам'ятники були виконані з мармуру і чугуну.

На кладовищі збереглись могили XIX-XX ст. місцевих священників, лікарів, землевласників тощо. Цікавим є факт, що в східній частині цвинтаря збереглась надгробна чугунна плита польською мовою, де захоронений католик Я.Ф.Маркс, що покінчив життя самогубством. Через це, ймовірно, його і поховалина православному кладовищі.

В південній частині кладовища знаходиться могила командира 219 Домашкінського полку, 25 Чапаєвської дивізії Антонова Ф.П, який загинув в боях з поляками на р. Зх. Буг. Могила нині знаходиться під охороною держави.

В північній частині кладовища знаходиться братська могила жителів м. Любомль і навколишніх сіл, які були розстріляні нацистськими окупантами в 1941-1944 рр. на східній околиці м. Любомль (на території колишнього хлібзаводу по вул. Незалежності - авт.). До 50-річчя Радянської влади 17 осіб, впізнаних родичами, були ексгумовані і перенесені на кладовище. Серед загиблих (усього ж близько 100 осіб) – західноукраїнський поет Влас Мизинець (Василь Матчук), комуністи, члени ОУН, військові та ін. До сьогодні, на місці розстрілу встановлено жодного пам'ятного знаку, а решта жертв продовжують лежати в землі на вказаній території.

На кін.1980-х рр. православне кладовище вже не мало вільних місць. У 1990-х рр.міська рада облаштувала новий цвинтар в 600 м. на захід від попереднього. Обидва кладовища обгороджені бетонним парканом.

В кін. вул. 1 Травня, де знаходилась військова частина, знаходиться військове кладовище періоду I Світової війни. Тут захоронені російські та австро-угорські солдати, які загинули в боях 1915 року. До 1939 року на кладовищі стояв хрест, біля якого священник із с. Вишнів щорічно проводив панахиду. З приходом радянської влади на цьому місці розпочалось будівництво військової частини. Нині ділянка приватизована і забудовується. Доцільним було б встановлення тут відповідними службами пам'ятного знака-хреста.

Між нинішніми вулицями Шевченка та Комбрига Аверіна з 1941 року закладено німецьке військове кладовище. На четвертий день німецько-радянської війни в м. Любомль увійшов німецький обоз із 10 підвод. В той же час він помилково був атакований німецькими літаками. Лише після того, як німці розгорнули на землі свій прапор – бомбардування припинились. В результаті загинуло більше 50 німецьких

військових. Пізніше сюди звозили німецьких військових, що загинули в межах району у 1941-1944 рр.

Влітку 1943 року на північ від с. Згорани вояки УПА розбили німецьку колону, знищивши при цьому близько 50 нацистів. Їх також було під салют поховано на кладовищі в м. Любомль.

Окрім цього, на вказаному кладовищі, заховані також угорські солдати. Цьогоріч тут працює Німецька спілка по догляду за військовими кладовищами, що проводить ексгумаційні роботи та перезахоронення німецьких солдат в с. Потеличі Львівської обл.

В період 1941-1944 рр. німецьких солдатів та офіцерів також хоронили в центральному парку м. Любомль (колишня площа Ринок, нині вул. Чапаєва – авт.).

В 1944 році, після вигнання нацистських військ, на території старого єврейського кладовища розміщувався військовий госпіталь. Усіх, хто загинув від отриманих поранень, заховували поряд біля старого дуба. Тих, хто загинув при визволенні м. Любомль в липні 1944 року, ховали в центральному парку, на площі Ринок. Сюди ж звозили померлих командирів полків, які загинули на території Холмщини (Польща). В кінці 1940-х рр. ці поховання були перенесені до братської могили по вул. 1 Травня. Всього там заховано 125 радянських військових. У 1970-х рр. на Замковій гірці був побудований Меморіал Слави, куди, однак, символічно перенесли лиш декілька поховань. У 2007 році сюди дозахоронено ще двох червоноармійців, що загинули в перші дні війни в м. Любомль.

Інша ж частина військовослужбовців залишилися лежати на старому місці. Сьогодні ця територія необгороджена та недоглянута.

Безумовно, що недіючі кладовища, які знаходяться на території міста Любомль, потребують уваги місцевої влади. Адже їх нищення говорить про культуру народу, на землі якого ці цвинтарі знаходяться.

1. Остапук О. «Могиляники вельбарської культури на території Любомльського району». // *Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої конференції 20-23 січня 1998 року. Луцьк. - 1998. - С. 182-183.*

2. Кухаренко Ю. В. *Могиляники Брест-Тришин.* – М.: Наука, 1980. – С. 77-80.

3. Остапук О. З історії Георгіївської церкви м. Любомль. // *Пам'ятники сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть. Матеріали VII міжнародної наукової конференції Волинського іконопису. - Луцьк, 2000. - С. 60-74.*

4. Остапук О. З історії церкви Різдва Пречистої Богородиці в м. Любомль. // *Пам'ятки сакрального мистецтва Волині. Матеріали VIII міжнародної конференції. - м. Луцьк, 2001. - С. 115-121.*

5. Остапук О. З історії Михайлівської церкви м. Любомль. // *Волинська ікона: дослідження і реставрація. Матеріали Х Міжнародної наукової конференції. - Луцьк. - 17-19 вересня 2003 р. - С. 160-162.*

6. Цинкаловський О. Черепи людей поперебивані цяхами на Волині // *Життя і знання. - Ч. 3. - Львів, 1933.*

7. О. Остапук З історії Любомльської єврейської общини. // *Національні меншини правобережної України. Історія і сучасність. Науковий збірник. Матеріали науково-краєзнавчої конференції у Новоград-Волинському. - Житомир, 1998. - С. 76-79.; Kagan B., I. Hetman. Yizkor book of Luboml. - Israel. - Tel-Aviv, 1973.*

8. Orłowicz M. *Pustrowanyprzewodnik Wołyniu.* – Łuck, 1929. - s. 171.

9. Остапук О. З історії синагоги м. Любомль (До 500-річчя побудови) // *Старий Луцьк. - Випуск VII. - Матеріали наукової конференції «Любартовські читання» 1-2 квітня 2011 р. - Луцьк, 2011. - С. 371-391.*

10. Дзей М. Холокост на Любомльщині. // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині: Наук. зб.: Випуск 25; Матеріали XXV Волинської обласної історико-краєзнавчої конференції, м. Любомль, 25 жовтня 2007 р. - Луцьк, 2007. - с. 166-172.*

11. Остапук О. З історії костюлу Св. Трійці м. Любомль // *Сакральне мистецтво Волині. Матеріали ІХ Міжнародної наукової конференції. - Луцьк. - 1 листопада 2002 р. - Луцьк, 2002. - С. 69-76.*

12. Остапук О. Із третьою своєю дружиною польський король Владислав Ягайло познайомився в Любомлі. // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. З історії національних меншин на Волині. - Науковий збірник. - Випуск 49. Матеріал Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Минуле і сучасне єврейської громади на Волині» 20-21 серпня 2013 року, смт. Маневичі та Міжнародної наукової конференції «Польська культура в контексті волинського тексту» 3-4 квітня 2014 року, м. Луцьк - Луцьк, 2014 р. - с. 172-175.*

13. Kosciół klasztoru rzymskokatolickiego dawnego województwa Ruskiego. - T. 22. - Kraków, 2014 - s. 35-36.

14. Dębowska M. *Kościół parafialny w Lubomlu. Wizytacja generalna z lat 1796-1839.* - Lublin, 2012. - s. 16.

15. Tokarzówna K. *Młodość Bolesława Prusa.* - Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1981. - 182s.

16. Фініковський Ю. Волинь в житті Леопольда Немировського - відомого польського художника, громадського та політичного діяча. // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Розвиток краєзнавства і краєзнавчої освіти на Волині. Науковий збірник. Випуск 52. Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 25-річчю з часу створення Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, 20 листопада 2014 року, м. Луцьк. - Луцьк, 2014 - с.*

17. Popek Leon. *Cmentarz rzymskokatolicki w Lubomlu.* / Leon Popek, Anatol Sulik. - Lublin, 2009.

НЕКРОПОЛІ РОДИНИ ОСТРОЗЬКИХ

Коли вести мову про місця поховань князів Острозьких, то це насамперед Богоявленська церква, котра була збудована як родинна усипальниця княжого роду. Хоча, слід сказати, спочатку найбільшою популярністю в середовищі українського князівства користувався Печерський монастир у Києві. За свідченням Н. Яковенко в середині XVI ст. «перенесення родових усипальниць у центри власних володінь чи в патроновані родиною “отчизні” монастирі робило нові місця поховань “інституційними”» [12, 788–789].

З цього періоду задокументоване поховання маємо лише одне. Як свідчить передмова до Дерманського пом'яника, князь Василь Федорович Острозький «був положон в церкви соборной Острозской» [8, 108]. Цьому ж факту є ще одне підтвердження. Літопис села Хорів фіксує у сільській церкві багато речей з Богоявленської церкви, зокрема, у вівтарі цієї церкви, під престолом, була встановлена на помості кам'яна плита, яка, за переказом, складала надгробний камінь кн. Василю Острозькому [9, 141]. Щодо поховання свого діда, то князь Костянтин Іванович Острозький ініціював перенесення праху до Успенського собору Києво-Печерського монастиря. Як бачимо, думка про престижність і необхідність поховання саме в київському храмі зберігалася і в пізніші роки. Так чинили й усі наступні князі Острозькі: Іван, Михайло, Костянтин, Ілля, заповідаючи себе поховати в Успенському соборі, що було й виконано.

Перед тим, як перейти до поховань Острозьких в Острозі, висвітлимо ті поховання, котрі були в Києво-Печерській Лаврі. Князь Костянтин Острозький був похований відповідно до заповіту дружиною Олександрою Олелькович-Слуцькою 24 вересня 1530 р. в Успенському соборі Києво-Печерської лаври. До встановлення надгробку, протягом майже п'ятдесяти років, гробниця Костянтина Острозького була накрита золототканою парчею з хрестом із перлів.

Надгробок постав на замовлення сина небіжчика князя Василя-Костянтина Острозького. Припускають, що його автором міг бути майстер львівської школи Себастьян Чесек (Чешек) [7, 30–37]. Був встановлений в Успенському соборі 7 серпня 1579 р. Надгробок – рідкісний зразок української пластики, яскравий вираз сарматської ідеології другої половини XVI ст., виконаний у дусі традицій і настроїв італійського Відродження. Він дещо нагадує скульптури Зигмунта I роботи Бартоломео Береччі (1529–1531 рр.) та Зигмунта II Августа роботи Санті Гуччі (1574–1575 рр.), проте позбавлена болісної напруги та надмірного зусилля, притаманних цим ман'єристичним пам'ятникам, які зображували померлих у надзвичайному прагненні звільнитись від пут смертного сну [2, 224].

Гробівець був композиційно-ідеологічним стрижнем інтер'єру Успенського собору Києво-Печерської лаври. Вважається символічним виявом покликання домодернізації православ'я, здійснюваним осередком згуртованим довкола дому князів Острозьких.

Збереглися описи гробівця ще до пожежі, коли він серйозно постраждав. Найраніший детальний опис надгробку князя Костянтина Острозького залишив Павло Алеппський – член посольства Антіохійського патріарха Макарія, яке 26 червня 1654 р. відвідало Києво-Печерську Лавру.

«У другому відділенні нартекса, праворуч від присутніх дуже висока, велика арка, яка заходить за архієрейське місце, всередині вона вся з мармуру із письменами; відкоси з тієї і з іншої сторони вкриті блискучим мармуром з різьбленими прикрасами (барельєфами): на ньому зображені люди, коні, битви, колісниця і гармати тонкої чіткої роботи, що вражає подивом розум. На половині цієї арки присутні обриси продовгуватого столу, на якому спить людина з бородою, в залізних обладунках; вона зроблена з твердого червоного каменю, схожого на порфир, і нічим не відрізняється від повної людської фігури. Вона лежить на боці, обіпершись на лікоть, підклавши правицю під голову; одне коліно його покладене на друге; на голові визолочена корона, на грудях золочені ланцюги. Це робота що вражає подивом розум. Нам розповідали, що він був царем над руськими, увірував у Христа десь 600 років тому і вибудував цю церкву. Навпроти нього, з північної сторони, знаходиться зображення сина його з довгою білою бородою» [10, 24].

Джерела містять два варіанти епітафії, що була вміщена на надгробку. Найраніший текст поданий у «Тератургині» Атанасія Кальнофойського (1638): «Костянтин Іванович князь Острозький воєвода Троцький, гетьман Великого Князівства Литовського, після багатьох перемог подоланий смертю, тут похований 1533 року від Р. Х., мав 70 років від народження. Перемог ним здобуто 63. Здобувши над Москвою і татарами шістьдесят три перемоги, кров'ю забарвлені – Рось, Дніпро, Ольшанка, прибрав і заснував багато замків, багато монастирів, багато святих церков, які в князівстві Острозьким і в

столичному місті В. К. Литовського Вільні вимурував. Другу Гетсиманію – Дім Пречистої Діви Печерської щедро обдарував і у ньому після смерті був покладений. Для немічних притулки, для дітей школи, для людей рицарських в Академії Марсовій списи з шаблями залишив. Напиши з приємністю: Сціпіонові руському Костянтину Івановичу кн. Острозькому, гетьману В. К. Литовського – то все надгробок».

Відмінний і повніший варіант уміщено в одному з рукописних збірників Софійського собору в Києві: «Епітафійон. Бог наш Тройця Отець і Син і Святий Дух, в єдності поклоняємий, ним же ж живемо і рухаємося і є. Року від створення світу 7023, і від різдва Сина Божого 1526. Постав перед смертю благовірний і христолюбивий освічений і могутній князь Костянтин Іванович Острозький, славний в усій Русі, син роду князів руських, воєвода Троцький, гетьман Великого князівства Литовського цей відомий хоробрістю і подолав і переміг за допомоги всесильного Бога супостатів королівства польського. Він же з юних літ і до старості з вірою служив, і немало великих битв виграв, всі 60, а великих Три: на Білій Церкві, біля Орші, біля Дніпра, і Гольшаниці ріці. Ще й в ув'язненні 7 років довго сидів; потім від володаря вітцем був названий. Життя це скінчив в 70 років з великою жалобою і плачем людським. Тут же є поховано тіло його в лаврі преподобних отців наших Антонія і Теодосія Печерських. Гріб цей висічений є сином його благовірним князем Костянтином у св. хрещенні Василем Острозьким, воєводою київським маршалком землі Волинської, старостою Володимирським, й у пам'ять про нього встановлений року 1579, місяця серпня 7. Як постав перед смертю, до цього року 1693. Мав років 167, а могили років 114, по смерті років 50 і три поставлено».

Внаслідок пожежі 1718 р. монумент, як вже згадано, було суттєво ушкоджено. Цілком втрачено декоративне оздоблення. Поновлене в 1722-1729 рр. артілью «алебастрового майстра» Йосипа Білінського. Однак нове барокове оздоблення не пасувало ренесансному надгробкові.

В 1825 р. до надгробку було прилаштовано раку з балдахіном для мощей всіх печерських угодників. Таке відношення було викликано, за сучасною оцінкою «невіглаством і святенництвом» київського православного кліру. В 1843 р. професор і академік живопису Федір Солнцев безпосередньо наполягав на усуненні раки від стіни, щоб відкрився огляд надгробку. Проте цієї рекомендації не схвалив російський імператор Александр II. Фактично до знищення у 1941 р. надгробок князя Костянтина Острозького залишався недоступним посполитому оку, за винятком кількох днів 1899 р., коли у Києві відбувся XI археологічний з'їзд.

В 1830-ті рр. для Історичного музею в Москві була виготовлена невдала копія надгробку, що повернулася до Києва у 1860-ті рр. й нині зберігається в сховищах Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

Наприкінці 1890-х початку 1900-х рр. у київській періодиці розгорнулася бурхлива дискусія з приводу доцільності подальшого існування надгробку. Прихильники ідеї ліквідації заперечували мистецьку вартість надгробку, бездоказово стверджуючи, що він був створений посередніми майстрами XIX століття.

В 1910 р. скульптуру по-вандальськи намагалися перенести до музею Військово-історичного товариства, чого не сталося завдяки протестам громадськості.

В 1931-1932 рр. відбулася реставрація надгробку. Встановлено, що пам'ятку тричі фарбували олійними фарбами – коричневою, білою і сірою. Оригінал скульптури було виготовлено з червоного мармуру. Окрім того, надгробок був розбитий на шматки і його двічі реставровано. Перша реставрація була виконана досить уважно, з відновленням втрачених частин червоною офарбованою масою. Вдруге реставрація виявилася невдалою. Фрагменти, яких бракувало, відтворені вапном з алебастром.

З листопада 1941 р. під час відвідин Києво-Печерської лаври президентом Словаччини Йозефом Тисо, по-варварськи знищений разом з усім Успенським собором

Гальшка Іллівна Острозька у своєму заповіті наказала поховати себе або в замковій церкві, тобто Богоявленській, або в римському костелі, тобто фарному [5, 110-111]. Н. Яковенко, посилаючись на острозьку легенду вважає, що Гальшку поховали, все-таки, в Богоявленській церкві [12, 800]. Протилежну думку, напевно, слідуючи за тим, що майже всі попередні представники Острозьких були поховані в Києві, висловила польська дослідниця життя Гальшки Острозької Сільвія Загорська [18, 85]. Згодом вона змінила свою думку, схиляючись до того, що Гальшку поховали в Острозькому фарному костелі або й в соборній церкві [17, 168-169]. Швидше за все Гальшка Острозька таки була похована саме в Богоявленській церкві

Олександр, син Василя-Костянтина Острозького також був похований у Богоявленському храмі. Острозький літопис повідомляє: «Року 1603. Декаврія 2 князь Александер Острозький Ярославський в Красном умер, а поховану Острозі в церкві замкової богоявлення» [1, 130]. В 1636 р. Анна Алоїзана думала перепоховати прах батька. За участі єзуїтів його було перенесено до Ярослава. Н. Яковенко вважає, що тоді

перепоховали лише якусь частку останків князя, бо надгробок покійному фіксував ще інвентар Острога 1690 р. [11, 801]. Найвірогідніше, що монахи перепоховали князя повністю, а лишився лише його надгробок.

27 квітня 1608 р. в замковій церкві був похований князь Василь-Костянтин Острозький. Знаходження гробів Василя Костянтина і Олександра Острозьких підтверджує протестація, внесена до луцьких гродських книг 18 вересня 1619 р. від імені краківського каштеляна Януша Острозького на слуг нещодавно померлого Януша Павла Острозького. За повідомленням Т. Є. Стецького в середині XIX ст. надпис на надгробку Василя-Костянтина можна було прочитати, хоч його текст вже ледь проглядався [16, 14].

В Острозькому фарному костелі був похований син Василя-Костянтина Острозького – Костянтин, що помер 1588 р. У 1583 р. Костянтин перейшов з православ'я на католицизм, тому був похований в костелі. Він – єдиний представник князівського роду, що знайшов свій вічний спочинок у фарному костелі.

Гальшку Острозьку, старшу дочку князя Василя-Костянтина (охрещену в православ'ї, згодом католичку-конвертитку), її чоловік, кальвініст Криштоф Радзивил «Перун», поховав 1600 р. у православному соборі в Слуцьку, і то всупереч її заповітові, де вона просила «ciałomójegrzeznieprognęjzwWilniepodlesiostrymeju n.w. Stanisławawkaplicy» [11, 525].

Відразу після смерті Василя-Костянтина Острозького ворогуючі між собою нащадки «некоронованого короля Русі» почали асоціювати себе з «поза острозькими» родовими солідарностями, які сформувалися по жіночих лініях. Дітей Олександра, молодшого сина Василя-Костянтина, ховали у родовому гнізді їхньої матері Анни Костчанки в Ярославі, а Януш, старший син, був похований 1620 р., в усипальниці роду Тарновських в місцевій колегіаті.

30 або 31 жовтня 1635 р. після тривалої хвороби Анна Острозька померла у Ярославі. У різних джерелах вказується різна дата смерті. Всього є 3 дати, які припадають на вересень-листопад 1635 р. Також є 3 різні дати поховання: 2 січня, 7 січня, або 12 січня 1636 р. Поховання проводив познанський єпископ Анджей Шолдрський (за іншою версією, поховальна церемонія відбувалась під керівництвом єпископа перемиського Анджая Гроховського 7-9 січня 1636 р.). Тіло княгині було поховано у крипті св. Хреста у Костелі св. Яна в скляній труні, поміщений в алебастровий саркофаг (гріб був знищений після скасування ордену єзуїтів), серце – у крипті монастиря бенедиктинок [14, 479].

Тут також була похована Замойська (Острозька) Катерина (перша полов. XVII ст.) – дочка Олександра-Василя Костянтиновича Острозького, дружина Томаша Замойського [13].

Анна Алоїза з Острозьких Ходкевич заповіла поховати себе в Острозі, в костелі єзуїтів, але після завершення «непевного часу» [4, 572-573]. Як наслідок, після смерті в 1654 р. спочатку князю поховали в єзуїтському костелі св. Яна в Ярославі, згодом перенесли до Краківського костелу св. Матія і Матвія. Повернення в Острог і виконання заповідальної волі довело чекати до 1722 р. [6, 37-38].

В костелі єзуїтів також був похований прах чоловіка Анни-Алоїзи. Після смерті Яна Кароля Ходкевича роздуми та суперечки з родиною померлого тривали понад рік і, зрештою, у листопаді 1622 р. тіло Я. К. Ходкевича поховали в Острозькому фарному костелі. Тут тіло литовського гетьмана спочивало до 1627 р., коли була зведена перша будівля єзуїтського костелу, де останки Я. К. Ходкевича перепоховали. У 1648 р., тікаючи від козаків, Анна Алоїза забрала з собою тіло свого чоловіка й вивезла спочатку до Замостя, а згодом до Кракова, де воно було поховане у костелі Матія й Матвія. Повернулося тіло до Острозького єзуїтського конвенту лише в 1722 р. В єзуїтській святині тіла княжни і Я. К. Ходкевича знаходилися ще у 1815 р. [3, 228-229].

Януш Васильович Острозький, його дружина та діти були поховані в Заславському бернардинському костелі. Це підтверджується фразою із заповіту Януша Острозького, де він пише, що хоче бути похованим: «в моєму гробі, де мила дружина моя і дітки» [11, 837].

Поховання Острозьких також є в Тарнівському парафіальному костелі. Гробівець Острозьких (Януша і Зузанни) виконаний в чорному і червоному мармурі, а також з використанням золотого алебастру. Має розміри 12.90x7.60 м. Виконання гробівця пристінне, трирівневе. Композиція в ренесансних рисах. Центральне поле комбінації займає опертий на ліві саркофаг, на якому фігури Януша та Зузанни, що схилилися в молитві. Їхні фігури виконані на тлі скульптури Розп'яття. Збоку гробівця ілюзіоністичні, виконані на тиньку картини. Завдяки цьому гробівець набуває додаткових рис монументальності, а його основа виходить на передній план. Ідейна основа пам'ятника полягає в постатях пророків – Мойсея з настановами, Івана Хрестителя, який закликає до спокути, а також Давида і Даниїла з текстами жалобної літургії, схилені голівки заплаканих ангелів, символіка смерті (черепи, кістки, згаслі факели, людський скелет з клапесидрою, коса в кісткових руках). В гробівці є акценти на магнатське походження померлих: численні написи, гербові щити, озброєні лицарі, що скачуть на конях, хоругви та інше. Пам'ятник має авторський напис: JOANNIS PFISTER WRATISLAVIENSIS SCULPTURA. ANNODOMINI 1620.

Надгробок Зофії з Тарновських Острозької.

Надгробок Януша і Зузанни Острозьких.

Надгробок князя Костянтина Острозького.

Натомість на таблиці є інша дата – 1612 р. Розбіжності у датах можна пояснити тим, що над гробівцем спочатку міг працювати гданський майстер Вільгельм ван дер Блоке, а вже від 1619 р. – Я. Пфістер.

Гробівець Зофії з Тарновських Острозької знаходиться з правого боку від великого надгробку Тарновських. Надгробок Зофії скромний, непишний, інтимний характер. Він належить до типу так званих «вітринних» надгробків, у яких постаць померлого вирізьблювалась у високому рельєфі, на плиті, яку вставляли скісно, піднахилом, як вітрину, у прямокутну нішу. Виконаний гробівець з пісковика з елементами червоного і жовтого мармуру [2, 223]. Має розміри 5.8х2.9 м. Вище картуша з гербами в щитах батьків Зофії і її чоловіка (Леліва, Одровонж, Пілава, Суліма) знаходиться хрест. Середину композиції займає прямокутна мармурова плита з червоного мармуру, на якому вміщено скульптуру померлої. Княгиня лежить на орнаментованій подушці, опирається на праву руку. Постаць непропорційна і вбрана у важкий одяг – нижня сукня підбита хутром, застібнута під шиєю, на голові князя мітра. Ніша вгорі прикрашена рядом касетонів з розетами. Проміжок між верхньою плитою з постаттю і верхньою частиною рами займає тканина, зім'ята в 7 місцях. Внизу вміщено прямокутну мармурову табличку з написом, який буквально перекладається: «Найпрекрасніша душею та обличчям, а насамперед величчю духу, мудрістю, шляхетністю, ласкавістю, любов'ю до Бога та милосердям до людей». Авторство гробівця приписують Войцеху Кущицю.

У Домініканському костелі у Вишнічій була похована Софія Олександрівна Острозька [15].

1. Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. – К.: Наукова думка, 1971. – 200 с.

2. Бондарчук, Я. В. Меморіальні пам'ятники князів Острозьких XVI–XVII століття // Енциклопедичне видання «Острозька академія XVI–XVII ст.». – Острог, 2010. – С. 222–228.

3. Вихованець Т. Ян-Кароль та Анна-Алоїза Ходкевичі: останні дні життя та обставини поховання // *Минуле і сучасне Волин та Полісся. Волинське Полісся та Маневиччина в європейській та українській історії. Науковий збірник*. – Вип. 38. – Луцьк: Управління культури й туризму Волинської облдержадміністрації, 2011. – С. 220-229.
4. Довбищенко М. В. Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI – половини XVII ст. – К.: ПП. Сергійчук М. М., 2008. – 884 с.
5. Заповіт княжни Гальшки Острозької 1579 р., березня 16 / [Підгот. Л. Демченко] // *Острозька давнина. Дослідження і матеріали*. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. – С. 110-111
6. Левицкий О. Анна-Алоиза, княжна Острожская // *Киевская Старина*. – 1883. – Т. XI. – С. 1-45.
7. Любченков В. Ф. Львовская скульптура XVI-XVII вв. – Ленинград: Государственный Эрмитаж, 1968. – 400 с.
8. Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – К.: Университетская типография, 1859. – Т. 4. – XV+27+133+252+464+119 с.
9. Тесленко І. Острозщина у фондах Волинського церковно-археологічного товариства // *Наукові записки*. Т. 9. Спеціальний випуск. – К.: Вид-во Університету “Києво-Могилянська академія”, 1999. – Ч. 1. – С. 135-143.
10. Ульяновський В. Відоме і невідоме з біографії та діяльності князя К. І. Острозького // *Острозька давнина: дослідження і матеріали*. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. – Т. I. – С. 24-31.
11. Центральний державний історичний архів, м. Київ, ф. 26, оп. 1, спр. 34.
12. Яковенко Н. “Погреб тілу моєму вибираю с предки моєми”: місця поховань волинських князів у XV – середині XVII століть // *Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войновича* / [Відп. ред. М. Литвин] (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. Вип. 20). – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. – С. 784-808.
13. Abrek Andreas. Mulier sapiens ... Catharina Zamoscia, ducissa ab Ostrog, comitissa in TarnowetJaroslaw ...Zamosci in exequiis Academicis...– Cracoviae: In officina Fr. Caesarii, 1642. – folio, ark.
14. Halina Kowalska. Ostrogska z Kostków Anna (1575–1635) // *Polski Słownik Biograficzny*. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1979. – Tom XXIV/3, zeszyt 102. – S. 193-384.
15. Piekarski Adam. Smętny wyjazd z Połonnego ... Zofiey z Ostroga Lubomirskiej... z Ukrainywyjchawszy aż do Wisznica... Kraków: W drukarni Andrzeja Piotrkowczyka, 1623. – 19 s.
16. Stecki T. Miasto Równe. Kartka z kroniki Wołynia. – Warszawa:Drukiem Władysława Dębskiego, 1880. – 24 s.
17. Zagórska S. Aktualizacja legendy. Życie, posag i problem Halszki zOstroga.Rozprawa doktorska. – Poznań, 2010. – 308 s.
18. Zagórska S. Halszka z Ostroga. Między faktami a mitami.– Warszawa:Wydawnictwo DIG, 2006. – 128 s.

Богдан ЯНОВИЧ (Володимир-Волинський)

ВТРАЧЕНИЙ НЕКРОПОЛЬ. З ІСТОРІЇ ІУДЕЙСЬКОГО ЦВИНТАРЯ У ВОЛОДИМИРІ-ВОЛИНСЬКОМУ

Місто Володимир – Волинський зі своєю давньою історією було осередком, у якому мирно проживали представники різних народів, культур і релігій. Поряд з українцями, у нас мешкали поляки, німці, росіяни, вірмени і євреї. Статистика, історичні джерела свідчать, що в історії Володимира-Волинського були такі періоди, коли 50-60% міського населення становили євреї, котрі залишили по собі історико-культурну спадщину. На жаль, не вся спадщина зберіглася, проте донині є у Володимирі-Волинському приміщення колишньої юдейської релігійної школи Тора-Талмуд, одна з синагог, приватні будинки, де колись жили заможні єврейські підприємці.

Був у Володимирі-Волинському і юдейський цвинтар. Як зазначає голова місцевої іудейської громади, дослідник Володимир Музиченко « в єврейських громадах дуже серйозно ставилися до пам'яті про померлих предків. Померлих ховали тільки на кладовищах, в тому числі і релігійних лідерів громади, і це місце вважалося священним»[1,62].

На вулиці Драгоманова (колишня Городельська), знаходився єврейський цвинтар (за радянського часу на його місці зробили парк імені Юрія Гагаріна, збудували кінотеатр «Космос», житловий масив та школу № 2). Мама автора цих рядків- Марія Іванівна Янович (Гись; 1946-2015), яка в 50-60 х роках минулого століття навчалася у міській школі № 1 згадувала, як їх, учнів, посиляли на комуністичний суботник – садити дерева на території колишнього цвинтаря і хлопці, копаючи ямки, часто знаходили людські черепи і лякали ними дівчат.[3] Звісно, неповнолітнім школярам таке можна і вибачити, але владі, яка так вчинила з стародавнім некрополем – ні.

Краєзнавці стверджують, що цей цвинтар був одним з найдавніших юдейських кладовищ у Європі, адже, як писав О.Цинкаловський, євреї у місті Володимирі проживали вже в 10 столітті [1,12].

Мацейве з огеля Соломона Готліба.

Мацейве знайдені В.Музиченком на Василівській вулиці.

На цьому місці було Володимир-Волинське юдейське кладовище.

Огель Соломона Готліба.

Тут було юдейське кладовище.

Юдейське кладовище у Володимирі-Волинському.

Володимир Музиченко зазначає, що серед похованих тут є багато видатних людей – авторів безсмертних рукописів, засновників духовних шкіл, громадських діячів та інших видатних людей, що зробили свій вагомий внесок у розвиток міста. Зокрема, там похований Соломон Готліб, який жив у 18 столітті. Він був одним з лідерів релігійного руху хасидів, прославився як мудрець і пророк, який говорив, що місто Володимир ніколи не зачепить стихійне лихо, оскільки це місце дуже намолене, до слова, пророцтво збулося.

Розповідають, що двері Соломонової оселі були завжди відкриті, він допомагав чим тільки міг усім міщанам – незалежно від того, яку релігію вони сповідували [1, 29]. Він загинув від кулі солдата російської царської армії, захищаючи незалежність цієї української землі...

Тепер на місці його поховання – оглель (з іврити – намет), встановлений сучасними послідовниками хасидизму, які щосуботи відправляють там свої служби.

Юдейський цвинтаро займав територію від вулиці Драгоманова, через вулицю Незалежності і до рогу вулиць Сагайдачного і Котляревського.

В документах Володимир-Волинського міського відділу комунального господарства за 1940 рік є відомості про ще одне єврейське кладовище по вулиці Дубницькій № 39 (тепер вулиця Сагайдачного).

Релігієзнавці зазначають, що мацейва (надгробна плита) вшановується у євреїв як святиня. Вона пов'язана із вічносущою душею покійного, і все, що її стосується, освячене ритуалом. Мацейви ставили після року по смерті покійного, вони мали неабияку культурну і історичну цінність [1, 63]. Проте, у часи радянського атеїзму такими єврейськими надгробками влада встеляла вулицю Василівську у Володимирі-Волинському. Кажуть, на цій вулиці часто хворіли люди, а старожили застерігали своїх дітей, аби вони не ходили по цій вулиці. Це розповіла нам Наталія Грабарчук-Цинкаловська. Деякі мацейви з Василівської (Радянської) вулиці зберігалися на подвір'ях тамтешніх жителів, їх приніс до музею голова місцевої юдейської громади Володимир Музиченко.

Руйнування кладовища розпочали гітлерівці, а закінчила радянська влада у повоєнний час.

Житель міста Сергій Дмитрович Чолохов був свідком того, як велику кількість мацейв вивезли з території кладовища і закопано по вулиці Сагайдачного № 51. Звісно, у часи СРСР, коли то все діялося, люди боялися протестувати проти влади і її святотатських вчинків.

Ще й нині, на місцевості, де у радянський час був парк Гагаріна, з-під землі проглядаються сліди колишніх надгробків – мовчазні свідки того, що колись там був давній юдейський некрополь, втрачений назавжди, але збережений у пам'яті старожилів.

1. Музиченко В. *Володимир єврейський. Історія і трагедія єврейської громади м. Володимира-Волинського.* - Луцьк, 2011.

2. Спогади Грабарчук Наталії Назарівни, 1933 року народження, уродженки Володимира-Волинського.

3. Спогади Янович (Гись) Марії Іванівни (1946-2015), уродженки Володимира-Волинського.

Богдан ЯНОВИЧ, Олексій ПЕТРУНІН (Володимир-Волинський)

КАТОЛИЦЬКІ ПОХОВАННЯ НА ЛАДОМИРСЬКОМУ КЛАДОВИЩІ ЯК ЦІННЕ ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПОЛЬСЬКОЇ ГРОМАДИ ВОЛОДИМИРА-ВОЛИНСЬКОГО

«Людина живе до того часу, допоки живе пам'ять про неї», – говорять у народі, а стародавні римляни казали: «Пам'ятай про смерть». Так влаштоване людське життя – усі ми не вічні на цій Землі.

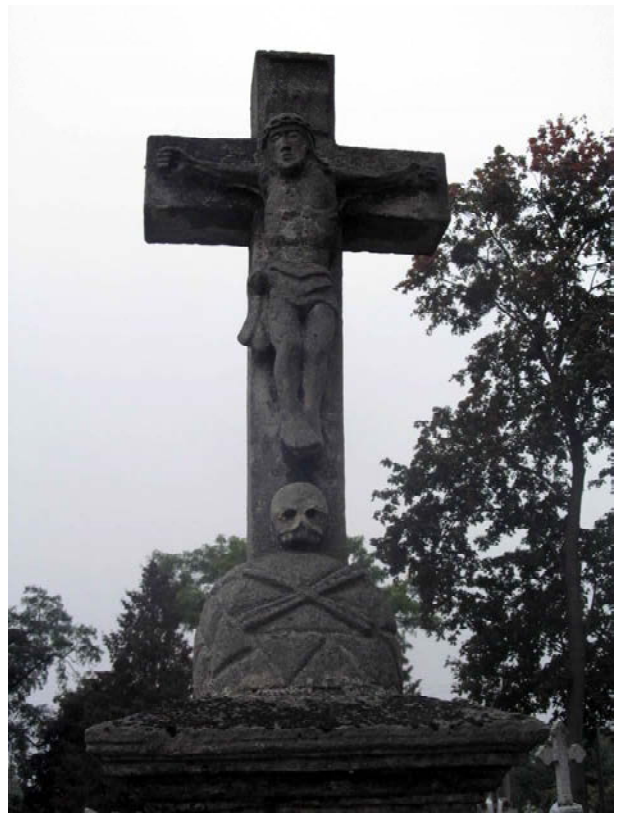
Здавна в Україні порядні люди з повагою ставилися до кладовищ, бо там знайшли вічний спочинок наші пращури. Але цвинтарі – то не лише місця поховання людей, але й справжні меморіали, відвідавши які, можна вивчити історію цілих родів, міст, сіл, країн і народів.

Ладомирський цвинтар у Володимирі-Волинському – один з найдавніших у Волинській області. Відомі красенівці Олександр Цинкаловський, Микола Теодорович писали про те, що в минулі століття у Володимирі було чимало кладовищ, які знаходилися біля церков.

Там знаходили вічний спочинок парафіяни і церковний клір. Ще й нині біля римо-католицького костелу Якіма і Ганни можна помітити сліди такого кладовища.

З 1795 року Володимир-Волинський увійшов до складу Російської імперії. Невдовзі влада наказує

ліквідувати поховання біля церков і створити центральне міське кладовище. Архівні документи засвідчують, що в 1844-1853 роках воно уже діяло. Проживали тоді у місті православні українці та росіяни, поляки-католики та євреї. Останні мали окреме кладовище.

Історія римо-католицької громади Володимира-Волинського налічує багато віків.

Перша згадка про костел у місті датується 13 століттям. Переважну частину католицької громади становили поляки. Кількість їх на Волині суттєво зросла з середини 14 століття, коли наш край вперше увійшов до Речі Посполитої. Відтоді поляки постійно мешкали у Володимирі і становили значну частину міської громади аж до кінця Другої Світової війни.

З огляду на різне віросповідання, міський цвинтар розділили на католицьку і православну частини, які розмежовувалися ровом, поставили і дві брами. Серед міщан-поляків було чимало заможних людей, які будували вишукані склепи, гробівці для своїх родичів. Деякі з них, які зберіглися донині, і стали об'єктами нашого дослідження.

У 1939 році Володимир-Волинський увійшов до складу Радянського Союзу. Проте, за два неповних передвоєнних роки комуністична влада не встигла суттєво вплинути на свідомість і традиції городян. Тому і в роки Другої світової війни кладовище стояло охайне і впорядковане, про це пам'ятають і старожили.

«До 1944 року католицькі поховання, незважаючи на воєнне лихоліття та німецьку окупацію, були добре доглянуті. Після війни, починаючи з 1945 року, розпочався приплив на Волинь населення з різних регіонів СРСР. На жаль, траплялися серед приїжджих аморальні люди, котрі руйнували фамільні католицькі склепи з метою наживи. Місцеве населення свято берегло християнські традиції і не допускало таких безчинств. Багато могил було втрачено.» [2]

Про католицькі поховання на Ладомирському цвинтарі пише волинський краєзнавець Вальдемар П'ясецький: «Смисловим композиційним центром найстарішої частини католицького кладовища є цегляні руїни значної каплиці, поставленої в 1827 році над гробом Констанції Клосовської її сином. Поряд ще одна капличка, невелика, в досить пристойному стані, хоч в середині розграбована. Це родова гробниця Бодзяків. Родинних поховань різного типу – закритих гробницях чи під однією огорожею зі спільним загальним пам'ятником, як свідчить їх перепис, було кілька десятків. Часто такі пам'ятники декорувалися круглою скульптурою чи рельєфами. Круглі скульптури у вигляді ангела чи Богматері мали і окремі поховання. Крім значної кількості скульптур, католицьке кладовище відзначилося використанням значної кількості епітафій (помертвих посвят) на могилах.»[1,256]

Кожне із збережених католицьких поховань вражає оригінальністю художніх рішень і водночас цікавими життєвими історіями. Одним з яскравих прикладів є поховання Йоганни Ольшанської. На високому пам'ятнику встановлено хрест із розп'яттям. Ольшанська померла в 1855р. Поруч похований її чоловік, там напис польською мовою:

«Цей пам'ятник зрошений сльозами сумуючої родини. Він споруджений для доброго брата, який, засумувавши за коханою дружиною, невдовзі і сам поспішив за нею. 9 серпня 1857р.»

Це поховання є одним з найдавніших на Ладомирському цвинтарі, йому 158 років. Пам'ятник цікавий з кількох аспектів: він добре збережений з середини 19 століття, що засвідчує про давнину самого кладовища, по-друге, надгробок демонструє вишуканий мистецький смак і вирізняється досконалістю виконання.

Ще одна романтична історія, якщо так можна висловитися, пов'язана з іменем Олександри Капітанової (у дівочтві – Новицька). Померла вона 1 січня пам'ятного для історії 1905 року. На надгробку з чорного мармуру, де вже й фото не збереглося, адже похованню 110 років, сумуючий чоловік зробив такий віршований напис:

Пережив з тобою благі хвили,
Путівною зіркою була ти мені,
Спиш, дороге серце, в цій могилі,
Я чекаю закінчення своїх днів.

Десять, у далекому Петербурзі, царська влада розганяла революціонерів, а у провінційному Володимирі тривало розмірене життя: одні люди помирали, інші народжувалися...

Також привертає увагу могила Романа Кецького. Який був поліціантом – постерунковим (тобто дільничим). Він народився в 1893р. у Домброві (Малопольща), а загинув 28 жовтня 1923 року у сутичці з бандитами в селі Древині під Порицьком. Про це сказано в епітафії польською мовою.

Цікаві і військові поховання польських жовнірів, котрі загинули під час радянсько-польської війни

1920 року. Серед фамільних поховань відомих людей міста – могила родини Семашків (1916р), доктора Станіслава Пйотрковського (1902р.), Яна Бжезнякевича та інші.

Зворушує до глибини душі надгробок поставлений у 1927 році – це поховання малолітнього хлопчика, якого автор пам'ятника символічно зобразив у вигляді маленького сплячого ангела. Напис повідомляє нам, що покійного звали Жемусь, він був сином Ванди і Станіслава Кудеюв. На надгробку зафіксована й інформація про скульптора, нині вже важко прочитати точно його прізвище, але ми розгледіли напис «Ю.Вальчак» (Ю.Вальчас?).

Дуже коштовний надгробок, який добре збережено належить подружжю Юзефа Дембека і Емми Дембек (дівоче прізвище – Фреундберг), які були поховані в 1934 році.

Цікавими для дослідників є поховання польських поліцейських, які загинули від рук бандитів. Зокрема – то могили Яна Веєра, Ізидора Шпачинського (уродженця містечка Порицьк), Юзефа Каліцького (уродженець Заліщинського повіту Тернопільського воєводства) та Вінцентія Швеліцького. Поховання датуються 1925 роком. Старожил міста Володимир Антонович Стемпковський 1935 року народження розповів нам історію, яку він чув від своєї бабусі. У 20х роках 20 століття на Володимирщині діяла банда Доманського – колишнього розжалуваного офіцера, який пішов у бандити і наводив жах на міщан. Пан Стемпковський припустив, що згадані поліцейські могли бути жертвами цього бандита. За іншою версією – вони полягли від рук активістів КПЗУ.

У вигляді металевого хреста зберіглося поховання Едмунда Сочинського (1880р) та Емілії Сочинської (1813р.). Кінцем 19 – першою половиною 20 століття датуються поховання Еразма Квятковського, Октавіана Раковицького, Генріка Качковського, Софії Зборовицької, Регіни Куровицької, Анни Вільчинської, Антона Худзінського, Ігнатія Бжозовського, Яценти Пізона та ін.

На центральній алеї кладовища знаходиться поховання родини Люценських.

Зі спогадів Наталії Назарівни Грабарчук-Цинкаловської ми дізналися, що пан Люценський належав до багатих місцевих землевласників. У районі вулиці Луцької (там тепер гуртожиток ВПУ) знаходився розкішний сад Люценського. Обидві доньки Люценського навчалися у Варшавському університеті, проте знаходили час, щоб допомагати батькові у веденні сільськогосподарських справ. [3]

Рівень цивілізованості народу, на нашу думку, можна визначити і по тому, як люди ставляться до поховань своїх пращурів, чи доглядають некрополі. Варто пам'ятати про поховання рідних і чужих (якщо їх немає вже кому впорядкувати). У контексті дружніх українсько-польських взаємин слід піклуватися про католицькі поховання в Україні і українські, православні – в Польщі.

На жаль, чимало старих надгробків сильно пошкоджені, каплиці останнім часом відновили. Між тим, могили з католицької частини Ладомирського цвинтаря можуть стати об'єктом вшанування для польських туристів, адже історію можна вивчати не лише з підручників і пам'яток сакральної архітектури, але й з некрополів. Ці мовчазні місця можуть дуже багато розповісти тим, хто хоче прислухатися.

Враховуючи те, що чимало збережених польських поховань становлять значну митецьку цінність (деякі з них не поступаються шедеврам знаменитого Личаківського цвинтаря у Львові), старе Ладомирське кладовище необхідно взяти під охорону держави і включити до складу історико-культурного заповідника «Стародавній Володимир», включити його до складу туристичних маршрутів, розробити путівники. Адже тут знайшли вічний спочинок видатні люди нашого міста і краю, воїни російської та радянської армій, учасники національно-визвольної боротьби, жертви політичних репресій. Це допоможе зберегти некрополь для нащадків і сприятиме розвитку міжнародного туризму в нашому місті, дослідженню його історії.

Відомий письменник, лауреат Нобелівської премії Моріс Метерлінк слушно зауважив, що наші рідні, котрі вже відійшли у Вічність, залишаються жити у країні наших спогадів, і перебувають там доти, доки ми згадуємо про них. А німецький письменник Генріх Гейне сказав мудрі слова: «Життя кожної людини – окрема історія, тож під кожною могильною плитою лежить всесвітня історія.»

1. П'ясецький В. Некрополі старожитнього Володимира || *Минуле і сучасне Волині і Полісся. Володимир – Волинський в історії Волині і України.* – Луцьк, 2009.

2. *Спогади Стемпковського Володимира Антоновича, 1935 року народження, уродженця м. Володимира-Волинського.*

3. *Спогади Грабарчук-Цинкаловської Наталії Назарівни, 1933 року народження, уродженки Володимира-Волинського.*

4. Теодорович Н. *История города Владимира-Волынского в связи с историей Волынской епархии.* – Почаев, 1892.

5. Цинкаловський О. *Княжий город Володимир.* – Львів, 1935.

ДО ПРОБЛЕМИ УПОРЯДКУВАННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ НЕКРОПОЛІВ ЧАСІВ ПЕРШОЇ ТА ДРУГОЇ СВІТОВИХ ВОЄН НА ВОЛИНІ

Сучасні події на Сході України підтверджують той факт, що суспільство забуло важку і трагічну історію власного минулого, його причини та катастрофічні наслідки. Щоб подібне не повторилося у майбутньому, ми повинні відроджувати і берігати пам'ять про страшні сторінки спільної історії та активно пропагувати справжні загальнолюдські цінності – мирне життя, взаємоповагу й взаєморозуміння. У цьому контексті пам'ять про загиблих всіх воюючих сторін у Першій та Другій світових війнах має відроджуватися та зберігатися за умов додержання загальноновизнаного євроінтеграційного принципу – вони були ворогами лише на війні. Тому їх могили необхідно впорядкувати та зберегти як символи загальноєвропейської пам'яті та примирення.

Тому через призму важких реалій сьогодення варто додатково осмислити цю проблему на Волині, маючи неоднозначний досвід упорядкування та догляду некрополів за останнє століття. І хоча вже десятки років відділяють нас від часу завершення світових воєн, все ще важко дати однозначну оцінку проведеним за ці роки заходам. Для зменшення обсягу досить об'ємного матеріалу щодо цієї теми, в межах даного матеріалу викладені лише окремі її аспекти.

Найбільш проблематично сьогодні склалася ситуація з впорядкуванням та доглядом за місцями поховань Першої світової війни. Як відомо, у зв'язку зі 100 – літтям від її початку громадянськість 27 країн світу в ці роки проводять низку заходів щодо вшанування пам'яті багатомільйонних жертв однієї з найбільш кровопролитних воєн в історії людства. Перша світова війна в повній мірі торкнулася нашого краю, перетворивши Волинь майже на чотири роки на арену численних жорстоких битв із застосуванням найсучасніших для тієї доби типів озброєнь. Тут воювало понад 2-х мільйони військових, з яких, за різними оцінками, більше трьохсот п'ятдесяти тисяч загинули [7, 136]. Через століття ця війна нагадує про себе десятками військових кладовищ і великих братських могил, що ще збереглися, залишками траншей, окопів і бетонних капонірів. Варто пам'ятати, що Україна була поділеною у тій війні між двома головними суперниками. За роки війни в російську армію було мобілізовано біля 4-х мільйонів українців, а до складу австрійської армії – більше 300 тисяч. Серед цих мобілізованих була майже половина чоловічого населення Волині, з яких десятки тисяч загинули в боях, і могили їх переважно не відомі. Тому справа упорядкування некрополів Першої світової війни – це вшанування пам'яті і наших земляків – волинян, могили яких розсіяні по багатьох країнах тодішньої воюючої Європи.

Шкода, але за минулі десятиліття політика держав, в склад яких входила Волинь, щодо військових кладовищ була неоднозначною. Це і є однією з причин, що на сьогодні в області нараховується лише 34 кладовища та братські могили доби Першої світової війни, що мають ознаки військових некрополів. Зрозуміло, що у період бойових дій під час цієї війни обом воюючим сторонам не було часу на облаштування стаціонарних військових кладовищ. Зокрема, з боку російської імператорської армії це були переважно братські могили, обладнання яких обмежувалося насипанням невеликих «гробків» з встановленням на них дерев'яних хрестів та спорудженням огорожі з жердин або дощок. Звичайно, що такі некрополі сьогодні залишили після себе зовсім мало слідів. Випадки встановлення тут мурованих пам'ятних знаків були досить нечисленними. Вивчення різних джерел засвідчує, що у нашому сьогоденні на території Волині за візуальними ознаками збереглося лише 13 кладовищ та братських могил вояків російської імператорської армії часів Першої світової війни. З найбільш відомих та облаштованих відповідними пам'ятними знаками таких поховань варто згадати братські могили воїнам 68 –го Бородінського полку у Володимир – Волинському, кавалеристам генерала Манергейма у Холопичах Локачинського, Преображенського полку у с. Квітневе Рожищенського та військове кладовище у с. Ромашківка Ківерцівського районів. Крім цього, ще 10 кладовищ носять змішаний характер, облаштовані польською владою за кошти Ліги Націй впродовж 1920 – 1930 –х років шляхом перенесення останків воїнів з менших поховань на більш значні військові кладовища. На таких некрополях, як правило, поховані воїни австрійської, німецької та російської армій, тут встановлювалися бетонні пам'ятники або плити з відповідними написами. З таких військових кладовищ варто згадати Свидники та Кашівка Ковельського, Стобихва Камінь Каширського, Іванівка Рожищенського районів та інші. Ще 12 належать до кладовищ лише військових німецької та австрійської армій. Такі некрополі добре збереглися до нашого часу в м. Ковелі, в с. Тоболи Камінь-Каширського та Деревок Любешівського районів. Проте лише половина з 35 відомих на цей час військових некрополів мають більш - менш впорядкований стан, тільки 9 кладовищ та братських могил

були взяті державою на облік як пам'ятки історії. Десятки інших були знищені під час бойових дій у роки Другої світової війни і особливо за роки радянської влади. Серед них, зокрема, був величний комплекс воїнам австрійської армії в Луцьку.

Разом з тим позитивним є факт, що в роки Незалежності ентузіастами з громадських організацій мали місце факти відновлення зруйнованих некрополів доби Першої світової війни. Зокрема, впродовж 2006 – 2013 років з ініціативи громадських організацій «Останній солдат», «Футурус» та «Сумління» були впорядковані забуті військові поховання біля сіл Кашівка Ковельського, Оленине Камінь-Каширського, Судче Любешівського, Холопичі Локачинського, Іванівка і Духче Рожищенського районів та декілька інших. У зв'язку з відзначенням 100-ліття початку Першої світової війни, згаданими вище громадськими організаціями було зініційоване звернення до керівництва Волинської обласної організації з рядом конструктивних пропозицій. З цією метою, зокрема, планувалося упродовж 2014 - 2018 рр. провести архівні, археологічні дослідження і встановити меморіальні знаки в чотирьох, доступних для туристів місцях Волині згідно історичних довідок. Передбачається провести у 2016 р. науково – практичну конференцію з нагоди 100-річчя Брусилівського (Луцького) прориву на Волині. Заплановано також до 100-річчя закінчення Першої світової війни розробити та виготовити туристичний буклет «Пантеон загиблих у роки Першої світової війни на Волині. Каталог військових кладовищ і братських могил 1914 - 1918 рр.» Проте відомі військові дії на Сході України суттєво завадять підготовці для проведення навіть таких помірних в об'ємі заходів. На цей час у найближчій перспективі заплановано здійснити польові дослідження з метою наступного впорядкування та встановлення пам'ятного знаку на забутому військовому кладовищі біля с. Нове Червище Камінь – Каширського району. Як відомо, тут були поховані російські солдати, які загинули під час німецької газової атаки на Червищанському плацдармі [13]. Крім цього громадськістю обласного центру обговорюється встановлення пам'ятних знаків на місці зруйнованих кладовищ австрійської армії в м. Луцьку, Володимир - Волинському та в кількох інших населених пунктах Волині [11]. Звичайно, що це лише незначна частка тієї роботи, яку слід провести щодо вшанування пам'яті жертв Першої світової війни та належному облаштуванню хоча б збережених військових некрополів тієї доби.

Не менше проблем виникає щодо з'ясування питання про кількість жертв та вшанування пам'яті загиблих на території Волині у роки Другої світової війни. Аналіз різних джерел про військові дії різного характеру на Волині в 1939 – 1945 роках засвідчує, що за цей короткий відрізок історії на території Волині могли загинути понад 200 тисяч військових радянської та німецької армій. Майже 200 тисяч цивільних волинян могли стати у ці роки жертвами військових та репресивних дій нацистських окупаційних та радянських військових структур [4,3].

Варто все ж зазначити, що за роки радянської влади та Незалежності України була проведена досить значна робота щодо увіковічнення пам'яті жертв Другої світової війни. Згідно видань радянських часів та сучасної статистики управління культури Волинської облдержадміністрації, зараз на Волині нараховується 12 меморіальних комплексів, 6 меморіальних споруд, 61 пам'ятник радянським воїнам, 347 пам'ятників загиблим під час війни землякам, 283 братські та індивідуальні могили радянських воїнів - партизан та прикордонників, 61 братська могила мирних жителів. З найбільш відомих варто назвати меморіальні комплекси в містах Луцьку, Ковелі та під Володимиром – Волинським [17,67].

Водночас факти свідчать про те, що за часи радянського режиму та й за роки Незалежності в області так і не був завершений процес виявлення та впорядкування невідомих та забутих могил давно минулої війни. А їх, як свідчать знахідки останніх років, є ще десятки. Зокрема, виявлені нещодавно в обласному державному архіві документи засвідчують, що ряд військових поховань, взятих органами влади на облік з серпня 1944 по грудень 1945 років на цей час так і залишилися недослідженими та невпорядкованими [21]. Спроби пояснити це перепохованнями, здійсненими наприкінці 1940-х – початку 60-х років, не витримують жодної критики. Так, за архівними даними, на 1945 рік на території села Навіз Рожищенського району згадується про три групові могили радянських воїнів (відповідно по 32, 71, та 64 чол.). Тут же є згадка про дві військові могили (102 і 29 чол) біля дороги у напрямку на Колки. Але на території села немає жодного обеліска радянським воїнам, а лише пам'ятник жителям села, які загинули під час Великої Вітчизняної війни. Пояснюють цю ситуацію тим, що всіх загиблих радянських воїнів після війни перепоховано у с. Сокіл цього ж району. У той же час у цьому селі біля пам'ятника на сільському кладовищі прізвищ такої значної кількості воїнів не зазначено. При аналізі згаданого документа виявлено ряд неточностей щодо військових поховань у Горохівському, Маневицькому, Турійському та ряді інших районів. У значній мірі «білою плямою» лишається і облік та упорядкування могил на Волині радянських воїнів, які загинули наприкінці червня та початку липня 1941 року. У архівних

документах виявлено згадки про такі братські могили в окремих селах Луцького, Ківерцівського та Рожищенського районів, але на території цих сіл пам'ятників солдатам початкового періоду війни не виявлено. Все це свідчить про значні упущення щодо обліку могил загиблих воїнів у перші повоєнні роки і, можливо, свідоме допущення статистичної звітності у бік зменшення загиблих [23].

Разом з тим, за останні роки цей благородний напрям громадської діяльності - пошукова робота, набув нового імпульсу, і тут відчутні позитивні результати. Значний обсяг таких робіт провели археологи ДП «Волинські старожитності» (керівник Златогорський О.С.), які у співпраці з польськими колегами протягом останніх двох років здійснили ексгумацію та перепоховання на міському кладовищі понад 2700 осіб, які загинули в 1939 – 40-х роках у тюрмі м. Володимир – Волинська. Вважається, що це переважно останки польських військових та інтелігенції, розстріляних радянськими спецслужбами. У с. Мельники Шацького району виявлена та впорядкована могила восьми польських офіцерів, розстріляних радянськими спецслужбами наприкінці вересня 1939 року. Були також встановлені пам'ятні знаки на місці загибелі радянських та польських військових, які загинули під час боїв у вересні 1939 року біля сіл Навіз та Боровичі Рожищенського та померли, будучи тяжкопораненими, в польовому госпіталі в с. Сокіл цього ж району.

Крім цього, пошукового загону «Відродження» (командир Дорофеєнко В.С.), тільки протягом 2012 – 2015 роках перепоховано невідомі раніше останки 170 радянських воїнів, виявлених в окопах в урочищі «Мар'їне» біля села Мощена та ряді інших сіл Ковельського та Турійського районів (Додаток 2). Показово, що лише щодо тринадцяти загиблих воїнів вдалося з'ясувати прізвища, і всі вони, згідно архівних документів, вважалися зниклими безвісти. З'ясовано також, що більшість з них загинула під час військових дій у березні – липні 1944 року, відомих у військовій історіографії як «Битва за Ковель». 16 виявлених останків належали невідомим прикордонникам та воїнам 45 –ї дивізії РСЧА, які загинули в червні 1941 року на території Любомльського та Шацького районів. Зараз виникла гостра потреба остаточного узаконення відновленого військового некрополя біля с. Мощена, чому перешкодою є переважно мотивація політичного характеру. Водночас волинськими пошуковцями досліджено та упорядковано невідому братську могилу червоноармійців, загиблих у боях у червні 1941 року біля сіл Мовчанів Локачинського, а також поховання радянських воїнів – «штрафників» в Топільно Рожищенського районів, які загинули у березні 1944 року (Додаток 1). Напередні Дня Перемоги цього року віднайдене та впорядковане місце загибелі 24 червня 1941 року командира 22 –го механізованого корпусу Червоної армії генерала С.М. Кондрусєва та членів екіпажу його командирського танка між селами Мовчанів (кол. Олександрівка) та Холопичі Локачинського району. У військовій історіографії досить відомими є бої, що тривали тут 24 червня 1941 року, і біля цих сіл загинули сотні командирів та червоноармійців. Проте жодного меморіального знака тут у радянські часи встановлено не було [5, 87]. Крім цього, завдяки активістам Волинської обласної організації ветеранів України, упорядковане місце загибелі ескадрона радянських кавалеристів у січні 1944 року біля с. Скрегетівка Ківерцівського району

За останні два роки пошуковим загonom «Відродження» та іншими пошуковими структурами була також проведена робота щодо виявлення останків вояків часів Другої світової війни із збройних сил нацистської Німеччини. У м. Ковелі та ряді сіл Ковельського і Турійського районів виявлено та, згідно сучасних домовленостей між Україною та Німеччиною, передано німецькій стороні понад 40 останків офіцерів та солдат вермахту, які загинули на Волині у 1944 році. Разом з тим, упорядкованих некрополів військових нацистської Німеччини та їх союзників на території Волині немає, так як всі вони були знищені напередодні відступу з меж області, а також остаточно доруйновані у повоєнні роки.

Водночас продовжуються архівні та польові дослідження поховань жертв діяльності нацистських таборів. Як вже згадувалося, на території Волинської області за роки німецько – фашистської окупації у цих «таборах смерті» загинули 78, 3 тис. чол. військовополонених радянських солдатів та офіцерів [6, 64]. Проте частина місць їх масових поховань досі залишаються не виявленими або ж не впорядкованими. Разом з тим, завдяки активістам громадської організації «Сумління» та обласної ветеранської організації, у 2014 – 2015 роках вже встановлені пам'ятні плити на території діяльності нацистських таборів «Шталаг-360» в м. Луцьку і «Шталаг – 301» в м. Ковелі. Відкрита також меморіальна дошка на місці поховань жертв табору «Шталаг – 301» по вул. Гнідавській у м. Луцьку, здійснюється підготовка до реалізації подібних проектів в містах Володимирі – Волинському, де в роки окупації діяли «Шталаг – 365» та «Офлаг-016». Триває пошук місць масових поховань радянських військовополонених, жертв нацистських пересильних таборів, що діяли біля м. Берестечко та смт. Локачі.

Варто також зупинитись на характерному випадку пошукових досліджень за останні роки, коли було виявлене масове поховання, де переплелась трагічна доля військових та цивільного населення. Тим

1. Пошуковий загін «Відродження» (командир В. Дорофєєнко) після виявлення останків червоноармійців біля с. Мовчанів Локачинського району. Вересень 2013 року.

2. Поховання радянських воїнів на відновленому військовому кладовищі біля с. Мощена Ковельського району. Травень 2015 року. Фото автора.

більше, що цей факт в найближчі роки буде вимагати значної уваги як громадськості, так і органів влади. Нещодавно, під час вивчення архівних матеріалів щодо діяльності на території м. Ковеля нацистського табору «Шталаг- 301», активістами пошукової роботи були виявлені нові документи про наслідки злочинів німецько – фашистських окупантів у цьому місті. Зокрема, цікавим виявився один з них – Акт відповідної радянської комісії, складений 22 липня 1944 року, тобто лише через два тижні після визволення цього міста від нацистів» [20]. Тут є згадка про розстріли на початку окупації восьми тисяч «женщин и детей .. северо – восточнее города Ковель» та двох тисяч «гражданского населения... перед уходом» окупантов». Зрозуміло, що в першому факті йдеться про жителів міста з числа євреїв, які були захоронені в кар'єрі біля «Бахівської гори» неподалік міста. Тут у повоєнні роки масове поховання було упорядковане, а в поточному році за кошти міжнародних організацій споруджений меморіальний комплекс. У той же час, щодо розстріляних двох тисяч мирного населення «на старом римско – католическом кладбище», то тут в радянські часи споруджений спортивний комплекс і жодного пам'ятного знака жертвам нацистських розстрілів немає.

Разом з тим, вивчення наведеного вище Акту дозволяє відшукати і ще одне невпорядковане масове поховання знищеного фашистськими окупантами єврейського населення. Зокрема, там повідомляється, що «кроме указанных могил... ,что северо - восточнее города Ковеля, комиссия обнаружила еще могилы севернее военного городка на расстоянии 250 метров от последнего. Здесь находятся 3 могилы размером 20 метров в длину и так же в ширину... Всего в этих ямах установлено до 10000 человек трупов». Поряд з цими трагічними за змістом рядками, у цьому документі далі можна прочитати, що: «... рядом с этими могилами находится могила розстрелянных военнопленных красноармейцев, могил этих комиссия насчитала до 60 штук, размер каждой могилы 4 на 3 метра. Как рассказывают жители, здесь истреблено до 11 тысяч военнопленных красноармейцев» [20]. Якщо зорієнтуватися на сьогоденній карті міста, то тут мова ведеться про ще одне, чомусь сьогодні невідоме масове захоронення. знищеного нацистами цивільного населення на території між колишнім військовим містечком по вул. Ватутіна в м. Ковелі та районом нинішньої індивідуальної забудови по вулиці Сонячна Дубівської сільської ради Ковельського району. Тут ніщо не свідчить про знаходження під землею згадуваних в «Акті» 10 тисяч останків мирних громадян, а також 11 тисяч радянських військовополонених, жертв нацистського табору «Шталаг- 301». Не впорядкованим залишається і розташоване неподалік місце поховань сотень німецьких військовополонених, які померли тут вже в радянських «трудовах лагерьх» (416, 443 та 447 ОРБ) у 1944 – 1947 роках [8,156]. Безсумнівно, що названі вище відомості про багатотисячні жертви Другої світової війни під м. Ковелем потребують відповідних археологічних досліджень, виявлені людські останки мають бути перезахоронені, а місце, де вони будуть виявлені - упорядковано як некрополь військової доби.

Щодо проблем з військовими некрополями в нашому сьогоденні варто також розглянути ситуацію, що склалася із згадуваним Меморіалом Слави в м. Луцьку. Як відомо, цей меморіальний комплекс був споруджений у 1975 – 1977 роках на місці закритого кладовища. Його площа складає 7500 квадратних

метрів, а в центрі Меморіалу височить 40-а метровий обеліск, увінчаний двометровим у діаметрі орденом «Перемоги». Важливими частинами цього комплексу є також дев'ятиметрова бронзова скульптура жінки з вінком – Слави, як символу Вітчизни – матері, «Вічний вогонь» у її підніжжя, бронзова фігура смертельно пораненого воїна. Була тут стела спалених сіл, на якій були розміщені 107 бронзових плит з назвами цих сіл та бронзовий горельєф «Прокляття фашизму» тощо. На місці братських могил воїнів часів Великої Вітчизняної війни були встановлені 62 чавунні плити, на яких названі 1810 радянських воїнів, що загинули за визволення Луцька та Волині, зокрема і 10 Героїв Радянського Союзу. Його спорудження було здійснене згідно відповідного рішення Ради Міністрів УРСР і цей комплекс, як пам'ятка національного значення, був одним з найвеличнішим на території України [6,68]. Проте вже за часи Незалежності, при потуранні керівництва Луцької міської ради, без відповідних рішень Уряду цей Меморіал – некрополь військової доблесті радянських воїнів поступово перетворився в місце розміщення багатьох пам'ятників для вшанування подій різних періодів історії Волині. Поступово зникали чавунні плити з могил воїнів, бронзові плити з назвами спалених сіл, тут зовсім зрідка горить «Вічний вогонь», падають гранітні плити з обеліску, під час ремонтно – реставраційних робіт фальсифікуються або змінюються написи на окремих стелах. Сьогодні міська влада взагалі має намір не лише перейменувати цей Меморіал, але й позбавити його багатьох символів, що нагадують тут період Великої Вітчизняної війни. Однозначно можна стверджувати, що зараз, на догоду окремим політикам, як і кілька десятиліть тому, в Луцьку здійснюються заходи щодо знищення величного військового некрополя.

У підсумку можна сказати, що незважаючи на значну проведену в минулому роботу по виявленню невідомих поховань та впорядкування могил жертв Першої та Другої світових воєн, проблем у нашому сьогоденні з цього питання залишається ще багато. Зокрема, сьогодні цією важливою справою переважно займаються ентузіасти громадських організацій, а не відповідні державні інституції згідно перспективних програм. Залишається недосконалим і державне законодавство щодо цієї проблеми, коли процес виявлення людських останків та їх перепоховання займає з-за різних бюрократичних перепон багато часу та зусиль. Незначним тут є і державне фінансування цієї сфери, і тому кошти досить часто доводиться знаходити, звертаючись до меценатів тощо.

Задекларована Україною орієнтація на європейський вибір, постійна присутність на її території сотень туристів, зокрема, з-за кордону, вимагають від обласної та місцевої влади належного ставлення до цієї важливої для сьогодення та майбутнього справи облаштування та догляду за військовими некрополями, які ще збереглися. Це суттєво засвідчить про нашу зорієнтованість на загальноприйняті світові моральні принципи, дійсну повагу до пам'яті сотень тисяч жертв Першої та Другої світових воєн, які спочивають вічним сном у багатостраждальній волинській землі.

1. Брусілов О.О. *Мои воспоминания*. – М. : Воениздат НКО, 1943. – 262 с.

2. Богущ М. *Залишитися у вічності. Володимир – Волинський: Історія, яка завжди з нами*. – Луцьк : Надстир'я, 2008. – 370 с.

3. *Нариси історії Волинської обласної партійної організації* / Борковський П., Бурчак Н., Наконечний В. та ін... – Львів, 1981. – 245 с.

4. *Волинь у Другій світовій війні. Збірник наукових та публіцистичних статей* / Баран В., Кучерена М. та ін. – Луцьк, 2004. – 223 с.

5. Владимирский А. *На Киевском направлении*. – М, 1989.- 302 с.

6. Голиков В. *Подвиг народа. Памятники Великой Отечественной войны*. – Москва, 1984. – 334 с.

7. Гулько Г. *Початок бойових дій на Волині в серпні 1914 року. Щит і меч землі Дубенської: воєнна історія краю. Матеріали наукової історико – краєзнавчої конференції*. – Дубно, 2014. – 230 с.

8. Гулько Г. *До проблеми вивчення діяльності нацистських «таборів смерті» у Волинській області. «Шталаг – 301» у м. Ковелі. Ковель і Ковельчани в історії України та Волині. Матеріали 50-ї Всеукраїнської наукової історико- краєзнавчої конференції*. – Ковель, 2013. – 603 с.

9. Дем'янюк О. *Військово – політичні аспекти розвитку Волинської губернії у 1914 – 1921 роках*. – Луцьк : Твердиня, 2011. – 318 с.

10. *Лето 1941: Украина. Документы, материалы, хроника событий* / Замлинский В. и др. – Киев, 1991. – 505 с.

11. П'ясецький В. *Некрополі старожитнього Володимира: проблеми збереження. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Володимир – Волинський в історії України і Волині. Випуск 32. Матеріали Міжнародної науково-практичної історико - краєзнавчої конференції*. – Луцьк, 2009. – 316 с.

12. *История Первой мировой войны (1914 – 1918)* / Под редакцией И. Ростунова. Т. 1. – М., 1975. – 442 с.

13. Цинкаловська – Грабарчук Н. *Воскреслі із забуття. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Володимир – Волинський в історії України і Волині. Випуск 32. Матеріали Міжнародної науково-практичної історико-*

краєзнавчої конференції. – Луцьк, 2009. – 316 с.

14. Борбич К. Застосування хімічної зброї в роки Першої світової війни на території Камінь – Каширського району біля с. Тоболи. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки історії Камінь-Каширичини. Випуск 37. Матеріали 37 –ї Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції. м. Камінь – Каширський, 27 жовтня 2010 року.* – Луцьк, 2010. – 326 с.

15. Муковський І. Ціна перемоги: Військові втрати України // *Розбудова держави. Журнал державницької думки №5 (46).* – К., 1996. – 67 с.

16. Наконечний В. Волинь. *Криваве поле війни.* – Тернопіль, 2006. – 143 с.

17. *Памятники истории и культуры Украинской ССР / П. Тронько, К. Злобин и др.* – К., 1987. – 735 с.

18. *Історія міст і сіл УРСР. Волинська область / Тронько П., Бажан М. та ін.* – К., 1970. – 743 с.

19. *Історія застерігає / Юрчук В., Курас І. та ін.* – К.: Політвидав України, 1986. – 263 с.

20. ДАВО. Фонд Р-164, оп. 3, спр. 6, арк. 4 – 6.

21. ДАВО. Фонд Р-164, оп. 3, спр. 15.

22. ДАВО. Фонд Р-66, оп. 4, спр. 94.

23. ДАВО. Фонд Р- 393, оп. 3, спр. 11, арк 3.

Алла ДМИТРЕНКО (Луцьк),
Олександр КРАТІК (с. Тоболи)

НЕКРОПОЛІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ТЕРИТОРІЇ ЧЕРВИЩЕНСЬКОГО ПЛАЦДАРМУ ЯК ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ

Некрополі як складова культурної спадщини України в останні роки все частіше стають об'єктами досліджень краєзнавців, учених. Формується навіть нова історична дисципліна – некрополістика, що має на меті вивчати некрополі як історичні та культурні пам'ятки, їхній інформаційний потенціал [15]. Центр пам'яткознавства НАН України працює над розробкою методики створення реєстру некрополістичних пам'яток [14, с. 5]. Діючий Закон України «Про охорону культурної спадщини» не виділяє некрополі в окрему групу об'єктів культурної спадщини, а відносить їх до історичних об'єктів [3, ст. 2], що, на думку дослідників, не враховує важливої типологічно-видової особливості цих пам'яток – вони не тільки тісно пов'язані із пам'яткоутворювачем, але й фізично містять його самого. Крім того, за чинне законодавство не дозволяє визначити некрополістичну пам'ятку цілісно, так як до історичних об'єктів культурної спадщини відне-сено лише захоронення, тобто «підземна» складова, а «надземна» частина є об'єктом монументального мистецтва чи архітектури [6, с. 215]. У зв'язку з цим некрополі визначаються і як архітектурно-історичні об'єкти [1].

Важливе місце серед некрополів належить воєнним похованням, в т. ч. й періоду Першої світової війни, плацдармом якої стала територія Волині. В останні роки, у зв'язку зі сторіччям початку війни, виявлення і впорядкування некрополів цього часу значно активізувалось. Наприклад, у 2010 р. проведено впорядкування військового некрополя на межі Івано-Франківської та Закарпатської областей, що поблизу підніжжя Говерли, здійснене в ході гуманітарної акції «Пам'ятати. Відродити. Зберегти» [12]. У 2012 р. міжнародний збір-похід «Слідами забутої війни» проходив на території Ужанського національного природного парку (Закарпаття), де впродовж двох тижнів волонтери з України, Словаччини та Росії спільно займалися розчищенням та благоустроєм забутих військових некрополів, що залишилися після запеклих і кровопролитних боїв Карпатської операції (зима-весна 1915 р.) [10].

Густа сітка укріплень та масові захоронення часів Першої світової війни є й на Волині, зокрема, на території так званого Червищенського плацдарму, що включає ряд сіл Камінь-Каширського (Старі Червища, Рудка Червинська, Оленіно, Гута Боровенська, Тоболи) та Любешівського (Седлище) районів Волинської області. Як стверджує Я. Шабала, тут відбувалися найбільш запеклі бої, де були застосовані найсучасніші бойові засоби [19, с. 8]. Саме це і спричинило появу тут численних некрополів, дослідженням яких в останні роки займаються археологи, місцеві краєзнавці, громадські активісти. Так, 2008 року дослідницьку програму «Фронт на Стоході» розпочала громадська організація «Футурус ХХІ». Її результатом стало виявлення численних бойових укріплень та поховань, проведено їх обстеження, здійснено опис, фотофіксацію тощо [4; 16–18]. У 2012 р. пошукова історико-краєзнавча експедиція «Прип'ять Стохід І» за участю волонтерів із Львівської, Закарпатської та Волинської областей проходила на території Любешівського району Волинської області. Окрім пошуково-археологічних робіт проведені роботи по реконструкції некрополя Першої світової, розташованого на окраїні с. Судче Любешівського району [9].

2014 року члени історико-краєзнавчої експедиції «Прип'ять – Стохід II» провели обстеження німецького кладовища поблизу с. Бучин та некрополі біля с. Заріка Любешівського району [11]. Над дослідженням некрополів часів Першої світової війни працює ДП «Волинські старожитності» [5]. Військові поховання часів Першої світової війни на території Тоболівської сільської ради досліджував Камінь-Каширський краєзнавчий музей [2; 8].

Багато польських, литовських, німецьких, австрійських, угорських, російських солдатів назавжди знайшли свій спочинок на українській землі. На території Червищенського плацдарму є дев'ять кладовищ, які знаходяться на лівому березі Стоходу. П'ять з них розміщені на території Тоболівської сільської ради, інші чотири – Новочерщенської та Оленінської. Зокрема, поховання збереглися в урочищах : Сволоки, Бристуниця, Воротець, Дубенький Бір, Осада, Кіпіща, Радлине. Дані некрополі знаходяться неподалік населених пунктів Рудка Червинська, Оленіно. Тільки у с. Тоболи та його околицях збереглося вісім кладовищ часів Першої світової війни. Поховання на діючому кладовищі у селі Тоболи у міжвоєнний період вони вперше були упорядковані за сприяння польської влади [7]. На діючому кладовищі у центрі с. Тоболи знаходяться дві великі бетонні споруди, що нагадують меморіальний комплекс. Це унікальна пам'ятка, яка потребує детальнішого вивчення, тому що після війни тут почали хоронити і померлих мешканців села. Варто відзначити, що на даному некрополі знаходяться поховання Першої та Другої світових війн.

На кладовищі присутні поховання російських, австрійських, німецьких, польських, фінських солдат. За бетонними спорудами знаходиться земляний вал, який простягається на захід до 6 метрів, де розходиться по різні сторони по колу діаметром 32 метри. Висота валу – 2-3 м, ширина підосви – 4 м, діаметр кургану – 12 м, а висота – 3-4 м. На внутрішній частині валу знаходяться надгробні плити з прізвищами австрійських та німецьких солдат. Розміщення надгробних плит тут символічне. Воно відображає події, які сталися на Червищенському плацдармі у 1916-1917 рр. Війська російської армії опинилися в оточенні німецьких та австрійських військ. Усі плити на даному кладовищі добре збереглися і знаходяться на своїх місцях.

Крім того, поруч із меморіальним комплексом знаходиться братська могила періоду Другої світової війни. Мабуть, саме ця обставина не дозволяла місцевим жителям зруйнувати поховання часів Першої великої війни. Чого не можна сказати про інші кладовища, які дійшли до нашого часу у зруйнованому або в напівзруйнованому стані.

Наступне кладовище знаходиться в урочищі Дубенький Бір, що знаходиться на відстані 4 км на північний захід від села Тоболи. Воно розміщене на покинутому колгоспному полі. Поверхня кладовища задернована, тут ростуть хвойні і листяні дерева. Кладовище має загальний розмір 36х17 м, зорієнтоване довгою стороною із заходу на схід. Тут простежується п'ять рядів надмогильних насипів. У західній частині поперек кладовища проходить алея шириною 2 м, яка умовно ділить його на дві частини : у західній частині довжина рядів 10-11 м, у східній – два ряди по 17 м та три ряди поховань по 23 м. Ширина рядів – від 2,5 до 3,1 м. Відстань між рядами, як правило 0,6 м, в деяких випадках 1,6 м. У північно-східному куті кладовища виділена ділянка розміром 5,9х4,3 м поряд з якою знаходиться бетонна плита п'ятикутної форми, на одній стороні її проглядається рельєфне зображення хреста. Можна припустити, що плита була верхньою частиною зруйнованого монументу, що розміщений на вищезгаданій ділянці. Подібного знака на некрополях, що на території Червищенського плацдарму, не зафіксовано.

У ході експедиційних досліджень на даному кладовищі було проведено реєстрацію всіх надгробних плит. Вони мають стандартний розмір : ширина – 25 см, висота – 40 см. На плитах можна прочитати надписи : Nielson P., Kanaka J., Heine A., Krysch J. Schmit Walter H., Ginsel K., Nielson P., Wrecke A. та ін. Варто відзначити, що некрополі, як і бойові укріплення, які знаходяться на більшій відстані від населених пунктів, збереглися краще від тих, що розміщені у селах.

Наступна пам'ятка знаходиться також на території Тоболівської сільської ради – в урочищі Сволоки. Некрополь розташований у лісі за 3 км на північний захід від села Тоболи. Можна сказати, що дане поховання збереглося найкраще з-поміж усіх інших. Місцеві жителі не всі знали про його місцезнаходження. Це пов'язано з тим, що воно заросло чагарниками, травою, а надгробні плити повністю покриті мохом. На перший погляд ніяких ознак поховань тут не спостерігається. Тільки дерева, кущі, трав'яна рослинність, мох. Розміри кладовища – 31х44 м. Зорієнтоване довгою стороною на північний схід. Кладовище умовно розділене на дві частини, які індивідуально розплановані. Варто відмітити, що схеми розміщення надгробних плит тут абсолютно різні. В першій частині – шість рядів надмогильних насипів різної довжини, паралельних один до одного. У другій частині – сім рядів надмогильних насипів, які сплановані півколом. Посередині цієї частини простежується чітка алея, що веде до центру кладовища, на якій знаходиться

невеликий майдан та виділена ділянка розміром 5х5 м. У головній частині ділянки – дубовий хрест, встановлений під час перепоховання загиблих (орієнтовно у 1926 році).

На території некрополя зафіксовано більше 68 бетонних плит різного рівня збереженості, які мають стандартний розмір – 25х40 см, за зовнішніми ознаками тотожні із надгробними плитами з інших кладовищ. Частину із них вдалося прочитати, проте не всі написи дійшли до нас у своєму первісному вигляді. Ось деякі із них : Bacher W. 16.I 1916, Stockinger L. 30 VII 1916, Engler E. 30 VII 1916, Seibel J. 10 VIII 1916, POPP T. 26 VIII 1916, PEIX A. 23 VIII 1916, Frank II E. 23 VIII 1916.

Кількість поховань може бути значно більшою. Однак для їх виявлення необхідно розчистити дану територію та провести її повторний огляд. Кладовище було загороджене декількома рядами колючого дроту. До нього була посаджена березова алея із північної сторони, яку зрізали в 2011 році. На сьогоднішній день частина території кладовища з північної сторони розорюється місцевими жителями. Некрополь досить добре зберігся, порівняно з іншими навколишніми похованнями. Потрібно сказати, що люди не знали про місце знаходження даної пам'ятки, тому вона дійшла до нашого часу у первинному вигляді.

На південний схід від кладовища у верхній його частині простежується штучне підвищення понад яким на сьогоднішній день мирно ростуть берези. Припускають, що дане підвищення було створене для входу в некрополь.

На північний схід від кладовища в урочищі Сволоки знаходиться споруда, яка своєю формою та виглядом нагадує військовий тир. Скоріш за все, тут раніше були поховання, а уже в 1926 році поляки об'єднали дані заховорення і зробили один некрополь.

Військове кладовище в урочищі Радлини знаходиться в глибокому лісі на північний захід від села Тоболи. Військове поховання збереглося частково, тому що частина надмогильних плит була забрана під фундамент будинку у село Оленіно. Кладовище після війни охоронялося, було огорожене колючим дротом в декілька рядів. З часом почали руйнувати некрополь, хтось із цікавості, хтось знімав огорожу для власних потреб. Тому дана пам'ятка не дійшла до нашого часу у своєму первинному стані.

Далеко в лісі знаходяться поховання солдатів, що виконували накази, доблесно воювали, додому не повернулись, а знайшли свій спочинок в українській землі. Кладовище розміщене на території Боровенського лісництва, рівновіддалене від сіл Рудка Червинська, Оленіно, Гута Боровенська. Відстань до сіл – приблизно 7 км.

Поверхня кладовища задернована, на його території ростуть хвойні дерева діаметром до 0,4 м. Розмір кладовища становить 28х53 м, довшою стороною направлене на північний схід. Чітко простежується дев'ять рядів надмогильних насипів. Поперек некрополя прокладено три алеї шириною відповідно 1,0, 1,5, 2,2 м, які ділять кладовище на чотири частини довжиною відповідно 7, 8, 12, 21 м. Варто зазначити, що в деяких випадках надмогильні насипи вздовж не суцільні, а мають проміжки різних розмірів – від 0,5 до 2,2 м, системність в даному випадку не виявлена. Ширина рядів – від 2,5 до 3 м, висота – від 0,2 до 0,5 м, відстань між рядами – від 0,5 до 0,7 м. Цікавий той факт, що на даному кладовищі, при перепохованні у 1926 році, поляками не було проведено розділення загиблих – поруч лежать німці, австрійці, росіяни.

На території некрополя, в урочищі Радлине є більше 25 бетонних надмогильних плит, які збереглися по різному. На даному кладовищі зафіксовано сліди вандалізму. Зокрема, частина надмогильних плит перенесена з надмогильних насипів; у самих надмогильних насипах виявлено більше десятка грабіжницьких розкопів різних розмірів – 1,0х1,5 м, глибиною – 1,5 м. Судячи з рослинності, яка проростає на місці розкопів, вони зроблені в різному часовому проміжку.

У дослідженні та впорядкуванні цього кладовища брали участь такі В. Петров, Л. Жебрун, В. Коляда, В. Сацик, Ю. Мазурик, М. Ющенко, члени молодіжного крила громадської організації «Футурус XXI ст.», представники Камінь-Каширськагроліс та місцеві жителі села Тоболи.

У післявоєнні роки дане кладовище добре охоронялося. Було обгороджене колючим дротом у декілька рядів, з тим, щоб місцеві жителі не руйнували бетонні плити. Проте, з часом відношення до великої війни змінювалось і люди почали нищити пам'ятки, використовуючи ті чи інші матеріали на власні потреби, а хтось, напевно, і просто так, заради цікавості. Сьогодні такі місця сповнені розкопами шукачів цінних металів, нагород солдатів, жетонів, військової зброї. Якби там не було, але вони у гонитві за матеріальним збагаченням грубо порушують закони Божі та людські, поступаючи аморально. І, на жаль, такі випадки в наш час непоодинокі.

У ході дослідження був проведений повний облік наявних надгробних плит, загальна кількість яких становить 32. Написи майже не збереглися, їх не можна розшифрувати.

Наступна пам'ятка знаходиться за 2 кілометри на північний захід від села Рудка Червинська Ново-

Червищенської сільської ради. Це кладовище важко назвати кладовищем. Навколо нього добре збереглися насипні окопи – за всіма ознаками австро-угорської армії. На місці, де мали бути надгробні плити та насипи, проходить дорога.

Віднайти дане поховання допоміг перепис пам'яток, які залишились після Першої світової війни на території Ново-Червищенської сільської ради, проведений 1984 року.

На даній пам'ятці в урочищі Під Грядю зафіксовані сліди вандалізму, залишені, скоріш за все, шукачами металу та цінних речей. Розкопи невеликих розмірів – 30х60х50 см. Про існування цього некрополя вдалося дізнатися від місцевих жителів (Сацика Олександра Олександровича, Приходько Пелагеї Іванівни, Зосімчука Івана Івановича). Пройшло не так багато часу, а некрополь знищили.

Військове кладовище в урочищі Осада знаходиться поруч із міжнародною трасою Луцьк-Пінськ в полі, біля зупинки села Рудка Червинська Ново-Червищенської сільської ради. Надгробних плит не виявлено. Територія кладовища заросла травою та кущами. На цьому місці знайдено пеньки досить великого діаметру. За словами місцевих жителів, тут росли дуби. Ще не так давно тут були надгробні плити, які внаслідок людської діяльності були зруйновані. Ми бачимо, як швидко можна знищити те, що залишене під час Першої Світової війни. Через недбайливе ставлення до культурної спадщини ми втрачаємо такі пам'ятки, що несуть інформацію про історію нашого краю. Неважливо, чиї це пам'ятки, але ми повинні зберегти їх для нащадків.

Наступна група пам'яток знаходиться на території Тоболівської сільської ради. За словами місцевих жителів, вони розміщені в урочищах Бристуниця, Кіпіща, Воротець. Ці кладовища, на жаль, перебувають у занедбаному стані. Про їх існування вдалося дізнатися від місцевих жителів (Приходько Федори Павлівни, Клімчука Василя Артемовича, Сацика Олександра Івановича).

Місце розміщення некрополів показано і на польській карті Червищенського плацдарму, виданій у Варшаві 1931 року, яка була надана істориком-аматором із м. Києва Максимом Ющенком. Карта активно використовувалась при експедиційному вивченні пам'яток Першої світової війни на території Червищенського плацдарму.

Проте дані поховання не дійшли до нашого часу. Ці пам'ятки можна вважати знищеними, тому що лише в Кіпіщах залишився насип, як від братської могили. Надмогильних плит немає на жодному із цих некрополів. В урочищі Бристуниця, де був могильник, тепер розорані землі, які використовуються з сільськогосподарською метою. А в урочищі Воротець не залишилось навіть місця, де раніше були заховані солдати Першої світової війни.

Таким чином, на території Червищенського плацдарму виявлено місцезнаходження дев'яти військових кладовищ, шість з яких в ході експедицій добре обстежено, розроблені схеми, фото, описи. По чотирьох кладовищах відтворено схеми поховань. На трьох – розпізнано надписи надгробних плит – Дубинський Бір, Сволоки та діючому кладовищі в центрі села Тоболи.

Можна сказати що дані пам'ятки дійшли до нашого часу не в такому вигляді як би нам хотілось. Під час дослідження було виявлено сліди вандалізму (знімання надмогильних плит, розкопи могил) з метою матеріального збагачення. Через недбайливе ставлення до культурної спадщини, багато пам'яток втрачено.

Варто відзначити, що некрополі Першої світової війни є важливими туристичними ресурсами. Дослідження, проведені на території Червищенського плацдарму різними організаціями, доцільно використати для розробки екскурсійних маршрутів, які можуть стати затребуваними не лише серед мешканців Волині та інших регіонів України, а й громадян інших держав, представники яких назавжди залишилися на території нашого краю. Інтерес до таких об'єктів культурної спадщини можуть проявити жителі Австрії, Німеччини та ін., що може сприяти поширенню на Волині так званого ностальгічного («сентиментального») туризму. Показовим у цьому плані є випадок, що трапився у с. Тоболи в роки Другої світової війни. Коли прийшли німці селяни здогадалися відвести головного німця-коменданта на місцеве кладовище, де у міжвоєнний період були впорядковані могили часів Першої Світової війни. При цьому наголосили, що саме місцеві мешканці доглядали за ними. Серед похованих тут солдат німець знайшов своїх близьких родичів. Тому роки окупації Тоболи прожили без втрат: місцевих жителів не чіпали, хати не палили. Як наголошує сільський голова, його батько згадував, що у війну вони війни у селі не бачили [7].

Досвід використання некрополів Першої світової війни як туристичного ресурсу для розвитку «сентиментального» є у Польщі, на території якої у 1914-1915 рр. відбулися дві найбільших битви Східного фронту – Танненберзька та Лодзька. Зокрема, Департамент фізичної культури, спорту та туризму Лодзького воєводства підготував і видав комплект поштових карток під назвою «Лодзька операція 1914-

1915. Цвинтарі та могили» із світлинами основних місць захоронень загиблих воїнів та віршами й піснями, присвяченими цій війні [13].

Отож некрополі Першої Світової війни можуть стати важливим туристичним ресурсом, що зможе привернути значні потоки туристів, у т. ч. й міжнародного, у межах не тільки науково-пізнавального, але й так званого ностальгічного («сентиментального») туризму, який можна поєднати ще й із рекреаційно-оздоровчим, можливості для розвитку якого так є на Волинському Поліссі.

1. Бейдик О. О. Некрополі України: історія, територіальне поширення, функціональна структура, картографування / О. О. Бейдик, Н. В. Майборода / [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ktvsh_2008_13_17.pdf

2. Вернидубов О. Комунальні та громадські музеї Волинської області в 2011 році (порівняльно-довідковий матеріал). – Ч. 1 / О. Вернидубов, Л. Криштанюк / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://volyn-museum.com.ua/board/muzejnikam/komunalni_ta_gromadski_muzeji_volinskoji_oblasti_v_2011_roci_chastina_1_naukovo_doslidnicka_dijalnist/2-1-0-27.

3. Закон України «Про охорону культурної спадщини» / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

4. Збереження історичної пам'яті. Фронт на Стоході / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://futurus.org.ua/uk/events/saving%20historical%20memory%20front%20on%20stohid/>.

5. Златогорський О. «На Волині з «чорних археологів» данину збирав начальник міліції» / О. С. Златогорський / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://slovovolyni.com/ukr/interviews/24965/>

6. Зозуля С. Ю. Некрополістичні пам'ятки / С. Ю. Зозуля // Основи пам'яткознавства / Під заг. ред. : Л. О. Гріффена, О. М. Титової; / О. Н. Гаврилюк, С. В. Гаврилюк, В. О. Горбик та ін. – К. : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, 2012. – С. 215-228.

7. Косьміна М. Як Тоболи дві війни пережили / М. Косьміна / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://archive.visnyk.lutsk.ua/2010/11/24/10972/>

8. На Волині знайдено місце санітарних поховань жертв Першої світової війни [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://galinfo.com.ua/photo/na_volyni_znaydeno_mistse_sanitarnyh_pohovan_zhertv_pershoi_svitovoi_viyny_116126.html

9. На Волині розкопали некрополь Першої світової війни / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.volynnews.com/news/rest/na_volyni_rozkopaly_nekropol_pershoi_svitovoi_foto/

10. На Закарпатті волонтери розчищають забуті могили часів Першої світової війни / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pmg.ua/life/29731-na-zakarpatti-volontery-rozchyshhayut-zabuti-mogyly-chasiv-pershoi-svitovoi-viyny-foto>

11. Панасюк В. Православна молодь Волині на скаутському зборі-поході / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://volyn.church.ua/2014/08/15/pravoslavna-molod-volyni-na-skautskomu-zbori-pohodi/>

12. Представники УПЦ та РКЦ разом освятили військовий некрополь полеглим у Першій світовій війні / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/5612-predstavniki-upc-ta-rkc-razom-osvyatili-vijskovij-nekropol-poleglim-u-pershij-svitovij-vijni.html

13. Смирнов І. Г. Військова логістика як туристичний ресурс (на прикладі пам'яток Першої світової війни) / І. Г. Смирнов / [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/4_SND_2014/Economics/11_158103.doc.htm

14. Титова О. М. Діяльність Центру пам'яткознавства НАН України і УТОPIK у 1991-2011 роках / О. М. Титова / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pamjatky.org.ua/wp-content/uploads/2012/10/zar3.pdf>

15. Томазов В. В. Некрополістика / В. В. Томазов / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.history.org.ua/?termin=Nekropolistyka>

16. Фронт на Стоході – 2012 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://futurus.org.ua/en/events/stohod2012/>

17. Фронт на Стоході / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://futurus.org.ua/uk/programs/front%20on%20stohid/>

18. Чергова літня експедиція 2011 року по програмі «Фронт на Стоході» / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://futurus.org.ua/pl/events/Stohod%20front%202011%20expedition/>

19. Шабала Я. Бойові дії на території Західного Полісся під час Першої світової війни / Я. М. Шабала // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії Маневиччини та Полісся. Наук. зб. – Вип. 19 : Матеріали XIX Волинської обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції, 21-22 вересня 2006 р. – Луцьк, 2006. – С. 7-9.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛЕГЛИХ У ХОДІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В с. КОСТЮХНІВКА В 2015 р.

3-8 серпня 2015 були проведені археологічні роботи і ексгумація могил солдатів, загиблих в бою під час Першої світової війни в с. Костюхнівка. Дослідження було проведено українсько-польською експедицією з ініціативи Ярослава Горецького, керівника Центру українсько-польського діалогу в Костюхнівці, організації, яка функціонує вже 17 років і ставить за мету міжнародну співпрацю в сферах культури та історії. Центр діалогу заснований як табір для харцерів з Польщі, та зараз являє собою готельний комплекс та музей, експонати в якому представлені виключно знахідками з полів боїв під Костюхнівкою та різного роду реконструкцій на тему Першої світової війни.

Дослідження проводились під егідою Державної міжвідомчої комісії у справах увічнення пам'яті жертв воєн, депортацій та політичних репресій при Кабінеті міністрів України та Ради по захисту пам'яті боротьби і Мучеництва з Варшави. В роботах брали участь співробітники ДП «Волинські старожитності» ДП ОАСУ НДЦ ІА НАНУ - археологи - Олексій Златогорський, Сергій Шабловський Тарас Верба, Андрій Амонс, український історик. З Польської сторони участь у роботі приймали д-р Домініка Семінська (керівник з польської сторони), Мечислав Гура (Лодзь), магістр Адам Кучинський (Торунь), Міхал Сімінські (Торунь), Пол Бендзак (Музей Незалежності у Варшаві), Катажина Рогальська Лукаш Суска (Музей Юзефа Пілсудського у Сулейовек) і група добровольців з Польщі.[1]

Основна мета роботи полягала в дослідженні та ексгумації решток із могил польських легіонерів з Першої світової війни, які не збереглися і розташовані на місцевому комунальному кладовищі та подальше їх захоронення на військовому меморіалі в урочищі «Польський Ліс». По отриманій інформації в Костюхнівці мала бути одна велика братська могила, яка з'явилась в 1923 році і в якій знаходилося біля сорока польських легіонерів та кілька менших могил. Упродовж багатьох десятиліть цвинтар перебував у занедбаному стані, могили заросли лісом і як наслідок були стерті з народної пам'яті. В 2007 році силами Ярослава Горецького та його волонтерів було знайдено місце розташування частини з цих могил.

Під час Першої світової війни в складі австро-угорських військ в війні приймав участь Польський Легіон, організований з польських та українських добровольців Юзефом Пілсудським з воєнізованих організацій «Стрілець», «Стрілецький союз», «Польські стрілецькі дружини». В 1916 році Легіон складався з трьох бригад, 1-ша – командуючий Юзеф Пілсудський, 2-га – командуючий Юзеф Галлер, 3-тя – командуючий В.Гжесичський.

З історичних джерел та архівних даних відомо, що військові дії за участю польського Легіону в районі с. Костюхнівка, відбувались протягом 1915 та 1916 років. Найбільша битва під Костюхнівкою, в якій взяли участь польські легіонери під командуванням Юзефа Пілсудського відбулася 4-7 липня 1916 року, в яких полягла значна частина бійців Легіону. Наступаючій російській армії, яка налічувала по різних даних від 10 до 26 тисяч шабель та багнетів, а протистояло їм 5500 легіонерів, завданням яких було прикривати відхід австро-угорських військ. За кілька днів бійці Легіону втратили вбитими, пораненими та полоненими біля 2000 чоловік, але дали змогу відійти союзникам. Варто зазначити, що в складі Легіону, імовірно, знаходилося певне число українців. Полеглих солдатів, якщо була така можливість, захоронював капелан Юзеф Панасій. По його спогадах він багаторазово організовував поховання військових в околицях села та на «Польській Горі». З цього можна припустити, що досліджені могили були місцями поховань організованими Юзефом Панасієм.

Ця стаття містить документацію археологічних досліджень та ексгумації масових поховань з Першої світової війни. Знайдені предмети були каталогізовані окремо для кожної могили. Всі вони були сфотографовані та зафіксовані. Через погану збереженість шкіряних виробів їх, в подальшому було укладено в могилу з останками з загиблими. Ті предмети, які мали кращий стан збереження мають бути передані в Маневицький краєзнавчий музей, це зокрема стосується і шкіряного взуття з металевими шипами на підошвах, які якісно відрізнялись серед шкіряних предметів. Усі вибухонебезпечні предмети, такі, як патрони та інше, були знешкоджені представниками Міністерства з надзвичайних справ.

Перша частина робіт полягала в закладенні розкопу на місці розташування могили №1, було закладено розкоп №1 розмірами 4 x 5 м в північно східній частині цвинтаря. Місце досліджень було оточене сучасними могилами та деревами. Після зняття дерну та гумусованого прошарку на глибині 0,3-0,5 м від денної поверхні було зафіксовано три об'єкти, імовірно сліди могильних ям. Перша знаходилась в південній частині розкопу мала розміри 1,5 x 2,5 м, південна та східна частина об'єкта виходили за межі розкопу.

Інший об'єкт, якому було присвоєно порядковий номер 2, знаходився за два метри на північ від об'єкта №1 і мав розміри 1,1 x 1,2 м і повністю був в межах розкопу. Черговий об'єкт, по нумерації - №3, знаходився в північно західній частині розкопу і мав розміри 1 м x 0,5 м. Його західна частина виходила за межі розкопу. У зв'язку з тим, що два об'єкти виходило за межі існуючого розкопу вирішено було закласти дві дорізки – перша в південно західній частині розмірами 1,7 x 2 м (тут та в подальшому такі розміри були зумовлені наявністю існуючих могил та огорож) та друга в північно східній частині розмірами 2 x 2,5 м., яка показала наявність нових об'єктів, яким присвоєно відповідно номери 4,5,6. Дно розкопу на рівні виявлення плям було розчищено та була проведена фіксація. На всій глибині до самих об'єктів траплялись поодинокі людські кістки.

Після відкриття всієї площі могильних ям, почалось дослідження самих об'єктів. Розпочато було з об'єктів №1 та №2, на глибині 0,1 м від рівня виявлення з'явилися людські рештки, які лежали без анатомічного укладу. Було вирішено провести ексгумацію з ям №1 та №2. Всі кістки були очищені та передані антропологу. Предмети, які знаходились в об'єктах були сфотографовані та інвентаризовані. В подальшому було ексгумовано рештки з ям №3, №4, №5 та №6. Після завершення ексгумації та антропологічних робіт всі рештки було вкрито до тун.

У всіх без виключення могилах останки не мали анатомічного укладу, а краніологічний матеріал був представлений цілими черепами та їх фрагментами. Кількість ексгумованих осіб визначалась на основі кількості нижніх щелеп, великогомілкових, стегнових, тазових кісток та крижів. Мінімальна кількість осіб похованих в братських могилах становить, як мінімум 206 осіб. Такі цифри вдалось отримати в результаті роботи антрополога МіхалаСімінські, нижче представлені його дані.

Перелік цілих кісток:

черепи – 145 одиниць;
мандібули – 184 одиниць;
стегнові ліві – 186 одиниць;
стегнові праві – 159 одиниць;
тазові ліві – 141 одиниць;
тазові праві – 117 одиниць;
гомілкові ліві – 169 одиниць;
гомілкові праві – 169 одиниць;
крижові – 152 одиниць.

Перелік фрагментарних кісток:

мандібули – 33 фрагментів;
стегнові ліві – 31 фрагментів;
стегнові праві – 53 фрагментів;
тазові ліві – 67 фрагментів;
тазові праві – 78 фрагментів;
гомілкові ліві – 18 фрагментів;
гомілкові праві – 31 фрагментів.

Щодо фрагментарних кісток в антропології існує методика, яка усереднює похибку кількості осіб, після обробки інформації картина виглядала наступним чином,

Кількість осіб по фрагментарних кістках:

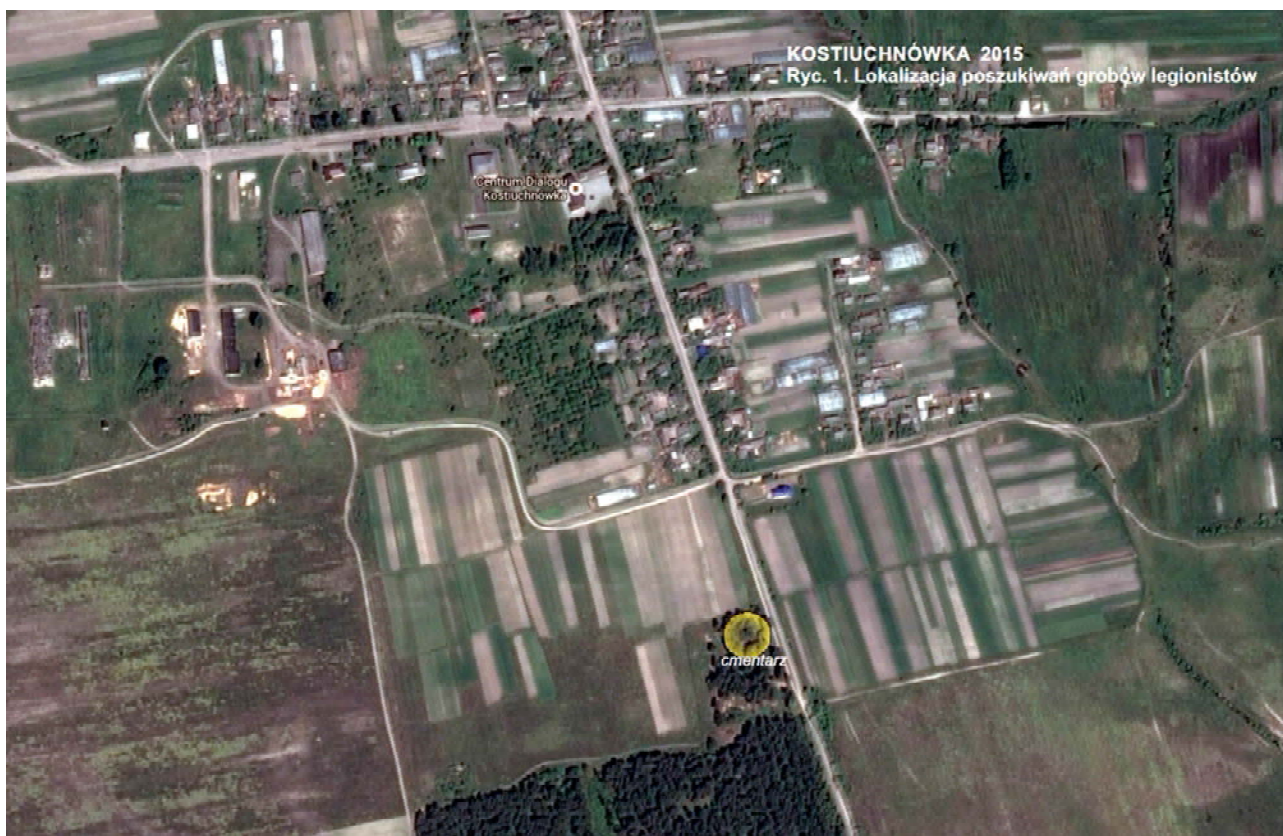
по мандібулах – 11,66 осіб;
по стегнових – 42,5 осіб;
по тазових – 73 осіб;
по гомілкових – 26 осіб;

Кількість осіб взагалі середньому:

по мандібулах – 201 осіб;
по стегнових лівих – 218 осіб;
по стегнових правих – 212 осіб;
по тазових лівих – 208 осіб;
по тазових правих – 194 осіб;
по гомілкових лівих – 187 осіб;
по гомілкових правих – 200 осіб.

Загальна кількість осіб по могилах (від мінімального показника до максимального):

могила №1 – 137-145 осіб;

Kapma.

Могила № 1.

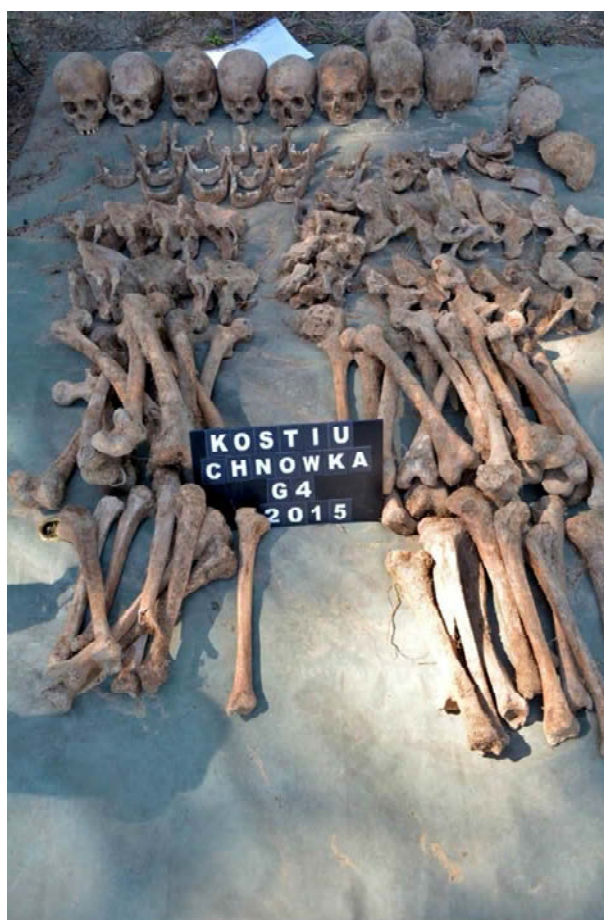
Могила № 1. Решетки.

Могила № 2. Решетки.

Могила № 4. Решетки.

Могила № 5.

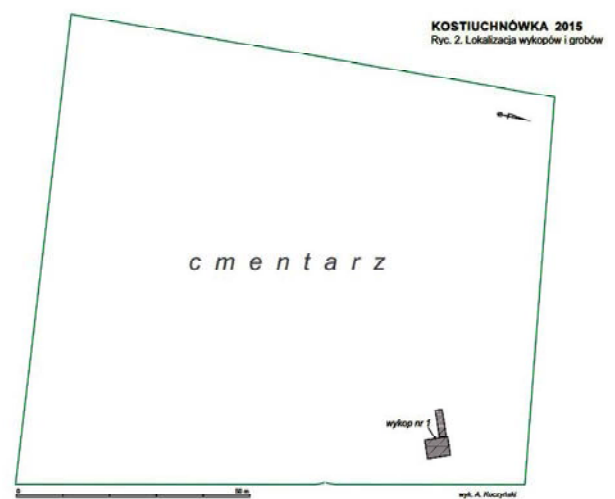
Могила № 6.

Монета.

Об'єкти.

План.

могила №2 – 25-34 осіб;
 могила №3 – 20-28 осіб;
 могила №4 – 13-17 осіб;
 могила №5 – 8-10 осіб;
 могила №6 – 3-5 осіб.

Таким чином по різних показниках є цифри від 206 до 239 осіб, на жаль без анатомічного укладу тіл точніше встановити кількість загиблих на даний час неможливо.[2]

Варто розглянути кожну могильну яму окремо.

Могильна яма №1 знаходиться в північно-східній частині кладовища, в розкопі № 1, з розмірами 1,7 x 3,7 м на осі схід-захід і глибиною 1,7 м. Стратиграфія – 0,00-0,05 м – дерн, 0,05-0,15 м – гумусований супісок, 0,15-1,7 м – супісок з вкрапленнями гумусу та поодинокими кістками, нижче материковий пісок. Мінімальна кількість похованих в могилі становить 137 осіб. Характеристика наявних матеріалів та спосіб їх вкладання в яму свідчить про вторинне захоронення або захоронення тіл з поля бою знищених, або артилерійським обстрілом, або тіл, які пролежали довгий час на повітрі і почали розкладатись. В кількох випадках можна було прослідкувати наявність кульових поранень на черепах. Крім цього в могилі було знайдено особисті речі. Там були фрагменти поясів, пряжки, гудзики, погон 307 полку 77 дивізії армії Російської імперії, фрагменти від шапок, обойма з набоями калібру 7,62 мм для карабіну типу Мосіна, поодинокі набой того ж типу, залишки протигазу, 90 одиниць високого військового взуття та 2 одиниці взуття на шнурівках, ложка, монети, православні кишенькові ікони, хрестики та медальйони. Знайдені предмети були як російського так і Австро-угорського походження.

Могила №2 знаходиться в північно-східній частині кладовища, в розкопі № 1, з розмірами 1.2 x 1.1 м на осі схід-захід і глибиною 0,7 м. Стратиграфія – 0,00-0,05 м – дерн, 0,05-0,15 м – гумусований супісок, 0,15-0,7 м – супісок з вкрапленнями гумусу та поодинокими кістками, нижче материковий пісок. Кількість похованих – 25 осіб. Характеристика наявних матеріалів та спосіб їх вкладання в яму свідчить про вторинне захоронення або захоронення тіл з поля бою знищених, або артилерійським обстрілом, або тіл, які пролежали довгий час на повітрі і почали розкладатись. В кількох випадках можна було прослідкувати наявність кульових поранень на черепах. При тілах було знайдено пояси, пряжки, 11 набойів калібру 7,62 мм для карабіну типу Мосіна, залишки протигазу, 1 одиниця взуття на шнурівках, гільза, монети, православні кишенькові ікони. Знайдені предмети були як російського так і Австро-угорського походження.

Могила №3 знаходиться в північно-східній частині кладовища, в розкопі № 1, з розмірами 1.1 x 1.3 м на осі схід-захід і глибиною 0,5 м. Стратиграфія – 0,00-0,05 м – дерн, 0,05-0,15 м – гумусований супісок, 0,15-0,5 м – супісок з вкрапленнями гумусу та поодинокими кістками, нижче материковий пісок. Кількість похованих в могилі – біля 20 осіб. Характеристика наявних матеріалів та спосіб їх вкладання в яму свідчить про вторинне захоронення або захоронення тіл з поля бою знищених, або артилерійським обстрілом, або тіл, які пролежали довгий час на повітрі і почали розкладатись. В кількох випадках можна було прослідкувати наявність кульових поранень на черепах. При тілах було знайдено пояси, пряжки, фрагменти шапок, військові гудзики, залишки протигазу, 19 одиниць високого військового взуття, гільза. Знайдені предмети були як російського так і Австро-угорського походження.

Могила №4 знаходиться в північно-східній частині кладовища, в розкопі № 1, з розмірами 1.2 x 1.4 м на осі схід-захід і глибиною 0,5 м. Стратиграфія – 0,00-0,05 м – дерн, 0,05-0,15 м – гумусований супісок, 0,15-0,5 м – супісок з вкрапленнями гумусу та поодинокими кістками, нижче материковий пісок. Кількість похованих 13 осіб. Характеристика наявних матеріалів та спосіб їх вкладання в яму свідчить про вторинне захоронення або захоронення тіл з поля бою знищених, або артилерійським обстрілом, або тіл, які пролежали довгий час на повітрі і почали розкладатись. В кількох випадках можна було прослідкувати наявність кульових поранень на черепах. При тілах було знайдено пояси, пряжки, погон, військові гудзики, залишки протигазу, 11 одиниць високого військового взуття, гільза, монети та медальйони. Знайдені предмети були як російського так і Австро-угорського походження.

Могила №5 знаходиться в північно-східній частині кладовища, в розкопі №1 з розмірами 1, 1 x 1,1 м на осі схід-захід, глибиною 0,5 м. Стратиграфія – 0,00-0,05 м – дерн, 0,05-0,15 м – гумусований супісок, 0,15-0,5 м – супісок з вкрапленнями гумусу та поодинокими кістками, нижче материковий пісок. Кількість похованих становить 8 осіб. Характеристика наявних матеріалів та спосіб їх вкладання в яму свідчить про вторинне захоронення або захоронення тіл з поля бою знищених, або артилерійським обстрілом, або тіл, які пролежали довгий час на повітрі і почали розкладатись. В кількох випадках можна було прослідкувати наявність кульових поранень на черепах. При тілах було знайдено 2 набой калібру 7.62 для карабіна типу Мосіна, пояси російської армії зразка 1892 року, 4 одиниці взуття, з них 2 одиниці високого та

2 одиниці взуття на шнурівках. Знайдені предмети були як російського так і Австро-угорського походження.

Могила №6 знаходиться в північно-східній частині кладовища, в розкопі №1 розміри 1, 1 x 1,3 м на осі схід-захід, а глибина 1,7 м. Стратиграфія – 0,00-0,05 м – дерн, 0,05-0,15 м – гумусований супісок, 0,15-1,7 м – супісок з вкрапленнями гумусу та поодинокими кістками, нижче материковий пісок. Кількість похованих становить 3 особи. Характеристика наявних матеріалів та спосіб їх вкладання в яму свідчить про вторинне захоронення або захоронення тіл з поля бою знищених, або артилерійським обстрілом, або тіл, які пролежали довгий час на повітрі і почали розкладатись. В кількох випадках можна було прослідкувати наявність кульових поранень на черепах. При тілах було знайдено 1 фрагмент взуття на шнурівках, яке вживалось в Австро-угорській армії.

Археологічні дослідження та ексгумація показали, що в могилах знаходились рештки солдатів, як австро-угорської так і російської армії, серед яких найімовірніше були як і росіяни, поляки так і українці. В могилі №1 було знайдено погон 307 полку 77 дивізії армії Російської імперії. Цей полк приймав участь в Брусилівському прориві та, зокрема, в боях під Костюхнівкою в липні 1916 року.[3] Враховуючи, що матеріал виявлений під час ексгумації у всіх могилах був аналогічний, можна зробити припущення, що всі загиблі являються жертвами липневих боїв. Також на те, що могили були одночасовими вказує те, що в ямі №4 була знайдена права гомілкорова кістка, а в ямі №6 знайдена ліва гомілкорова кістка, які належать одній людині.

Околиці села Костюхнівка потребують подальших поглиблених досліджень, архівних пошуків, опитувань старожилів, оскільки число загиблих має бути набагато більшим.

1. D. Sieminska. *Sprawo zdanie z badan archeologiczno-ekshumacyjnych grobow masowych z okresu I wojny swiatowej w m. Kostiuchnowka (Ukraina)*, 2015.

2. M. Sieminski. *Zestawienie tabela ryzneszczantkow kostnych wydoytychz grobow w m. Kostiuchnowka (Ukraina)*, 2015.

3. Керсновский А.А. *История Русской армии*. — М.: Эксмо, 2006.

Юрій МАЗУРИК (Луцьк)

ВІЙСЬКОВЕ КЛАДОВИЩЕ ЧАСІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ТЕРИТОРІЇ ТОБОЛІВСЬКОЇ СІЛЬСЬКОЇ РАДИ КАМІНЬ-КАШИРСЬКОГО РАЙОНУ, УРОЧИЩЕ «ДУБЕНСЬКИЙ БІР»

Волинь під час Першої світової війни стала ареною широкомасштабних боїв, передислокації великої маси військ і цивільного населення. Особливо великі людські втрати були в 1916 році внаслідок наступу російських військ 3-ої і 8-ої армій Південно-Західного фронту (Брусилівський прорив)¹. Основні бойові дії розгорнулися на початку червня в межіріччі річок Стир і Стохід, проти австро-угорської армії. В кінці червня 3-я російська армія вийшла до річки Стохід. В деяких місцях росіяни форсували річку і зайняла ряд плацдармів на лівому березі. Найбільший з них знаходився між селами Оленіно і Старі Червища (зараз ці села відносяться до Камінь-Каширського району), його розміри становили вздовж фронту 12-15 км і 4-8 км в глибину, у військовій літературі він отримав назву «Червищанський плацдарм».

Наявність плацдармів на лівому березі Стохода відкривала можливість прямого наступу на Ковель, а тому австро-німецьке командування робило все можливе, щоб їх ліквідувати. Менші за розміром плацдарми росіяни вимушені були евакуювати, а за «Червищанський плацдарм» важкі бої продовжувалися з серпня по листопад 1916 року (двічі він був узятий назад австро-німецькими військами і двічі відбитий російськими – втрати з обох боків були дуже великі).

На початку 1917 року німецьке командування провело посилену підготовку до наступу. Було враховано також, що наближається весняна повень, так під час розливу річки Стохід були знищені мости і російські війська позбавилися підкріплення. І в цей час 3 квітня після потужної газової і артилерійської підготовки розпочалася атака, в перебігу доби плацдарм був повністю захоплений. Було розгромлено 7 полків 3-го корпусу російської армії, що знаходилися на плацдармі, майже 10 тисяч солдатів і офіцерів попали в полон. У боях 1916-1917 років в районі «Червищанського плацдарму» загинули десятки тисяч воїнів з обох сторін.

Рис.1. Військове кладовище, урочище «Дубенський Бір».

Рис.2 а) і б). Урочище «Дубенський Бір». Колектив громадської організації «Футирус ХХІ» разом із місцевими жителями проводять толоку, прибирають територію кладовища.

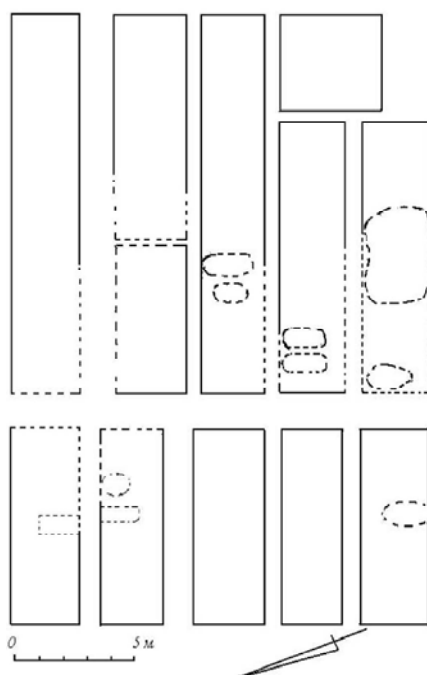

Рис.3. Схем – план кладовища, урочище «Дубенський бір».

№	Фото	Напис (графічна реконструкція)	Переклад
1		Релефне зображення рівно ремерного хреста	
2		а) RECHE LDST б) SIECK W SCHUMAC...	ландштурм ? ?
3		NIELSON P. O?FR. ARM.NIEM. 8 K. L. J. R. 84 23.VIII. 1916	офіцер армії німецької 8 рота 84-й ландверний піхотний полк
4		KANAKA J. ZOLN.ARM.AUSTR. K. K. LDST. ARB ABT 51/6 H 4 1917	солдат армії австрійської ландштурм, 51 робочий батальон
5		DEIHSIG H. JAAP K. ZOLN.ARM.NIEM. 7 K. L. J. R. 84 28 VIII 1916	солдат армії німецької 7 рота, 84 полк ландверу

6	Тоболівська сільрада 2 	ROCH ? ZOLN.ARM.NIEM. 3 K. L. J. R. 39 3 IV 1917	солдат армії німецької 3 рота, 39 полк ландверу
7	Тоболівська сільрада 2 	DALIEABA? SCHUTZ? ZOLN.ARM.AUSTR. 3 K. ? ? SCHN??? VII 1916	солдат армії австрійської ?
8		MATTHES O. SCHRIET A. ZOLN.ARM.NIEM. L. J. R. 31 i 84 1916	солдати армії німецької, 31-й та 84-й ландверні полки
9		CARSTENSEN C. KLEMMER W. ZOLN.ARM.NIEM. 7 K. L. J. R. 84 28 VIII 1916	солдати армії німецької 7 рота 84 ландверний полк
10	 2009 Тоболівська сільрада 2	?SIREG ? ? ZOLN.ARM.AUSTR. K. K. DR. G. 13 MG. ABT 18 VIII 1916	солдат армії австрійської, 13 драгунський полк, кулеметне відділення

11		BEUTEL E. O?FZ.ARM.AUSTR. ?? D?C. 2. SCHW.E 5 VIII 1916	офіцер армії австрійської, драгунський?....
12		SCHWARZ L. OSTHÖVER K. ZOLN.ARM.NIEM. G. R. PI. RGT 3 IV 1917	солдати армії німецької, саперний батальйон ???
13		?N. A ? ? ? ?	?
14		??? RES. ARM. N... 5 K... J.R.84(?)	?
15		SA?UELIN ZOLN.ARM.NIEM. 7 K. L. J. R. 84 28 VIII 1916	солдат армії німецької 7 рота, 84-й піхотний ландверний полк

16		HEINE A. LDST. ARM.NIEM. ? K. L. J. R. 84 29 VIII 1916	ландштурм армії німецької ? рота 84-й піхотний ландверний полк
17		???O?N?? ? ? ?	?
18		KRYSCH J. ZOLN.ARM.NIEM. 3. K. L. J. R. 37 9 IX 1916	солдат армії німецької 3 рота, 37-й ландверний піхотний полк
19		SCHMITZ T. WELTER H. LDST. ARM.NIEM. 3. K. L. J. R. 39 3 IV 1917	ландштурм армії німецької 3 рота, 39-й ландверний піхотний полк

20		GINZEL K. ZOLN.ARM.AUSTR. KK DRG 13. M G. ABT? 28 VIII 1916	солдат армії австрійської 13- й драгунський полк, кулеметне відділення (батальон?)
21		SCHUTT H. FRAHM ZOLN.ARM.NIEM. 3 K. L. J. R. 31 19 VIII 1916	солдат армії німецької 3 рота, 31-й ландверний піхотний полк
22		KARSTENSEN A. STANKE A. LDST ARM.NI ? ?	ландштурм армії ні?
23		WEIHMA?RIM A FRIEDE W. ZOLN.ARM.NIEM. 6 K. L. J R. 84 26 VIII 1916	солдат армії німецької 6 рота, 84-й ландверний піхотний полк

24		SIENCZENKOJMENA M. ???CZENKO M. ZOLN.ARM.ROS. 13. III. 1917	солдати армії російської
25		RASS A. PION. ARM.NIEM. M. W. K. 91 3 IV 1917	сапер армії німецької, 91-а мінометна рота
26		BORISCH J. NIEZNANY. ZOLN.ARM.AUSTR. ?	солдати армії австрійської ?
27		?????H. J ZOLN.ARM.NIEM.L. L. J. R. ?4 1916	? солдат армії німецької ?

28		? ? ? K. L. J. K. ? VIII 1916	?
29		MOLLER A. THUESEN H. 8 K.L. J. R. 84 9 IX 1916	8 рота, 84-й ландверний піхотний полк
30		KYER A. ZOLN.ARM.NIEM. 6. K. L. J. R. 84 25 VIII 1916	солдат армії німецької, 6 рота, 84-й ландверний піхотний полк
31		? D?JCHS? ZOLN.ARM.N.... 3.K. L.??? ???	солдат армії німецької ? ?

32		JURGENSEN A. UTFF. ARM.NIEM. 5 K.L.J.R.84 29 VIII 1916	унтер-офіцер армії німецької 5 рота, 84-й ландверний піхотний полк
33		WEREC?? ? MUSK. ARM.NIEM. L.J.R. 84 M.G.K. 27 XI 1916	мушкетер армії німецької, 84-й ландверний піхотний полк, кулеметна рота.
34		FRAH?? ? ZOLN.ARM.NIEM. 5 K.L.J.R. 84 25 VIII 1916	солдат армії німецької, 5рота, 84-й ландверний піхотний полк
35		???R??? L?S??? 5.?? ??? 1916	?

36		BERG H. FREIGANG G. ZOLN.ARM.NIEM. 8 K. L. J R. 84 26 VIII 1916	солдат армії німецької 8 рота, 84-й ландверний піхотний полк
37		WRECKE A. LDST. ARM.NIEM. 3 K. L. J.R. 84 III 1917	ландштурм армії німецької 3 рота 84 ландверний полк
38		KNUDSEN A. JUNG P. WHRM ARM.NIEM. 7. K. L. GR 84 1916	вахмістр (?) армії німецької 7 рота, 84 ландверний піхотний полк.
39		WARNEC?E P. LTN. ARM.NIEM. 6K. L. J. R. 84 28 VIII 1916	лейтенант армії німецької, 6 рота 84 ландверний полк

Рис.4. Таблиця №№ 1-39 . Фото бетонних надмогильних плит.

Ця війна залишилась в пам'яті народів Європи і світу, втілена в багатьох монументах, споруджених на честь визначних подій війни, мільйонів полеглих солдатів². На Волинській землі, де проходили жорстокі бої, на полях битв залишились поодинокі та братські могили солдат воюючих сторін.

На території Волинської області під охороною держави знаходиться 15 пам'яток часів Першої світової війни, в основному це поховання воїнів російської армії, однак на території Камінь-Каширського району де проходили запеклі бої на державному обліку немає жодного об'єкта цього періоду³. Колектив громадської організації «Футурус ХХІ» у 2009 році провів пошукові дослідження на території Тоболівської, Ново-Червищанської Боровненської та Гуто-Боровненської сільських рад Камінь-Каширського району, було виявлено близько 30 залишків фортифікації (залізобетонні сховища, окопи, бліндажі тощо) та декілька військових кладовищ⁴. Опис одного із кладовищ подаємо в нашій статті з цілю ведення його у науковий обіг.

Військове кладовище, урочище «Дубенський Бір», знаходиться на північний-захід від села Тоболи, поряд з лісом. До недавна навколо кладовища було колгоспне поле, яке на даний час не обробляється. На території кладовища ростуть кущі та хвойні і листяні дерева діаметром до 0.4м. (Рис.1).

За переказами місцевих жителів це кладовище було утворене у 1920-х роках. Оскільки в цій околиці знаходилося багато одиноких могил військовослужбовців часів Першої світової війни, польською владою було організовано перепоховання цих загиблих на одному із військових кладовищ. За час радянської влади воно було занедбане. Колектив громадської організації «Футурус ХХІ» разом із місцевими жителями провели толоку і прибрали територію кладовища, що надало можливість візуально детально обстежити та провести обміри (Рис.2 а і б).

Кладовище прямокутної форми, розміром 36х17м., зорієнтоване довшою стороною на захід-схід. (Рис.3). Прослідковується п'ять рядів надмогильних насипів висотою від 0,2 до 0,4 м. Поперек кладовища, майже по центру, ближче до західної частини, проходить алея шириною до 2м, яка умовно ділить кладовище на дві частини: в західній довжина рядів становить 10-11 м, в східній два ряди по 17 м та три ряди по 23 м. Ширина рядів від 2,5 до 3,1 м. Відстань між рядами як правило 0,6 м, в деяких випадках 1,6 м.

В північно-східному куті кладовища виділена ділянка розміром 5,9х4,3 м. Поряд з цією ділянкою знаходиться бетонна плита п'ятикутної форми розміром 0,8 х 0,2 м, висотою 0,2-0,3м на одній стороні якої по центру рельєфно зображено хрест з рівними раменами (різновид мальтійського хреста). Ймовірно що ця плита була верхньою частиною втраченого монумента, який знаходився на вищезгаданій ділянці (Таблиця №1).

На території даного кладовища виявлено 39 бетонних надмогильних плит, різного стану збереженості (Таблиця №№2а-39). Плити мають стандартний розмір 40 х 43 см, висотою 10 і 20 см., що надає лицевій частині нахил. На лицевій частині викарбувані написи на латині:

- прізвище і перша літера імені похованого;
- звання і назва армії;
- назва військового підрозділу⁵;
- дата загибелі військовослужбовця.

На 32 плитах вдалося скопіювати написи, які свідчать що тут поховані загиблі у 1916-1917 роках військовослужбовці в основному німецької, австрійської, зрідка російської армій. На 15 плитах викарбувані по два прізвища (Таблиця №№2б, 5, 7-9, 12,19, 21-24, 26, 29, 36, 38), таким чином за збереженими надмогильними плитами можна стверджувати, що на кладовищі було поховано не менше 54 військовослужбовців.

На території кладовища зафіксовано сліди вандалізму:

а) Всі виявлені бетонні надмогильні плити зміщені із надмогильних насипів і як правило знаходиться на міжрядді;

б) На південному краю кладовища лежать вкупі 10 плит. По свідченню місцевих жителів, деякі несвідомі односельчани колись брали такі бетонні плити для будівництва фундаментів. Ймовірно і ці 10 плит колись були підготовлені до вивозу.

в) У надмогильних насипах зафіксовано біля десятка грабіжницьких розкопів різних розмірів, в середньому 1х1,5 м, глибиною до 1 м, один розкоп 6х3 м глибиною близько 1.2 м. Судячи по рослинності яка росте на дні розкопів, вони різночасові.

Локалізоване військове кладовище в урочищі «Дубенський Бір» необхідно взяти на державний облік, збереження його навіть у такому стані є надзвичайно важливим для сучасного суспільства, як пласт

української історії.

1. Брусилівський прорив на Волині: факти, цифри, дати, документи, матеріали, карти, телеграми, фотографії, раритети // Упоряд. І. Пасюк. — Луцьк, 2006. — С. 5, 11, 12.
2. Денисенко Г. Г. Проблеми дослідження пам'яток воєнної історії XX ст. // Праці центру пам'яткознавства. Вип. 3. К.: 2001. — С. 111.
3. Чемерис О., Мазурик Ю. Пам'ятки періоду світової війни на території Волинської області // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський в історії Волині та України: Наук. зб.: Випуск 20. Луцьк. — С. 168-170.
4. Звіт роботи експедиції в рамках історико-краєзнавчого проекту «Фронт на Стоході». // Архів Європейського фонду сприяння рекреаційно-природознавчої, природоохоронної та гуманітарної діяльності «Футурус XXI» — Луцьк, 2009. — С. 56-61.
5. Автор висловлює щире подяку Максиму Юценку, за надану допомогу у прочитанні скорочених назв.

Андрій КЛИМЧУК (Рівне)

МАТЕРІАЛИ З ВОЄННОЇ НЕКРОПОЛІСТИКИ В ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Організація військових територіальних влад була розпочата ще перед здобуттям Польщею незалежності з ініціативи існуючого від жовтня 1918 р. Генерального Штабу. Спочатку існувало аж 15 округів, але вже незабаром їхню кількість наказом від 17 листопада 1918 р. було зменшено до 5: Варшавський, Люблінський, Келецький, Лодзьський та Краківський. Це була не остаточна структура і до цих округів з часом додавалися нові.

Внутрішня організація окремих Управлінь не була однорідною, вона кілька разів змінювалася і доповнювалася. Масштабну реорганізацію було проведено 1 червня 1920 р. Тоді окремим генеральним округам було надано номери (Люблін отримав нумерацію – II) та визначено їхню внутрішню організацію. Як окрема структурна одиниця до нього входив Орган опіки над військовими похованнями. Діяльність останнього з Люблінського округу поширювалася і на терени Волинського воєводства[3].

В державному архіві Рівненської області поки що вдалося виявити дві справи, що мають безпосередній стосунок до військових поховань часів Першої світової війни[1; 2]. Такі документи надзвичайно цінні, адже про цвинтарі є вкрай мало джерел.

В 1921 р. Уряд опіки над похованнями звернувся письмово до Рівненського повітового староства з проханням надіслати до кожної гміни інструкцію з приводу описування і охорони поховань [2, 1]. До цього листа було долучено зразки трьох необхідних для заповнення документів. На окремі поховання заповнювалися катастральні картки[2, 5]. Кожній такій картці присвоювався окремий номер і заповнювалися наступні дані: назва місцевості, в якій знаходилося поховання (село, гміна, повіт); точне окреслення місця розташування поховання (було необхідно в метрах або кроках зазначити відстань могили від найближчого орієнтаційного пункту, щоб це місце можна було нанести на мапу); тип поховання (індивідуальне чи масове); № могили (якщо № вказаний на хресті); дата поховання; яка влада здійснила поховання; на чиїх ґрунтах знаходилося поховання; площа землі під похованням; стан поховання; чи поховання знаходилося поблизу житлових будинків (якщо така відстань становила менше 400 метрів); скільки осіб поховано в могилі та якої армії (потрібно було провести опитування місцевих жителів); прізвища похованих (на підставі опитування). Картка скріплювалася печаткою та підписом.

Документ під назвою «Стан військового цвинтаря»[2, 6] мав містити наступні дані: ПІБ і місце проживання ґрунту, на якому він розташований; розміри цвинтаря; претензії власника; чим цвинтар обгороджений і стан огорожі; кількість і тип могил; кількість хрестів; стан хрестів; скільки табличок на хрестах; чи є на цвинтарі бур'яни; прізвище кандидата на його догляд і побажання цієї людини; чи відбуваються на цвинтарі недозволені дії.

На військові цвинтарі, де на похованнях були написи складалися докладні списки[2, 1].

Серед документів збереглися дані, надіслані з окремих гмін Рівненського повіту: Людвипільської [2, 16], Здолбунівської [2, 96-98, 146-150], Деражненської [2, 106-108], Рівненської [2, 113-117] та Кустинської [2, 123-125]. На поховання на православному і римо-католицькому цвинтарях в Здолбунові було складено поіменні списки. Перший з них налічує 168 імен або прізвищ, другий - 24.

Військові поховання по вул. Дубенській.

Окрему справу складають документи, що стосуються цвинтарів в м. Рівному [1]. Такі документи можна вважати не лише цікавими, але й унікальними. Вони містять цінний картографічний матеріал. Зокрема тут є план знищеного в радянський час епідеміологічного цвинтаря.

Зупинимся докладніше на кожному із зафіксованих у Рівному цвинтарів. Найбільше військових поховань було на православному цвинтарі – 1611 могил та ще 282 на іншій ділянці (219 з них із дерев'яними хрестами) [1, 1, 10, 12, 13, 17]. Римо-католицький цвинтар, тут було 93 могили військових з 1 дерев'яним пам'ятником та такими ж хрестами, на другій ділянці – 146 могил (76 з дерев'яними хрестами та 4 з металевими) [1, 2, 3, 16]. На епідеміологічному цвинтарі було 157 могил військових, з них 63 мали дерев'яні хрести [1, 4-5]. На парафіальному цвинтарі при Омелянівській церкві по вулиці Шевченка була одна масова могила [1, 6-7]. При церкві було 24 могили, одне поховання мало дерев'яний хрест [1, 11, 18]. По шосе на Корець були 3 могили, 2 з яких масові [1, 8-9]. На вул. Білій було масове поховання на 560 осіб, тут стояв залізний хрест та один металевий хрест [1, 14-15].

1. План расположения военного и других кладбищ в гор. Ровно // Державний архів Рівненської області, ф. 31, оп. 1, спр. 564. – 19 арк.

2. Циркуляръ Волинского воеводства об установлении опеки над могилами погибших солдат польской армии // Державний архів Рівненської області, ф. 30, оп. 3, спр. 4. – 152.

3. Tadeusz Wawrzyski. Akta dowodztw okręgow korpusów // Режим доступу: http://archiwumcaw.wp.mil.pl/biuletyn/b10/b10_3.pdf

Віталій КУШНІР, Наталя ГАТАЛЬСЬКА (Затурці)

ТУТ ПОХОВАНИЙ КАНТ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

Серед численних некрополів краю, де знайшли свій останній спочинок відомі волинняни, є пам'ятне місце і в селі Затурці Локачинського району. Це колишній польський цвинтар. Саме тут рідна волинська земля по-материнськи пригорнула видатного історика України, громадсько-політичного діяча, дипломата В'ячеслава Казимировича Липинського по закінченню його короткого і драматичного життя. Тут були поховані його предки (по материнській лінії), в одному з них гробівці — братова дружина Марія Липинська (з Ліпських) і маленький племінник Зигмунт, син Станіслава. Представники старшого покоління затурчан пам'ятають висічені написи на кам'яних надгробках заможних поляків (декотрі з них володіли частиною земель у Затурцях): Рациборовські, Качковські, Анджиєвські, Мартиновські. Проте цих німих свідків величчя колишніх шляхетсько-католицьких родів уже майже неможливо побачити: їх було по-варварськи розбито і використано як будівельний матеріал у колишньому колективному господарстві.

В останні роки радянської дійсності, коли розпочались краєзнавчі дослідження стосовно видатної постаті української історії першої третини ХХ століття, окремі скептики від культури, висловлюючи свою негативну оцінку цим переминам, заперечували факт поховання В.Липинського в Затурцях. Інші, більш

обережні, висловлювали свій сумнів. Проте не можна було викинути з пам'яті людей, які тут проживали, відомості про їх знаменитого земляка. Спогади старожилів села Затурці Зіновія Степановича Зінчука, Якова Тихоновича Федорука, Олександри Макарівни Кушнір, Ганни Максимівни Онишук, Василя Івановича Грищука, Анатолія Омеляновича Панасюка, Григорія Купріяновича Кушніра, Миколи Павловича Куделі з Буянь, Юлія Михайловича Головацького з Луцька лягли в основу перших відомостей з правдивої історії, які пізніше було підтверджено нащадками родини Липинських, фотографіями і документальними матеріалами.

Рівно за рік до смерті (яка сталась, як відомо, 14 червня 1931 року), В'ячеслав Липинський завершив підготовку тексту свого заповіту (Testament) і поставив дату: 16 червня 1930 року. Тяжко хворіючи на туберкульоз легень, В'ячеслав Казимирович все ж залишався людиною великої сили волі, міцї духу та світлої пам'яті. Він багато працює над своїми нотатками, листується. “Голова повна думок, які не в стані закріпити хворе тіло”, — пише він в листі до Василя Панейка 18 лютого 1930 року. Та свічка його життя поволі згасає. Розуміючи це, В'ячеслав Липинський не хоче залишатись у боргу ні перед своєю ріднею, ні перед друзями, ні перед його втраченою Батьківщиною. Тому у своєму заповіті він чітко визначає, що має належати його близьким, що “господини” Юлії Розенфельдер “za jej wierne i bezinteresowne usługi oddane mi w czasie mojej ciężkiej choroby...” [ДМ-225, с.1], що товаришеві та особистому секретарю Михайлу Ципріяновичу. Листування автор заповідає Українському народному музеєві, наукові праці і нотатки — Науковому товариству ім. Шевченка (Львів), а кошти, призначені на видання незавершеної праці “Коротка історія України”, просить переказати українським інвалідам у Львові. Він також пропонує частину легень після його смерті відправити за призначенням для наукових досліджень.

Далі було розпорядження щодо похорону: “Kwestie miejsca mojego pogrzebu zadecyduje mój brat Dr. Stanisław Lipiński. — Pogrzeb winien być jak najskromniejszy.” [ДМ-225, с.2). В останньому пункті автор заповіту у надзвичайно зворушливій формі виражає “сердечну подяку Австрійському краю, який так охоче пригорнув мене по втраті моєї Батьківщини внаслідок більшовицького панування і дякуючи зустрінутим тут добрим моїм приятелям, влаштував мені проживання”. [ДМ-225, с.3].

Судячи з того, що свою останню волю В.К.Липинський довіряє молодшому братові, який живе в Затурцях, схильні вважати, що Великий Українець хотів бути похованим на рідній землі.

Його останню волю виконали ті, хто був поруч. Відспівали Липинського у його помешканні в м.Бадег, тіло, ймовірно, забальзамували і, отримавши дозвіл за №19622/31 на перевезення покійного на Волинь [Д - 4]. Труну залізницею допроваджено до Луцька, а звідти катафалком — додому. Домовина з тілом покійного політика з 1 на 2 липня стояла в одній із кімнат родинного дому в Затурцях.

Поминальна служба відбулась у місцевому Свято-Троїцькому костелі. Перед тим з'явилась “кляпсидра” (письмове повідомлення родини про смерть) В'ячеслава Липинського та час і місце захоронення, де чітко вказувалось, що похорон відбудеться в Затурцях о 10 годині ранку в родинному склепі на польському цвинтарі.

У фондах Затурцівського меморіального музею В'ячеслава Липинського наявні документи, що засвідчують цю драматичну подію: заповіт (тестамент) (в перекладі на польську мову і нотаріально завірений 19 вересня 1959 року), дозвіл на перевезення тіла В.Липинського на Батьківщину (також перекладений польською мовою з німецької), будівельний ескіз гробівця, збудованого спеціально у зв'язку з його похороном та кілька фотографій: останнє посмертне фото В.Липинського, винесення домовини з покійним з родинного дому, а також первісний вигляд могили.

Усі ці свідчення настільки переконливі, що жодних сумнівів про місце захоронення нашого видатного земляка немає.

Інша справа, що польський цвинтар у Затурцях зазнав руйнувань, потім і взагалі був знесений, а його територія використовувалась як місце для накопичення та зберігання дорожніх будівельних матеріалів. Про історію старого кладовища неодноразово йшлося в матеріалах місцевої преси.

У 1990 році силами громадськості територію колишнього католицького цвинтаря було очищено, впорядковано місце поховання, на якому встановлено пам'ятний знак (дубовий хрест з фотографією та написом на метало-керамічній табличці). Після цього (24 грудня 1991 року) могилу видатного діяча української історії було взято на облік відповідно до рішення виконкому Затурцівської сільської ради, охоронний № 902 [2,118]. На всій території цвинтаря розбито Сквер пам'яті. Там проводяться заходи з вшанування В.К.Липинського, мітинги з участю громадсько-політичних діячів, студентів та учнів місцевих шкіл з нагоди пам'ятних дат видатного земляка. У 2002 році напередодні ювілею і чергових виборів до Верховної Ради України Волинська організація політичної партії Демсоюз виступила спонсором спорудження пам'ятника В.Липинському. 15 березня того ж року [1,27] на високий постамент підняли

*Вигляд могили В.Липинського.
Кінець 1930-х рр.*

*Під час освячення символічної могили
В.Липинського. 10 червня 1990 р.*

*Пам'ятник на місці поховання
В.Липинського. 2005 р.*

*Сестра О.Цинкаловського біля
поруйнованого гробівця родини Липинських.
1960-і рр.*

гіпсове погруддя, яке було лише моделлю. (Автори пам'ятника затурчани Ірина та Іван Дацюки). Варто зауважити, що скульптори зуміли створити переконливий образ видатного вченого і політика. Проте гіпсовий пам'ятник потребує заміни, адже під дією атмосферних явищ він руйнується. І хоч автори неодноразово виправляли дефекти, які раз-по-раз з'являються, скульптура продовжує руйнуватись.

Під час проведення круглого столу з нагоди 133-ої річниці від дня народження В'ячеслава Липинського у Затурцівському музеї вже вкотре піднімалось питання про спорудження за державний кошт пам'ятника найпалкішому державнику України. Проте, видно, цитувати Липинського з найвищих трибун — це одне, а знайти кошти на гідний його імені пам'ятник — інше. Що ж, шанувати пам'ять про цю людину і доглядати один з найвідоміших некрополів краю залишається не лише обов'язком, а й честю кожного з нас.

1. *В'ячеслав Липинський і Волинь. Путівник.* - Луцьк: Медіа, 2007. - 28с., іл.

2. *Затурці в історії України та Волині. Науковий збірник. Матеріали науково-практичної конференції, приуроченої 500-й річниці першої писемної згадки про с.Затурці Локачинського району Волинської області. с.Затурці, 16 листопада 2003 року.* - Луцьк, 2004. - 199с., іл.

3. *Фонди Затурцівського меморіального музею В'ячеслава Липинського.*

Микола МИХАЛЕВИЧ (с. Кортеліси)

КОРТЕЛІСЬКИЙ МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС ЖЕРТВАМ ФАШИЗМУ

Знищення села Кортеліси німецькими нацистами 23 вересня 1942 року – це одна з найбільших трагедій в історії Ратнівщини та всього нашого поліського краю. Але перші жертви в селі з'явилися набагато раніше. Ще влітку 1942 року окупанти арештовували та розстрілювали партизанські сім'ї, винищували місцевих євреїв. Так вони намагалися залякати людей та придушити рух опору. Проте жорстокість карателів лише посилювала до них ненависть та збільшувала кількість людей, які підтримували партизанів. Не випадково партизанський загін імені Ворошилова, яким командував старшина, захисник Брестської фортеці, Борис Михайловський утворився саме в Кортелісах. До нього увійшли як місцеві патріоти, так і бійці та командири Червоної Армії, що з різних причин опинилися на окупованій території. Народні месники діяли дуже активно. Вони громили поліцейські дільниці та німецькі гарнізони в навколишніх селах та містечках, влаштовували засідки на дорогах, визволяли молодь, яку окупанти збиралися відправити на примусові роботи до Німеччини. [2, с. 322] Спроби загартників знищити партизанів зазнали невдачі й тоді вони почали виливати свою злобу на мирних жителів.

26 серпня 1942 року каральний загін оточив село та зігнав всіх жителів на майдан біля церкви. Тут фашисти влаштували показову розправу. Вивели 62-річну матір партизана Василя Дордюка, батька, матір і двох братів партизана Андрія Ліхвана та двох юнаків, які втекли з концтабору. Німецький офіцер вбив їх пострілами в потилицю, а потім оголосив, що так буде з усіма, хто допомагає партизанам. Вбитих поліцаїв закопали там же, на місці розстрілу. Але все перевершила жорстокість карателів у чорну середу 23 вересня. Наказ командира третього батальйону п'ятнадцятого поліцейського полку майора Голлінга був лаконічний і нещадний: „23 вересня 1942 року батальйон знищує розташовані в районі на північний схід від Мокран вражені бандитською заразою села: Бірки, Заболоття і Борисівку. Рота „Нюрнберг” знищує Кортеліси.” Вранці 23 вересня німецькі карателі разом із підрозділами української допоміжної поліції оточили село. Всіх людей, в тому числі і дітей та немічних старих, зганяли до центру села, нібито на сход. Лише незначна кількість жителів зуміла заховатись та уникнути смерті. Після того, як майже три тисячі людей було зібрано на площу біля церкви, було наказано вийти з натовпу сім'ям поліцаїв, старости, священика та директора школи, який був поляком по національності. Решту людей загнали в приміщення церкви, школи та найближчих хат. Для охорони поставили поліцаїв, яким німці не довіряли, і видали лише по одному патрону. Тим часом інші поліцаї копали великі ями для братських могил. Фашистські виродки знищували людей цілими сім'ями і родинами. Розстріл проводився одночасно в п'яти місцях. Щоб заглушити постріли і крики жертв, німці на повну потужність увімкнули двигуни своїх автомобілів. Найбільше людей було вбито біля двох ям, де кортелісці копали глину і які були наполовину заповнені водою. Саме там, пізніше, було насипано курган і встановлено пам'ятник жертвам кортеліської трагедії. За кілька годин карателі розстріляли 2892 людини, з яких близько тисячі були діти. Поліцаї

нашвидкуруч прикопали загиблих, але очевидці згадували, що земля навколо ще довго була залита кров'ю, а напівзасипані рови-могили ворушилися. Після знищення людей, село було пограбоване і спалене. Разом з Кортелісами гітлерівці також знищили найближчі хутори Запоків'я і Ягідково. Ще майже двадцять хуторів були знищені пізніше. Остання велика каральна акція була проведена 8 листопада 1943 року, коли було розстріляно 70 жителів хутора Попливці та весілля на хуторі Рябіне. Всього за роки окупації фашисти вбили понад три тисячі мирних жителів села Кортеліси. [6, с. 153-158]

Відбудова села розпочалася уже після його визволення в 1944 році, коли на згарище почали вертатися колишні партизани та жителі хуторів. Важливою подією стала постанова Ради Міністрів Української РСР, відповідно до якої було розроблено генеральний план реконструкції Кортеліс. За кілька років було збудовано сучасну двоповерхову школу, пришкільний інтернат, дитячий садочок, амбулаторію, адміністративні будинки та квартири для вчителів та спеціалістів сільського господарства.

У 1969 році на території найбільшої могили було встановлено великий камінь з написом: „Тут буде споруджено пам'ятник селянам с. Кортеліси, по звирячому знищених німецькими фашистами 23 вересня 1942 року.” 5 січня 1976 року Рада Міністрів Української РСР прийняла постанову про спорудження в Кортелісах Меморіального комплексу жертвам фашизму. 24 липня цього року в Кортеліси один за одним почали прибувати автобуси, автомашини. На них – транспаранти: „Зіркова естафета, присвячена будівництву кортеліського меморіального комплексу”, „Луцьк - Кортеліси”, „Лопатень - Кортеліси”, „Камінь-Каширськ - Кортеліси”, „Локачі - Кортеліси” і т. д. З кожного районного центру сюди прибули делегації комсомольців і молоді, щоб внести свій вклад у будівництво кортеліського меморіального комплексу. У 22 годині розпочався мітинг-реквієм, в якому взяли участь всі прибулі делегації. Наступного дня представники комсомольських організацій області працювали на спорудженні меморіального комплексу: вантажили в кар'єрі пісок, насипали пагорб. [3, с. 2] Як згадує Василь Краглик, в той час голова Кортеліської сільської ради, основне керівництво здійснював заступник голови облвиконкому А.О.Малишев. Він чітко давав завдання і питав, що зроблено. Начальнику мехколони було поставлено завдання вивезти кількості тисяч кубометрів піску за три дні.

Щоб прискорити роботу, пісок брали на території села біля кладовища, де утворився кар'єр. Пісок було завезено вчасно, але трактори і бульдозери не могли нагорнути його на гору. Тому було вирішено підкидати пісок вручну лопатами. За виконання цієї ідеї взявся В.І.Блаженчук – перший секретар обкому ЛКСМ України. Він сказав, що підніме обласну комсомолію. Були організовані сотні автобусів в супроводі ДАІ. Ввечері організували мітинг-реквієм. Після цього комсомольці пішли відпочивати, бо на другий день знову треба було працювати. Як згадує В.К.Краглик: „Цілу ніч дівчата і хлопці розважалися. Коли почали працювати, їм було тяжко після нічних забав. Місцева влада не забезпечила їх достатньою кількістю води для угамування спраги і піднявся маленький бунт. Крайній – сільський голова. Але це швидко виправили. Сілік С.Я. – завфермою, організував п'ять бідонів чистої води і завезли її на комплекс через 40 хвилин. Комсомольці напилися води і стало спокійно. Багато з них не працювали, пішли у кафе, пообідали, сіли в автобуси і роз'їхалися по домівках. Восени був інтернаціональний десант із Польщі, який долучився до облаштування комплексу.” [5, с. 3]

Пагорб під пам'ятник було насипано задалегідь, щоб земля утрамбувалася. Будівництво самого комплексу розпочалося влітку 1979 року. Спочатку зносили старі будівлі, а їх власникам давали компенсацію. Дордюку П.О. збудували нову хату, привозили активістів з району розбирати старі будівлі. В частини людей відбирали їх через суд. Фінансування робіт йшло через будівельну дільницю, але робітників набирали переважно з місцевих жителів. Людей вкрай не вистачало, тому до роботи частину жителів села і особливо хуторів залучали адміністративними методами. Багато часу в селі проводили архітектор Корнєєв А. Д. і скульптор Олійник О. П., які не лише планували вигляд меморіального комплексу, але й активно допомагали в організації роботи. Як згадує Михайло Фещук, в червні 1979 року він брав участь у перевезенні пам'ятника – скульптурної композиції для Кортеліс. Перевезення з Києва здійснювалось трьома автопоїздами. В Луцьку для автоколонії було організовано урочисту зустріч і святковий обід. В Ратне було організовано мітинг та зустріч з хлібом-сіллю. Ще більш зворушливим було прибуття в Кортеліси, де люди плакали, дивлячись на пам'ятник. [7, с. 2] Встановлення монументу здійснювалось з допомогою потужного крану. Безпосередньо будівництвом керував майстер Большаков. Не лише районні, але й обласні керівники тижнями жили в гуртожитку і організовували роботу. Спочатку облаштовували могили, обкладали їх дерном, який нарізали біля озера. На місці медпункту було створено музей історії села. Весною 1980 року проводився благоустрій території, прибирання, посадка дерев. Як згадував уже новий сільський голова Михайло Краглик, в цей час доводилося фактично ночувати на роботі. Секретар обкому Шваб обіцяв розстріляти, якщо не буде вчасно виконано завдання. Але будівництво меморіального комплексу вдалося завершити у заплановані терміни.

29 квітня 1980 року на підставі наказу Міністра культури УРСР від 28 квітня 1980 року № 301-Н Державна комісія затвердила АКТ прийняття пам'ятника жертвам фашизму в с. Кортеліси Волинської області. Акт підписали: Безклубенко С.Д. – Міністр культури УРСР, голова Державної комісії, Малиш А.О. – заст. голови виконкому Волинської обласної Ради народних депутатів, заступник голови комісії, Гончаренко Я.Д. – експерт художньо-експертної ради Міністерства культури УРСР і Держбуду УРСР, Горобець Г.Г. – голова виконкому Ратнівської районної Ради народних депутатів, Зацепя Л.Г. – Герой Радянського Союзу, Іванов Б.П. – начальник Українського спеціального науково-реставраційного виробничого управління Держбуду УРСР, Касянчук І.В. – директор радгоспу „Кортеліський”, Краглик М.К. – голова виконкому Кортеліської сільської Ради народних депутатів, Климушко Б.Е. – скульптор, член художньо-експертної ради по монументальній скульптурі Міністерства культури УРСР і Держбуду УРСР, Коломієць І.А. – скульптор, заслужений художник УРСР, член художньо-експертної ради по монументальній скульптурі Міністерства культури УРСР і Держбуду УРСР, Корнєєв А.Д. – архітектор, автор проекту пам'ятника, Олійник М.О. – скульптор, автор проекту пам'ятника, Шваб О.П. – другий секретар Волинського обкому Компартії України, Романов С.М. – головний інженер Волинського облрембудтресту, Санжаров Л.Г. – начальник Волинського обласного відділу у справах будівництва і архітектури, Хомич А.А. – перший секретар Ратнівського райкому Компартії України, Царенко М.О. – начальник Волинського обласного управління культури, Чайковський С.М. – начальник відділу музеїв та охорони пам'ятників.

У результаті огляду пам'ятника жертвам фашизму, спорудженого в с. Кортеліси Волинської області, та ознайомлення з відповідною документацією комісія встановила:

1. Пам'ятник жертвам фашизму споруджено в с. Кортеліси Волинської області в 1980 році відповідно до постанови ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 5 січня 1971 року № 9 „Про проектування і спорудження пам'ятників в Українській РСР в 1971-1975 рр.”, постанови Ради Міністрів УРСР від 5 січня 1976 року № 1 та розпорядження Ради Міністрів УРСР від 30 січня 1980 року № 41-р.

Авторами пам'ятника є скульптор народний художник УРСР Олійник Олексій Прокопович, скульптор Олійник Микола Олексійович та архітектор Корнєєв Анатолій Дмитрович.

2. Проектування пам'ятника здійснили Міністерство культури УРСР і Держбуд УРСР разом з Волинським облвиконкомом, Спілкою художників України і Спілкою архітекторів України.

3. Роботи по спорудженню пам'ятника виконало Українське спеціальне науково-реставраційне виробниче управління Держбуду УРСР.

4. Роботи по благоустрою прилеглої до пам'ятника території здійснила Ратнівська рембуддільниця Волинського облрембудтресту.

5. Пам'ятник становить собою бронзову семифігурну скульптурну композицію висотою біля 5 метрів, яка встановлена на пагорбі висотою 4,5 м. Біля підніжжя пам'ятника встановлений „Вічний вогонь”.

6. Вартість спорудженого пам'ятника та благоустрій прилеглої до нього території за кошторисно-фінансовими розрахунками, експертиза якого проведена Держбудом УРСР, становить 575,72 тис. крб...

8. Пам'ятник жертвам фашизму в с. Кортеліси Волинської області виконаний на високому художньому і ідейному рівні, комісія вважає його прийнятним. [4]

Меморіальний комплекс займає територію близько 14 га. До його складу входить сім братських могил, обгорілий дуб та скульптурна композиція на земляному пагорбі. Земляний пагорб насипаний на місці двох братських могил, інші п'ять могил мають прямокутну форму. Краї могил обрамлені чорно-сірим лабрадоритом. На плитах прикріплені металеві літери, які складають віршовані рядки з поеми волинського поета Олександра Богачука „Стогін землі”. Неподалік від п'ятої братської могили знаходиться залишок обгорілого дуба – свідка трагедії. Навколо нього майданчик з чорного лабрадориту, на якому прикріплено таблицю з написом: „Там, де кривавий пройшов душогуб, свідком лишився опалений дуб...” Скульптурна композиція і таблички з надписами виготовлені з бронзи, решта компонентів – з чорного лабрадориту, сірого граніту і чавуну.

Скульптурна композиція із семи фігур символізує селянську сім'ю під час розстрілу. Вона демонструє мужність і нескореність наших земляків перед окупантами. На передньому плані зображений високого зросту мужній літній чоловік – глава сім'ї, який намагається своїм тілом і руками закрити своїх близьких від фашистів. Немолода

селянка – його дружина підняла руки в проклятті катам-вбивцям на всі часи і віки. До її ніг притулився маленький хлопчик, який обома руками тримається за плаття матері. Внизу лежить молода жінка – дочка або невістка цієї сім'ї з грудним немовлям на руках – перша жертва німецької кулі. Далі за чоловіком стоїть молода дівчинка, яка тулиться до нього і одночасно закриває від жаху обличчя руками. Збоку рветься з пут нескорений, гордий духом воїн. В його очах ненависть до ворогів і заклик до помсти. Це образ тих солдатів, які знайшли прихисток у Кортелісах в перші місяці окупації, а потім пішли у партизанські загони, щоб воювати з нацистами. Ніхто не став на коліна перед ворогом. Біль і мужність, гнів і непокоря, готовність до кінця стояти за рідну Батьківщину – ось чим жили тієї останньої миті героїчні кортелісці. Все це майстерно передали творці пам'ятника – скульптори батько і син О.П. Олійник та М.О. Олійник, архітектор –

А.Д. Корнєєв. До вершини пам'ятника ведуть гранітні сходи. Праворуч шість гранітних плит, що символізують шість могил. Великими літерами по сірому граніті напис:

„Пам'ять людська не забуде повік, мук закатованих попелу крик”. На чорному граніті ще один напис: „23 вересня 1942 року гітлерівці повністю знищили село Кортеліси і двадцять навколишніх хуторів...” [8, с. 2]

5 травня 1980 року напередодні 35-ої річниці Перемоги над гітлерівською Німеччиною

відбулося урочисте відкриття Кортеліського Меморіального комплексу жертвам фашизму. В ньому взяло участь понад десять тисяч людей, які приїхали з багатьох куточків України. Для участі у мітингу присвяченому відкриттю меморіалу у Кортелісах прибули перший секретар ЦК Компартії УРСР В.В. Щербицький, голова Комітету Державної безпеки УРСР В.В. Федорчук, колишній секретар Волинського підпільного обкому партії, командир Чернігово-Волинського партизанського з'єднання, двічі Герой Радянського Союзу О.Ф. Федоров, зав відділом ЦК Компартії України Л.М.Кравчук та інші відомі посадовці того часу.

З часу відкриття Кортеліський меморіальний комплекс та історичний музей відвідали сотні тисяч людей. Сьогодні він перебуває на балансі районного відділу культури і його благоустроєм займаються працівники музею.

2. В.Т.Денисюк, І.О.Денисюк *Ратнівська земля*. – Луцьк: Надстир'я, 2003. – 452с.
3. Іваненко Ф. Вічна пам'ять народна// *Червоний прапор*, 1976. – 29 липня. – с.2.
4. *Кортеліський історичний музей, КДФ-395. Акт прийняття пам'ятника жертвам фашизму в с. Кортеліси Волинської області від 29 квітня 1980 р.*
5. Краглик В. Як будувався Меморіальний комплекс у Кортелісах// *Ратнівщина*, 2015.- 19 травня.- с.3.
6. Михалевич М. *Кортеліси в роки війни// Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ратнівщина в історії України і Волині. Науковий збірник. Випуск 42.- Луцьк, 2012. – 396 с.*
7. Феицук М. *Дорога до Кортеліс// Ратнівщина*, 2005.- 24 вересня.- с.2.
8. Філатенко А. Мужнім – слава, слава – нескореним.// *Радянська Волинь*, 1980. – 6 травня. – с.1-2.
9. Черлений О. *Реквієм у бронзі й граніті.// Україна*, 1980. – червень.- №24.- с.12.

Микола ЯКИМЕНКО (Луцьк)

МЕРТВІ ВІРЯТЬ У МУДРІСТЬ ЖИВИХ. ПРО ЗНИКЛІ, ЗАКРИТІ ТА ДНОЧІ КЛАДОВИЩА ЛУЦЬКА І НАШЕ СТАВЛЕННЯ ДО НИХ

Тіні забутих предків

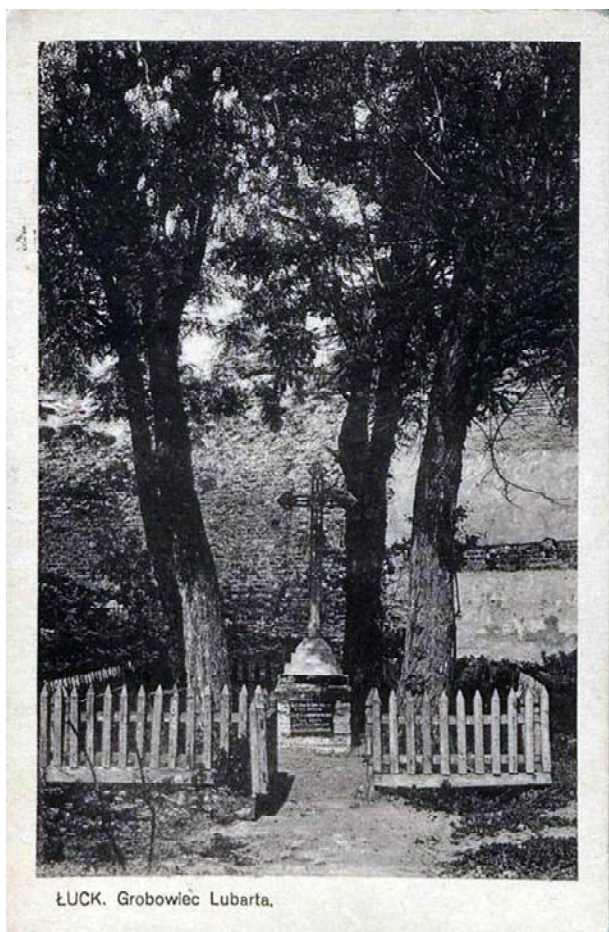
Задум написати цей матеріал виник років десять тому*. Але познайомившись з розташуванням старих некрополів Луцька і наклавши їх на карту сучасного міста, надовго відклав цю тему. Надто складною в психологічному плані видалась мені. Як почуватиметься луцький міщанин, довідавшись, що його дім стоїть на колишньому кладовищі, чи солодкими видадуться йому яблука з дерев, що зросли на забутих могилах? Але ж була й інша сторона цієї теми. Як часто, не знаючи про старі захоронення, люди плюндрували святі місця. Чого вартий лише один громадський туалет, збудований на погості церкви Святої Параскевії П'ятниці, що в сквері перед колишнім кінотеатром “Батьківщина”. А хіба не шкода, що безслідно зникли з лиця надгробки тих, хто у свій час прославив Луцьк, хто був його опорою і гордістю. Сьогодні ніхто не покаже місця їх вічного спочинку. Отож про кладовища потрібно говорити і писати.

Звичайно, місто розбудовуючись, знищувало старі кладовища. З старосвітських цвинтарів (цвинтар - кладовище біля церкви), у Луцьку залишився лише один, що поблизу колишнього річкового порту. Про інші можемо довідатись лише з архівних документів, історичних досліджень та спогадів старожилів.

Достеменно відомо, що найдревніше луцьке кладовище було розташоване на території замку. Виникло воно на погості церкви Іоана Богослова ще в XI столітті і довгий час слугувало некрополем для луцької знаті. Тут були поховані нащадки луцької гілки Рюриковичів-Гедеміновичів, у тому числі й великий литовський князь Любарт. Проіснував він досить довго, аж доки в 1776 році на його місці греко-католицький єпископ Рудницький не взявся розбудовувати церкву Св. Іоана. Вівтар нового храму опинився якраз на місці княжих і владичих поховань. На щастя владика не знищив все безслідно, а відкопавши кістяки луцьких вельмож, переніс їх у новозбудовану крипту (підземний склеп для захоронення знаті). Про масштаби тутешніх захоронень свідчать археологічні дослідження, проведені у 80-х роках минулого століття. Так ось шестиметровий шар від фундаментів колишньої собору до поверхні був щільно набитий людськими кістками. Їх тисячі і це були найвідоміші на той час луцькі міщани. Тож прийшовши на територію замку, підійдіть до накритих бляхою залишки древнього храму і тихою молитвою вшануйте тих, хто знайшов біля цих стін вічний спочинок. І прикро, що теперішнє керівництво історико-культурного заповідника «Старий Луцьк» перетворило це святе місце в своєрідний ресторан під відкритим небом. Чого вартий лише фестиваль вуличної їжі.

Серед перших луцьких кладовищ і давньохристиянські захоронення біля церкви Св. Катерини, розташовані між рікою Стир і нинішньою євангельською кірхою. Остання згадка про цей цвинтар датується 1585 роком. За кілька сотень метрів від нього у східному напрямку, на теперішньому перехресті вулиць Драгоманова і Кафедральної, де було аптекоуправління, стояла Миколаївська церква, погост якої зруйнували десять років по пожежі 1617 року, повикидавши зі склепів “труни зацних старожитних” покійників. Не добув до наших часів і цвинтар братської церкви Чесного Хреста, яка стоїть на початку нинішньої вулиці Данила Галицького. Оповідать, що вічний спочинок тут знайшли мати відомого гетьмана Марина Мазепа, поет-бунтар Данило Братковський, відома меценатка і культурний діяч українського середньовіччя Галшка Гулевичівна.

В старій частині Луцька вцілів лише старий погост біля Покровської церкви. Усього кілька занедбаних могил нагадують нам про цвинтар, який в середні віки займав досить велику територію. Принагідно нагадаю вцілілу й зразково доглянуту частину погосту Свято-Троїцького собору, що в центрі міста.

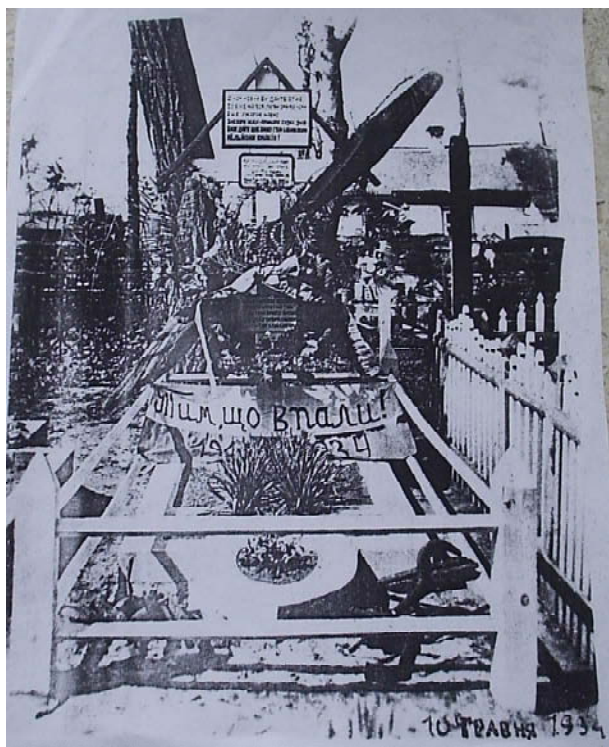
Могила князя Любарта в Луцькому замку.

Військові поховання на католицькому кладовищі в Луцьку.

Австрійське кладовище на вулиці Володимирській.

Могила двох літунів армії УНР на православному кладовищі Луцька (непер сквер навпроти гімназії №4).

Військове меморіальне кладовище часів Першої світової війни (тепер там Луцька загальноосвітня школа №5).

Жодного сліду не залишилось в Старому Луцьку від католицьких кладовищ. Відомо лишень, що одне з них розташувалося у дворіку монастиря шаріток на погості нинішнього костелу Петра і Павла, а інше - між сучасною Ринковою площею і давньою торговою пристанню. Зазнали наруги й численні захоронення в підземеллях костелу, де поруч з ревними католиками знайшли свій останній притулок і шляхта українського походження, тогочасні володарі землі Волинської - Четвертинські, Сангушки, Вишневецькі. Вічна пам'ять за все добре, що вони зробили нашому краю, а за гріхи - прощення.

Зникли надгробки над давніми вірменськими могилами, поблизу поруйнованого григоріанського храму Св. Стефана, десятки інших погостів праісторичного Луцька. Та і сьогодні їх темні підземелля бережуть згадку про тих ремісників, торговців, воїнів, чия кров захолола в могильних ямах найстарішої частини Луцька. Вони будували і захищали його. Тоненька нитка рідства пов'язує нас з ними. Їх невидимі тіні й нині блукають нічними вуличками довкіл замку.

А тії гори могилами вкриті

З розбудовою Луцька, місту стало тісно на його первісній, омитій з усіх сторін водами Стиру і Глушця, території. Інтенсивно починають освоюватися передмістя Красне, Гнідава, Черчиці, Яровиця. І кожне з них має свою церкву і кладовище. У найближчому ж передмісті - Хмельнику - їх, навіть, декілька. Там, де тепер починається вулиця Лесі Українки, від XV століття і до 1729 року стояла церква архістратига Михайла, південніше неї - дерев'яна Різдва Господнього. Погости довкола них та й самі церкви зникли під мурами кляшторного (монастирського) комплексу тринітаріїв. Вище по течії Глушця, приблизно від теперішньої вулиці Медведєва і до вулиці Кривий Вал, в урочищі Свята Гора, знаходився старовинний Пречистинський монастир з церквою Успіння Богородиці. Кладовище, яке його оточувало, виникло тут ще за древноруських часів і проіснувало до середини XIX століття. Ось як описували його руїни очевидці: "... на високому річковому березі розкинувся старий цвинтар, де випинаються із землі надгробки із слов'янськими написами..." (Стецький. 1876р.); "Кладовище служило для погребіння православної знаті. На ньому і сьогодні лежить надгробний камінь відомого благодійника Луцького братства Кандиби. На цьому ж кладовищі уціліли печери, або погріба, де хоронили черниць..." (А. Перлштейн. 1851р.). Пливу з ім'ям Петра Скروتинського, датовану 1532 роком, побачив у 1899 році на Пречистинському цвинтарі відомий історик Володимир Антонович. Зберігся цей давній некрополь лише на малюнку художника П. Струкова, зробленого у 1866 році. Сучасні лучани мало знають про Пречистинський цвинтар, хоч дехто з них і мешкає на його святій землі.

Сьогодні словосполучення Градний узвіз для багатьох асоціюється з вуличкою в центрі Луцька, на якій розташована обласне управління Національного банку України. А втім колись Градною горою називали цю підвищену місцевість, на яких з давніх часів стояв монастир Св. Василя, споруди якого разом з цвинтарем у 1643 році перейшли до рук католиків. Згодом вони зводять тут кляштор бернадинів. Таку ж назву отримує і цвинтар поруч з ним. Діяв він до 1802 року. Вже після його закриття, у 1819 році Ганна Потоцька змалювала цей цвинтар на прекрасній гравюрі.

Декількома словами згадаю і погост побудованої в XVI столітті церкви Параскевії П'ятниці. На його місці в 1890 році Луцьке братство звело капличку (сквер навпроти колишнього кінотеатру "Батьківщина"). За радянських часів на її місці позбавлені совісті і здорового глузду воївничі атеїсти спорудили громадський туалет. І хоч такого роду споруд у місті гостро бракує, час покінчити з цією наругою.

Лучанам добре відома завжди багатолюдна площа перед центральним універмагом і аптекою. Але ніхто не здогадується, що до 1817 року на цьому місці діяв цвинтар на Вульці (старе передмістя Луцька). Так само мало хто чув про церкву Воскресіння Господнього, що була на передмісті Юрисдика за урочищем Вали (район теперішнього Головопоштамту). Церква згоріла в XVII столітті, але Воскресенський цвинтар діяв ще довго, що засвідчує план Луцька 1854 року.

До найдавніших кладовищ належать єврейські і караїмські. Оглядаючи в історико-культурному заповіднику "Старе місто" схему Луцька за 1910 рік, локалізуємо їх територію від сучасної Театральної площі до спортивної школи і берегів річки Сапалаївки. За спогадами старожилів, воно було огорожене, а деякі його надгробки відзначалися вишуканістю. Після 1896 року, коли євреям і караїмам Луцька міська управа виділила під захоронення нову ділянку в районі теперішнього господарського суду, що на вулиці Глушець, старе кладовище закрили.

Якщо ж вам заманеться побачити старосвітське кладовище, то йдіть на старе передмістя Луцька Черчиці. Там на межиріччі річки Омелянівка і Стиру, на пагорбі залишився цвинтар колишнього Преображенського храму. Прихожани хочуть відродити, зруйновану в 1982 році старовинну церкву і

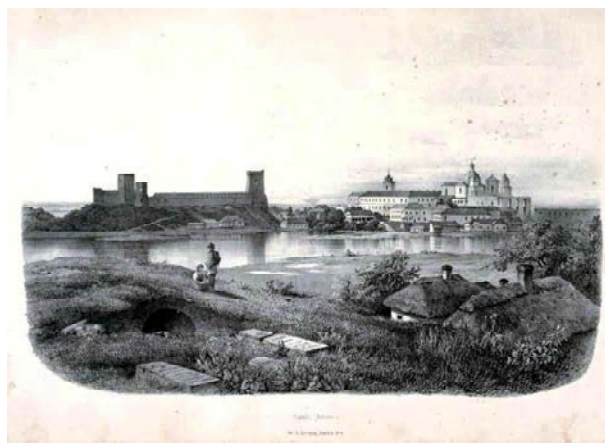
Меморіал.

Пантеон-3.

Пантеон-4.

*Пречистинське кладовище
(гравюра Ганни Потоцької 1819 р.).*

*Православне кладовище на передмісті
Черчиці (фото 1960-х років)*

зберегти від наруги цвинтар.

Не будіть мервих... екскаваторами

Гортаючи в обласному державному архіві доповідну записку комунальників голові Луцького міськвиконкому Кононенку, датовану березнем 1941 року, дізнаюся про ситуацію на тогочасних кладовищах міста. З десяти зареєстрованих, їх діяло вісім. Одне із тих закритих кладовищ, що на нинішній вулиці Дубенській, заслуговує особливої уваги. В планах воно значиться як холерне. Займало лише площу 0,15 гектара. Захоронення 1894 року. Розташоване узбіч залізниці на Львів. Чи не потребує цей забутий некрополь уваги санітарних та інших служб? Так само, як і зруйноване двадцять років тому Яровицьке кладовище на вулиці Івана Франка. Доводилось чути, що на ньому хоронили й померлих від чуми. Напевно не варто ворушити там землю, бо чи не відгукнеться наша зухвалість страшним лихом?!

На жаль, знищували кладовища у повосенний час з особливим цинізмом. На вулиці Шевченка на місті єврейського збудували спортшколу, вигорнувши перед цим людські кістки на дорогу. Так само сталося і з новим єврейським кладовищем на проспекті Волі. На місті меморіального військового кладовища Першої світової війни, де поруч похоронені воїни обох воюючих армій, збудували середню школу №5. Невже в місті не знайшлося тоді гектара землі, щоб зберегти це кладовище. Чого вартує лише епітафія на його мавзолеї: "У цих могилах поховано дух відважних, гідних подиву, що радо віддали життя у Великій війні за батьківщину і імператора. Тут в пошані, разом, спочивають колишні вороги. Будьте вічно благословенні душі". А ми по тих душах екскаватором! Чим не «герої»? Стерто з лиця землі і католицьке кладовище на проспекті Перемоги. Прекрасні надгробки, ажурна каплиця, мурована огорожа не вберегли його. Правда, і нині тут місце скорботи. У 1977 році на цьому місці звели Меморіал Слави. А зберегли б старий, що був неподалік, могли б об'єднати меморіали обох воєн в одному комплексі.

Не стало в середині 70-х років минулого століття і старого православного кладовища на нинішньому проспекті Волі. Частинку могил з нього перенесли на нове кладовище поблизу села Гаразджа, а більшість - зрівняли з землею. Серед них і останній пристанок генерала Української Народної Республіки Олексія Алмазова, двох літунів армії УНР та багато інших. Зараз на цьому місці облаштували сквер, хоча існував проект спорудження на кістках наших предків будинку обласної ради. Зрештою подібні плани все ж вдалось здійснити: на місці кладовища приміського села Дворець, облаштували Київський майдан з фонтаном і тією ж таки адмінспорудою. Так ось, із десяти облікованих в Луцьку в 1941 році кладовищ, нині залишилось лише два - на вулиці Володимирській і Черчинське, які не діють. Решта зруйновані.

Хіба не насторожує той факт, що сьогодні у Луцьку з населенням 220 тисяч чоловік залишається відкритим лише кладовище в Гаразджі. З 1975 року там з'явилося понад тридцять тисяч поховань, хоч людей за цей час в місті померло значно більше. Кілька тисяч нових поховань за цей час прийняли вже закриті кладовища на вулицях Потебні, Рівненській, Володимирській, на колишньому передмісті Черчиці. Багато лучан хоронять рідних у селах, звідкіля колись приїхали в місто.

Щодня Неминуча забирає життя більше десяти лучан. Печально звучать церковні дзвони по померлих, рідні, друзі, колеги прощаючись з дорогими їм людьми, кажуть над покійними проникливі слова. Тож давайте не забувати про могили і рідних вам, і зовсім незнайомих людей. Мертві себе не захистять, вони вірять у нашу мудрість.

** Первісний варіант цієї статті був надрукований у газеті «Голос України» 26 березня 2005 року.*

Валентина НАДОЛЬСЬКА (Луцьк)

МЕМОРІАЛІЗАЦІЯ МІСЦЬ МАСОВИХ ПОХОВАНЬ ЄВРЕЇВ ВОЛИНИ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Етнічна структура населення Волині впродовж довготривалого історичного періоду (XII – перша половина XX ст.) характеризувалася присутністю в переважаючому масиві автохтонного населення чисельних іноетнічних компонентів. Залучені до багатьох процесів соціально-економічного, політичного і культурного життя, етнічні меншини у ряді випадків навіть визначали їх. Серед національностей, які мешкали у краї, своєю чисельністю, характерним типом розселення, стійкістю етнічної самосвідомості вирізнялися євреї. Станом на червень 1937 р. польська статистика зафіксувала у Волинському воєводстві

205 615 євреїв (9,9%) [12, с. 1]. За чисельністю це була друга (після поляків) етнічна меншина Волині. Значна частина євреїв традиційно жила великими громадами. Більшість євреїв проживала в містах, посідаючи за чисельністю перше місце у всіх повітових центрах, за винятком Здолбунова, а також у всіх містечках, за винятком Берестечка. Сільське землеробське населення серед євреїв було нетиповим явищем.

З початком гітлерівської агресії проти Радянського Союзу євреї зазнали варварського масового знищення. На західноукраїнських землях, захоплених уже в перші дні раптового вторгнення, в окупації залишилася більшість місцевого єврейського населення. За наявними офіційними даними звідси евакуювалося тільки 115 тис. осіб [8, с. 15]. Навіть, якщо припустити, що більшість серед них становили євреї, то й тоді їх було менше 10% всіх мешканців єврейської національності Західної України.

Нацисти та їхні підсобники піддали євреїв, що залишилися на окупованій території, практично тотальному знищенню. Встановити точну кількість загиблих після “остаточного розв’язання єврейського питання” вкрай складно. За підрахунками дослідника М. Куповецького йтися може про 1,4 млн. осіб [3, с. 166]. Тільки внаслідок Голокосту загинуло близько 58% єврейського населення України. На євреїв припадає більше як 38% втрат серед цивільного населення республіки в роки Другої світової війни. Більше половини єврейського населення, тобто більше 100 тис. чол., було страчено нацистами й на Волині [10]. Тільки в урочищі Причищизна на околиці Луцька окупантами було розстріляно 25 658 євреїв.

У роки війни вижило дуже мало євреїв Волині. Фактично було ліквідовано громаду краю, яка мала столітні традиції життєдіяльності у регіоні. На території області залишилися лише місця масового знищення євреїв. Однак у зв’язку з виїздом рідних та близьких загиблих, байдужістю місцевої влади та населення, вони тривалий час були позбавлені уваги та догляду, тому руйнувалися і зникали. На окремих похованнях навіть велися господарські роботи, будувалися окремі об’єкти.

Лише в другій половині 1980-х рр. в умовах перебудови на місцях масового знищення євреїв почали встановлювати пам’ятники. Цей процес в області активізувався після приїзду на Волинь у вересні 1989 р. делегації Федерації волинських євреїв. Її представники поставили перед собою мету ознайомитися зі станом братських могил. Президент Федерації, уродженець Луцька Яков Елбірт звернувся до земляків у США й Ізраїлі за інформацією про їхнє розташування. Делегація уродженців Луцька з Ізраїлю та США на чолі з Я. Елбіртом відвідала своє рідне місто і клопотала перед місцевою владою про упорядкування братських могил та встановлення на них пам’ятників з відповідними написами українською мовою, їдиш або івриті, які чітко вказують на те, що загиблі в Катастрофі були євреями. Місцева влада з розумінням поставилася до цього прохання й обіцяла незабаром виконати його. Завідувач відділу охорони пам’яток В. А. наконечний надав список 39 місць масового поховання євреїв Волинської і Рівненської областей. Старожил Луцька І. Х. Фінкельштейн збирав відомості про братські могили в Державному архіві Волинської області та здійснював контроль за встановленням пам’ятників [2].

8 травня 1990 р. в районі цукрового заводу біля села Полонка, в урочищі Причищизна відбулося відкриття меморіального комплексу. На триметровому насипному пагорбі встановлено пам’ятник. На плитах із лабрадориту, базальту та габро вибиті тексти українською мовою, їдиш та на івриті: «Жертвам фашистського геноциду від лучан», «На цьому місці в серпні 1942 року німецько-фашистськими загарбниками розстріляно 25658 громадян єврейської національності – жителів Луцька та околиць. Вічна Вам пам’ять». У церемонії взяла участь група євреїв, колишніх мешканців Луцька із США, Ізраїлю та Німеччини на чолі з президентом Всесвітньої федерації волинських євреїв Я. Елбіртом. Уперше за довгі роки була організована єврейська релігійна панахида [5, с. 35].

Робота зі встановлення пам’ятників активізувалася з утворенням у 1989 р. обласного товариства єврейської культури. Завдяки зусиллям ентузіастів та громад волинських євреїв із Ізраїлю та США розпочалося встановлення на місцях масового знищення євреїв пам’ятників з довговічних матеріалів – граніту, мармуру, лабрадориту та базальту, упорядкування територій.

У 1986–1991 рр. були встановлені або відремонтовані пам’ятники в 32 місцях масових поховань євреїв, у т. ч. у Володимирі-Волинському, Камені-Каширському, Ковелі, Колках, Локачах, Любомлі, Любешові, Мельниці, Маневичах, низці сіл області. Всі ці пам’ятники встановлювалися органами радянської влади за рахунок місцевих бюджетів, без залучення коштів спонсорів [6, с. 17].

Після проголошення незалежності України, розгортання в країні процесів демократизації, до рідних місць почали приїжджати групи волинських євреїв з Ізраїлю, США й інших країн. На зібрані земляцтвами гроші продовжували встановлюватися пам’ятники на братських могилах. До 1998 р. у Західній Волині їх було встановлено близько 70, а на всій території краю – приблизно 100 [2].

У суверенній Україні з подій Голокосту, як і з багатьох інших явищ нашої національної історії, було

знято заборону. Держава не чинила перепон відродженню пам'яті про геноцид євреїв, які в радянському образі війни принципово не вирізнялися із загальної маси жертв нацизму, але сама практично не брала у цьому участі. Поява пам'ятників жертвам Голокосту, вихід друком спеціальних публікацій, проведення літніх шкіл та семінарів з єврейської історії України були результатом громадських, а не державних ініціатив. Історія Голокосту не була інтегрована до загальнонаціонального наративу війни. Державної позиції зі збереження пам'яті про Голокост в Україні шляхом встановлення пам'ятних знаків на місцях масових розстрілів українських євреїв, по суті, немає.

Тому наприкінці 2011 р. в Україні розпочалася реалізація проекту «Захист та меморіалізація місць масових поховань євреїв України періоду Другої світової війни», спрямованого на пошук і меморіалізацію місць масового вбивства євреїв у часи Другої світової війни на території Східної Європи. Відносна «відомість» місць масового знищення на території Польщі та Західної Європи (концтабори, табори смерті, гетто) контрастувала з певним ігноруванням факту, що трохи менше третини усіх жертв Голокосту загинули від прямої дії нацистів та їхніх помічників та були розстріляні поблизу місць свого багатосотлітнього проживання на «східних територіях». Розстріляні масово; подекуди закопані, подекуди лишені, подекуди спалені через кілька років після убивства під час замітання слідів (т. зв. Операція 1005) [1, с. 23].

Документів, в яких були б позначені місця таких убивств та кількість жертв, майже не збереглося, а знайти та означити могили одразу після війни, за поодинокими винятками, не намагалися. У багатьох випадках інформація про такі «акції» відома сьогодні із джерел Надзвичайної державної комісії з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників (скорочена назва), котра діяла після війни на територіях, звільнених від нацистів радянською владою. Однак матеріали цієї комісії були цензуровані, а схеми та креслення могил є в невеликій частині матеріалів. Навіть наявні дані переважно не були використані для захисту могил убитих чи встановлення пам'ятників. У радянський час з'являлися «типові» стели «мирним радянським громадянам», без згадки про національність чи особливості скоєного тут злочину. Комуністичний режим не виокремлював євреїв із загального числа жертв війни. Місця поховань, за певними винятками, не охороняли і не зберігали. А в ще більшій кількості місць масового знищення єврейського населення України взагалі не було жодних пам'ятних табличок чи якоїсь згадки. В таких умовах тоталітарна влада фактично руйнувала колективну пам'ять євреїв України про трагедію Голокосту, переводила її у приховане, буквально підпільне існування. Результатом такої (без)діяльності стало те, що могили було забуто, подекуди зорано під посіви, використано як джерело будівельних матеріалів (піску для будівництва доріг, наприклад), забудовано будинками, стадіонами, парками тощо.

Минуло понад сімдесят років після трагедії. І потрібні величезні зусилля (наукові й польові) та спеціальне обладнання для виявлення точних місць поховань. Необхідність докласти зусиль для захисту та меморіалізації цих місць стала очевидною після ініціативи о. Патріка Дебуа, католицького священника, котрий присвятив майже десять років свого життя пошуку таких місць, встановленню кордонів поховань та збору усієї можливої інформації про події убивства шляхом архівної роботи, польових експертиз та опитування нечисленних ще живих свідків подій. Його діяльність було поширено й на терени сьогоднішніх України, Білорусі та Росії. Завдяки дослідженням о. Дебуа та підготовленій ним виставці «Голокост від куль: масові розстріли євреїв в Україні 1941–1944 рр.» західна спільнота дізналася про поганий стан і незахищеність цих місць. Почин знайти та захистити такі місця підтримали морально і фінансово уряд та Міністерство закордонних справ Німеччини. Проект розпочався з ініціативи щодо захисту та меморіалізації місць масових поховань, котра походила від урядових організацій Німеччини. Для початкової фази було обрано п'ять місць на заході України, які мали стати «пілотними» у втіленні проекту. Це невеликі та середні населені пункти – Бахів, Прохід, Кисилин (Волинська область), Острожець (Рівненська область) та Рава-Руська (Львівська область). Місця було вибрано за результатами досліджень о. Патріка Дебуа та нагальністю стану самих поховань. Заплановано збір архівної інформації та спогадів свідків, визначення конкретних місць поховань шляхом комбінування історичної інформації та спеціального сканування місцевості, захист периметра цих місць та встановлення відповідних, історично вивірених пам'ятних знаків на місцях поховань убитих. Також було намічено видання невеликого накладу інформаційних брошур по кожному з місць з усією наявною історичною інформацією про життя та загибель єврейської громади цього та сусідніх містечок [1, с. 25].

За підтримки Міністерства закордонних справ Німеччини партнерами проекту стали Берлінський офіс Американського єврейського комітету, Центральна рада євреїв Німеччини, Комітет зі збереження єврейських кладовищ в Європі, Конференція Європейських рабинів, Німецька державна комісія з воєнних поховань, Український єврейський комітет. Потужну дослідницьку та інформаційну підтримку в проекті

надавала французька дослідницька організація Yahad-In Unum («Разом»). Дослідницький та освітній компонент проекту належав Українському центру вивчення історії Голокосту.

До проекту було вирішено додати комплексну освітню складову, щоб повідомити про місця масового убивства євреїв, про місця пам'яті. Вона полягала у виданні та поширенні освітніх публікацій. У рамках освітніх дій було видано три книжки: навчальний посібник «Уроки минулого» (автор А. Подольський), словник-довідник «Голокост в Україні (1941–1944)» (упорядники О. Гісем, О. Мартинюк) та посібник для вчителя «Історія Голокосту: освіта та пам'ять» [1, с. 26].

Проект «Захист та меморіалізація місць масових поховань євреїв України в роки Другої світової війни» є недержавною ініціативою і має велике значення у формуванні культури пам'яті про Голокост як про частину української національної історії. Одним з ключових елементів цього проекту, як уже зазначалося, стали місця пам'яті, вшанування пам'яті жертв та освіта на місцях пам'яті. Важливо було не лише поставити нові пам'ятні знаки, але й змінити вигляд і змістове оформлення вже існуючих. Меморіал – це пам'ятник, який вчить, несе в собі глибокий виховний зміст, спонукає до історичного дослідження, пошуку істини.

Окрім будівельних робіт зі створення меморіалів на місцях трагедії відбувались й освітні заходи. Активними учасниками проекту стали вчителі та учні «пілотних місць», які підняли потужний пласт інформації в місцевих архівах, провели чимало інтерв'ю з місцевими жителями, пройшли по місцях подій, створили карти, буклети, музейні експозиції. Як підсумок проектної діяльності – побачили світ короткий історико-краєзнавчий нарис «Історична доля єврейської громади Локач» та карта-путівник села Кисилин [11].

Завершальним етапом проекту стало впорядкування місць трагедії та відкриття меморіалів, які вражають уяву не помпезністю, а стриманістю суворих скромних форм. 29 червня 2015 р. в полі поблизу Кисилина Локачинського району було відкрито Меморіал жертвам Голокосту. Автором пам'ятника став київський архітектор Антон Олійник. На граніті трьома мовами (українською, англійською та на івриті) викарбовано слова: «У 1941–1944 роках єврейське життя у Кисилині та навколишніх містечках та селах було знищено німецькими окупантами та підлеглими їм місцевими службами. На цьому місці було вбито щонайменше 500 євреїв. Нехай душі їхні будуть зав'язані у вузол вічного життя» [11].

Меморіал пам'яті жертв Голокосту цього ж дня було відкрито біля с. Прохід на Ратнівщині, де захоронено близько 2,5 тис. євреїв. Загальна площа ям тут склала двадцять вісім сотих. Межі кожної могили було окреслено залізобетонними конструкціями. Встановлено пам'ятний знак, на якому вказані відомості про місцеві єврейські громади, які мешкали тут перед Другою світовою війною, членів яких поховано в братських могилах. Проведено благоустрій території [7].

Меморіал з пам'ятними цитами та табличками 30 червня було відкрито на місці масового знищення євреїв у Бахові. Одна із них такого змісту: «У 1941–1944 рр.» єврейське життя у Ковелі та навколишніх містечках було знищене німецькими окупантами та підлеглими їм місцевими службами. На цьому місці було вбито понад 8 тисяч євреїв. Нехай душі їхні будуть зав'язані у вузол вічного життя» [2].

Реалізація проекту «Захист та меморіалізація місць масових поховань євреїв України в роки Другої світової війни» допомогла не лише віднайти в області та вшанувати місця масових поховань євреїв, але й справила значний вплив на суспільну свідомість мешканців.

Відкриття ще одного пам'ятника жертвам Голокосту у Володимирі-Волинському (відбулося 29 квітня 2014 р.) ініціював голова єврейської громади міста, автор книги «Володимир єврейський. Історія і трагедія єврейської громади м. Володимира-Волинського» В. Музиченко. Розташований він на місці єврейського гетто, яке тут в роки Другої світової війни сформували нацисти. Над його створенням працювали луцький скульптор І. Дацюк та володимир-волинський архітектор Р. Мазурок. Кошти на виготовлення пам'ятника надійшли від благодійників [4].

Таким чином, меморіалізація пам'яті жертв Голокосту на Волині активізувалася з кінця 1980-х рр. В останні десятиріччя цей процес набув значних кількісних масштабів та нового змісту. Однак основними його учасниками продовжують виступають не державні, а громадські інституції, що негативно позначається на формуванні в Україні колективної історичної пам'яті.

1. *Історія Голокосту: освіта та пам'ять. Посібник для вчителя.* – К.: Український центр вивчення історії Голокосту, 2012.

2. Ковель: відкрили меморіал Голокосту [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ar.volyn.ua/20150701-kovel-vidkryly-memorial-holokostu/>

3. Коган Л. Всесвітня спілка волинських євреїв [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.istvolyn.info/index.php?option=com_content&view=article&id=1666:—&catid=18&Itemid=17
4. Куповецький М. Особливості етнодемографічного розвитку єврейського населення України в другій половині ХХ століття / М. Куповецький // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 5-6.
5. На Волині відкрили пам'ятник жертвам Голокосту [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.volynnews.com/news/society/na-volyni-vidkryly-pamiatnyk-zhertvam-holokostu/>
6. Наконечный В. А. На еврейской волне : Статьи. / В. А. Наконечный. – Луцк : Надстырь, 2006.
7. Наконечный В. Холокост на Волини: жертвы и память / В. Наконечный. – Луцк, 2003.
8. Пам'ять жертв Голокосту увіковічили в меморіалі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ratadmin.gov.ua/press-tsentr/item/3134-pamyat-zhertv-golokostu-uvikovichnyly-v-memoriali>
9. Перковський А. Л. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. / А. Л. Перковський, С. І. Пирожков // УІЖ. – 1990. – № 2.
10. Репортер. – 1991. – 25 січня.
11. Романюк І. Тут було вбито єврейське життя [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.jewishheritage.org.ua/ua/3919/tut-bulo-vbyto-evrejske-zhyttja%E2%80%A6.html>
12. Wolyn. – czerwiec 1937.

Ігор ПАСЮК (Луцьк)

АФГАНІСТАН. ВОЛИНСЬКИЙ РАХУНОК

Десять років збройного протистояння в Афганістані стали чи не найтривалішою війною двадцятого століття. Тоталітарний комуністичний режим вважав цю південну країну територією власних інтересів. Рішення введення радянських військ було прийнято у грудні 1979 року на підмосковній дачі Брежнєва. Його ініціювали Брежнєв, Суслов, Андропов, Устинов, Громико, яким на той час виповнилось відповідно 73, 77, 65, 71 і 70 років. А ухвалено неповним складом політбюро КПРС, а це – крім усього іншого, ще й порушення процедурних норм, не говорячи вже про мораль. Хоча усі вони вже були людьми похилого віку, у народі їх глумливо називали «кремлівськими старцями», безсердечно, без жодних докорів сумління й щонайменших вагань відправили на чужу нам війну молодих солдатів і офіцерів, серед яких були тисячі українців.

В Політбюро ЦК КПРС була утворена так звана «афганська трійка», до складу якої увійшли Андропов, Громико й Устинов. «Трійка» в умовах надсекретності наказала міністру оборони Устинову, начальнику Генерального штабу Огаркову, командувачу військами Варшавського договору Куликову, начальнику відділу кадрів Шкадову, начальнику політуправління армії Єпішеву, начальникові Головного управління оперативних операцій Варенникову та першому заступнику начальника Генштабу Ахромєєву підготувати план військової операції. Маршали розробили операцію «Ш», яку мали провести радянські війська без залучення військ центральноєвропейських держав.

10 грудня 1979 року міністр оборони СРСР Устинов дав усне розпорядження Генштабу розпочати підготовку до десантування елітної 103-ї Вітебської дивізії, п'яти дивізій військово-транспортної авіації, а також підвищити боєготовність двох (5-ї і 108-ї) мотострілецьких дивізій у Туркестанському військовому окрузі. Крім того, в ТуркВО і Середньоазіатському округах було мобілізовано до армії 50 тисяч новобранців. Народне господарство передало збройним силам понад 8 тисяч автомобілів. Війська і техніка підтягнулися до кордону.

Рішення про введення радянських військ до Афганістану було ухвалене 12 грудня 1979 року на засіданні Політбюро ЦК КПРС і оформлено секретною ухвалою ЦК КПРС. Офіційною метою введення було запобігання загрозі іноземного військового втручання. Як формальна підстава Політбюро ЦК КПРС використовувало неодноразові прохання тодішнього керівництва Афганістану [2, с. 22-23]. Військове угруповання, яке офіційна радянська пропаганда називала виключно Обмежений контингент радянських військ, опинилося безпосередньо втягнутим у громадянську війну, що розгоралася в Афганістані, і став її активним учасником.

У конфлікті брали участь збройні сили уряду Демократичної Республіки Афганістан (ДРА) з одного боку і озброєна опозиція (моджахеди, або душмани) – з іншою. Боротьба велася за повний політичний контроль над територією Афганістану. Душманам в ході конфлікту підтримку подавали військові фахівці США, ряду європейських країн – членів НАТО, а також пакистанські спецслужби.

Саме тоді, наприкінці 1979 року українські батьки проводжали на строкову службу в Афганістан своїх синів. І протягом ще дев'яти років українські родини здригалися від страшного слова «Афган». Бо

то в одну, то в іншу домівку привозили їхніх дітей у цинковій труні. Страшні то були часи. Бо ті, хто залишилися живими після афганської війни, поверталися додому з понівеченими душами. Їм, вісімнадцяти-, двадцятилітнім не було зрозуміло за що, за кого проливають свою кров і гинуть їхні побратими на чужій, зрошеній кров'ю, землі. Офіційна статистика свідчить, що за три роки афганської війни загинуло і безвісти зникло 15031 солдатів зі 620000 громадян колишнього Радянського Союзу, які брали участь у цих військових діях. Поранення та контузії отримали понад 53 тисячі осіб, це майже кожен четвертий солдат (а воювали в Афганістані понад 160 тисяч) був родом з України. І серед загиблих кожна четверта людина – з нашої держави. Не повернулися в Україну 3360 воїнів, рани отримали понад 8000 співвітчизників. Ті, що повернулися, привезли зі собою страшні спогади війни, які живуть з ними і донині.

25 грудня 1979 року почалося введення радянських військ в ДРА по трьох напрямках: Кушка – Шинданд – Кандагар, Термез – Кундуз – Кабул, Хорог – Файзабад. Десант висаджувався на аеродромах Кабул, Баграм, Кандагар.

До складу радянського контингенту входили: управління 40 ї армії з частинами забезпечення і обслуговування, чотири дивізії, п'ять окремих бригад, чотири окремі полки, чотири полки бойової авіації, три вертолітні полки, одна трубопровідна бригада, одна бригада матеріального забезпечення і деякі інші частини і установи. Афганська війна тривала від 25 грудня 1979 до 15 лютого 1989 року, тобто 2238 днів.

Перебування радянських військ в Афганістані можна поділити умовно на 4 етапи:

1-й етап: грудень 1979 р. – лютий 1980 р. Введення радянських військ в Афганістан, розміщення їх по гарнізонах, організація охорони пунктів дислокації й інших об'єктів.

2-й етап: березень 1980 р. – квітень 1985 р. Активні бойові дії, у тому числі широкомасштабні, разом з афганськими з'єднаннями й частинами. Робота з реорганізації і зміцнення збройних сил ДРА.

3-й етап: травень 1985 р. – грудень 1986 р. Перехід від активних бойових дій до підтримки афганських військ радянською авіацією, артилерією й саперними підрозділами. Застосування мотострілкових, повітряно-десантних і танкових частин, головним чином для підвищення морально-бойової стійкості афганських колег. Використання підрозділів спецпризначення у боротьбі за припинення доставки зброї й боєприпасів з-за кордону. Надання допомоги в розвитку збройних сил ДРА. Виведення 6 полків на Батьківщину.

4-й етап: січень 1987 р. – лютий 1989 р. Активна участь у проведенні політики національного примирення. Продовження підтримки бойової діяльності афганської армії. Підготовка до повернення на Батьківщину й здійснення повного виведення радянських військ.

14 квітня 1988 року за посередництва ООН в Швейцарії міністрами закордонних справ Афганістану і Пакистану підписані Женевські угоди про політичне врегулювання ситуації в ДРА. Радянський Союз зобов'язався вивести свій контингент в 9 місячний термін, починаючи з 15 травня; США і Пакистан, зі свого боку, повинні були припинити підтримувати моджахедів.

28 липня 1986 року Горбачов у промові під час перебування у Владивостоці оголосив про рішення радянського керівництва: починаючи з 15 жовтня і до кінця 1986 року з Афганістану вивести 6 полків — один танковий, два мотострілецьких і три зенітних з їх штатною технікою і озброєнням. Повертатися ці частини мали в райони їх постійної дислокації в СРСР. Нове радянське керівництво на чолі з М. Горбачовим визнало помилковим рішення попередників, і з кінця 1986 р. пішло на поетапне виведення військ. 15 лютого 1989 р. останній радянський вояк залишив афганську землю [3, с. 283].

Відповідно до угод виведення радянських військ з території Афганістану почалося 15 травня 1988 року. 15 лютого 1989 року з Афганістану повністю виведені радянські війська. Виведенням військ 40 ої армії керував останній командувач контингентом генерал лейтенант Громов.

В Афганістані загинуло в якості радянських військовослужбовців 2572 українців (17,09% всіх втрат). Із 620 тис. радянських військовослужбовців, що пройшли через Афганістан, 160 тис. (24,19% загального числа) складали громадяни України, причому за післявоєнний час (1989 - 2003рр.) від хвороб та від наслідків бойових поранень померло в два рази більше українських ветеранів Афганістану, ніж у роки афганської війни (1979 - 1989рр.) [4]. Зі 160 тис. українців – 2300 волинян, 70 з яких загинули. Крім вище приведеної статистики в Афганістані, загалом, попало в полон 417 військових, з яких в СРСР повернулися 130. Нажаль, немає даних про те, чи були у полоні волиняни. Щорічна середньостатистична чисельність військ становила 80-104 тисячі військовослужбовців і 5-7 тисяч цивільного персоналу [1, с. 8-9].

Всі волиняни, які загинули, отримали нагороди, окрім тих, які померли від хвороб. Найпоширенішою нагородою є орден Червоної зірки, яким нагороджено 58 загиблих, найвищим військовим орденом СРСР – орденом Червоного прапора – 6, медаллю «За відвагу» – 2, медаллю «За бойові заслуги» – 5, орденом «За службу Батьківщині» III ступеня – 1, орденом «Знак Пошани» – 1, медаллю «10 років Саурської

революції» – 1, медаллю «Воїну-інтернаціоналісту від вдячного афганського народу» нагороджено 29 чол. Отож, загалом загиблих волинян відзначили 103-ма нагородами. Найвищою нагородою з приведених є орден Червоного прапора. Після нього у порядку спадання старшинства йде орден Червоної зірки, далі – орден «За службу Батьківщині» III ступеня, орден «Знак Пошани», медаль «За відвагу», медаль «За бойові заслуги».

Хотілося б зупинитись більш детально на тих людях, які отримали найвищі з переліку нагороди, а саме орден Червоного Прапора:

Бобрик Микола Васильович. Народився 13 травня 1953 р. в м. Ковелі. 1970 року закінчив Турійську середню школу і вступив до Хмельницького вищого командного училища. 3 грудня 1986 р. – в Афганістані. Підполковник. Військовий радник командира артилерійського полку афганської армії пп (польова пошта) 44703. Загинув 30 травня 1988 р. Нагороджений орденами Червоної зірки, «Знак Пошани», п'ятьма медалями, орденом Червоного Прапора (посмертно). Похований у смт Турійськ. Про загибель підполковника повідомила навіть одна з газет СРСР – «Известия». Під час руху колони, в якій був Бобрик, почався її обстріл. Він був поранений двома осколками в ногу. Попав в полон, де й був убитий [1, с. 16].

Верескунов Анатолій Гнатович. Народився 5 липня 1942 р. в м. Аксай Ростовської області. У Збройних Силах СРСР – з 29 серпня 1959 р. Закінчив Єйське вище військово-авіаційне училище та Військово-політичну академію імені Леніна. З 1970 року продовжував службу в м. Луцьку. 3 січня 1984 року – в Афганістані. Полковник пп 21998. Був пілотом. Загинув у літаку, збитому ворожою ракетою 18 січня 1984 року. Нагороджений орденами Червоного Прапора, «За службу Батьківщині» III ступеня, вісьмома медалями. Похований у м. Луцьку [1, с. 20].

Глушков Анатолій Дмитрович. Народився 4 грудня 1955 року в м. Костопіль Рівненської області. Пізніше проживав у Ковелі, де й закінчив СШ №4. У Збройних Силах СРСР із 1 серпня 1973 року. Закінчив Хмельницьке вище командне училище. У Афганістані – з грудня 1983 р. Капітан, командир артилерійської батареї пп 71183. 15 вересня 1984 року був смертельно поранений у бою. Нагороджений орденами Червоного Прапора і Червоної Зірки, медаллю «Воїну-інтернаціоналісту від вдячного афганського народу» (посмертно). Похований у м. Ковель. Його батарею направили у травні 1984 р. на опорний пункт Тальхак, який вважався найнебезпечнішим. Був поранений на командному пункті батареї, де і загинув, не здаючись до останнього [1, с. 23].

Матвієнко Олександр Юрійович. Народився 9 січня 1966 р. в Луцьку. Навчався у СШ №18, закінчив вечірню школу. Працював на Луцькому заводі комунального обладнання. Призваний на службу в армію 17 травня 1983 року. Потому – Республіка Афганістан. Молодший сержант, командир відділення пп 44633. ГРУ. Загинув у нерівному бою 6 липня 1986 р. Нагороджений орденом Червоного Прапора, двома медалями. Похований у рідному місті. Він у складі групи з 20 спецназівців (двох об'єднаних груп) пішов шукати розгромлені бензовози і вцілілих солдат в 40 км від Кабула. На привалі вночі по них вдарили з 5 кулеметів ДШК. Їхні базальтові укріплення не витримували. А знизу на вершину наближались 200 «духів». Старшина Чайка вирішив запропонувати духам переговори. Взяв із собою Матвієнка. Коли наблизились до «духів», то вони відкрили вогонь і Матвієнко зразу загинув. Групу потім забрали вертольоти, відігнавши ворога [1, с. 60].

Прокопчук Микола Іванович. Народився 15 липня 1953 року в с. Орищі Іваничівського району. По закінченні восьми класів вступив до Володимир-Волинського технікуму механізації і меліорації сільського господарства. Призваний в армію в 1973 році. Після демобілізації став курсантом Бакинського вищого загальновійськового училища. В Афгані – з 1982 року. Капітан розвідки, командир підрозділу. Загинув у бою 8 січня 1984 року. Нагороджений орденами Червоного Прапора, Червоної Зірки (посмертно), кількома медалями. Похований у м. Баку (Азербайджан). Він отримав завдання знищити банду, яка засіла на одній із висот і обстрілювала навколишню місцевість. Після завершення операції поверталися гірськими стежками, були близько до своїх, як раптом сліпа ворожа куля влучила в голову капітану. Він був ще живий, через пару днів навіть прийшов у свідомість, сказав «Завдання виконав!» і помер [1, с. 94].

Баденчук Володимир Володимирович. Народився 5 березня 1968 року в с. Велике на Рівненщині. 1985 року закінчив у Луцьку СШ №16, згодом – ПТУ на Ворошиловградщині. Призваний в армію 11 квітня 1986 року. В Афганістані – з січня 1987 року. Сержант розвідник, заступник командира розвідвзводу, пп 82869. 20 лютого 1988 року був важко поранений у бою. Помер від ран. Нагороджений орденом Червоного Прапора (посмертно), медаллю «Воїну-інтернаціоналісту від вдячного афганського народу». Похований у селі Полонка Луцького району [1, с. 11].

Серед учасників тієї війни, які вижили, є і волинянин – командир підрозділу «Альфа» генерал-майор

Карпукін Віктор Федорович. Народився 27 жовтня 1947 року в м. Луцьку. В Радянській Армії з 1966 року. У 1969 р. закінчив Вище танкове училище в Ташкенті. До 1974 року служив Прикордонних військах. З 1974 року навчав перший особовий склад щойно створеного спецпідрозділу КДБ (Група «А»). З вересня 1979 року – на службі в Група «А» («Альфа») 7-го Управління КДБ СРСР. Після закінчення Вищої школи КДБ СРСР, з 1984 року – заступник начальника Групи «А». У 1988-1991 рр. В.Ф. Карпукін очолював Групу «А» («Альфа»). Нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора, Дружби народів, «За особисту мужність» Республіки Білорусь, медалями. Герой Радянського Союзу (нині покійний) [5, с. 10].

Ось деякі з героїв тієї війни були, які були родом з Волині. Звісно ж, їхній героїзм не втішив батьків, сім'ї, але, все ж таки, вони показали себе достойно на війні. Можна довго сперечатись про сенс війни в Афганістані, але є безумовним факт мужності наших земляків.

1. *Афганістан. Волинський рахунок / Упорядники: С.І. Бортніков, Г.Г. Павлович / – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2008. – 152 с.*

2. *Внешняя политика и международные связи Демократической Республики Афганистан. - Кабул: Госиздат, 1984. - 53 с.*

3. *Всесвітня історія: Навчальний посібник / Б.М. Гончар, М. Ю. Козицький, В. М. Мордвінцев, А. Г. Слюсаренко, . - К.: Знання, 2002. - 565 с.*

4. *Лавер О.Г. Війни та народонаселення країн світу в ХХ столітті. Статистичне дослідження. - Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2002. - 304с.*

5. *Пасюк І.М., Яровенко С.П. Золоті зірки Волині / І.М. Пасюк, С.П. Яровенко. – Луцьк : Волинські старожитності, 2014. – 252 с.*

6. *Фонди Волинської обласної організації Української Спілки ветеранів Афганістану.*

Олександр ДЕМ'ЯНЮК (Луцьк)

КРОКИ ГРОМАДСЬКОСТІ ВОЛИНІ ПО УВІЧНЕННЮ ПАМ'ЯТІ ВОЛИНЯН, ЯКІ ЗАГИНУЛИ НА СХОДІ УКРАЇНИ У 2014 РОЦІ

Увічнення пам'яті загиблих за національну ідею, за територіальну цілісність своєї держави, за майбутнє своїх рідних і близьких має важливе суспільно-політичне і соціальне значення для згуртування нації, особливо за обставин, коли фундаментальні засади суверенітету порушує держава, яка довгий час вважалася стратегічним партнером України. 2014 рік став роком переосмислення багатьох національних та інтернаціональних цінностей, роком усвідомлення значною частиною українців автентичності, приналежності до нації зі славним історичним минулим і традиціями. На жаль, це усвідомлення прийшло після значних людських втрат на Сході України, коли загинув справжній цвіт нації, рятуючи східні кордони держави від російської агресії.

Волинська громада з жалем, щоразу, відгукувалася на повідомлення про чергові смерті земляків, які гинули, боронячи територіальну цілісність власної держави. Гімн національної скорботи «Пливе кача...» став символом народного болю, символом єднання знайомих і незнайомих людей в останній земній дорозі полеглих героїв.

Майже сто п'ятдесят разів сумні звістки приходили на Волинь, сто п'ять з яких, сповіщали про загиблих волинян у 2014 році. Після Героїв Майдану, саме за цими хлопцями тужила Волинська земля, проголошуючи прощальне – «Герої не вмирають!»

Поступово волинська громадськість – волонтери, громадські організації, благодійні фонди, пересічні громадяни увічнювали пам'ять бійців-волинян, які загинули в зоні АТО, пам'ятаючи при цьому, що культ могил полеглих воїнів – це одна з найпозитивніших традицій збереження пам'яті про національне героїчне минуле [1, 38].

Увічнення пам'яті полеглих у 2014 р. на Сході України волинян відбувалося й продовжує відбуватися засобом створення алей героїв, стел пам'яті, меморіальних (пам'ятних) дошок. Сьогодні важко однозначно відповісти на запитання: увічнення якого саме героя відбулося першим? Зазначимо лише, що луцька громада стихійно розпочала наклеювати портрети загиблих волинян на фасаді Волинської обласної бібліотеки для юнацтва з боку Театрального майдану. Потім з'явилися лампадки, квіти, вінки.

Згодом це місце в Луцьку перетворилося на місце публічної пам'яті. Саме тут згодом відкрили

Пам'ятну дошку Героїв Небесної сотні та загиблих воїнів АТО. Саме тут 22 травня 2015 р. зібралося чимало лучан аби вшанувати пам'ять загиблих смертю хоробрих на Сході України [2]. Саме тут волинська громадськість дізналася про рішення Луцької міської ради щодо встановлення 22 травня днем пам'яті лучан, полеглих в АТО.

Почали встановлювати меморіальні стели в інших містах Волинської області. Так, 9 квітня 2015 р. на честь загиблих захисників Вітчизни у Нововолинську, на Алеї Героїв, відкрили Меморіальну стелу [3]. На момент встановлення тут розміщені фотографії, короткі біографічні відомості й обставини загибелі шістьох бійців, які полягли на Сході у 2014 р.: капітан А. Задорожній, старшина резерву В. Пушкарук, старший солдат О. Свинчук, рядовий міліції А. Дрьомін, солдати Р. Бірюков, С. Бугайчук, І. Кантор, А. Комаристий, П. Попов.

22 травня 2015 р. в Ковелі відбулося відкриття Стели пам'яті на честь ковельчан – загиблих учасників АТО [4]. Ліворуч від кам'яної стели розміщено фотографії: старших солдатів С. Максимчука, А. Омелянюка, П. Редьковича, О. Тарасюка, солдатів Р. Данилевича, А. Мостики; праворуч фотографії: сержанта О. Ярмолюка, солдата О. Абрамчука, старшого сержанта О. Артемука, капітана О. Шиліка, молодшого сержанта С. Дем'яника, капітана А. Задорожного.

Відкрито Стелу пам'яті героїв, загиблих в АТО у Володимирі-Волинському. Тут розміщено фотографії та короткі відомості про загиблих на Сході України жителів міста та району у 2014–2015 рр. Серед них: підполковник В. Спасьонов, майор В. Хмелецький, старший лейтенант О. Максименко, прапорщик С. Смірнов, молодший сержант В. Крохмаль, старші солдати С. Проць, І. Упоров, солдати М. Бондарук, Р. Голяновський, О. Давидюк, Л. Крепець, В. Лішук, П. Сусваль та ін.

19 лютого 2015 р. на меморіальному комплексі селища Іваничі відбулося урочисте відкриття і освячення Стели пам'яті героя Небесної сотні Сергія Байдовського та вояків, які загинули при виконанні бойових завдань у зоні АТО на Сході України [5]. Тут розміщені фотографії усіх жителів і уродженців району, які полягли на війні: старшини резерву В. Пушкарука, молодшого сержанта В. Якобчука, старшого солдата С. Дармофала, солдатів М. Грицюка, І. Кантора, С. Потапчука.

Нещодавно, на міському цвинтарі в с. Гаразджа відкрито оновлену Алею почесних поховань, де поховані загиблі в зоні АТО у 2014–2015 рр. лучани. Освячення гранітних пам'ятників двадцяти двом загиблим на сході лучанам, які поховані на Алеї почесних поховань у с. Гаразджа відбулось 14 жовтня, у День захисника України [6]. Серед них шістнадцять, що полягли в боях у 2014 р.: старші сержанти С. Климчук, В. Кумецький, С. Шостак, сержант М. Шульга, молодші сержанти В. Іонов, Д. Йовзик, старші солдати О. Войчук, А. Карбан, солдати А. Атаманчук, О. Вишневецький, С. Курука, Р. Лучук, В. Махновець, В. Прокочук, І. Філіпчук, Р. Хамраєв.

Ще однією формою увічнення пам'яті загиблих волинян у зоні АТО стало встановлення меморіальних (пам'ятних) дошок на фасадах будинків, де мешкали герої, на фасадах чи всередині навчальних закладів, де вони навчалися. На дошках розміщувалося зображення бійця, його прізвище, ім'я. по-батькові, дати народження і загибелі. Інколи тут коротко описувалися обставини смерті, нагородження державною нагородою. Наприкінці – християнське «Вічна пам'ять» чи патріотичне «Слава Україні! Героям слава!».

14 жовтня 2014 р. відкрито меморіальну дошку у загальноосвітній середній школі с. Римачі Любомльського району на честь героя-прикордонника Луцького загону молодшого сержанта С. Киричука [7]

Одними з найперших встановили меморіальні дошки своїм землякам нововолинці. 22 грудня на фасаді Нововолинської ЗОШ № 3 встановлено дві меморіальні дошки на честь загиблих Героїв – Володимира Пушкарука та Олександра Свинчука [8], 24 грудня 2014 р. відкрито меморіальну дошку випускнику ЗОШ № 4 м. Нововолинська рядовому міліції А. Дроміну та солдату П. Попову [9].

У січні 2015 р. меморіальні дошки загиблим під час проведення антитерористичної операції на Сході України встановили у Нововолинській ЗОШ № 6 солдатам Р. Бірюкову та С. Бугайчуку [10], Маневицькій ЗОШ № 1 рядовому міліції А. Снітку [11], Цмінівській ЗОШ Маневицького району солдату В. Приходьку [12], школі с. Видерта Камінь-Каширського району солдату Д. Герасимику [13].

Пам'ять загиблих в АТО бійців вшанували в березні 2015 р. у професійно-технічному училищі №11 м. Нововолинська. На честь колишніх учнів закладу Р. Бірюкова та П. Попова, а тепер героїв України, тут урочисто відкрили меморіальні дошки [14].

У травні 2015 р. у загальноосвітній школі І–ІІ ступеня с. Копилля Маневицького встановлено меморіальну дошку на честь солдата В. Засекина [15], у Великояблунківській загальноосвітній школі цього ж району відкрили дошку пам'яті солдатів В. Гринюка та О. Деркача [16], на фасаді Кушнищенської школи на Любомльщині встановили пам'ятну дошку рядовому міліції О. Сацюку [17], на фасаді

Пам'ятна дошка Героїв Небесної сотні та загиблих воїнів АТО (м. Луцьк).

Меморіальна стела на честь загиблих захисників Вітчизни (м. Нововолинськ).

Стела пам'яті (м. Ковель).

Стела пам'яті героїв, загиблих в АТО (м. Володимир-Волинський).

Стела пам'яті героя Небесної сотні та вояків, які загинули у зоні АТО (смт Іваничі).

Алея почесних поховань (с. Гарезджа Луцького району).

Меморіальні дошки В. Пушкаруку та О. Свинчуку (м. Нововолинськ).

Меморіальні дошки Р. Бірюкову та С. Бугайчуку (м. Нововолинськ).

Меморіальна дошка Р. Бірюкову та П. Попову (м. Нововолинськ).

загальноосвітній школі І-ІІІ ст. с. Колона Іваничівського району старшому солдату С. Дармофалу [18].

У червні 2015 р. на фасаді Горохівського коледжу Львівського аграрного університету відкрито меморіальну дошку герою Революції гідності та війни на Сході України, легендарному кулеметнику й розвіднику полку «Азов» молодшому сержанту міліції І. Сливці [19], у загальноосвітній школі с. Тоболи Камінь-Каширського району відкрито меморіальну дошку солдату батальйону «Айдар» М. Корольку [20].

У серпні 2015 р. відкрито меморіальні дошки: на фасаді Любомльської районної гімназії імені Наталії Ужвій старшому солдату С. Кушніру [21], на будівлі загальноосвітньої школи с. Романів Луцького району сержанту О. Василюку [22], у с. Майдан Ковельського району старшому солдатіві П. Редьковичу, на стіні Локачинської школи-гімназії сержантові міліції В. Шолусі [23], на фасаді будинку в Луцьку, де мешкали старший солдат О. Войчук та солдата В. Прокопчука [24].

У вересні 2015 р. меморіальні дошки встановлено: в Оваднівському професійному ліцеї Володимир-Волинського району старшому солдату С. Процю, солдатам В. Лішуку, П. Сусвалю [25], на фасаді Луківської загальноосвітньої школи-ліцею Турійського району старшому солдату А. Посполітаку [26].

У жовтні 2015 р. відкрили меморіальну дошку у ЗОШ № 1 м. Володимира-Волинського старшому лейтенанту О. Максименку [27], у с. Залізниця Любешівського району на честь загиблого в АТО земляка лейтенанта І. Пасевича та Героїв Небесної Сотні відбулося урочисте відкриття меморіальної стели у закладеному «Сквері пам'яті» [28].

Вищі навчальні заклади Волині також встановили меморіальні дошки своїм студентам, які загинули на Сході України. Так, в Луцькому інституті розвитку людини університету «Україна» збережуть пам'ять про випускника вишу лейтенанта М. Ляшука та старого викладача С. Климчука. У Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки встановлено пам'ятну дошку загиблим студентам: першокурсникам інституту фізичної культури і здоров'я А. Снітку й А. Карабану, п'ятикурснику інституту економіки та менеджменту С. Потапчуку [29].

У школах відкриваються куточки пам'яті. Місцева громада таким чином прагне зберегти пам'ять про подвиг своїх героїв, які поклали власне життя на Сході країни захищаючи територіальну цілісність України. Так, у НВК «ЗОШ І-ІІІ ступенів – гімназії селища Голоби» відкрито куточок пам'яті старшого солдата С. Максимчука [30].

Ще однією формою увічнення пам'яті загиблих в зоні АТО волинян стало присвоєння їх імені навчальним закладам, де ті навчалися. Ініціаторами цього почину став Іваничівський район. Тут у квітні 2015 р. присвоєно ім'я старшого солдата С. Дармофала загальноосвітній школі І-ІІІ ступеня с. Колона, ім'я солдата І. Кантора загальноосвітній школі І-ІІ ступеня с. Грибовиця, ім'я солдата С. Потапчука загальноосвітній школі І-ІІ ступеня с. Радовичі, ім'я молодшого сержанта В. Якобчука загальноосвітній школі І-ІІІ ступеня с. Литовеж [31].

У жовтні 2015 р. Маневицькій ЗОШ № 1 присвоєно почесне звання «Маневицька ЗОШ І-ІІІ ст. № 1 ім. Андрія Снітка» (рішення Маневицької районної ради від 8 жовтня 2015 р.) [32].

Вкажемо й на те, що переважна більшість волинян, які загинули у 2014 р. на Сході України були посмертно нагороджені державними нагородами. Орденом Богдана Хмельницького III ст. нагороджено 5 волинян, орденом «За мужність» – 84 бійця, медаллю «Захиснику Вітчизни» – 10 вояків-волинян [33].

Насамкінець зазначимо, що збереження пам'яті волинян, які віддали своє життя за цілісність нашої держави почесна, але й копітка справа, яка не робиться за один день. Справедливо безсмертними вважав давньокитайський філософ Лао-цзи тих, хто помер, але не забутий.

1. Парацій В. Гора Лисоня як місце національного мілітарного звернення / Володимир Парацій // Пам'ятки України: історія та культура. – 2015. – № 3–4 (березень–квітень). – С. 38–45.

2. Трофимчук Т. Коли настане край цим проводам в останню путь? / Тамара Трофимчук // Волинь-нова. – 2015. – 21 травня.

3. Пам'ять – жива: у Нововолинську відкрили стелу Героїв [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.volynnews.com/news/society/u-novovolynsku-vidkryly-stelu-heroyiv/>.

4. У Ковелі відкрили стелу пам'яті на честь загиблих бійців АТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vip.volyn.ua/articles/u-kovali-vidkryly-stelu-pamyati-na-chest-zagyblyh-biyciv-ato>.

5. В Іваничах відкрили стелу пам'яті героя Небесної сотні та загиблих в АТО вояків [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://4vlada.com/rivne/41694>.

6. Освятили Алею почесних поховань у Гаразджі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.volynnews.com/news/vidsichagresoriuukrayinayedina/osviatyly-aleiu-pochesnykh-pokhovan-u-harazdzh/>.

7. У Рівному та Римачах відкрито меморіальні дошки героям-прикордонникам, які загинули на Донеччині [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dpsu.gov.ua/ua/about/news/news_5120.htm.
8. Лісова А. У рідній школі залишилися назавжди / Алла Лісова // Волинь-нова. – 2014. – 25 грудня.
9. У Нововолинську увіковічили пам'ять Героїв АТО. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.volynpost.com/news/44479-u-novovolynsku-uvikovichnyly-pamiat-geroiv-ato-foto>.
10. Лісова А. Залишилися назавжди у рідній школі / Алла Лісова // Волинь-нова. – 2015. – 31 січня; На фасаді Нововолинської школи №6 встановили меморіальну дошку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.volynpost.com/news/46014-u-novovolynsku-geroiam-ato-ta-revolucii-gidnosti-vstanovyly-pamiatni-doshky-foto>.
11. Відкрито пам'ятну дошку Андрію Снітку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://galinfo.com.ua/photo/na_volyni_vidkryly_pamyatnu_doshku_na_chest_18richnogo_biytsya_ato_andriya_snitka_183276.html.
12. Власюк Л. Війна забрала у батьків найменшого Володю / Л. Власюк // Волинь-нова. – 2015. – 29 січня; Пам'ятна дошка загиблому десантнику на Волині [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.volynnews.com/news/vidsichagresoruukrayinayedina/heroiam-slava-pamiatna-doshka-zahyblomu-desantnyku-na-volyni/>.
13. Відкрили меморіальну дошку герою АТО – Дмитру Герасимику [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://volyn.church.ua/2015/01/26/vidkrili-memorialnu-doshku-geroyu-ato-dmitru-gerasimiku/>.
14. Відкрили меморіальні дошки Героям АТО Роману Бірюкову та Павлу Попову [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://нововолинськ.com.ua/2015/03/05/vidkryly-memorialni-doshky-heroyam-ato-romanu-biryukovu-ta-pavlu-porovu/>.
15. Вербівська М. Син дзвонив із війни і просив «купіть мені бистрого коня...» / М. Вербівська // Волинь-нова. – 2015. – 19 травня.
16. На Волині відкрили дошку пам'яті двом загиблим героям [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ar.volyn.ua/20150513-na-volyni-vidkryly-doshku-pamyati-volodymyru-hrynyu-ku-ta-oleksandru-derkachu/>.
17. На Волині вчоргове відкрили пам'ятну дошку герою АТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.volynpost.com/news/50700-na-volyni-vchergove-vidkryly-pamiatnu-doshku-geroyu-ato-foto>.
18. В селі Колона Іваничівського району відкрили меморіальну дошку Сергієві Дармофалу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bug.org.ua/news/ivanychi/v-seli-kolona-ivanichivskoho-rajonu-vidkryly-memorialnu-doshku-serhijevi-darmofalu-39842/>.
19. Дідик О. Крила легендарного кулеметника «Азову» Ігоря Сливки / О. Дідик // Волинь-нова. – 2015. – 18 червня.
20. Капітула І. Пам'ять про героїв житиме вічно / І. Капітула, В. Ставський // Волинь-нова. – 2015. – 4 червня.
21. Лугова М. На шкільному подвір'ї пом'янули героя-земляка / Марина Лугова // Волинь-нова. – 2015. – 4 серпня.
22. Лугова М. Щоб нащадки пам'ятали славних земляків / М. Лугова // Волинь-нова. – 2015. – 29 серпня; Меморіальну дошку герою Олександрі Василюку відкрили в Луцькому районі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: (<http://www.volynnews.com/news/society/memorialnu-doshku-heroiu-oleksandru-vasyliuku-vidkryly-u-lutskomu-rayoni/>).
23. Лугова М. Односельчани не забудуть полеглих / Марина Лугова // Волинь-нова. – 2015. – 3 вересня; В Локачах відкрили меморіальну дошку загиблому героєві [Електронний ресурс]. – Режим доступу: (<http://vip.volyn.ua/articles/u-lokachah-vidkryly-memorialnu-doshku-zahyblomu-geroyevi>).
24. У Луцьку відкрили меморіальні дошки на честь загиблих Героїв [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ar.volyn.ua/20150828-u-lutsku-vidkryly-memorialni-doshky-na-chest-zahyblyh-herojiv/>.
25. Катеринчук Б. Їхні імена не забудуть земляки / Богдана Катеринчук // Волинь-нова. – 2015. – 15 вересня.
26. Згоранець О. Герой АТО ще за життя поставив собі пам'ятник / Олександр Згоранець // Волинь-нова. – 2015. – 17 вересня.
27. У Володимирі герою Олександрі Максименку відкрили пам'ятну дошку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ar.volyn.ua/20151014-u-volodymyri-heroyu-oleksandru-maksymenku-vidkryly-pamyatnu-doshku/>.
28. Незабутній для земляків // Волинська газета. – 2015. – 22 жовтня.
29. В університеті встановили меморіальну дошку «Герої не вмирають!» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eenu.edu.ua/uk/articles/v-universiteti-vstanovili-memorialnu-doshku-geroyi-ne-vmirayut/>.
30. У школах Волині – куточки пам'яті загиблих в АТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.volynnews.com/news/society/u-shkolakh-volyni-kutochky-pamiaty-zahyb-lykh-v-ato/>.
31. Патріотизм – як пріоритет виховної ланки освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ivosvita.org/news.php?id=537>.
32. Левчик І. «Відпусти мене, мамо, і більше не плач, бо життя проти Вічності – мить...» / Інна Левчик // Волинська газета. – 2015. – 22 жовтня.
33. Дем'янюк Олександр Волинський пантеон: Схід-2014 / Олександр Дем'янюк, Геннадій Гулько. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Луцьк : Айс Принт, 2015. – 132 с.

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ВИВЧЕННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ НЕКРОПОЛІВ

Потреба збереження пам'яті про померлих, як і необхідність формування більш глибокої культури ставлення до минулого місця проживання обумовлює наше звернення до проблем збереження та вивчення некрополів нашого краю. Особливість розташування міста Луцька, специфіка його забудови призвели до того, що некрополі, які виникали в різні періоди його розвитку ставали на шляху зростаючого міста і здебільшого поглиналися новою архітектурною забудовою та місцевою інфраструктурою.

Долі некрополів Луцька, їх стан найчастіше визначаються і байдужим ставленням місцевого населення, яке в більшості є приїжджим. Динамізму нашого міста за останні десятиліття та починаючи з радянського періоду, виключав прагнення зберігати могили предків та некрополі на території Старого Луцька.

Останнім часом все більшої актуальності для вчених у галузі біографій відомих людей та генеалогії набуває інформація, яка спирається на вивченні некрополів. Вивчення будь-якого з них, полягає в пошуку відповідей на три взаємопов'язаних головних питання. Перше, у визначенні тих осіб, хто був похований, з приведенням відповідних біографічних даних. Друге питання, пов'язане із з'ясуванням точного місця, де була похована та чи інша людина. Останнє питання полягає в розумінні того, що з себе представляло місце поховання і як воно виглядало. Некрополістика виступає прямим продовженням і доповненням проблем, до яких звертається генеалогія, і тому не випадково, що представники генеалогічних спільнот в нових історичних умовах стали звертатися до історії російських некрополів [1,].

Грецьке слово «некрополь» має два значення, по-перше, – це кладовище або могильник в античному світі чи країнах стародавнього Сходу і, по-друге, - кладовище, на якому поховані знамениті люди. Але у звичайному побуті слово «некрополь» означає просто «цвинтар».

Вивченням старовинних некрополів, їх описом і збереженням займається некрополістика, одна з допоміжних історичних дисциплін. Вивчення та збереження старих некрополів – є важливим завданням сучасників, адже вже сьогодні потрібно турбуватись про заощадження історичної спадщини та відновлення історичної справедливості, щодо втрачених імен та місць поховань відомих людей нашого краю [3, 22].

В основі сучасного визначення некрополя лежить сукупність поховань і пам'ятників і сукупність джерел тісно стикається з комплексом уявлень (включаючи не тільки буденні уявлення, але й літературно-художні образи) і обрядів, що існують у суспільстві. Комплекс уявлень і обрядів визначає сприйняття некрополя в різні історичні періоди і його місце в системі культурних цінностей епохи.

В сучасній історичній науці існує кілька методик вивчення некрополів. Розглянемо одну із них. Вона передбачає існування трьох етапів. Перший етап - підготовчий. Перш за все, дослідник повинен дізнатися, які кладовища він збирається обстежити, чи вивчалися вони кимось раніше або є взагалі недослідженими. Виходячи з даних, він формулює чітко свою мету та завдання. Будь-який опис некрополя зазвичай включає в себе чотири компоненти: 1) історія створення та розвитку самого кладовища (зростання та облаштування території, архітектурний вигляд та тексти); 2) історія, долі похованих людей (зазвичай це мають бути видні діячі, відомі особистості регіону); 3) перелік захоронення (із зазначенням прізвища, імені, по батькові, років життя і смерті померлої людини, її соціального і професійного статусу, опис надгробку); 4) схеми кладовища з наочною фіксацією всіх захоронень, включених до переліку.

Вивчення некрополів для Волинського регіону є дуже важливим, адже це територія, яку протягом тисячоліть заселяли різні народи. Крім того, дуже часто трапляється, що перший візит в новому місті, починаючи у нас із візиту на кладовище, куди ми йдемо запалити свічку на могилах рідних і близьких, вклонитися могилам відомих українців, чи просто помилуватися витворами та майстерністю місцевих каменярів.

В Польщі широко використовують інформаційні технології при вивченні та збереженні некрополів. Одним із найпопулярніших програмних забезпечень є NEKROorganizer 3.3. – це спеціальна програма, яка дозволяє адмініструвати цвинтар.

NEKROorganizer 3.3. - це система, яка дозволяє записувати та редагувати вичерпну інформацію про некрополь. Програма є досить простою у використанні. Робота з нею розпочинається із створення бази даних інформації про некрополь. З погляду описової інформації NEKROorganizer v 3.3. систематизує дані про: а) ідентифікатор поховання; б) дату створення; в) відношення могили до певного роду; г) відповідальний за упорядкування некрополя; д) видані документи і оплата поховань (рахунки-фактури, банківським переказом, сертифікати).

В області графічної інформації даних програма відображує інформацію про карту кладовища в .svg форматі. Крім того, адміністратор має право редагувати мапу та наносити на неї нові пункти. Також можна додавати фотодокументи, які відображають історію та зовнішній вигляд надгробків до і після реставрації.

Застосовуючи програму NEKROorganizer v 3.3. користувач також може здійснювати пошук опікунів людей, які поховані в могилах; роздруковувати списки похованих осіб, цілі або фрагменти схем та мап кладовищ. Програма дозволяє здійснювати обробку сертифікатів, дозволів, можливість їх видачі та друк рахунків-фактур, можливість друку і відправлення повідомлення про закінчення терміну оплати за утримання могил. В межах програмного продукту можна експортувати дані в форматі .html через веб-браузери. Можливе експортування даних з програми здійснюється в форматах .pdf, .xls та інших.

Дана програма є ліцензована на необмежений час та необмежену кількість користувачів. Існує дві версії програми: а) NEKROorganizer 3.3 STANDARD – для одиночного поховання; б) NEKROorganizer 3.3 PLUS – великих за кількістю поховань некрополів.

Технічні вимоги до комп'ютера, для успішного функціонування NEKROorganizer 3.3: а) операційна система Windows 7/Vista/XP/2000; б) комп'ютер з процесором 233 MHz або більшими показниками; в) мінімальний обсяг пам'яті має бути не менше 200 MB; г) Microsoft Access Runtime [4].

Російські дослідники для дослідження давніх некрополів використовують метод сканування. Цей метод дозволяє знайти приховані дуже глибоко під землею артефакти і різні об'єкти - від промислових, до захованого в землі скарбу. Пошук можливо здійснювати на глибині до 40 м. Такий метод глибинного пошуку вирішує багато завдань: пошук підземних споруд при втраті плану їх розташування; контроль стану підземних споруд; пошук місць старих поховань - невідомих або загублених; пошук артефактів (потенційних скарбів). Робота сканеру заснована на методі вертикального електричного зондування (ВЕЗ) у варіанті електротомографії. Між однією парою електродів пропускається електричний струм. Інша пара електродів служить вимірювачами різниці потенціалів. Таким чином визначається питомий електричний опір підповерхневого простору між електродами.

Існують певні складнощі та особливості при дослідженні некрополів, точне місцезнаходження яких невідоме та коли інформація є частково або повністю втрачена. Саме тут одним із важливих напрямків дослідницької роботи стануть зустрічі з рідними і близькими померлих, необхідні як для з'ясування місць поховань, так і подробиць біографій померлих. Описи кладовищ, виконані за матеріалами метричних, цвинтарних книг і польових досліджень, виявляються деколи цілком репрезентативними для того, щоб зробити ті чи інші коментарі до соціально-демографічної історії населеного пункту, стати чудовою ілюстрацією санітарно-епідемічної обстановки та стану охорони здоров'я.

Цінними джерелами інформації про недосліджені некрополі є бібліотеки та архіви, які можуть надати значну допомогу досліднику у вивченні долі людей, похованих на цвинтарях. Особливо цінним джерелом у цьому зв'язку виявляються некрологи і повідомлення про смерть, які публікуються у періодичній пресі та на спеціальних вебсторінках. Цінна також довідкова та енциклопедична література.

1. *Избранная библиография отечественной некрополистики / Сост. В. Н. Рыхляков. Русское генеалогическое общество. – СПб.: ВИРД, 2003. – 52 с.*

2. *Караваева Н.В. Некрополь России как феномен наследия // материалы II международной научно-практической конференции «Туризм и региональное развитие». Смоленск, 2002. – С. 96-97.*

3. *Шокарев С.Ю. Некрополь как исторический источник // Источниковедение и краеведение в культуре России. М., 2000. - С 21-26.*

4. *Cmentarze 24. – Режим доступа: <http://www.cmentarze24.pl/>*

**Ян ФЕДІРКО (Люблін),
Павел БОБОЛОВИЧ (Люблін)**

ЩО ЩЕ СКРИВАЄ ГОРОДИЩЕ У ВОЛОДИМИРІ-ВОЛИНСЬКОМУ?*

«Jeśli zapomnę o nich, Ty, Boże na niebie, zapomnij o mnie» (А.Міцкевич «Дзяди», ч.ІІІ)

Короткий інтенсивний дощ моментально переходить у сонячну погоду. Слово бере голова Волинської державної адміністрації Б. Клімчук. Після пронизливих, але спокійних екуменічних молитов за вбитими, його слова з величезним емоційним навантаженням «беруть за душу»: «Боже, прийми цих звірські вбитих

до свого вічного спасіння, але будь справедливим і покажи цих тварин, які вбили не лише цивільних, а й жінок, матерів і навіть півторарічних дітей! Як християни ми прощаємо, але такі злочини не можуть залишатися безкарними! Для нас, українців, що нині живемо на цій території, не має значення, чи були це українці, чи поляки, чи євреї – і згадуємо кожного – вічна їм пам'ять!» Після цих слів світлої пам'яті губернатора, які не могли промовити отці, лунають дуже теплі слова на адресу поляків, які допомагають на Люблінщині відновити призабуті українські кладовища і конкретні приклади сусідньої через Буг гміни Мірче та її вїта. Підкреслює, що це є прикладом для української сторони як стосовно цього перепоховання, так і подальших заходів, спрямованих на виявлення та належне поминання жертв, яких таїть Волинська земля. Це один, але не єдиний з моментів, що «беруть за душу», під час урочистостей 13 жовтня 2013 року у м. Володимирі-Волинському, коли були розбиті нові могили на муніципальному кладовищі біля паркану (насправді гідне місце, що дає можливість для розширення і поховання всіх ексгумованих жертв тоталітаризму з міста) для останнього спочинку після кількох років незрозумілої тиші і повторного забуття в загальній могилі останків жертв вбивства у володимир-волинській в'язниці.

За декілька кілометрів від польського кордону лежить 40-тисячний районний центр Володимир-Волинський. Місто має давні історичні традиції Русі-України та Польщі, тому свідомо піддавалося занепаду і перетворювалось на маргінальну периферію спочатку росіянами, а потім радянськими властями. Хоча не є потужним центром, його назва добре відома серед поляків, що перетинають кордон через Зосін-Устилуг. Для офіційних делегацій – це перша зупинка на українській стороні по дорозі до столиці Волині – Луцька. Польську мову чути тут практично у будь-якому громадському місті і тим більше у магазинах та на ринку в центрі. Важко навіть знайти українця, який не розуміє польської. На вулицях поширені автомобілі з польськими номерами. Польща, здається, тут дуже близькою, і польськість очевидна. Тим не менш, з обох сторін кордону, мало хто знає про трагічні події, що розгорнулися у Володимирі від часу вступу сюди радянських військ у вересні 1939 року. Мало хто знає, що старе городище, розташоване в центрі міста, оточене земляним валом, стало місцем поховання – як на це вказують дослідження – тисяч громадян Другої Речі Посполитої, убитих НКВС і німцями. Все вказує на те, що жертвами були і поляки, і євреї, і українці – громадяни Другої Речі Посполитої.

Вбивства НКВС і німецьких фашистів

Перші відомості про масові вбивства, що проводились НКВС, з'явилися в часи отримання Україною незалежності в 1991 році. Ще живі свідки зазначили, що у володимирській в'язниці, розташованій на давньому городищі, на місці локалізації замку Казимира Великого, до 1950-х років здійснювали розстріли. Цей факт під час комуністичного періоду ретельно приховували і остаточно «поховали» створенням на цьому місці туберкульозної лікарні у 1956 році. Цікаво, що існують надалі свідчення персоналу лікарні, які під час господарських робіт на території знайшли людські останки. Ці свідчення стали основою перших археологічних досліджень у 1997 році. Тоді українська група археологів з львівського товариства «Пошук» натрапила на масову могилу, в якій знайшли останки 96 осіб. Судово-криміналістична експертиза, опираючись на супровідний матеріал при жертвах (таких як монети, колючий дріт, переплетений на руках), характер розстрілу (постріл у голову) та виявлені гільзи, стверджувала, що жертвами були поляки, розстріляні у 1940 році НКВС.

Про відкриття було повідомлено польське консульство у Львові. Консул отримав відповідну документацію про дослідження. Однак, незважаючи на це, досліджено було лише невелику площу на городищі і лише частину могили. Польські інституції не розпочали жодних наукових робіт, обмежившись лише участю в урочистостях з перепоховання віднайдених останків жертв розстрілів. На місцевому кладовищі поставили хрест і табличку на українській мові: «Жертвам тоталітарного режиму». Хрест і табличка, сильно пошкоджені часом, протягом багатьох років були єдиними свідками цих вбивств. Не було на них жодної інформації про кількість і національність жертв та обставини вбивства.

Було зрозуміло, що українці самотійно не зможуть продовжити дослідження. Відкриття чітко пов'язувалося з польською історією цієї землі, а викриття злочинів НКВС ще тривалий час мало противників в Україні. І до сьогодні на стіні комплексу колишнього монастиря домініканів, що був частиною тюремного комплексу, зберігається меморіальна дошка пам'яті одного із загонів НКВС, пофарбована у позолоту. Таємниця, однак, мала і свого «сторожа» - директора Володимир-Волинського історичного музею Володимира Стемковського. Саме він у 2009 році передав нам документи, що стосуються досліджень в 1997 році і привернув нашу увагу на історію польських громадян, що були знищені тут у перші місяці війни. Проблемою зацікавилася газета «Річ Посполита» і «Радіо Люблін». На жаль, незважаючи на постійний розголос, не змогли примусити відповідні польські інституції провести подальші дослідження та належне вшанування жертв. Єдиною реакцією була атака на тих, хто хотів зайнятися

проблематикою. З'явилися заяви, що не має потреби витратити час і кошти на вже завершені роботи.

В той же час Інститут національної пам'яті припинив слідство про ліквідацію в'язниці НКВС у Володимирі-Волинському 22 червня 1941 (незважаючи на те, що розстріли у той день найкраще задокументовані). Німці після захоплення Володимира дозволили навіть місцевим жителям забрати тіла жертв, які «совести» навіть не встигли закопати. Влаштовано було навіть демонстраційні поховання і встановлення пам'ятника на місцевому кладовищі. Звичайно пам'ятник пов'язаний лише з українськими жертвами, про польські – тоді не могло бути і мови. Інститут національної пам'яті, припинивши слідство, заявив, що ніхто не зможе визначити імена винних у бійні.

Багато сумнівів викликає і спосіб проведення цього слідства. Ми підозрюємо, що метою слідчих було якнайшвидше закрити справу, що підтвердилось, коли ми потрапили до київського архіву Служби Безпеки України. Зберігається там велика кількість рапортів, що стосуються цієї в'язниці, між іншим, – прізвища охоронців, командирів і всього персоналу. У свою чергу місцевий володимирський дослідник знайшов у Волинському архіві десятки імен загиблих. Зауважив він, що у протоколах є і прізвища радянських катів. Якщо такі матеріали зміг знайти український аматор і журналіст, то що стало на перешкоді польським прокурорам?

Докопуючись до правди

Середньовічна історія володимирського городища цікавила археологів протягом тривалого часу. Ще у радянські часи з'являються спроби досліджень тут. Існує багато теорій про замок, його виникнення і знищення. У 80-х роках минулого століття дозвіл на дослідження отримала радянський археолог Мар'яна Малевська. Проте її роботи були заблоковані КДБ – спадкоємця НКВС, що пильнував таємниці цього місця краще, ніж вікові шари землі. Деяким дослідникам дозволено проводити роботу, але під наглядом відповідних служб і в конкретному місці – подалі від руїн замку. Таємниця, до якої заборонено було дотикатись, жила проте у специфічній традиції місцевих жителів. Не їли плоди з саду, що був посаджений на городищі у 1940-х роках. З часом вже ніхто і не пам'ятав чому – так наказували батьки...

З метою вивчення середньовічної історії цього місця за декілька років з'явилися тут археологи з Луцька: Олексій Златогорський і Сергій Панишко. У 2010 році вони попередньо локалізували місце, в якому знаходяться фундаменти замку Казимира Великого і розпочали дослідження. Досить швидко переходять вони до ексгумації: поряд з фундаментами башти і стін замку виявляють братську могилу періоду II світової війни. Супровідний матеріал останків, в тому числі поліцейський погон і монети, вказував на те, що жертви могли бути від рук НКВС.

Українці дослідили територію георадаром і окреслили межі розстрілів. Сотні, а може і тисячі жертв. Відразу направили інформацію у польське консульство в Луцьку. На місці працювала також експедиція з Люблінського університету ім.Марії Кюрі-Складовської. Польські дипломати не зацікавились тематикою досліджень, а польські археологи ствердили, що їх цікавить лише період середньовіччя.

Завдяки рішучості українських археологів, особливо Олексія Златогорського – директора ДП «Волинські старожитності» з Луцька, ми знову повернулися до теми Володимира-Волинського. На початку 2011 р. опублікували звіт про дослідження. І подібно як і раніше отримали напади зі сторони дослідників і деяких товариств. Відомі польські археологи дискредитували нас, піддаючи критиці опубліковані нами факти. Пізніше публічно вибачалися.

З огляду на відсутність інтересу до теми відповідних інститутів, ми вирішили взяти справу у свої руки. Рада Охорони Пам'яті Боротьби і Мучеництва офіційно цією проблематикою не цікавилась. Але у той же самий час від неї працював у Биківні під Києвом польський археолог професор Анджей Кола. Ми домовилися з ним і організували розвідку, щоб зацікавити його володимирським городищем. Як і очікувалось, поляки на місці ствердили, що городище є місцем масових поховань. В результаті нам вдалося організувати спільну польсько-українську науково-дослідну експедицію. Кошти на дослідження нарешті виділила Рада Охорони Пам'яті Боротьби і Мучеництва.

Опір дослідженням

Перше спільне дослідження польських і українських археологів співфінансоване Радою проводилось ДП «Волинські старожитності» на чолі з Олексієм Златогорським та Торунським відділом Польської асоціації санітарних інженерів і техніків. Від імені останніх і Ради виступав професор Анджей Кола. Польські археологи на початку робіт брали під сумнів розміри могил і число жертв. Тим не менше, кожен день робіт вказував на більший обсяг поховань і більшу кількість загиблих.

У 2011 році ексгумовано 367 жертв. Підтверджено та злокалізовано існування інших поховальних ям. Не зважаючи на пихаті заяви представників Ради про продовження досліджень у 2012 р., виявилось, що Рада не забезпечила достатніх ресурсів і роботи можливо буде розпочато лише восени 2012 р. (після

кількох наших нагадувань і звернень археологів). У результаті халатності чиновників Ради робота була продовжена в екстремальних погодних умовах і закінчилася разом зі сніговими опадами.

У 2012 році ексгумовано 373 жертви. І знову ми наголошували на продовженні досліджень у 2013 р. Але історія повторюється і знову Рада не змогла, або не вважала важливим забезпечити у потрібний час ресурсами продовження досліджень. Здавалося неймовірним, що другий рік поспіль державна установа, створена з метою реалізації такого типу робіт, не могла ефективно реалізувати дослідження у нормальному порядку. На наші звернення йшли відповіді про початок робіт з проведення тендерних процедур і важливість завершення робіт на... Гібралтарі. Зрештою з'ясувалося, що такі дослідження не повинні фінансуватися через проведення тендеру. Але співробітники Ради дійшли до такого висновку через вісім місяців. Українські археологи з власних коштів розпочали дослідження у квітні 2013 р., але швидко перервали роботи через відсутність підтримки і польських експертів. Остаточного у 2013 р. ексгумовано 385 жертв (окрім могили 3В, ексгумацію якої скандально заблокувала єврейська сторона).

На той час часткові розкопки відкрили моторошну навіть для фахівців картину. Археологи з Польщі та України ствердили, що таких масових поховань ще не бачили на території колишнього СРСР. Тіла укладені у ґрунт з високою щільністю. Всі лиця жертв повернуті на дно могил – кати не мали мужності, щоб поглянути їм в очі. Вражав вигляд застреленої жінки – імовірно матері, – що намагалася прикрити плечима двох дітей. Серед моря людських скелетів виділялися три притулені один до одного черепа!

На початку вересня 2014 року завершено було ексгумаційні роботи у рамках міжнародної польсько-української археологічної експедиції під егідою и Рада Охорони Пам'яті Боротьби і Мучеництва.

Лише у 2014 р. з поховальної ями №6 ексгумовано 615 жертв, в той час як з ями №7 – майже 850 убитих. Подібно до попередніх ям тіла убитих (в даний час – скелети) були досить перемішані, вкинуті у яму, а потім застрелені, посипані вапном і утрамбовані. Також знайдено подібні артефакти: військові гудзики з орлом, гільзи (найбільше від ТТ калібру 7,62 мм). Антрополог Ярослав Беднарек засвідчив наявність більших вогнепальних отворів у черепах, але зауважив, що це є наслідком тривалого часу перебування у суглинку. На думку керівника українських археологів Олексія Златогорського жертви були раніше вбиті і тоді вкинуті до ям. Це призвело до перемішання скелетів, з яких не можливо вже було відібрати матеріал для генетичних досліджень ДНК. Кістки загиблих були розміщені в загальних трунах.

У невеличких сусідніх поховальних ямах №8, 9, 10 і 11 знайдено по декілька осіб. Гіпотетично можливо припустити, що ці люди були вбиті окремо від інших. Можливо, що серед них є і виконавці страти інших, яких після завершення розстрілів ліквідовано.

Роботи перешкодила участь частини українських археологів в АТО проти терористів і росіян. Друзі не забувають про них, передаючи продукти, ліки та інше. Можливо, варто щоб ми і ми пам'ятали.

До цього часу на володимирському городищі ексгумовано більше 2700 жертв НКВС і гітлерівців періоду II світової війни – громадян II Речі Посполитої, жертв обох тоталітарних систем.

Хто є жертвами?

Першопочаткові роботи 1997 року в значній мірі вплинули на формулювання висновків стосовно жертв, ексгумованих з 2011 року. Виявлення військових і поліцейських артефактів вказувало на слід розстрілів, що відбувалися у місцевій в'язниці НКВС. Про ті розстріли розповідав нині покійний Францішек Маліцкі, який провів у володимирській в'язниці декілька місяців. Він потрапив до неї у 1940 році за участь у польському збройному підпіллі. З його спогадів довідалися, що ще у 1940 році у Володимирі перебували солдати, що потрапили у полон у вересні 1939 року. Маліцкі згадував, що постріли катів він чув щодня. Йому вдалося вижити – потрапив у Сибір і повернувся на батьківщину з Берлінгом. Що сталося з іншими в'язнями? Знаємо, що багато їх загинуло під час ліквідації в'язниці у червні 1941 року.

Залишається загадкою причина утримання «советами» солдатів з вересня 1939 р. до 1940 р. Маліцкі розповідав про полонених офіцерів влітку 1940 р. Поясненням може бути гіпотеза Володимира Стемковського – директора Володимир-Волинського історичного музею. Він вважає, що у вересні 1939 р. у Володимирі перетнулися шляхи багатьох військових формувань і Корпусу Охорони Прикордоння, що відступали з одного боку від німців, а з іншого – від радянських військ. До Володимира увійшли останні, беручи у полон багатьох польських офіцерів, серед них і генерала Мечислава Сморовінського. Пізніше генерал Сморовінський був опізнаний як одна з перших жертв радянських розстрілів у Катині. Частина українських істориків вважає, що полонених, які залишилися у Володимирі, НКВС використовувала під час будівництва так званої «лінії Молотова». До сьогоднішніх днів навколо Володимира збереглися численні добре збережені бункери. Так звані «чорні археологи» чи «пошуковці», які торгують знайденими речами, знаходять біля бункерів польські військові гудзики. Цікавим є і той факт, що взуття, знайдене під час

археологічних робіт у першій відкритій ямі 1997 року, було гумовим, радянського виробництва. Таке взуття використовували на всіх будівництвах. Це може означати, що в'язнів виводили за межі в'язниці на роботи. Без сумнівів, що цей факт може бути підтверджений документами з радянських архівів. Але Російська Федерація і сьогодні вважає таємницею плани бункерів, навіть розташованих в Україні.

Виявлення у 2011 р. на території городища жетона польського поліцейського під №1441 (належав Йозефу Куліговському), польських поліцейських погонів і військових гудзиків ще більше підтверджує зв'язок володимирських розстрілів з латинською справою. Але Йозеф Куліговський числиться загиблим у 1940 р. у Твері (Калініні). Його жетон (подібно як і інші там знайдені) міг залишитися у Володимирі, коли він був тут ув'язнений. Дотримуючись цієї гіпотези ми стверджуємося у переконанні, що у Володимирі утримували польських військових.

Сумніви щодо характеру розстрілів, жертв і убивць з'явилися серед польських археологів вже у 2011 році. Дослідження поховань 2012 року поглибило переконання, що виявлені останки у більшості з могил є жертвами німецьких розстрілів. Половину жертв складали жінки. Жертвами були також діти. Положення тіл вказувало на езекуції у приготованих траншеях. Польські археологи вказали у своєму звіті, що винними у цьому злочині можуть бути німці та українські поліцейські. Жертвами ж були володимирські євреї. З'явилася гіпотеза, що це сліди німецьких розстрілів євреїв, так званих володимирських ремісників. У той же час стверджено, що вбивцями були німці і українські поліцейські з УПА, яка у момент вбивства ще навіть не існувала. Один із дослідників – Іван Качановський – звинуватив українців у спробі фальсифікації історії в результаті визнання виконавцями розстрілів НКВС. У подібному тоні у польських медіа висловився Адам Качиньскі, колишній працівник Ради, куратор робіт у Володимирі 2011 р. Така інтерпретація результатів досліджень не була сприйнята українськими археологами. Вони прийшли до висновку, що не існує прямих доказів для виключення НКВС як злочинців, на що безпосередньо вказують артефакти військового характеру. Згадали у цьому контексті виявлені дзеркальце із зображенням Ридзи-Смігли і медальйон з Дівою Марією. Згадали, що використання німецької амуніції було характерним для радянських катів. Українські дослідники нагадали також, що «совети» також знищували цивільних, у тому числі дітей.

Могили, відкриті у 2013 році вказують на інший тип розстрілів. Жертв вбивали одиничним пострілом у голову, поза ровом. Тіла до всіх викопаних ям кинуто аби-як. Багато знайдених артефактів у могилі №4 пов'язані з поляками: польський орел з короною з поліцейського кашкету, польські гудзики поліцейських і військових.

Також ексгумація подальших поховальних ям № 5, 6 у 2014 році вказує, що жертвами є поляки за наявності великої кількості військового взуття. Що «совети» були виконавцями езекуції свідчать і виявлені гільзи.

Не викликає сумнівів, що на території володимирського городища езекуції здійснювалися як за першого перебування «советів» у 1939-1941 рр., так і в період німецької окупації і так званої другої радянської окупації від 1944 до 1950-х років. Останні дані показують, що у Володимирі місць розстрілів може бути більше. Нам показували старі царські казарми, польську школу підхорунжих, в яких розміщувалися «совети», а після них – німці. Свідки згадують про розібраний у 1970-х рр. будинок у центрі міста, який використовувало НКВС. У підвалі виявлено значну кількість людських останків, які швидко вивезли. У 1986 році радянські солдати виявили могили вбитих молодих людей на території старих казарм. Підземелля будівлі, в якій від 1939 р. перебували «совети», потім німці і знову «совети» були засипані. Жителі Володимира розповідають, що могли і там бути останки розстріляних. Такі розповіді підтвердилися стосовно володимирського городища.

Відомий факт розстрілів тисячі євреїв німцями у П'ятиднях, неподалік Володимира. На тому місці нині є обеліск, а поховальні ями видно неозброєним оком. Відомо також, що німці вбили багато радянських військовополонених. Але їх ексгумація у 1960-х роках не була науковою і тому важко визначити масштаб знищення. Проте і ці жертви дочекалися вшанування масивним обеліском як факт злочинів нацистів.

Про що дбають польські інститути

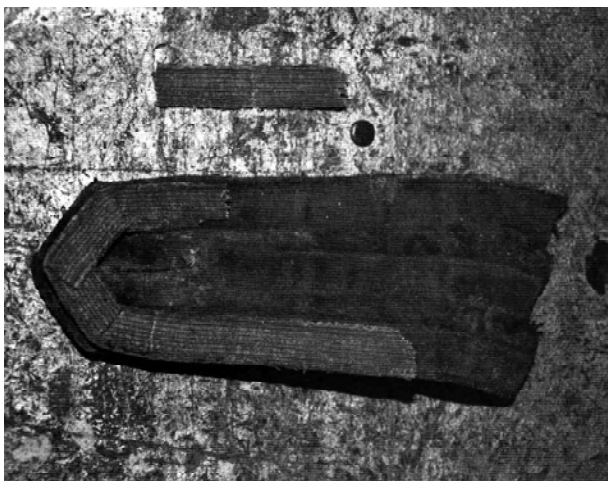
Як бачимо, тема володимирських розстрілів має багато проблем з донесенням її важливості до свідомості. Шокує в цій справі безпорадність і можливо, навіть, некомпетентність польських інститутів. Як це можливо, щоб Раді Охорони Пам'яті Боротьби і Мучеництва протягом багатьох років не вдавалося проводити дослідження у Володимирі? Розпочаті у 2011 році розкопки не були б можливі, якби не дії української сторони. Якби не такі особи, як Олексій Златогорський, який з української сторони проводив цю справу і зламав численні адміністративно-політичні бар'єри, виконуючи дії, що мали б проводити польські установи, ймовірно, жертви були б давно забуті.

1. Володимирська в'язниця. Фото передвоєнне. З фондів Володимир-Волинського історичного музею.

2. Ексгумовані останки поляків на городищі у Володимирі в 1997 р. На черепах помітні сліди від одиночних пострілів. З фондів Володимир-Волинського історичного музею.

3. Погон польського поліцейського, виявлений під час розкопок 2011 р. у Володимирі.

4. Перепоховання у 2011 р.

5. Урочисте перепоховання ексгумованих останків з володимирського городища у 2011 р.

6. Фото маршала Ридзи-Сміглого, знайдене в одній з володимирських могил у 2011 р.

Дивує також слабкість методик, що використовувалися у Володимирі. Це не говорить про слабкість польської групи дослідників. Команда під керівництвом доктора Домініки Семінської і магістра Адама Кучинського – це археологи з багаторічним досвідом робіт з ексгумації, між іншим – на кладовищі Орлят або в Биківні. На жаль, однак, це не велика команда. Враховуючи слабку фінансову забезпеченість її праця не може виконуватися з масштабним розмахом і цілий археологічний сезон. Помітним виключенням був 2014 рік, коли працювати почали від пізньої весни і до ранньої осені. На жаль, Рада, не дивлячись на заяву українських археологів, що вони можуть і хочуть продовжити пошук і певну ексгумацію подальших жертв на городищі знову у 2015 році, не передбачала фінансування на Володимир-Волинський. Цікаво як вона відреагує, коли тягар досліджень на себе візьмуть польські громадські організації.

Надалі не проводиться систематичних пошуків в архівах, не зрозуміло є відсутність фахівців з інших дисциплін, у тому числі істориків. Виявлене штучне око, яке може вказати на особу загиблого (здається, для фахівців це не проблема), не було досліджене. Українці запросили для дослідження рештків одягу українського археолога Тетяну Крупну. Робота антропологів проходить у визначений короткий термін, враховуючи на щорічну затримку ексгумацій і перепоховання. Хто ж буде фінансувати перевезення і перепоховання останків? Антропологи працюють у крихітній кімнаті, повністю обкладені контейнерами з людськими останками, або в головній будівлі лікарні і в'язниці у приміщенні без вікон і на земляній підлозі.

Нас особливо вразила також методика проведення нових перепоховань. Останки розміщують у картонних трунах, складених в один ряд. Не засипають їх навіть лопатами, а бульдозером. Щось нам нагадує ця картина... На щастя з 2013 року під час урочистостей ви можете побачити почесну варту з українських та польських військових і почути почесний салют. Звичайно, з цього приводу треба питати Міністерство оборони та Міністерство внутрішніх справ Польщі. Чи польські жертви війни, особливо в польських мундирах, не варті зусиль, щоб отримати шану від польських державних установ? Чи той, що загинув, тримаючи при собі фото маршала Ридза-Сміглого міг подумати, що Батьківщина про нього забуде? Батьківщина проте має кошти на пам'ятник радянських агресорам в Осові...

Знаменні слова (серед багатьох виступів під час четвертого перепоховання 23 вересня 2014 р.) виголосив В.В'ятрович – керівник українського Інституту національної пам'яті:

«Ця пам'ять і біль нас єднає. Українці і поляки – це народи, що найбільше постраждали від комунізму та нацизму. Ця єдність потрібна нам не лише час від часу, коли ми згадуємо минуле. Єдність потрібна для нашого майбутнього. Сьогодні перед нашими країнами знову стає навала зі Сходу, знову гинуть люди. Сьогодні зло, що хоче знову підкорити Європу героїчно зустрічають українці, що воюють на східному кордоні держави. Вони надіються оборонити нас, відчуваючи допомогу поляків і не лише їх».

З промов, представлених найбільше українською стороною, впливала необхідність протидії ворожій силі. Вони закликали до більшої солідарності Польщі з Україною проти російської агресії.

Згадка про гинучи нині (і знову ж таки безіменних) від рук «старшого брата» на сході України стала похмурим memento цих урочистих перепоховань.

Готель на могилах

«Такі місця як Бабин Яр ніколи вже не забудуть того, що в них сталося. Там не має повернення до «нормального» життя. Там не властиво будувати туристичні осередки, оздоровчі готелі, облаштовувати парки або поля для гольфу. Такі місця вже назавжди відзначені клеймом історії» (Мартін Поллак «Забруднені пейзажі»).

Щороку існує побоювання, що польська сторона не перекаже коштів для робіт у Володимирі. У 2014 році після повторної ексгумації з центральної алеї комунального кладовища похованих у 1997 році і перепоховання їх разом з новоексгумованими з городища останками, Рада оголосила про будівництво пам'ятника на території кладовища у Володимирі-Волинському на місці перепоховань. Звичайно, це потрібно робити, але чи не означає це закінчення пошуку і ексгумації на городищі, враховуючи факт того, що українська сторона хоче продовжувати ці роботи.

Вже декілька років городищем зацікавлений приватний інвестор, який розпочав ремонт будівлі в'язниці. Зрозуміло, що він не захоче, щоб на території городища знаходилось страшне кладовище. Альтернативою є розміщення готелю і ресторану з використанням як додаткового атракціону залишків середньовічного замку. В Україні такі справи робляться швидко. Врешті не лише в Україні, що доводять приклади Кжесімова на Любеліщині, де на місці поховань жертв НКВС і УБ створили сміттесортувальню.

Ми можемо лише сподіватися, що Польща не дозволить стерти з пам'яті тисячу своїх громадян. Вони Польщі служили, за Польщу боролися. Загинули, бо були громадянами Речі Посполитої в незалежності від національності. Нині є кращий час для вшанування, враховуючи існування таких людей, як, скажімо, віце-консул Кшиштоф Васілевські, один з небагатьох чиновників, що проявляє інтерес до цієї теми.

Можливо, нарешті основні інститути, створені для захисту польської пам'яті, як Рада і ІПН, почнуть роботу з цього і 2015 рік принесе хоча б часткове і подальше розв'язання володимирських таємниць.

Необхідно щось робити, тим більше, що український Інститут національної пам'яті декларує на майбутнє необхідність створення меморіалу польських і українських жертв тоталітаризму періоду II світової війни на самому городищі і замку Казимира Великого, в центрі Володимира-Волинського. Це питання буде тестовим випробуванням для польських інститутів у справі вшанування пам'яті наших громадян, які віддали своє життя за Батьківщину на так званих східних «кресах». Фондація Незалежності заявляє про подальшу роботу у цій справі, але ініціатива має належати тим, хто зобов'язаний це проводити у відповідних державних установах.

** Передрук з видання: Kwarta. Pismo historyczno-spoieczne. – 2015. – N1(14). – S.60-72.*

**Олексій ЗЛАТОГОРСЬКИЙ,
Тарас ВЕРБА (Луцьк)**

ПОШУКОВО-ЕКСГУМАЦІЙНІ РОБОТИ НА ТЕРИТОРІЇ РАДОШИНСЬКОЇ СІЛЬСЬКОЇ РАДИ 2014 РОКУ

На території Волині збереглися численні пам'ятки періоду I світової війни: братські могили російських воїнів у с. Ромашківка, м.Берестечко, с.Перемиль, с.Угринів, с.Бучин, с.Судче, с.Троянівка, с.Чорниж, с.Квітневе, с.Купичів, м.Володимирі-Волинському, м.Ковелі, смт.Рокині, с.Березичі, с.Шлапань, с.Підліски, м.Рожище, с.Тишковичі, с.Кисиліні, с.Зубильно, с.Струмівка, с.Переспа, с.Щурин, с.Немир, с.Літогоса, с.Кияж, с.Відути, с.Поляна, с.Вишнів, братська могила російський, австрійських і німецьких воїнів у с.Свидники, численні поховання навколо с.Костюхнівка, австрійські могили у с.Мельниця. Тому не дивно, що досить часто у поле зору археологів потрапляють і нові не відомі поховання війни столітньої давнини.

Ексгумаційні роботи на території Радошинської сільської ради, на Радошинському піщаному кар'єрі, проводилися експедицією ДП «Волинські старожитності» 28 липня 2014 р. з метою з'ясування знаходження або відсутності людських останків та їх подальшої ексгумації. У складі експедиції працювали: Златогорський Олексій (керівник експедиції) Верба Тарас, Михайло Вашета, Віталій Затворницький, Руслан Форманюк, Анастасія Данилюк.

Підставою до початку робіт було прохання Радошинського сільського голови та керівництва Радошинського піщаного кар'єру про з'ясування місцезнаходження поховання та ексгумацію останків, у зв'язку з численними розповідями старожилів про захоронення декількох загиблих солдатів Австро-Угорської імперії, що підтверджувалось наявністю боїв у 1914-1916 роках під час наступу військ Австро-Угорщини (1914 р.) та під час Брусиловського прориву (1916 р.).

Завданням експедиції було встановлення факту відсутності або наявності людських останків та їх подальша ексгумація на місці майбутнього розширення кар'єру.

Територія захоронення розташовувалась на північній околиці села Радошин, за 600 м на захід від будівель адміністрації кар'єру та за 500 м на північ від ставка. Ділянка досліджень мала рівнинний рельєф, на ній був відсутній верхній шар ґрунту, знятий технікою до глибини 2 м від денної поверхні. Під час візуального огляду території були помічені сліди могил та поодинокі кістки людського походження на поверхні.

Після зачистки було виявлено три напівзруйнованих поховання. Поховання №1 являло собою могильну яму розмірами 2 м x 1 м, в якій знаходився кістяк (рівень виявлення -0,02 м), орієнтований головою на схід, положення – горілиць, були відсутні променеві, плечові, ліктьові кістки, ліві гомілкові кістки, п'ясткові, зап'ястові та фалангові кістки. По контуру поховальної ями були чіткі сліди від труни.

Поховання №2 знаходилося на поверхні і являло собою майже повністю зруйновану могильну яму розмірами 0,5 м x 0,2 м, витягнуту по лінії схід-захід. В ямі було виявлено 2 малі гомілкові та 2 великі гомілкові кістки, ліктьова кістка та фрагменти ребер.

Поховання №3 мало розміри 0,6 м x 0,4 м, було на поверхні, в ньому знаходився розтросований череп, який лежав горілиць, кілька шийних хребців та плечова кістка, у стратиграфічному перерізі поховальної ями виявлено чіткий слід від труни.

Всі знайдені кістяки були ексгумовані. Крім того на поверхні було виявлено та зібрано також поодинокі кістки.

Матеріалом виявленим у похованнях служили тільки гвіздки з домовини. Ніяких особистих речей, опізнавальних знаків, решток одягу чи будь-яких предметів за якими можна було б ідентифікувати кістяки не виявлено.

Таким чином, під час ексгумаційних робіт 28 липня 2014 року на території Радошинського піщаного кар'єру експедицією ДП «Волинські старожитності» були виявлені сліди людських поховань. З розміщення окремих кісток у похованнях №2 та №3 та з аналогічного положення кістяка №1 витягнутих по лінії схід-захід та орієнтацією черепів (пох. №1, пох. №3) на схід, залишками від домовин, а також враховуючи рівні проміжки між могилами та їх розміщення в одному ряду по лінії північ-південь можна зробити висновок, що це було кладовище з окремими похованнями, а не братською могилою.

Нажаль всі поховання були понижені технікою, а наявність поодиноких кісток по території ділянки засвідчує повне руйнування основної частини поховань під час знесення верхнього шару ґрунту. Це унеможливило повне дослідження могильника і встановлення історичної приналежності кістяків.

Всі поховання належали дорослим людям, однак враховуючи відсутність будь якого супровідного матеріалу неможливо встановити чи є поховані солдатами Австро-Угорської армії. За залишками домовин, які не перегнили у піщаному ґрунті можна сказати, що поховання є не старшими за ХІХ століття. Однак ніяких відомостей про наявність кладовища у цих місцях немає, а враховуючи існування старого кладовища в іншій частині села, можна зробити висновок, що найбільш вірогідною версією походження ексгумованих останків можна вважати загиблих у боях військових часів Першої чи Другої світових воєн. Національну приналежність встановити наразі неможливо.

Олексій ЗЛАТОГОРСЬКИЙ (Луцьк)

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОХОВАНЬ ПОЛЬСЬКИХ ПРИКОРДОННИКІВ НА ВОЛИНІ У 2014 РОЦІ

Дослідження на території Шацького і Любомльського району у 2014 році проводились спільною українсько-польською експедицією ДП «Волинські старожитності» (керівник Олексій Златогорський) та Радою Охорони Пам'яті Боротьби і Мучеництва (керівник доктор Домініка Семінські). Участь в пошукових роботах взяли доктор Леон Попек, представник «Фундації незалежності» з Любліна Ян Федірко, реконструктор Анджей Мазурек. Як волонтери виступили прикордонники Надбужанського відділу прикордонної служби Речі Посполитої (керівник – генерал Ярослав Фрончек). Дослідження були пов'язані з трагічними подіями 75-річної давнини – вересня 1939 року.

Коли 17-го вересня Червона Армія порушила кордони Польщі, головний її наступ було скеровано на Вільно, Львів, Вовковиськ та Володимир-Волинський. На цих напрямках оперували великі моторизовані військові угруповання, які досить швидко та без значних зусиль досягли межі рік Німана, Бугу і Дністра. Натомість терени Полісся, особливо розташовані вздовж ріки Прип'ять та її правих притоків, позбавлені добрих доріг, вкриті багнами та лісами, становили перешкоду. Власне на ці терени під кінець другої та на початку третьої декади вересня почали надходити більші та менші угруповання польських військ, серед них найбільшими з'єднаннями були самостійна операційна група «Полісся» під командуванням генерала Францішка Клеєберга, а також група корпусу охорони прикордоння (КОП) під командуванням генерала Вільгельма Орліка-Рюккманна. У складних умовах війни концентрація та передислокація цих груп проходила з великими труднощами. Їм доводилось брати участь у численних сутичках з диверсантами та нашвидкоруч організованими і озброєними групами з місцевих комуністів.

Ситуація складалася таким чином, що ці два військові угруповання посувалися в тому самому напрямку, а часом навіть тими самими дорогами. Їх розділяли лише кілька днів маршу. Події на волинському театрі війни розвивалися так швидко, що вже 21-го вересня радянські війська закріпились у Ковелі. Їх авіація бомбардувала та обстрілювала колони польських військ, які були змушені виконувати нічні марші. Відстань між обома угрупованнями становила вже близько 70 км.

Першим район Шацька досягнув з СГО «Полісся» генерал Ф.Клеєберг, це сталося ще 25-го вересня. Під Шацьком зібралися ще й інші з'єднання польських військ. Тут були: Підляська бригада кавалерії під командуванням генерала Людвіка Кміціц-Скшинського, група «Дрогичин Полеські» під командуванням підполковника Казимира Гожковського, група моряків Пінської флотилії під командуванням командора Вітольда Зайончковського. До цих військ приєдналося ще декілька дрібніших підрозділів. Немоżliво встановити яким був загальний особовий склад цих всіх військових формувань. Відомо тільки, що 16-го

1. Меморіал польських прикордонників у с.Мельники.

вересня стан польських військ на Поліссі, які знаходились у диспозиції генерала Клеєберга, оцінювався на 22 батальйони. Натомість після переходу всіх підрозділів військ та їх концентрації за Бугом у районі Влодави, загальний особовий склад деякі військові історики оцінюють на 18 000 солдат і офіцерів. Зрозуміло, що не всі ці формування проходили 25-го та 26-го вересня через Шацьк, адже вони пересувались кількома осями маршу. На півдні вздовж уявної лінії: Кримно - Плоске - Адамчуки, а на півночі у напрямку: Малорита - Олтуш - Піща - Томашівка. Якщо припустити, що тільки половина всіх військ пройшла через Шацьк, то навіть у цьому випадку отримаємо цифру порядку що найменше 7-8 тисяч військових, котрі мали достатньо озброєння для ведення як оборонних так і наступальних дій.

Провівши розвідку в напрямі Бугу, основна група військ вже вночі з 26-го на 27-ме вересня зібралась на західному березі ріки. У районі Шацька залишився нечисельний ар'єргард та обозні колони. При відході військ за Буг дійшло до кількох сутичок з підрозділами Червоної Армії, які вже оперували в районі Олтуша, Піщі і навіть Кошар. Так 26-го вересня група підполковника Гожковського сточила бій аж під Грабовом, а 84-й піхотний полк з дивізії «Кобрин» - у районі села Піща. Супротивником польських підрозділів були частини 52-ї стрілецької дивізії Червоної Армії. Радянська сторона вжила у цих боях також танки. З польської сторони втрати були досить значні, особливо в полонених. Згідно свідчення А. Ковалевського, котрий потрапив у полон вранці 27-го вересня у селі Світязь, колона полонених, що вирушила наступного дня з Шацька до Малорити, налічувала близько 1800 осіб.

Пан Ковалевський до речі у 1996 році відвідував місця боїв і згадував ті далекі і трагічні події. На його очах червоноармійці розстрілювали полонених. Подібні свідчення були отримані також від жителів села Піща.

Тимчасом до Шацька вже підходила наступна група польських військ. Це була група КОП генерала В. Орліка-Рюккманна, до складу якої ввійшли також окремі підрозділи Війська Польського, які опинились на Поліссі та у північній частині Волині у перших днях радянської агресії. Як пише польський військовий історик Ч. Гжеляк у кількох своїх працях, ця група налічувала близько 3 500 солдат і офіцерів.

Окрім того у складі імпровізованих підрозділів групи КОП знаходились поліцейські, службовці лісового господарства та добровольці з-поміж польського населення. Загальний склад групи ще 21-го вересня становив 8 700 осіб, та після майже тижня бойових дій, кількість людей виразно зменшилася. Солдати були змучені, невиспані та голодні (адже бракувало польових кухонь), давалася взнаки нестача боєприпасів та обозів, котрі досить часто, йдучи кращими дорогами, ставали жертвами передових загонів радянських військ, а часом були затримувані вороже налаштованими жителями українських сіл. Група КОП підходила до Шацька двома колонами і її особовий склад налічував, як було зазначено вище, близько 3 500 осіб. Підрозділи досягли узлісся на схід від сіл Шацьк і Мельники у ніч з 27-го на 28-е вересня. Шацьк був на той час зайнятий підрозділами 52-ї піхотної дивізії Червоної Армії, якою командував полковник Іван Руссіянов. Тут також знаходились 411-й танковий батальйон та 54-й дивізіон протитанкової

артилерії. Згідно рапортів, котрі отримало командування дивізії, воно знало, що від сходу надходить «банда польських офіцерів», склад якої оцінювався на два полки піхоти та полк кавалерії. 28-го вересня планувалося їх знищити на лінії Малорита - Піща - Шацьк, а в жодному разі не пропустити до Бугу.

Польські війська йшли двома паралельними колонами. Північна прямувала в напрямку села Мельники, її основу становила бригада КОП «Полісся». Натомість південна рухалася безпосередньо на Шацьк. У лісі поблизу озера Люцимер, один з підрозділів натрапив на колону обозу СГО «Полісся», що було розцінене генералом Рюккеманном як підтвердження його припущень про можливість об'єднання з військами генерала Клеєберга. Але це було можливе тільки у тому випадку, якщо підрозділи дійдуть до переправ на річці Буг. Єдина добра дорога провадила через Шацьк. Інші напрямки були непевні та набагато довші. Однак були вислані розвідзагони на Згорани - Острівки, та Гупали - Забужжя. Решті підрозділів надано можливість відпочинку та організовано протитанкову оборону. Ще вночі на 28-е вересня генерал Рюккеманн прийняв рішення пробитись своїми військами через Шацьк та повідомив про це підполковника Суліка, котрий власне очолював південну колону.

Натомість заплановані на 28-е вересня дії радянської дивізії вказують на те, що полковник Руссіянов сподівався прориву польських сил безпосередньо на Влодаву через Піщу, а не через Шацьк. А тому власне біля Піщі затримав більшу частину своїх військ. Танковий батальйон мав вирушити в напрямку Вілиці та розгромити польські сили на схід від цього села. Все вказує також на те, що у штабі полковника Руссіянова не було відомо про перегрупування польських військ, котрі зайнявши вигідні позиції, розташували свої підрозділи півколом вздовж лісів від Мельників через урочище Моравське і аж до боліт Прип'яті. Відстань позицій від Шацька становила від 2,5 до 5 км. Завдання здобути населений пункт отримав підполковник Сулік, підрозділи якого були менше втомлені кількадедними переходами. Він прийняв рішення завдати удару 3-ма батальйонами: двома КОП («Березне» і «Рокітно») та піхотним батальйоном майора Бальцежака. Підтримувати наступ своїм вогнем мав дивізіон артилерії майора Черніка. При чому підполковник Сулік брав під увагу можливість випереджуючого удару противника при підтримці бронетанкових частин. Так зрештою і сталося.

Дійшло також до боїв і у містечку. Поляки вийшли з них переможцями, а розбиті радянські війська відійшли у напрямку Мельник та Піщі. Близько 330 червоноармійців було взято у полон. Приблизно о 12.00 дорога на захід через Шацьк була вільна.

Генерал В.Рюккеманн віддав наказ полковнику Т.Ружицькому-Колодзейчику бути готовому до співпраці з підполковником Суліком та розпорядження щодо дальшого маршу, котрий мав розпочатися близько 17.00 години. Запропоновано перехід підрозділів бригади не через Шацьк, а через Пульмо, з фланговою охороною зі сторони села Піща. Та спершу треба було перейти шосе Піща - Шацьк, а вона не була опанована підрозділами бригади КОП «Полісся», що треба визнати за поважну тактичну помилку. Десь о 13.00 годині генерал Рюккеманн прибув зі штабом до Шацька та віддав наступні розпорядження щодо подальших дій, пов'язаних з відходом в напрямі річки Буг. Коло 14.00 розпочався наліт шести радянських літаків на Шацьк. Вони скинули легкі бомби та обстріляли населений пункт з кулеметів. Після їх відльоту червоні ввели свої нові сили з напрямку Піщі та вогнем кулеметів і артилерії почали обстріл польських позицій під Шацьком та самого містечка. Бригада КОП «Полісся», котра перебувала на лівому крилі наступу, взагалі не була заатакована, так ніби супротивник про неї забув. Але сама теж не перешкодила радянським підрозділам у наступі на Шацьк. Це була вже друга поважна помилка командира бригади у цьому районі.

Коли стемніло, радянська сторона почала підтягувати батареї артилерії, організовуючи новий наступ на Шацьк. Однак у темноті підтягли гармати дуже близько до польських позицій (на відстань до 100 м) і поляки кулеметним вогнем винищили обслугу. Полковник Руссіянов відчуваючи грізоту поразки, посилав у бій все нові і нові підрозділи, котрі однак не могли зламати оборону польських військ. Генерал Рюккеманн передав по радіозв'язку наказ полковнику Ружицькому-Колодзейчику виконати удар силами щонайменше одного батальйону у південно-західному напрямку, щоб обійти супротивника з флангу. Такого типу акція, виконана несподівано та при взаємодії з підрозділами підполковника Суліка, могла doprowadити до повного знищення ворожих військ, котрі за оцінками не перевищували двох батальйонів піхоти. Але командир бригади розумів однак, що претинаючи шосе Шацьк - Піща може зустріти значні сили радянських військ. А тому сприйняв наказ як загрозу послаблення бойових можливостей його підрозділів. Отже виділив для виконання наказаних бойових дій тільки одну роту піхоти, а сам з бригадою почав рухатись у напрямі Пульма. З поведи відсутності розвідданих про сили супротивника, та за несприятливих обставин (темна пора доби), його дії були помилковими. Підрозділи бригади спіткали опір радянських військ і з втратами були змушені відійти на попередні позиції, Нічний бій викликав дезорієнтацію також і в радянських військах.

ЗАТВЕРДЖЕНО
Секретар Державної міжвідомчої
комісії України у справах увічнення
пам'яті жертв війни та політичних
репресій

(підпис) (прізвище та ініціали)
(дата затвердження)

АКТ №4
про ексгумацію останків осіб,
які загинули внаслідок внаслідок воєн,
депортацій та політичних репресій

с. Положеве Шацького району
(повна назва населеного пункту)

18.08.2014
(дата)

Цей акт складено Заточуванням Олександром Євгеновичем - директором
ДП «Волинська спецагентура»
(прізвище, ім'я та по батькові, посада та місце роботи особи, уповноваженої підприємством, що є виконавцем ексгумації)

за участю осіб: доктор Філіппа Бєлізська - науковець Київського
національного університету імені Шевченка (Київ);
Михайло Виноград - заступник директора державної служби
волинського краєзнавчого музею (Київ)
Парфен Н.В. - б.о.с.р.

(прізвище, ім'я та по батькові, посада та місце роботи осіб, які підписали цей акт)
про те, що в результаті ексгумації, виконаної: ДП «Волинська спецагентура»

(повна назва підприємства, установи чи організації, що виконала польові пошуки

або спеціальні пошукові дослідження)

у період з 10.06 до 10.06 на підставі заявки ДП «Волинська спецагентура»
від 10.06.2014 з місця невідомого поховання,
зарєєстрованого відповідно до Акту про встановлення місця поховання осіб від
10.06.2014 № 1 ексгумовано останки поручника Василя Томашевського
осіб поручника Василя Томашевського, які виландено в домовині та виявлено
при яких в ході ексгумації гачки, бузирки, 2 записки, ліхтарик, прорези,
пояска, прорези, цигарки, сигарети, металеві предмети
пояска, прорези, цигарки, сигарети, металеві предмети

Заточуванням Олександром Євгеновичем
(прізвище та ініціали)

ДП «Волинська спецагентура»
(прізвище та ініціали)

Парфен Н.В.
(прізвище та ініціали)

Парфен Н.В.
(прізвище та ініціали)

2. Акт про ексгумацію поручника Я.Томашевського у с.Положеве.

В результаті деякі підрозділи, як польські так і радянські - потрапили під вогонь своїх же солдат. Командир бригади вирішив відходити лісами у напрямку Шацька. Не виконавши повністю наказу генерала - зробив вже третю, поважну помилку того дня.

Опівночі (вже 29-го вересня) останні підрозділи підполковника Суліка відійшли з Шацька і до ранку переправилися через Буг у районі Грабово - Збереже. Натомість бригада КОП «Полісся», ведучи неустанні бої з наступаючими радянськими військами, вночі все-таки пройшла через Шацьк ідесь біля 10.00 вже переправлялася через Буг під Грабовом. Рештки бригади переправились дещо пізніше біля села Адамчуки. Обозні колони бригади не змогли вночі, та під шаленим обстрілом, дійти до Шацька і були змушені відійти у ліси на схід від села Мельники. Вранці їх оточили підрозділи радянських військ. Після короткого бою поляки склали зброю. Групу полонених офіцерів червоноармійці розстріляли. Так закінчилася битва під Шацьком. Втрати з обох сторін були досить великі та точних даних проте годі шукати у історичній літературі. Операційні документи польських військових формувань не збереглися, а у рапортах та спогадах офіцерів, котрі було написано вже після бойових дій, є багато неточностей. Часом вони значно різняться у описах тих самих подій. Натомість дані радянської сторони, котрі є на сьогодні доступні для дослідників, також викликають певний сумнів. Польські військові історики вважають подані втрати польських військ явно завищеними, а радянських - виразно заниженими. Хоча загалом можна припустити, що в цих боях полягло кількості солдат і офіцерів з обох сторін. Їх безіменні могили розкидані усюди на терені озерного краю...

У сезоні 2014 року спільною українсько-польською експедицією були проведені пошукові роботи у с. Мельники (4 пункти), с. Піща (ні місці розстрілу військовополонених поляків КОП), у с. Грабово, у с. Положеве (2 пункти) Шацького району та у с. Глинянка Любомльського району. Останки польських військових були виявлені у с. Положеве (пункт 1 - урочище Гузне, пункт 2 – вулиця Променева, серед житлової забудови), у с. Мельники (пункт 1 – урочище «Хорони», пункт 2 – вулиця Лесі Українки, 20), у с.

Глинянка (урочище «Широке»). Всього було ексгумовано 8 тіл, з них – 1 поліцейський (с. Мельники, вулиця Лесі Українки, 20). Зі всіх ексгумованих вдалося встановити ім'я лише одного воїна – поручика Яцека Томашевського, могила якого знаходилась у с. Положеве в урочищі Гузне. Всі інші імена поки що встановити не вдалося. Але антропологом Ярославом Беднареком були відібрані зразки ДНК і у Медико-криміналістичному інституті в Бидгощі (Польща) створено Банк даних КОП. Це дасть можливість далеким родичам відшукати своїх загиблих в озерному краю предків, а дослідникам – відповідно, встановити імена загиблих.

Перепоховання останків польських військових проведено 9 жовтня 2014 року на території кладовища у с. Мельники, де розташований меморіал польських прикордонників, що загинули у вересні 1939 року.

Любов КОЦЬ (Луцьк)

ЛУЦЬКИЙ МІСЬКИЙ ВІДДІЛ КОМУНАЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА, ЯК ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ У ВИВЧЕННІ НЕКРОПОЛІВ м. ЛУЦЬКА

У державному архів Волинської області знаходяться на зберіганні документи Луцького міського відділу комунального господарства за 1939-1941, 1944-1968 роки в кількості 320 справ, який був утворений у 1939 році. Тимчасово припинив свою діяльність у зв'язку з нацистською окупацією Волинської області. Поновив свою діяльність після визволення області у 1944 році.

У фонді крім інструкцій, постанов міської ради, ситуаційних планів, ескізів, відомостей інвентаризації майна, договорів, кошторисів, проектів є документи щодо кладовищ міста Луцька.

Так, у документах за 1940 рік є опис споруд, які знаходилися на кладовищах м. Луцька та акти оцінки основних фондів кладовищ, що знаходилися на вулицях 17 Вересня № 84-86, 17 Вересня (єврейське кладовище), Володимирській № 96, 24 піхотного полку (католицьке), Льотничій і Інвалідській (військове, братське, німецьке) [1, 10, 11, 14-14, 38-53].

У документах за 1941 рік зберігається доповідна записка голові виконавчого комітету Луцької міської ради депутатів трудящих та Львівській філії Гіпрограду щодо використання існуючих на території міста Луцька кладовищ та організації нових. Подані відомості про місцезнаходження 8 кладовищ, їх площа, ступінь наповненості, висвітлені проблемні питання, які потребували врегулювання та відомість про кількість похорон на кладовищах міста Луцька за період з 1 лютого до 31 грудня 1940 року [2, 1-7, 17, 23]

З інформацією про померлих і похованих на кладовищах м. Луцька можна ознайомитися дослідивши книги реєстрації померлих і похованих за 1949-1951 роки [3; 4; 5]

Питання поховання періоду Другої світової війни постійно вивчається користувачами архіву. Оскільки документами військових формувань Держархів області не комплектувався, тому в архівних документах інформація такого типу розпорошена по різних фондах установ, підприємств та організацій (більш детальною інформацією володіє Волинський обласний військовий комісаріат та Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (м. Подольськ). Так, список могил воїнів Радянської Армії похованих на території Волинської області, який був складений у період з 25 серпня 1944 року по 30 грудня 1945 року зберігається у фонді «Волинська обласна комісія по обліку збитків нанесених німецько-фашистськими загарбниками народному господарству та населенню». [7] У документах Луцького міського відділу комунального господарства зберігається акт перенесення братських та індивідуальних могил 210 воїнів Радянської Армії, які загинули у роки Другої світової війни і похованих за переїздом біля Ківерцівського шосе, на кладовищі по вулиці Кавалерії на Красному, на «руском» кладовищі по вул. 17 Вересня, на кладовищі по вул. Івана Франка від 18 червня 1950 року. В документі зазначено, що загиблі воїни із зазначених місць перенесені на військове кладовище /північно-східний кут/ міста Луцька.

Копії найбільш цікавих документальних матеріалів пропонуються для ознайомлення широкого загалу.

1. Державний архів Волинської області, Р-20, Луцький міський відділ комунального господарства, оп.1, спр.14.

2. Там само, спр. 34.

3. Там само, оп.2, спр. 38а,

4. Там само, спр. 49б.

ПРЕДСЕДАТЕЛЮ ИСПОЛКОМА ЛУЦКОГО ГОРОДСКОГО СОВЕТА
ДРУГАТОВ ТРУДЯЩИХСЯ

тов. К О Н О Н Е Н К О

Копии: Председателя Горплана
Завед. Горкомхозом,
„Гипроград“ г. Львов Рижик А.И.

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА

К проекту организации новых кладбищ и использования существующих на территории города Л у ц к а .

Завед. Городским Геодезическим Сектором П о х в и с н е в Н.Н.

К началу 1941 года в г. Луцке находилось 8 / восемь / кладбищ открытых и два закрытых, разбросанных неравномерно по всей территории города.

На левом берегу реки Стирь в части города, называемым "Красное" в конце улицы Владимирской находится кладбище, обозначенное на схеме №.6. Указанное кладбище состоит из 2-х частей: приходского с каменной церковью и деревянным домиком для сторожа и военного - времени первой империалистической войны, с каменным памятником в виде массивного обелиска. Площадь кладбища равна 2,5608 га, из которой имеется свободной для погребений площади около 40% или 1,0000 га.

Кладбище необходимо огородить и произвести ремонт сторожки и памятника.

Все остальные кладбища разбросаны на территории города по правому берегу реки Стирь.

По улице 24 п.п. находится католическое кладбище обозначенное №.1, площадью 5,1665 га. Кладбище обнесено каменной оградой. Имеется каменная часовня и домик для сторожа. Свободной для погребения площади имеется около 40% или 2,0000 га.

По улице Лютничей находится кладбище, обозначенное №.2, которое состоит из 3-х частей:

- а/ кладбище военного, времени 1-ой империалистической войны, с каменным памятником, обнесенное оградой из каменных столбов с деревянными штакетами, которые в настоящее время растащены. Кладбище заполнено и погребения на нем не происходят. Площадь 0,9518 га. Кладбище обсажено деревьями 25,30 летнего возраста;
- б/ кладбище евангелическое, площадью 0,4141 га, обнесенное забором из колючей проволоки. Свободной для погребения площади около 50 %, или 0,2400 га. Кладбище озеленено;
- в/ кладбище православное, обнесенное забором из колючей проволоки, площадью 0,9638 га. Свободной площади около 90%, что составляет 0,7800 га. Кладбище неблагоустроено: могилы разбросаны в беспорядке, зелени нет, ограда местами разобрана.

Все три кладбища находятся между собой и составляют одно целое. Запущены, нуждаются в благоустройстве и постоянном надзоре. Необходимо построить помещение для сторожа.

На улице 17 Вересня находятся :

- а/ кладбище еврейское, обозначенное №.3, площадью 2,5624 га, обнесенное каменной оградой, с каменной трупарней и каменной сторожкой. Кладбище существует более 70 лет, переполнено и мест для погребения нет,
- б/ кладбище караимское, обозначенное №.4 площадью 0,8918 га огороженное колючей проволокой. На кладбище имеется деревянный домик для сторожа. Под погребение ваята западная часть кладбища, площадью 0,2400 га. Остальная площадь занята под огороды;
- в/ православное кладбище, обозначенное №.5, площадью 1,2905 га. Со стороны улицы и частично с западной и восточной сторон огорожено каменной изгородью. Остальная изгородь из колючей проволоки. На кладбище имеется каменная часовня и каменная сторожка. Кладбище переполнено и мест для погребения нет.

По улице Перацкого находится кладбище б.деревни Мровица, вошедшей в черту города, площадью 0,2852 га. Обозначено на схеме №.7. Кладбище заполнено и мест для погребения мало. Кладбище неблагоустроено, огорожено проволокой, озеленено.

По улице Кременецкой находится кладбище, обозначенное №.8 б.деревни Дворец, вошедшей в черту города. Огорожено проволокой погребения рядки, так - как на нем хоронят только жителей б.Дворец. Кладбище заполнено.

- 3 -

Кроме указанных выше, действующих в кладбищах, имеются два кладбища закрытых:

- а/ еврейское по ул. Шевченки / б. улицы Люблинской/, площадь 1,7938га, обозначенное №.9. Погребения не отбывались в течении 70 - 80 лет. На территории кладбища разбросаны надгробные памятники, из которых некоторые представляют исторический интерес и взяты на учет Краеведческим музеем. Со стороны ул. Шевченки, Сенаторской и Сенкевича кладбище не огорожено. Зелени нет.
- б/ кладбище холерное, площадь 0,1477 га, обозначенное №.10, основано в 1894 году во время холерной эпидемии в городе Луцке. Расположено по улице Дубенской на песчаном холме, не огорожено и никаких наружных признаков кладбища нет. Зелени нет.

На описанных выше в действующих кладбищах в течении 11 месяцев 1940 года было произведено 764 погребения.

На прилагаемой таблице №.1 показано : количество погребений по отдельным кладбищам, указана площадь кладбищ общая и свободная для погребений.

Таблица №.1

погребения за 11 месяцев 1940 г о д а .

№ клад.	Место нахождения кладбища.	Погребения		Площадь кладб.		Примечание
		Колич.	в %	Общая	Свободн. для по- гребения	
1	ул.24 п.п. католическое	231	30,23	5,1665	2,0000	
2	" Льотничей военное	-	-	0,9518	-	закрытое
	" евангелическ.	1	0,13	0,4741	0,2400	
	" православное	1	0,13	0,8638	0,7800	
5	" 17 Сентября "	92	12,06	1,2905	-	переполн.
7	" Перацкого "	17	2,22	0,2852	-	"
8	" Кременецкой "	-	-	0,3328	-	"
6	" Владимирской "	58	6,94	2,5608	1,0000	
3	" 17 Сентября еврейское	365	47,77	2,5624	-	переполн.
4	" 17 Сентября караимское	4	0,52	0,8918	0,6518	
9	" Шевченки еврейское	-	-	1,7938	-	закрытое
10	" Дубенской холерное	-	-	0,1477	-	"
	Итого:	764	100,00	16,3212	4,6718	

Как видно из таблицы №.1 кладбища №.№. 9,10 и восточная часть кладбища №.2 для погребения закрыты.

Кладбища №.3,5,7 и 8 переполнены и свободных мест для погребений на них, нет.

Остальные кладбища №.№. 1,2,4 и 6 не в состоянии будут удовлетворить требования города на ближайшие 20 - 30 лет.

В виду выше изложенного, возникает вопрос об увеличении территории переполненных кладбищ и об отводе под новые кладбища.

Что касается вопроса об расширении переполненных кладбищ путем прирезки соседних участков, то таковое не является рациональным по следующим причинам :

- 1/ свободных от построек участков около кладбищ нет.
- 2/ указанные кладбища находятся в застроенной части города и по своему местоположению не отвечают требованиям предъявленным кладбищам со стороны сантехнического надзора города.
- 3/ содержание большого количества мелких кладбищ, сильно увеличивает расходы по надзору, охране и благоустройству их.

Согласно "норм планировки городов" § 202 на каждые 10.000 жителей города на ближайшие 25-30 лет необходимо 1,2 га свободной площади под погребения. Принимая, что к указанному сроку население города возрастет до 100.000 человек, под кладбище необходимо отвести 12 га.

В виду того, что в настоящее время большинство населения придерживается требований религии, касающихся погребений и каждая религиозная община желает иметь отдельную площадь для погребения, исходя из %-го отношения числа погребений в 1940 году и "норм планировки города" на ближайшие 25 - 30 лет необходимо отвести нижеследующие площади:

Таблица №.2
Количество земли необходимое под кладбища на 25 - 30 лет.

№ п/п	Количество погребений, согласно данных 1940г.		Необходимая площадь под погребения в га :
	по обрядам	в %	
1 2 3 4	Христианскому : католическому	30,23	3,63
	православному	21,48	2,57
3 4	Еврейскому	47,77	5,73
	Караимскому	0,52	0,07
Итого:		100,00	12,00

- 5 -

Принимая во внимание изложенное, а также требования § 203 "Норм проектирования городов", чтобы каждое кладбище обслуживало район радиусом в 3 километра, считаем необходимым провести нижеследующее:

- 1/ Закрывать переполненные кладбища: №.3 /еврейское/, №.5 /православное/, №.7 /правосл. на Яровице/ и №.8 /православное Дворец/
- 2/ Площадь кладбища №.4 караимского уменьшить до 4841 метра, предназначив остальную площадь - 4088 м.кв. где не производились погребения, под строительство.
- 3/ Увеличить площадь кладбища путем прирезки соседних свободных участков:
 - а. кладбища №.2 по улице Льотничей на 1150 кв.мт. за счет свободного участка вдоль ул. Кавалерии.
 - б. кладбища №.6 по ул. Владимирской за счет свободных земель вдоль ул. Зельной на 2.530 га, передав в пользование кладбищенского прихода постройки в детском сада.
- 4/ Открыть новое кладбище по ул.Ровенской и Теременской площадью 5,5288 кв.м.

Таким образом на период 25 - 30 лет под погребения будут предназначены нижеследующие кладбища, как показано в таблице III.

Таблица III.

Кладбища, предназначенные обслуживать население города в период 25 - 30 лет.

№№ п/п	№№ кладб.	Местонахождение кладбища.		Вся площадь кладбища.	Площадь свободная под погреб.
1	1	по ул. 24 п.п.	католич.	5.1665	2.0000
2	2	" Льотничей	правосл.	0.9788	0.8900
			евангел.	0.4741	0.2400
3	4	" 17 Сентября	караимск.	0.4841	0.2400
4	6	" Владимирской	правосл. еврейск.	5.0908	1.0000 2.5300
5	11	" Ровенской	правосл. еврейское	5.5288	1.7000 3.4000
Итого :				17.7231	12.0000

- 6 -

6

В виду того, что открытие нового кладбища влечет за собой крупные расходы - на постановку изгороди, благоустройства и постройку помещения для сторожа, увеличение кладбища по ул. Владимирской отложить на 1943 г. Новое же кладбище по ул. Ровенской, открыть немедленно, иыскав средства на его благоустройство.

Кладбище №.2 по ул. Лютничей должно быть немедленно огорожено.

ЗАВ. ГЕО-СЕКТОРОМ:

/ ПОХВИСНЕВ/

1. Доповідна записка голові виконавчого комітету Луцької міської ради депутатів трудящих, голові Міськплану, Лівівській філії Гіпрограду до проекту організації нових кладовищ і використання існуючих на території міста Луцька (Державний архів Волинської області. Р-20, Луцький міський відділ комунального господарства, оп.1, спр.34, арк.1-6) .

Проект

15

ПОСТАНОВА №

ВИКОНАВЧОМУ КОМІТЕТУ ЛУЦЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ ДЕПУТАТІВ ТРУДЯЩИХ

Від 13 лютого 1941 року.

" ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ НОВИХ І ВИКОРИСТАННЯ ІСНУЮЧИХ КЛАДОВИЩ НА ТЕРИТОРІЇ
МІСТА ЛУЦЬКА "

1/ Нижче перелічені кладовища, з приводу їх переименовання - закрити, дозволивши ховати тільки тих осіб, що мають родинні гробниці:

- а/ Кладовище № 5, по вул. 17 Вересня /православне/ і № 3 /єврейське/ закрити.
б/ Кладовище православне по вул. Перацького /б.села Фровидя/ № 7 і по вул. Кременецькій /б.села Дворець/ № 8 закрити від 31 грудня 1941 року.

2/ На кладовищі № 4 /караїмське/ залишити для поховання, западну частину, площею 0.4841 га, а решту площі 0,4088 га де не відбувались поховання, призначити під будівлю.

3/ Збільшити площу існуючих кладовищ :

- а/ № 2 по вул. Льотнічій на 1150 м.кв. за рахунок незабудованої ділянки до вулиці Кавалерії.

- б/ № 6 по вул. Володимирській на 2,5300 га за рахунок незабудованих ділянок з б. маєтку Колінки, закрити вул. Зельону.

- 4/ Відкрити по вул. Ровенській і Тереманській нове кладовище № II - на вільних землях, площею 5.5288 га для поховання всіх віроісповідань.

- 5/ Крім згаданих вище кладовищ № 2, 6, частини № 4 і новозапроектованого № II, залишити для поховання кладовище № I.

- 6/ Гр.гр., які мають незабудовані ділянки по вул. Зельній та площі призначені під розширення кладовища № 6, виділити ділянки під будову в районах визначених під індивідуальне будівництво.

- 7/ Скласти кошторис на витрати по будівлі огорожи та будок для сторожів на кладовищах № 2, II та покійницької на кладовищі № II,

- 8/ На кладовищах № 2 і II проводити поховання тільки після збудови огорожи і благоустрою їх.

- 9/ Розширення кладовища № 6 - по вул. Володимирській провести в 1942 р а до того часу заборонити будівництво на ділянках визначених під кладовище.

- 10/ Геослужбі, весною 1941 року, визначити в натурі границі кладовища № 2, 4, 6 і II.

Голова Міськвиконкому:

/ Кононенко /

Секретар Міськвиконкому:

/ Баранова /

Управління
М. Луцьк
17 Вересня № 45

Відомість похорон

на кладовищах міста Луцька
за період з 1 лютого до 31 грудня 1940.

№№ клад.	Какого вершин.	Згадка місця кладовища	Кількість похорон.	Характеристика кладовища.
1	2	3	4	5
1	Православне	По ул. Владимирської № 96	53.-	останнє розкопання
2	"	По ул. Пиряцкого (Дровиця)	1.-	" " "
3	"	" " Кременецької (Дворец)	—	" " "
4	"	" " 17 Вересня	92.-	переміщено.
5	"	" " Ланітський	1.-	останнє розкопання
	Єврейське	" " "	1.-	" " "
	Воєнне	" " "	—	Закрито.
6	Католицьке	" " 24 м. н.	231.-	останнє розкопання
7	Карамітське	" " 17 Вересня.	4.-	останнє розкопання
8	Єврейське	" " 17 " "	365.-	переміщено.
10	Холмське	" " Дубенської	—	Закрито.
9	Єврейське	" " Шевченки / Ін. Люб.	—	Закрито.
Всього.			764.-	

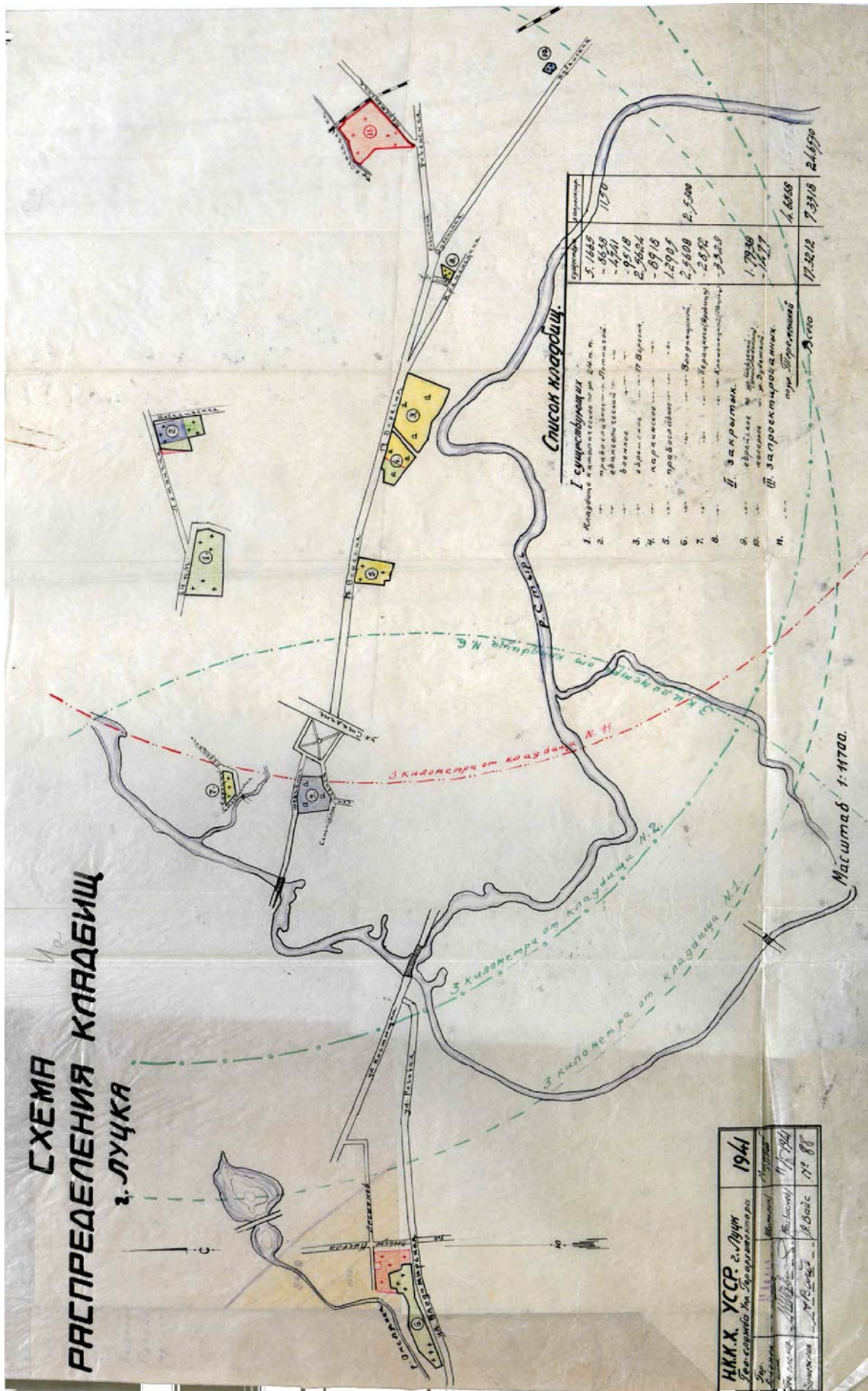
Завідуючий похоронним відділом

П. Олександрович

Купчик. Єврейське. Луцьк.

Крошні Іванко Абрамович 10 лютого 1940

3. Відомість похорон на кладовищах міста Луцька за період з 01 лютого до 31 грудня 1940 року (Державний архів Волинської області. Р-20, Луцький міський відділ комунального господарства, оп.1, спр. 34, арк.17).

4. Схема розміщення кладовищ міста Луцька, 1941 рік (Державний архів Волинської області. Р-20, Луцький міський відділ комунального господарства, оп.1, спр. 34, арк.29).

"УТВЕРЖДАЮ"
Председатель Луцкого
Городского Совета
депутатов трудящихся

Алексей КОРОЛЬ /.
"18" июня 1950 года

А К Т .

15 июня 1950 г.

Гор. Л У Ц К

Настоящий акт составлен комиссией в составе: Пред. комиссии - зам. председателя Горисполкома т. Захерей, членов: Горвоенкома подполковник Привар, Зав. Горомхозом Пыцева, Зав. Горадминотделом Попова и представителя Архитектуры Зорина.

В соответствии с постановлением суженного Исполкома Луцкого городского Совета депутатов трудящихся от 8 июня 1950 года, 14 и 15 июня 1950 г. была проведена работа по перенесению братских и индивидуальных могил, воинов Советской Армии погибших в период Великой Отечественной войны и захороненных за проездом у Киверецкой шоссе, на кладбище по улице Кавалерии на Красном, на русском кладбище по ул. 17 апреля, на кладбище по ул. И. Франко.

Погибшие воины из указанных мест перенесены на военное кладбище /Северовосточный угол г. Луцк/ вскрытие могил и сбор остатков захороненных воинов производился под наблюдением членов комиссии и специального выделенного медработника тов. Крутько Н. Извлеченные остатки из могил вкапывались в новые гроба и перевозились на кладбище где производилось перезахоронение.

Всего перенесено и перезахоронено 210... погибших воинов Советской Армии согласно нижеупомянутого списка:

№	Воинское звание	Фамилия имя отчество	: Когда : погиб	: № : могилы
1.	Майор	Мосенков И. Г.	20/7-44	1
2.	Капитан	Сигад Иосиф Иосифович	6/11-44	1
3.	"	Воропаев Федор Данилович	30/8-44	1
4.	"	Чершин С. С.	3/7-44	1
5.	Ев. ст. лт.	Тармак С. Г.	2/2-44	1
6.	Ст. - л. т.	Герасенко Петр Маварович	1944	"
7.	Майор	Колоконцев Дмитрий Иванович	26/7-44	"
8.	Л-т	Акимов А. П.	23/7-44	"
9.	Л-т	Хайнушев Архип	25/7-44	"
10.	Л-т	Панов Михаил Ефимович	1944	"
11.	Л-т	Бушмак Василий Захарович	1944	"
12.	Мл. Л-т	Терзадзе Иван Григорьевич	3/8-44	"
13.	Мл. Л-т	Назкин Алексей Филиппович	1944	"
14.	Мл. Л-т	Трефилов Степан Кондратьевич	30/8-44	"
15.	Мл. Л-т	Жигалов Петр Евгеньевич	8/7-44	"
16.	Ст. сержант	Гусак Иван Тихонович	1944	"
17.	Ст. - "	Альбов Абрам	1944	"
18.	Ст. - "	Ничитин Григорий Михайлович	"	"
19.	" - "	Старостин Ефим Павлович	"	"
20.	" - "	Митичко Харитон Герасимович	"	"
21.	" - "	Шалаев Евстафий Иванович	"	"
22.	" - "	Пустовалов А. Ф.	27/2-44	"
23.	" - "	Волченко М. И.	"	"

- 2 -

2

84.	Ст. сержант	Капустин Михаил Федорович	26/4-44	1
85.	"	Колодяк Михаил Павлович	4/1-45	1
86.	Ст. сержант	Дунач С.П.	31/7-44	1
87.	Сержант	Григин Иван Алексеевич	28/8-44	1
88.	"	Захаровский Иван Т.	1944	1
89.	"	Тимин Александр Михайлович	1944	1
90.	"	Лущев И.Т.	5/5-44	1
91.	Ст. сержант	Польцев Федор Иванович	3/2-44	1
92.	Сержант	Викторов Иван Афанасьевич	13/7-44	1
93.	"	Гуманов И.Д.		1
94.	"	Горбачев А.И.		1
95.	Ст. сержант	Соколов Сергей Николаевич	3/7-44	1
96.	Мл. сержант	Трофимов М.В.		1
97.	Мл. " "	Замарин И.А.		1
98.	"	Лухт Давид П.	23/8-44	1
99.	"	Незвитомский А.А.	20/8-44	1
100.	"	Ренкас П.П.	25/7-44	1
101.	Ефрейтор	Зайцева А.П.	3/4-44	1
102.	"	Навернов Федор Васильевич	31/5-45	1
103.	"	Бутаев Ф.Г.		1
104.	"	Величинский Иван Иванович	29/2-44	1
105.	"	Остояничев Ярослав Филиппович	29/2-44	1
106.	"	Михайлов Василий Михайлович	29/2-44	1
107.	Красноармеец	Николаев А.И.	1944	1
108.	"	Полищук П.И.	"	1
109.	"	Матвеев С.М.	"	1
110.	"	Ильин И.Ф.	"	1
111.	"	Рянов А.Д.	"	1
112.	"	Ханеев О.Т.	"	1
113.	"	Никитенко Е.И.	"	1
114.	"	Мельник П.Х.	"	1
115.	"	Тимин А.А.	"	1
116.	"	Шильников Р.И.	"	1
117.	"	Парагоровский И.А.	"	1
118.	"	Савелов С.Ф.	"	1
119.	"	Дроздов Ф.Ф.	"	1
120.	"	Медведев И.А.	"	1
121.	"	Джумбаров С.	"	1
122.	"	Голонко В.Г.	"	1
123.	"	Турин А.Т.	"	1
124.	"	Зубов Н.П.	"	1
125.	"	Гринь С.И.	"	1
126.	"	Яковлев И.Д.	"	1
127.	"	Сапору Б.	"	1
128.	"	Осипов Федор Алексеевич	"	1
129.	"	Штайлов А.Д.	"	1
130.	"	Коневский А.И.	"	1
131.	"	Буланов С.П.	"	1
132.	"	Григоренко И.М.	"	1
133.	"	Куликов С.	"	1
134.	"	Петров Я.Е.	"	1
135.	"	Лясучанов Н.Н.	28/7-44	1
136.	"	Гаранчук	"	1
137.	"	Шипулин И.Г.	"	1
138.	"	Монозальцев П.А.	"	1
139.	"	Ефимов Л.И.	"	1
140.	"	Лавчук Г.Ф.	"	1
141.	"	Моробьев А.В.	"	1
142.	"	Лисенко Р.А.	1/8-44	1
143.	"	Попов П.В.	23/7-44	1
144.	"	Пилип П.Ф.	"	1
145.	"	Ткаченко С.Е.	"	1

- 3 -

86.	красноармеец	Богдан Т.А.	28/7-44	1
87.	"	Маймахов В	"	1
88.	"	Дзоба В.Г.	23/7-44	1
89.	"	Бондарчук А.М.	25/7-44	1
90.	"	Мучиновский Д.И.	24/7-44	1
91.	"	Голованов П.С.	"	1
92.	"	Хайманов В.М.	"	1
93.	"	Грамовит М.Д.	22/7-44	1
94.	"	Чамоничи Н.М.	"	1
95.	"	Кравченко М.Ф.	21/7-44	1
96.	"	Король А.П.	"	1
97.	"	Мавсимичу Д.М.	"	1
98.	"	Свинтицкий А.А.	"	1
99.	"	Трубин Н.Г.	"	1
100.	"	Карасев Ф.И.	18/7-44	1
101.	"	Глуценко Ф.П.	"	1
102.	"	Мальчилов Н.Ф.	"	1
103.	"	Кузьмин И.Д.	"	1
104.	"	Грибанов Н.Н.	"	1
105.	"	Васин В.В.	2/8-44	1
106.	"	Ивановский Н.С.	"	2
107.	"	Коренья В.Ф.	"	2
108.	"	Занайту Х.З.	"	2
109.	"	Блюзю В.М.	"	2
110.	"	Тинчиг Иосиф Петрович	1944	2
111.	"	Морозов Д.С.	"	2
112.	"	Чачковский И.П.	31/7-44	2
113.	"	Монопатин Валентин Степанович	28/10-44	2
114.	"	Дмитровский Арсентий Степан.	1944	2
115.	"	Кимнерский Валентин Поликарп.	"	2
116.	"	Яковлев А.А.	3/4-44	2
117.	"	Вичман Р.А.	5/9-44	2
118.	"	Янчу Василий Петрович	2/9-44	2
119.	"	Дехов Тихон Савельевич	1944	2
120.	"	Тарасов Василий А.	"	2
121.	"	Нурталидзе Георгий Иванович	"	2
122.	"	Козак Михаил Николаевич	"	2
123.	"	Шейрога Майрам	"	2
124.	"	Коваль Михаил Николаевич	"	2
125.	"	Валонич Кузьма Иванович	"	2
126.	"	Бучковский Бронислав Адольфович	"	2
127.	"	Политасов Василий Николаевич	"	2
128.	"	Туртис Ухтай	"	2
129.	"	Старостин Сергей Иванович	"	2
130.	"	Тиманский Филипп Федорович	21/7-44	2
131.	"	Гуденец Парфилей Ефремович	1944	2
132.	"	Изотов Михаил Васильевич	"	2
133.	"	Бондаревский Евгений Константи.	"	2
134.	"	Искиндяров Владимир Владимиров.	"	2
135.	"	Пальво Степан Степанович	"	2
136.	"	Обед Петр Яковлевич	"	2
137.	"	Загубаев Михаил Иванович	"	2
138.	"	Вичман Альберт Андреевич	4/9-44	2
139.	"	Майсю Иван Васильевич	3/9-44	2
140.	"	Кучма Геннадий Федорович	2/9-44	2
141.	"	Плахтий Петр Лукьянович	1944	2
142.	"	Грибанов Петр Федорович	"	2
143.	"	Иноземцев Григорий Михайлович	"	2
144.	"	Васильев Федор Алексеевич	25/7-44	2
145.	"	Савчик Дмитрий Федорович	1944	2
146.	"	Бухарев Павел Федорович	8-1944	2
147.	"	Деза Федор Николаевич	"	2
148.	"	Заврентов Василий Артемьевич	"	2

- 4 -

49.	красноармеец	Солдатенко Михаил Андреевич	8-1944	2
50.	"	Огородник Игнатий Карпович	1944	2
51.	"	Федосов Арсентий Савельевич	"	2
52.	"	Алехин Алексей Дмитриевич	8-1944	2
53.	"	Гришин Иван Александрович	1944	2
54.	"	Давиденко Иван Андреевич	8-1944	2
55.	"	Васильев Николай А.	3/9-44	2
56.	"	Вранников Александр П.	3/9-44	2
57.	"	Мисилев Василий Дмитриевич	10/9-44	2
58.	"	Тереховский Коллестрат И	6/9-44	2
59.	"	Макаров Петр Павлович	5/9-44	2
60.	"	Плещин Федосий Алексеевич	2/9-44	2
61.	"	Щапов Николай Андреевич	2/9-44	2
62.	"	Ваймов Архип Николаевич	1944-1944	2
63.	"	Хосень Григорий Иванович	"	2
64.	"	Ильяш Степан Семенович	" 8-1944	2
65.	"	Сивцов Андрей Николаевич	"	2
66.	"	Попов Алексей Васильевич	" 8-1944	2
67.	"	Малахов Василий Павлович	21/5-44	2
68.	"	Штуров Трофим Андреевич	"	2
69.	"	Иванов Кузьма Михайлович	"	2
70.	"	Кадик Максим Никитович	1944	2
71.	"	Головин Иван Николаевич	"	2
72.	"	Вашин Евгений Михайлович	"	2
73.	"	Гуженко Иван Филиппович	"	2
74.	"	Вещенко Данил Иванович	"	2
75.	"	Серебряников Перфирий Петрович	"	2
76.	"	Мехрин Н.М.	17/5-44	2
77.	"	Шангин Павел Васильевич	22/3-44	2
78.	"	Лещенко Петр Иванович	1944	2
79.	"	Гарчишова Викторина Михайловна	10/5-44	2
80.	"	Почаев Павел Сергеевич	8/7-45	2
81.	"	Мазурко Анна Маликовна	1/7-44	2
82.	"	Васильев А.	"	2
83.	"	Джамбурия Михаил К.	3/2-45	2
84.	Гв.	Ананьев Сергей Александрович	5/2-45	2
85.	"	Забора А.Ф.	25/2-44	2
86.	"	Жигин В.С.	22/2-44	2
87.	"	Чернецкий И.С.	20/3-44	2
88.	"	Дучанин Михаил Николаевич	3/8-44	2
89.	"	Ватурия Фастор Борисович	"	2
90.	"	Толмачев Иван	"	2
91.	"	Фадеева Любовь Сергеевна	1944	2
92.	"	Вирюков Филипп Иванович	10/8-44	2
93.	"	Намнева Лариса Павловна	3/9-44	2
94.	"	Полищук Павел Савельевич	30/1-45	2
95.	"	Назаренко	12/3-44	2
96.	"	Ильина Валентина Дмитриевна	1/5-44	2
97.	"	Варанцев Михаил Григорьевич	27/7-44	2
98.	"	Зимин Кузьма Трофимович	4/7-44	2
99.	"	Литвиненко Павел Петрович	1944	2
00.	Одинадцать человек неизвестных погибших в 1944 года			

Председатель комиссии

Задерей

/Задерей/.

Члены комиссии: 1. Горюнов

2. Зав. Горюновхозом

3. Зав. Цехом

4. Гл. архитектор

/Привар/.

/Пычев/.

/Попов/.

/Зорин/.

лешта 1 ~~4,22 x 0,30 м.~~
0,30 x 0,22 м.

5

Полковник Власов Анатолий Гаврилович 21.1-1945 года

6

1. Капитан	Бештанко Василий Иванович	25.2-1944
2. Красноармеец	Бугрин Трофим Максимович	29.2-1944
3. —	Дмитренко С.И.	22.2-1944
4. —	Дутько Филип Иванович	11.2-1944
5. —	Кузнецов Иван Иванович	2.2-1944
6. —	Панасенко Иван Тимофеевич	2.2-1944
7. —	Ладенко Федор Трофимович	26.2-1944
8. —	Грозин Василий Вячеславович	9.3-1944
9. —	Латвиновский Ф.Г.	

№	Военное звание	Фамилия имя отчество	Дата погиб	№ могилы
1.	Майор	Косенков И.Г.	20/7-44	1
2.	Капитан	Сигал Иосиф Иосифович	6/11-44	1
3.	—	Порослав Федор Лавилович	30/8-44	1
4.	—	Перичи С.С.	3/7-44	1
5.	Кап.от.лт.	Тарман С.Г.	2/2-44	1
6.	Ст.-л-т.	Герасенко Петр Матвеевич	1944	"
7.	Майор	Колокозцев Дмитрий Иванович	20/7-44	"
8.	Л-т	Акимов А.П.	28/7-44	"
9.	Л-т	Хайбулов Архип	25/7-44	"
10.	Л-т	Панов Михаил Ефимович	1944	"
11.	Л-т	Булмаев Василий Захарович	1944	"
12.	Мл.Л-т	Терзакее Иван Григорьевич	3/8-44	"
13.	Мл.Л-т	Назкин Алексей Филиппович	1944	"
14.	Мл.Л-т	Трифилев Степан Кондратьевич	30/8-44	"
15.	Мл.Л-т	Жигалов Петр Евгеньевич	8/7-44	"
16.	Ст.сержант	Гусев Иван Тихонович	1944	"
17.	Ст. —	Алехов Абрам	1944	"
18.	Ст. —	Никитин Григорий Михайлович	—	"
19.	" —	Старостин Ефим Павлович	—	"
20.	" —	Митичев Харитон Герасимович	—	"
21.	" —	Малаев Евстафий Иванович	—	"
22.	" —	Пустовалов А.Ф.	27/2-44	"
23.	" —	Волченко М.И.	—	"

Листок II - 0,45 x 0,50 x 0,45 м. 1/2

1.	Капитан	Бештанов Василий Иванович	25.2-1944
2.	Красноармеец	Бугрин Трофим Максимович	29.2-1944
3.	—	Дмитренко С.И.	22.2-1944
4.	—	Дутько Филип Иванович	11.2-1944
5.	—	Кузнецов Иван Иванович	2.2-1944
6.	—	Панасенко Иван Тимофеевич	2.2-1944
7.	—	Лашенко Федор Трофимович	26.2-1944
8.	—	Грозин Василий Вячеславович	9.3-1944
9.	—	Латвиновский Ф.Г.	

73

Плита 1. 0,30 x 0,22 м.

Полковник Власов Анатолий Гаврилович 21.1-1945 года

Плита 11. 0,50 x 0,45 м.

1. Капитан	Бештанко В.И.	25.11.1944 г.
2. Красноармеец	Вугрин Т.М.	29.11.1944 г.
3. —	Дмитренко С.И.	22.11.1944 г.
4. —	Дутько Ф.И.	11.11.1944 г.
5. —	Кузнецов И.И.	2.11.1944 г.
6. —	Панасенко И.Т.	2.11.1944 г.
7. —	Лашенко Ф.Т.	26.11.1944 г.
8. —	Грозин В.В.	9.11.1944 г.
9. —	Латыновский Ф.Г.	1944 г.

Плита 111.

1. Майор	Мосенков И.Г.	20.У11. 1944 г.
2. Капитан	Сигал И.И.	6.11. 1944 г.
3. —	Воропаев Ф.Д.	30.У111.1944 г.
4. —	Першин С.С.	3.У11. 1944 г.
5. Гв.ст.л-т	Тармаш С.Г.	2.11. 1944 г.
6. Ст.л-т	Гаряченко П.М.	1944 г.
7. Майор	Колокозцев Д.И.	26.У11. 1944 г.
8. Л-т	Акимов А.П.	28.У11. 1944 г.
9. Л-т	Хайвушев А.	25.У11. 1944 г.
10. Л-т	Панов М.Е.	1944 г.
11. Л-т	Бушмак В.З.	1944 г.
12. Мл.л-т	Тевзадзе И.Г.	3.У111.1944 г.
13. Мл.л-т	Назкин А.Ф.	1944 г.
14. Мл.л-т	Трефилов С.К.	30.У111.1944 г.
15. Мл.л-т	Жигялов П.Е.	8.У11. 1944 г.
16. Ст.сержант	Гусак И.Т.	1944 г.
17. Ст. —	Альбов А.	1944 г.
18. Ст. —	Ничитин Г.М.	1944 г.

- 2 -

19.	Ст.сержант	Старостин Е.П.	1944 г.
20.	" -"	Митичко Х.Г.	1944 г.
21.	" -"	Шалаев Е.И.	1944 г.
22.	" -"	Пустовалов А.Ф.	27.11.1944 г.
23.	" -"	Волченко М.И.	-
24.	" -"	Капустин М.Ф.	26.11.1944 г.
25.	" -"	Колодяк М.П.	4.1.1945 г.
26.	Сержант	Думач С.П.	31.11.1944 г.
27.	" -"	Гритин И.А.	28.11.1944 г.
28.	" -"	Закревский И.Т.	1944 г.
29.	" -"	Тимин А.М.	1944 г.
30.	" -"	Лущев И.Т.	5.11.1944 г.
31.	Гв.Сержант	Польцев Ф.И.	3.11.1944 г.
32.	Сержант	Вичторов И.А.	13.11.1944 г.
33.	" -"	Гумянов И.Д.	-
34.	" -"	Горбачев А.К.	-
35.	Гв.сержант	Соколов С.Н.	3.11.1944 г.
36.	Мл.сержант	Трофимов М.В.	-
37.	" -"	Замарин И.А.	-
38.	" -"	Лихт Л.П.	28.11.1944 г.
39.	" -"	Незащковский А.А.	20.11.1944 г.
40.	" -"	Ренкас П.П.	25.11.1944 г.
41.	Ефрейтор	Зайцева А.П.	3.11.1944 г.
42.	" -"	Неверов Ф.В.	31.11.1945 г.
43.	" -"	Бутаков Ф.Г.	-
44.	" -"	Белякин И.И.	29.11.1944 г.
45.	" -"	Стойнинский И.Ф.	29.11.1944 г.
46.	" -"	Михайлов В.М.	29.11.1944 г.
47.	Красноармеец	Николаев А.И.	1944 г.
48.	" -"	Полищук П.И.	1944 г.
49.	" -"	Матвеев С.М.	1944 г.
50.	" -"	Илькин И.Ф.	1944 г.
51.	" -"	Ржнев А.Д.	1944 г.
52.	" -"	Ханеев О.Т.	1944 г.
53.	" -"	Никитенко Е.И.	1944 г.
54.	" -"	Мельник П.Х.	1944 г.
55.	" -"	Тимшин А.А.	1944 г.
56.	" -"	Шильников Р.И.	1944 г.
57.	" -"	Царегоревский И.А.	1944 г.
58.	" -"	Савелев С.Ф.	1944 г.
59.	" -"	Дроздов Ф.Ф.	1944 г.
60.	" -"	Медведев И.А.	1944 г.
61.	" -"	Джумаев С.	1944 г.
62.	" -"	Головко В.Г.	1944 г.
63.	" -"	Туриков А.Т.	1944 г.
64.	" -"	Зубков Н.П.	1944 г.
65.	" -"	Грынъ С.И.	1944 г.
66.	" -"	Яковский И.Д.	1944 г.
67.	" -"	Сапору В.	1944 г.
68.	" -"	Осипов Ф.А.	1944 г.
69.	" -"	Шитайлов А.Д.	1944 г.
70.	" -"	Коневский А.И.	1944 г.
71.	" -"	Вуланин С.П.	1944 г.
72.	" -"	Григоренко И.М.	1944 г.
73.	" -"	Кулинов С.	1944 г.
74.	" -"	Петров В.Е.	1944 г.
75.	" -"	Дясучанов Н.Н.	28.11.1944 г.
76.	" -"	Гаращук	" -"
77.	" -"	Шипулин И.Г.	" -"
78.	" -"	Монозальцев П.А.	" -"
79.	" -"	Ефимов Л.И.	" -"
80.	" -"	Ленчук Г.Ф.	" -"
81.	" -"	Воробьев А.В.	" -"
82.	" -"	Лисенко Р.А.	1.11.1944 г.

- 3 -

83.	Красноармеец	Попов П.В.	28.Y11. 1944 г.
84.	"	Пилот П.Ф.	"
85.	"	Ткаченко С.Е.	"
86.	"	Вогдан Т.А.	"
87.	"	Маймахов Б.	"
88.	"	Дзоба В.Г.	23.Y11. 1944 г.
89.	"	Бондарчук А.М.	25.Y11. 1944 г.
90.	"	Кучинский Д.И.	24.Y11. 1944 г.
91.	"	Голованов П.С.	"
92.	"	Хайманов В.М.	"
93.	"	Грамовик М.Д.	22.Y11. 1944 г.
94.	"	Каменкин Н.М.	"
95.	"	Корвченко М.Ф.	21.Y11. 1944 г.
96.	"	Король А.П.	"
97.	"	Максимчук Д.М.	"
98.	"	Свинтицкий А.А.	"
99.	"	Трубин Н.Г.	"
100.	"	Карасев Ф.М.	18.Y11. 1944 г.
101.	"	Глуценко Ф.П.	"
102.	"	Мальчиков Н.Ф.	"
103.	"	Кузьмин В.Д.	"
104.	"	Грибанов Н.Н.	"
105.	"	Васин В.В.	2.Y111. 1944 г.

Плита IV.

1.	Красноармеец	Ивановский Н.С.	2.Y111. 1944 г.
2.	"	Кореньюк В.Ф.	"
3.	"	Знайтиу Х.З.	"
4.	"	Влюзюк В.М.	"
5.	"	Тышкин И.П.	1944 г.
6.	"	Морозов Д.С.	1944 г.
7.	"	Качковсхий К.П.	31.Y11. 1944 г.
8.	"	Конопатин В.С.	28.X. 1944 г.
9.	"	Дмитровский А.С.	1944 г.
10.	"	Камневский В.П.	1944 г.
11.	"	Якушев А.А.	3.IV. 1944 г.
12.	"	Викман Р.А.	5.IX. 1944 г.
13.	"	Янчук В.П.	2.IX. 1944 г.
14.	"	Ледов Т. С.	1944 г.
15.	"	Тарасов В.А.	1944 г.
16.	"	Курталидзе Г.И.	1944 г.
17.	"	Козак М.Н.	1944 г.
18.	"	Майоров М. <i>Майоров М.</i>	1944 г.
19.	"	Коваль М.Н.	1944 г.
20.	"	Валович К.И.	1944 г.
21.	"	Бучковсхий Б.А.	1944 г.
22.	"	Политасов В.Н.	1944 г.
23.	"	Туртас У.	1944 г.
24.	"	Старостин С.И.	1944 г.
25.	"	Киманский Ф.Ф.	21.Y11. 1944 г.
26.	"	Гуденец П.Е.	1944 г.
27.	"	Изотер М.В.	1944 г.
28.	"	Бондаревсхий Е.К.	1944 г.
29.	"	Искиндяров В.В.	1944 г.
30.	"	Палько С.С.	1944 г.
31.	"	Обед П.Я.	1944 г.
32.	"	Загубаев М.И.	1944 г.
33.	"	Викман А.А.	4.IX. 1944 г.
34.	"	Майсов Иван В.	3.IX. 1944 г.
35.	"	Кучма Г.Ф.	2.IX. 1944 г.
36.	"	Плахтий П.Л.	1944 г.
37.	"	Грибанов П.Ф.	1944 г.

- 4 -			
38.	Красноармеец	Иноземцев Г.М.	1944 г.
39.	"	Васильев Ф.А.	25 .у11. 1944 г.
40.	"	Савчик Д.Ф.	1944 г.
41.	"	Бухарев П.Ф.	у111. 1944 г.
42.	"	Левя Ф.Н.	"
43.	"	Гаврентюк В.А.	"
44.	"	Солдатенко М.А.	"
45.	"	Огородник И.Н.	1944 г.
46.	"	Федосюк А.С.	"
47.	"	Аленин А.Д.	у111. 1944 г.
48.	"	Гришин И.А.	1944 г.
49.	"	Давиденко И.А.	у111. 1944 г.
50.	"	Васяничин Н.А.	3.1X. 1944 г.
51.	"	Бранничов А.П.	3.1X. 1944 г.
52.	"	Кисилев В.Д.	10.1X. 1944 г.
53.	"	Тереховский Н.И.	6.1X. 1944 г.
54.	"	Макаръев И.П.	5.1X. 1944 г.
55.	"	Шлапач Ф.А.	2.1X. 1944 г.
56.	"	Шашков Н.А.	2.1X. 1944 г.
57.	"	Ваймов А.Н.	1944 г.
58.	"	Хосень Г.И.	1944 г.
59.	"	Ильин С.С.	1944 г.
60.	"	Сивков А.Н.	1944 г.
61.	"	Попов А.В.	1944 г.
62.	"	Малахов В.П.	21.у. 1944 г.
63.	"	Штуров Т.А.	"
64.	"	Иванов К.М.	"
65.	"	Кадик М.Н.	1944 г.
66.	"	Голорин И.Н.	1944 г.
67.	"	Валнин Е.М.	1944 г.
68.	"	Гуженюк И.Ф.	1944 г.
69.	"	Вашенко Д.И.	1944 г.
70.	"	Серебряничов П.П.т	1944 г.
71.	"	Шахрин Н.М.	17.у. 1944 г.
72.	"	Шангин П.В.	22.111. 1944 г.
73.	"	Лещенко П.И.	1944 г.
74.	"	Гарчипова В.М.	10.у. 1944 г.
75.	"	Почантов П.С.	8.у11. 1945 г.
76.	"	Мазурко А.М.	1.у11. 1944 г.
77.	"	Бабаев А.	
78.	"	Джамбурия М.Н.	3.11. 1945 г.
79.	Гв. Красноарм.	Ананьев С.А.	5.11. 1945 г.
80.	Красноармеец	Забора А.Ф.	25.11. 1944 г.
81.	"	Жикин В.С.	22.11. 1944 г.
82.	"	Чернецкий И.С.	20.111. 1944 г.
83.	"	Духанин М.Н.	3.111. 1944 г.
84.	"	Батурия Ф.В.	
85.	"	Толтачев И.	
86.	"	Фадеева Л.С.	1944 г.
87.	"	Бирюков Ф.И.	10.у111. 44 г.
88.	"	Камнева Л.П.	3.1X. 1944 г.
89.	"	Полищук П.С.	30. 1. 1945 г.
90.	"	Назаренко	12.у1. 1944 г.
91.	"	Ильина В.Д.	1.у. 1944 г.
92.	"	Баранцев М.Г.	27.у11. 1944 г.
93.	"	Зимин К.Т.	4.у11. 1944 г.
94.	"	Литвиненко П.П.	1944 г.
95.	Одиннадцать неизвестных погибших в 1944 году.		

4. Акт перенесення братських та індивідуальних могил 210 воїнів Радянської Армії, які загинули у роки Другої світової війни і похованих за переїздом біля Ківерцівського шосе, на кладовищі по вулиці Кавалерії на Красному, на «руском» кладовищі по вул. 17 Вересня, на кладовищі по вул. Івана Франка від 18 червня 1950 року. (Державний архів Волинської області. Р-20, Луцький міський відділ комунального господарства, оп.2, спр.42, арк.1-7, 12-16).

5. Там само, *спр.* 58б.

6. Там само, *спр.* 42.

7. Державний архів Волинської області, Р-164, Волинська обласна комісія по обліку збитків нанесених німецько-фашистськими загарбниками народному господарству та населенню, *оп.* 3, *спр.* 15.

Розділ II. Загальні питання історичного краєзнавства та краєзнавчої освіти

Андрій БОЯРЧУК (Луцьк)

ДІЯЛЬНІСТЬ ЛУЦЬКОГО ХРЕСТОВОЗДВИЖЕНСЬКОГО БРАТСТВА У 90-х рр. XIX-ПОЧ. XX ст.

Православні церковні братства асоціюються здебільшого з організаціями XVI-XVII ст., хоча вони існували й пізніше, а з 1860-х років переживали справжнє, хоч і контрверсійне, відродження. Такі організації ще не отримали в історичній науці достатнього висвітлення.

Мета даної роботи – показати Луцьке Хрестовоздвиженське братство у 90-х рр. XIX–на початку XX ст. з точки зору реалізованих братчиками проєктів; визначити значення діяльності організації.

Дослідження буде проводитися на основі аналізу звітів про діяльність Луцького братства за 1889-1895 рр., опублікованих у часописі «Волинські єпархіальні відомості», та звітів за 1906-1907, 1909-1910, 1912-1913 рр., збережених у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Київ.

Гасла відновлення Хрестовоздвиженського братства у Луцьку звучали в 1864 р., але реальні кроки зроблені були лише 1871 р. Тоді відбулося зібрання православних парафіян міського соборного Хрестовоздвиженського храму, на котрому вирішили розробити статут діяльності майбутньої організації. Визначалися основні завдання: очищення православ'я від сектантських вчень, підтримка християнства східного обряду у боротьбі із католицизмом і юдаїзмом, укріплення духу патріотизму та віри у середовищі православної громади, догляд за святинами Православної Церкви. Статут Луцького Хрестовоздвиженського братства був затверджений 22 січня 1871 р. Волинською духовною консисторією, а 2 лютого того ж року організація розпочала свою діяльність [3, 143-145].

Про функціонування братства у перші 20 років діяльності відомостей майже немає через відсутність документації. Тому вивчення даного питання вимагатиме окремого дослідження.

Починаючи з 90-х рр. XIX ст. Луцьке братство активно розвивало свою діяльність. Особистий склад організації у 1889-1890 рр. нараховував 79 чоловік. Серед них четверо членів-покровителів: обер-прокурор Святійшого Синоду, дійсний таємний радник К. П. Побідоносцев (1827-1907), генерал-губернатор Київський, Подільський та Волинський А. П. Ігнат'єв (1842-1906), управляючий канцелярією Святійшого Синоду В. К. Саблер (1845-1929), губернатор Волинської губернії Є. О. Янковський (1837-1892). Двоє братчиків обрані були пожиттєво: секретар при Київській археографічній комісії, історик, письменник О. І. Левицький (1848-1922), котрий написав нарис про діяльність Хрестовоздвиженського братства у 1890 р., та лучанка Пелагія Дем'янчукова, що пожертвувала організації 110 руб. на відновлення ікони Божої Матері у Покровській церкві. Решта братчиків були дійсними членами організації [4, 251]. Серед них був батько Лесі Українки П. А. Косач (1842-1909), котрий за твердженням О. Бірюліної, долучився до створення братської лікарні [1, 304].

Керівний орган братства (Раду) в 1889-1890 рр. формували: голова - генерал-лейтенант від інфантерії В. В. Плаксин (1832-1908) та члени – протоієрей Луцького соборного храму А. Бродович, голова окружного суду М. М. Меркулов, судді Г. К. Бугославський, В. І. Шовський. У 1891-1892 рр. кількість членів організації становила 122 особи [6, 673]. В 1894-1895 рр. склад братства розширився: 20 членів-покровителів; 42 пожиттєвих члени; 164 дійсних члени (дворяни, духовенство, міщани, селяни) [11, 873-880].

Можна стверджувати, що починаючи з 90-х рр. XIX ст. членство Луцького Хрестовоздвиженського братства кількісно збільшувалося. Це вказувало на популярність організації серед населення. Покровительство осіб, котрі займали високі урядові посади та духовні сани засвідчувало впливовість братства, що сприяло реалізації поставлених організацією проєктів.

Першочерговим завданням братчики вважали відновлення Хрестовоздвиженської церкви, кам'яна культова споруда якої з 30-х рр. XVII ст. стала «бастіоном» православ'я у Луцьку. Однак після пожежі 1803 р. святиня не була придатна для проведення богослужінь. Братчики зібрали гроші для будівництва каплички на місці розвалин Хрестовоздвиженського храму, яку урочисто відкрили в 1888 р. Цього ж року російський імператор Олександр III (1845-1894) пожертвував на відновлення поруйнованої соборної церкви 3 тис. руб., а дійсний статський радник М. А. Терещенко (1819-1903) 2 тис. руб. [3, 146-147]. Після цих

внесків розпочалися ремонтні роботи. За реставрацію іконостасу Хрестовоздвиженської святині Луцьке братство виплатило у 1889-1890 рр. майстру А. І. Мурашку 900 руб.; ще 400 руб. йому заплатив братчик, повітовий «ісправник» Ф. А. Соколов із власних коштів. За створення ікони на склі братчики відрахували цьому ж майстру 200 руб.; 2 дубових підсвічників 80 руб. [4, 259]. Після проведення будівельних робіт, у 1890 р. соборний Хрестовоздвиженський храм був відновлений. 26 серпня того ж року його освятив єпископ Волинський та Житомирський Модест Стрільбицький (1823-1902).

У звіті про діяльність Луцького братства за 1889-1890 р. [4, 255-260] нічого не сказано про відновлення братського некрополя (знаходився в підземеллі, під вівтарною частиною Хрестовоздвиженської церкви з 30-х рр. XVII ст.) [2]. Очевидно члени братства не піднімали з руїн церковну крипту.

27 серпня 1890 р. на богослужіння до Хрестовоздвиженського храму прибув імператор Олександр III разом із своєю сім'єю. Після закінчення літургії братчики подарували імператору ікону Воздвиження Чесного Хреста Господнього, копії ікон Богоматері із с. Озденіж (нині Рожищенський р-н) та св. Миколая Чудотворця із с. Жидичин (нині Ківерцівський р-н) [3, 148]. Аби увіковічнити знакову подію приїзду імператорської сім'ї до Луцька, братчики встановили мармурову плиту із відповідним написом біля однієї із бокових стін Хрестовоздвиженської церкви [4, 244].

1891-1892 рр. члени Луцького братства поблизу відновленого храму спорудили тимчасову дзвіницю на стовпах. Організатором роботи був староста храму С. Л. Лісаневич [5, 649].

Відновлена Хрестовоздвиженська церква функціонувала 5 років без проведення ремонтних робіт. В 1895 р. у святині братчики заново переклали піч, потинькували і побілили стіни, пофарбували купол і частину паркану біля церковного саду, відновили дерев'яний тротуар. Роботи, котрими керував братчик архітектор Г. Г. Артинов вартували організації 485 руб. Цього ж року Луцьке братство придбало новий дзвін для дзвіниці, розміщеної поряд із Хрестовоздвиженською святинею [10, 840-841].

Маючи досвід Володимир-Волинського Свято-Володимирського братства у збиранні та збереженні пам'яток історії, луцькі братчики перейняли ідеєю створити власне приміщення для нагромадження цінностей минушини. Задум підтримав член-покровитель братства А. П. Ігнат'єв, котрий пожертвував на цей проект 200 руб. Братський секретар Ф. Савлущинський придбав у 1889-1890 рр. 6 Євангелій (4 писаних; 1 наполовину писане, наполовину друковане; 1 друковане), декілька богослужбових книг Львівського ставропігійного братства із друкарні М. Сльозки, роботи Іоанікія Галятівського, старі ікони та хрести [3, 242-244].

Зібрані предмети луцькі братчики помістили у кімнаті за вівтарем Свято-Троїцького собору, яку надав тамтешній протоієрей (також член братства) Ананій Бродович [3, 242-244]. В 1893-1894 рр. братські пам'ятки були переміщені в одну із кімнат новозбудованої богадільні, де виник музей. Священик с. Оконськ Луцького повіту Є. Ф. Палецький тоді ж передав на зберігання братчикам старовинний дерев'яний хрест і рукописне Євангеліє XVII ст. [8, 741]. На початку XX ст. музей, очевидно, почав занепадати. У 1911 р. член Київського товариства охорони пам'яток мистецтва і старовини М. Фореггер фон Грейфентуріч описав свої враження від огляду музею Луцького Хрестовоздвиженського братства. Він повідомляв, що недавно музей розмістили в окремій кімнаті при богадільні, дерев'яний будинок якої розташовувався поза огорожею колишнього костелу Бернардинського ордену, перетвореного на православний собор. Активну участь у справах музею брав товариш голови Луцького окружного суду К. Богуславський, який супроводив кожен предмет приблизним описом із зазначенням місця його надходження. Музей, за свідченням кореспондента, перебував у вкрай незадовільному стані: чотири портрети унійних єпископів висіли в холодному коридорі, фарба осипалася, полотно і рами були прибиті цвяхами до стіни; перебували у небезпеці ікони, що висіли біля груби; мішки із мукою, опираючись на портрети, стирали пояснювальні написи внизу експонатів [13].

Луцькі братчики 1890 р. вирішили створити також тимчасову міську лікарню. Вони звернулися з цим питанням до місцевої влади, котра виділила для функціонування закладу 2 кімнати у будинку міської управи, омеблювала їх, надала 100 руб. щорічного утримання. Міський лікар П. А. Гаврилов домовився із луцьким аптекарем Злоцьким про доставку медикаментів по зниженій на 25 % ціні [3, 151-152]. Рада братства розробила статут лікарні, затверджений у травні 1891 р. Заклад підпорядковувався Медичному відділенню губернського правління, куди завідуючим надавалися відомості про хворих, проведені операції, щеплення від віспи, а Радою братства – річні звіти. Усіма справами лікарні управляла Рада братства і лікарі, котрі працювали там за добровільним погодженням. Лікування було безкоштовним [14].

У 1890 р. Рада Луцького Хрестовоздвиженського братства поставила завдання створення богадільні для утримання німців. Члену покровителю організації генерал-губернатору Київському, Подільському та Волинському А. П. Ігнат'єву доручили домовитися із командувачем Київського військового округу

про отримання цегли на будівництво благодійницького закладу з розваленого римо-католицького Домініканського монастиря у Луцьку. Справу узгодили – командувач Київського військового округу М. І. Драгоміров зробив все необхідне [3, 151]. Архієпископ Волинський і Житомирський Модест Стрільбицький дав дозвіл на виділення земельної ділянки поблизу Луцького Свято-Троїцького собору під будівництво богадільні. Будівля за задумом братчиків мала бути двоповерховою: на кожному поверсі по 5 кімнат і коридор; нижній поверх – мурований, верхній – дерев'яний. Будівельні роботи розпочалися 11 травня 1892 р., завершившись у серпні 1893 р. До нового приміщення братчики перемістили лікарню, котра раніше перебувала в будинку міської управи. Лікарі надавали безплатні консультації хворим у двох кімнатах. За півтора року медичні послуги отримали 501 особа. При богадільні відкрився також гостинний дім, де люди могли зупинятися на ночівлю (до кінця 1894 р. бажаючих було 1219 чоловік). 26 березня 1894 р. Святійший Синод затвердив «Устав богадельни и ночлежнаго приюта Луцкаго православнаго Крестовоздвиженскаго братства». У богадільню прийняли 9 осіб, що потребували постійної опіки [7, 4-5; 8, 740-741]. В 1894-1895 р. братчики доглядали 17 чоловік. Послугами гостинного дому в цей період користувалися 1620 людей. Жертводавці (А. А. Борковський, В. Д. Пономарьов, А. І. Мартинович, Н. К. Масютін) приносили до братського благодійного закладу хліб, картоплю, інші продукти харчування [10, 845].

Ще однією сферою діяльності відновленого у 1871 р. Луцького Хрестовоздвиженського братства була культурно-просвітницька робота. В 1890 р. братчики закупили хрестики, ікони, виписали окремі книги морально-релігійного змісту (Євангелія, Троїцькі листки), розпочавши їхній продаж недалеко від Хрестовоздвиженської церкви, у невеличкій ятці, влаштованій на кошти православних чехів: Валенти, Пішеля, Шніделя. В 1890 р. оренда місця торгівлі обійшлася братству у 35 руб., а прибутки від продажу товару склали 46 руб. [4, 246-247]. Генерал-губернатор Київський, Подільський та Волинський А. П. Ігнат'єв 1890 р. підтримав ідею братчиків щодо організації народних читань, спрямованих на просвітницьку роботу серед лучан, виділивши на це грошову допомогу [3, 153]. У період із серпня 1891 по квітень 1892 рр. братство провело 17 читань в будинках приватних осіб (слухачів було не менше 100 чоловік на кожному із заходів). Відбувалися заходи по неділях та святкових днях о 17 годині на теми: «Життя св. Миколая Чудотворця», «Початок християнства на Русі», «Свята Земля», «Почаївська Лавра», «Петро І», «Катерина ІІ» [5, 648]. В 1893-1894 рр. у Луцьку Хрестовоздвиженське братство організувало 12 проєктів. 3 27 грудня 1893 р. читання почали проводитися також у волинських сільських церковно-парафіяльних школах (10 заходів) і чеських колоніях (3 заходи) [8, 743-744]. Однак 1894-1895 рр. активність братчиків знизилася через великі витрати на оренду приміщень для проведення творчих проєктів [10, 842].

На 1893-1894 рр. припадає формування братської бібліотеки, яка до цього мала тільки 21 книгу. До кінця 1894 р. було вже 224 видання. Серед них: 9 авторських брошур пожиттєвого члена братства О. І. Левицького, праці по догматичному богослов'ї у 5 томах члена-покровителя братства, єпископа Канівського, ректора Київської духовної академії Сильвестра Малеванського, 5 книг, переданих Тимчасовою комісією для розгляду давніх актів [8, 741-742]. У 1895 р. пожиттєвий член Луцького братства Ф. Славучинський зробив систематичний каталог до наявних у бібліотеці книг і брошур [10, 843].

Долучилося Хрестовоздвиженське братство до збереження давніх православних святинь Луцька, відновлення старих релігійних центрів міста. У 50-х рр. ХІХ ст. за дорученням Київської археографічної комісії проводилися розкопки на місці храму Іоанна Богослова – першої християнської церкви Луцька. Дослідження не були закінчені: ділянка заросла бур'яном. Братство взяло на себе обов'язок огородити вівтарну частину храму, що і виконало. Основні роботи проводив братчик, повітовий військовий урядник, полковник Н. К. Масютін, за що отримав від організації 35 руб., 20 коп. [3, 153-154].

Стараннями секретаря братства священика Феофана Савлучинського у 1892 р. віднайшли місце розташування ще однієї древньої православної святині Луцька – Свято-Дмитрівської церкви, заснування якої датують ХІІ ст. Братчики упорядкували територію де колись знаходилася споруда. Вирівняли, обсіпали піском, огородили дерев'яним парканом, на кам'яному фундаменті змурували цегляний пам'ятник. Протоієрей соборного Свято-Троїцького храму Ананій Бродович освятив місце пам'ятки [5, 647].

У 1893-1894 рр. луцькі братчики зініціювали спорудження каплиці св. Параскеви на П'ятницькому майдані Луцька в пам'ять про колишню Параскевську церкву (згадувалася в джерелах ХVІ-ХVІІІ ст.) та Іверської каплиці (на місці знищеного Свято-Михайлівського храму) [12].

У 1896 р. Святійший Синод передав Луцькому Хрестовоздвиженському братству 98 наділів капітульної землі площею 8 десятин 1992 кв. сажні. До ліквідації царським урядом у 1839 р. Унійної Церкви в Російській імперії, ця земля належала Луцько-Острозькій унійній єпископії, а після розформування останньої перейшла у відання Святійшого Синоду. Надалі територію віддавали в оренду приватним особам, котрі сплачували за неї досить невисоку, як на той час, ціну – 400 руб. [15]. Через малодохідність і

складність контролю за фінансовими операціями, пов'язаними із землею з Санкт-Петербурга, її передали Луцькому братству «для укріплення на Волині православ'я і руської народності».

З 1896 р. основний дохід братчикам почала приносити орендована капітульна земля. Із братських звітів початку XX ст. видно, що кількість членів організації у цей період починає суттєво зменшуватися. Частково, можливо, це пов'язувалося із думкою меценатів про можливість існування братства на власні кошти.

Документація Хрестовоздвиженського братства свідчить, що під контролем братчиків орендна палата за користування колишніми капітульними землями значно зросла: у 1906 р. вона становила 2231 руб. 99 коп., складаючи основу доходів організації [16].

Однак, з кожним роком встановлення розміру орендної плати ставало дедалі складнішим для братського керівництва через часту зміну власників землі, а відповідно документації та нерухомості. У 1906 р. Рада братства вирішила визначити точний розмір землі і її межі. Для цього запросили землеміра, котрий склав детальний план місцезнаходження всіх земельних наділів із відповідним документальним оформленням. У той же час були переглянуті старі орендні контракти і укладені нові [17].

У 1906-1907 рр. Раду братства формували: голова – дружина таємного радника Н. С. Петрова (1833-1913), Н. П. Петрова, обов'язковий член протоіерей Луцького Свято-Троїцького собору Д. Ф. Кирилович, мировий суддя м. Луцька, дійсний статський радник Ф. І. Подчашинський, луцький міський голова, полковник у відставці Г. Н. Скарлов, казначей – колезький радник А. І. Мартинович, секретар – священник Г. Н. Рижковський. Членами-покровителями були: архієпископ Волинський і Житомирський Антоній Храповицький, єпископ Канівський, вікарій Київської митрополії Сильвестр Малеванський (1828-1908), протоіерей Андріївського собору у Санкт-Петербурзі І. І. Сергєєв Кронштадський (1829-1909), член Державної ради, генерал-ад'ютант від інфантерії Н. П. Ігнат'єв, генерал-лейтенант від кавалерії, член Державної ради Ф. Ф. Трепов (1854-1938), член Державної ради, таємний радник В. К. Саблер. Пожиттєвих і дійсних членів було відповідно по 30 чоловік [18].

У річному звіті діяльності Луцького православного братства за 1906-1907 рр. вказано, що за цей період на 2 людей збільшилася кількість осіб, котрі утримувалися братчиками у богадільні. Рада братства знайшла можливість дати притулок ще 4 особам, утримання яких мало відбуватися на кошти благодійників. На нічліг у богадільні в 1906-1907 рр. зупинялося 1787 чоловік.

При земській лікарні в Луцьку 1906 р. створили амбулаторний пункт прийому хворих, тому Рада братства постановила закрити свою лікарню, котра вже більше року не функціонувала. Інструменти та медикаменти що були там, братчики передали до земського медичного закладу [19].

27 грудня 1906 р. у приміщенні богадільні луцькі братчики відкрили школу на 50 учнів. Туди зараховували дітей із малозабезпечених сімей. Завідуючим у школі і вчителем Закону Божого був протоіерей Луцького Свято-Троїцького собору Д. Ф. Кирилович, який працював безкоштовно; доглядачем – голова Хрестовоздвиженського братства Н. П. Петрова. Представляв братство у Луцькому відділенні Волинської єпархіальної училищної ради – братчик Г. К. Богуславський. На школу виділили 3 кімнати – 2 на класи і 1 для вчителя; дітей прийняли понад норму – 60. Члени Луцького братства поставили собі за мету побудувати окреме приміщення для освітнього закладу і в тому ж 1906 р. виклопотали у Волинському управлінні Землеробства та Державного майна потрібну кількість дерева [20]. В 1909-1910 рр. нове приміщення для школи збудували [20].

Луцькі братчики засвідчували, що у 1909-1910 рр. вони не мали великих проектів і зосередили свою увагу на розвитку школи та упорядкуванні богадільні. У жовтні 1909 р. в приміщенні нової школи поширилася епідемія скарлатини, тому дидактичний процес довелося здійснювати у богадільні, звільнивши від навчання за браком місця одну (наймолодшу) із трьох груп дітей. Крім занять і читань на теми: «Від чого береться дощ і сніг», «Архангельські китолови», «Милість Божа над царем, явлена землі руській 17 жовтня 1888 р.», школярі мали змогу відвідати цирк, а наприкінці грудня 1909 р. їм влаштували новорічний вечір. При школі діяла бібліотека із навчальною та популярною літературою – 386 примірників [21].

В 1912 р. у школі Хрестовоздвиженського братства відкрилися вечірні класи для дорослих. Спочатку на них записалося 26 осіб, але поступово кількість бажаючих зросла до 55 (34 у віці від 16 до 20 років; 9 – від 20 до 30 років; 8 – від 30 до 40 років; 4 – від 40 до 50 років). Закон Божий на курсах викладав протоіерей Діонісій Кирилович, російську історію, географію і російську мову – вчителька М. А. Ляковська, арифметику – О. А. Немешаєва, російську грамоту – вчителька В. І. Баотєнєва. Заняття відбувалися в середу і неділю щотижня. Навчальний процес починався після загальної молитви і тривав 3 години [22].

В братській богадільні у 1909-1910 р. на догляді перебувало 12 дорослих і 1 п'ятирічний хлопчик; ночувати зупинялося 5715 чоловік. На свята Різдва і Воскресіння Христового сюди від місцевих

жертводавців доставляли продукти харчування із магазинів «Споживачі», «Хаботина», «Варковецького» і «Кондитер» [23]. У 1912-1913 рр. в богадільні утримувалося 11-19 безпритульних (деякі із них без сторонньої допомоги не могли вставати із ліжка). Казначей братства А. І. Мартинович зініціював 1912 р. ремонт у богадільні: прогнилий гонтовий дах замінили на залізний, потинькували стіни [24].

Отже, можна стверджувати, що в 90-х рр. XIX-поч. XX ст. Луцьке Хрестовоздвиженське братство розгорнуло активну діяльність. Важливим проектом стала відбудова у 1890 р. храму Воздвиження Чесного і Животворного Хреста Господнього, котрий після пожежі 1803 р. був поруйнований. Створили братчики свою лікарню, богадільню, школу, музей, долучилися до збереження давніх православних святинь Луцька, відновлення старих релігійних центрів міста. Членами братства було дуже багато відомих і впливових людей.

Луцьке Хрестовоздвиженське братство беззаперечно здійснювало свою діяльність в інтересах Російської Православної Церкви, функціонуючи у реаліях епохи. Реалізовані проекти організації все ж мали велике значення для розвитку Луцька в 90-х рр. XIX-поч. XX ст.

1. Бірюліна О. А. І стали люди на захист православ'я / О. А. Бірюліна // Луцьке Хрестовоздвиженське братство: історія та відродження. – Луцьк : ВМА «Терен», 2013. – 472 с.

2. Бірюліна О., Долженко Ю. Історико-антропологічний нарис про похованих у крипті Луцької Хрестовоздвиженської (братської) церкви / О. Бірюліна, Ю. Долженко // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Випуск X. Матеріали X ювілейної наукової конференції «Любартівські читання», м. Луцьк, 22-23 травня 2014 р. – С. 118.

3. Десятисотлетія православ'я на Волині. У 2 ч. Ч. I. – Житомир : Типо-літографія Е. П. Льва, 1892. – 619 с.

4. Отчет о деятельности Луцкого Православного Крестовоздвиженского братства за 1889-90 братский год // Волинские епархиальные ведомости. – Кременец, 1891. - № 7. Неофициальная часть. – С. 239-260.

5. Отчет о деятельности Луцкого Православного Крестовоздвиженского братства за 1891-92 год // Волинские епархиальные ведомости. – Кременец, 1893. - № 23. Неофициальная часть. – С. 644-651.

6. Отчет о деятельности Луцкого Православного Крестовоздвиженского братства за 1891-92 год // Волинские епархиальные ведомости. – Кременец, 1893. - № 24. Неофициальная часть. – С. 670-673.

7. Отчет о деятельности Луцкого Православного Крестовоздвиженского братства за 1892-93 год // Волинские епархиальные ведомости. – Кременец, 1894. - № 1. Неофициальная часть. – С. 4-16.

8. Отчет о деятельности Луцкого Православного Крестовоздвиженского братства за 1893-94 братский год // Волинские епархиальные ведомости. – Кременец, 1895. - № 22. Неофициальная часть. – С. 739-757.

9. Отчет о деятельности Луцкого Православного Крестовоздвиженского братства за 1893-94 братский год // Волинские епархиальные ведомости. – Кременец, 1895. - № 23. Неофициальная часть. – С. 775-791.

10. Отчет о деятельности Луцкого Православного Крестовоздвиженского братства за 1894-95 год // Волинские епархиальные ведомости. – Кременец, 1896. - № 22. Неофициальная часть. – С. 840-850.

11. Отчет о деятельности Луцкого Православного Крестовоздвиженского братства за 1894-95 год // Волинские епархиальные ведомости. – Кременец, 1896. - № 23. Неофициальная часть. – С. 873-883.

12. Пясецький В. Дві православні каплички у Луцьку / В. Пясецький // Історія та сучасність Православ'я на Волині: матеріали V науково-практичної конференції (Луцьк, 11 листопада 2014 р.). – Волинська єпархія УПЦ, Волинська духовна семінарія, видавничий відділ Волинської єпархії. – Луцьк, 2014. – С. 50.

13. Федорова Л. Діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва із збереженням пам'яток музейного значення в Україні (1910-і роки). Електронний ресурс. - Режим доступу: – chrome-extension://oemtmndcblldboiebfnladdac_bdfmadadm/http://history.org.ua/JournALL/sid/sid_2011_19/14.pdf;

14. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі ЦДІАК України), Ф., 442, оп. 543, спр. 355, арк. 20-22.

15. Там само, оп. 637, спр. 1, арк. 218 а-218 д зв.

16. Там само, арк. 218 в зв.

17. Там само, арк. 218 а-218 а зв.

18. Там само, арк. 219-219 зв.

19. Там само, арк. 218 а зв.

20. Там само, арк. 218 б-218 б зв.

21. Там само, оп. 663, спр. 20, арк. 150 зв.-151.

22. Там само, арк. 8 б зв.-8 в.

23. Там само, арк. 151 зв.

24. Там само, арк. 8 г.

Сергій БУБАЛО, Григорій ОХРИМЕНКО,
Наталія СКЛЯРЕНКО, Світлана ЛОКАЙЧУК (Луцьк),
Олексій ВОЙТЮК (Рівне)

УНІКАЛЬНИЙ СКАРБ БАБИНСЬКОЇ (?) КУЛЬТУРИ З МЛИНІВЩИНИ (попередня інформація)

Поблизу смт Млинів Рівненської обл. під час земляних робіт знайдено скарб мідних виробів (переважно прикрас), а також одну золоту сережку (рис. 1). З такою кількістю предметів скарби доби бронзи на території Західної України раніше були невідомі. Скарби зі Стеблівки та Липи належать до стжижовської культури (СК).

За інформацією І. Свешнікова, до СК належать три скарби: 1) бронзових речей із Стеблівки Рівненської обл. (дві вислообушні сокири, підвіска, 10 скроневих кілець, 9 браслетів); 2) п'ять бронзових браслетів із с. Липа (також Рівненщина); 3) із Городиска (Польща) – у посудині стжижовської культури було більше 1000 штук фаянсових намистин [Свешников, 1980, с. 60].

Загальновідомим є Бородинський, або Бессарабський, скарб пізньої бронзи (бабинської культури) виявлений в Західному Причорномор'ї.

На карті пам'яток середнього періоду доби бронзи, вміщеній у книзі «Археологія Української РСР» 1971 р. (т. 1) знаходимо лише два пункти бабинської культури (або культури багатоваликів кераміки – КБК) в басейні Південного Бугу (найближче до Волині): Собківка, Сандраки [Археологія Української..., 1971, с. 334, карта 8]. У книзі «Археологія Украинской ССР» 1985 р. (т. 1) значиться ще один пункт КБК – Сніжківка [Археологія Украинской..., 1985, карта 10]. Про пам'ятки КБК Західної України писали М. Бандрівський [Бандрівський, 1997, с. 138-142], В. Ткач [Ткач, 2007, с. 571-709], Г. Охріменко [Охріменко, Склярєнко, Локайчук, 2012, с. 170-180; Охріменко, 2011, с. 49-58]. Нові пункти цієї культури в басейні Горині, в межах Рівненської та Хмельницької областей (неподалік Острога та Нетішина), виявлені працівником Нетішинського краєзнавчого музею О. Романчуком. Близько 20 пам'яток КБК відкрито В. Ткачем у Млинівському та Дубнівському районах Рівненської обл. (Тартак 1, Тартак 2, Тартак 5, Тартак 8, Заболоття 2, Клюки 2, Семидуби, Стовець, Дубно-Волиця, Тараканів 2, Дубно-Звірогосподарство, Дубно-Палестина, Дубно-Сурмичі 3, Панталія 2, Івання, М'ятин, Хорупань, Аршичин 2, Костянець) [Ткач, 2007, с. 616-707]. Окремі з них відомі також у Здолбунівському, Рівненському р-нах Рівненської обл. та в Луцькому р-ні Волинської обл. (роботи І. Свешнікова, В. Рудого, ДП «Волинські старожитності»).

Млинівський скарб знайдено випадково. Місцеві жителі викопували із землі металевий брутх і на глибині 0,3-0,4 м виявили ці предмети. Під лопату потрапила окислена округла бляшка, її відкинули вбік, але поряд виявилися інші делікатні тонкі предмети і, нарешті, бронзова сокира. Це і визначило долю знахідок – стало зрозуміло, що то вироби досить давні. (Один із присутніх був істориком за фахом. Він зумів обережно, не пошкодивши, добути решту предметів із землі, потім повідомив знайомих. Їм же розповів, що ще школярем був присутній в піщаному кар'єрі поблизу с. Пекалів Млинівського р-ну, коли трактор набирив пісок і в обриві з'явилися зеленуваті окислені мідні речі, а серед них також бронзова сокира, проте більших розмірів. Про іншу подібну сокиру, знайдену в похованні неподалік с. Коритне Радивилівського р-ну, повідомляв І. Свешніков). Як сказано вище, басейн р. Ікви, особливо біля м. Дубна розвідками досліджував В. Ткач. Його публікація «Пам'ятки доби ранньої бронзи в середній течії р. Ікви (культури шнурової кераміки)» [Ткач, 2007, с. 571-709] присвячена пам'яткам епішнурового періоду: межановицької та стжижовської культур, а також бабинської. Разом із довідником І. Свешнікова, Ю. Нікольченка «Археологічні пам'ятки Української РСР. Рівненська область» (1982) ці праці є найважливішими для вивчення археології регіону доби бронзи.

Нововідкритий скарб складається з 28 предметів (27 мідних та бронзових (?), золотий): один браслет, невелика сокира з отвором (бородинського типу), одна кругла бляха, два наручі (?), 12 довгих трубчатих підвісок, 4 верболості сережки (у т. ч. одна золота), 8 окуляроподібних підвісок (рис. 2; рис. 3; рис. 4; рис. 5; рис. 6; рис. 7; рис. 8:1).

1. Бронзова сокирка (довжина – 12,6 см) має легко вигнуту форму та тонкий довгий обушок (ширина краю – 2,0х1,7 см), дещо опущене розширене лезо шириною 3,3 см. У місці отвору, який з обох боків має вертикальні реберця, виріб є найбільш розширеним – 3,0 см, а сам отвір – 1,3 см. Бронзова сокира належить до того ж типу, що і сокира із зміювика, знайдений в с. Лебеді Калінінського р-ну Краснодарського краю. Його довжина 22,2 см (тобто він багато більший від Млинівського). Цей чудовий виріб з каменю виявлено у похованні привілейованого майстра-ливарника бронзових виробів і датується протокатакомбним

Рис. 1. Млинівський скарб.

Рис. 2. Млинівський скарб. Окулярноподібні підвіски.

Рис. 3. Млинівський скарб. Браслет.

Рис. 4. Млинівський скарб. Верболисті сережки.

Рис. 5. Млинівський скарб. Підвіски.

Рис. 6. Млинівський скарб. Бронзова сокира бородинського типу.

Рис. 7. Млинівський скарб. Прикраси ірландського типу.

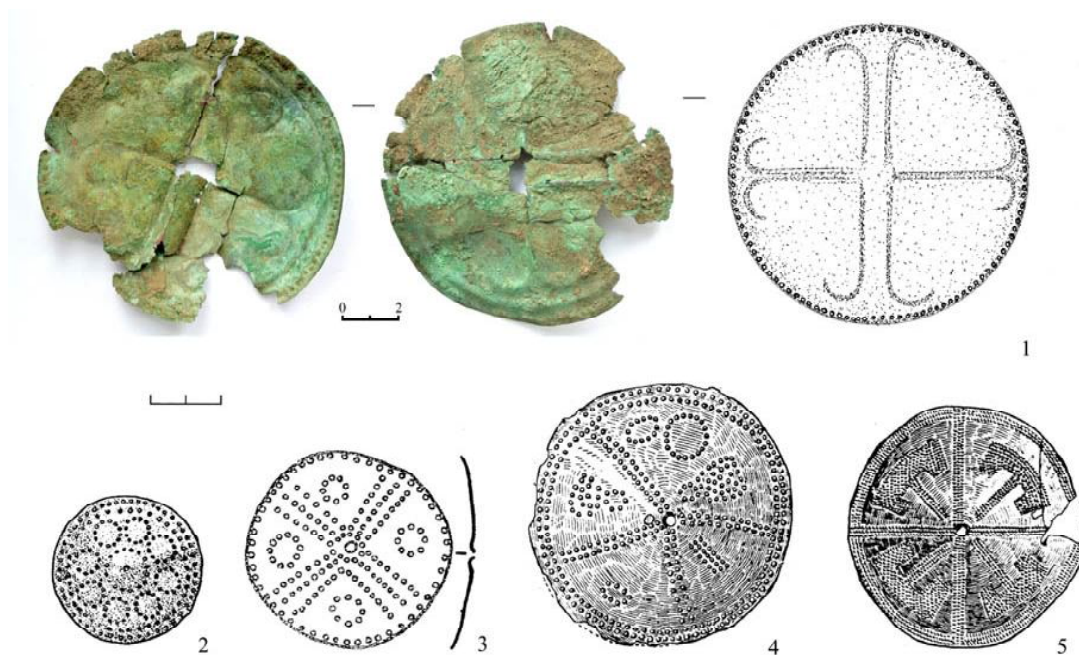

Рис. 8. Металеві бляхи: 1 – з Млинівського скарбу (фото та приблизна графічна реконструкція, рис. Г.Охріменка); 2 – Григор'ївка, Безщасна Могила, пох. 11; 3 – Майдан; 4, 5 – Отрадний, к. 36/9 (за Е. Kaiser).

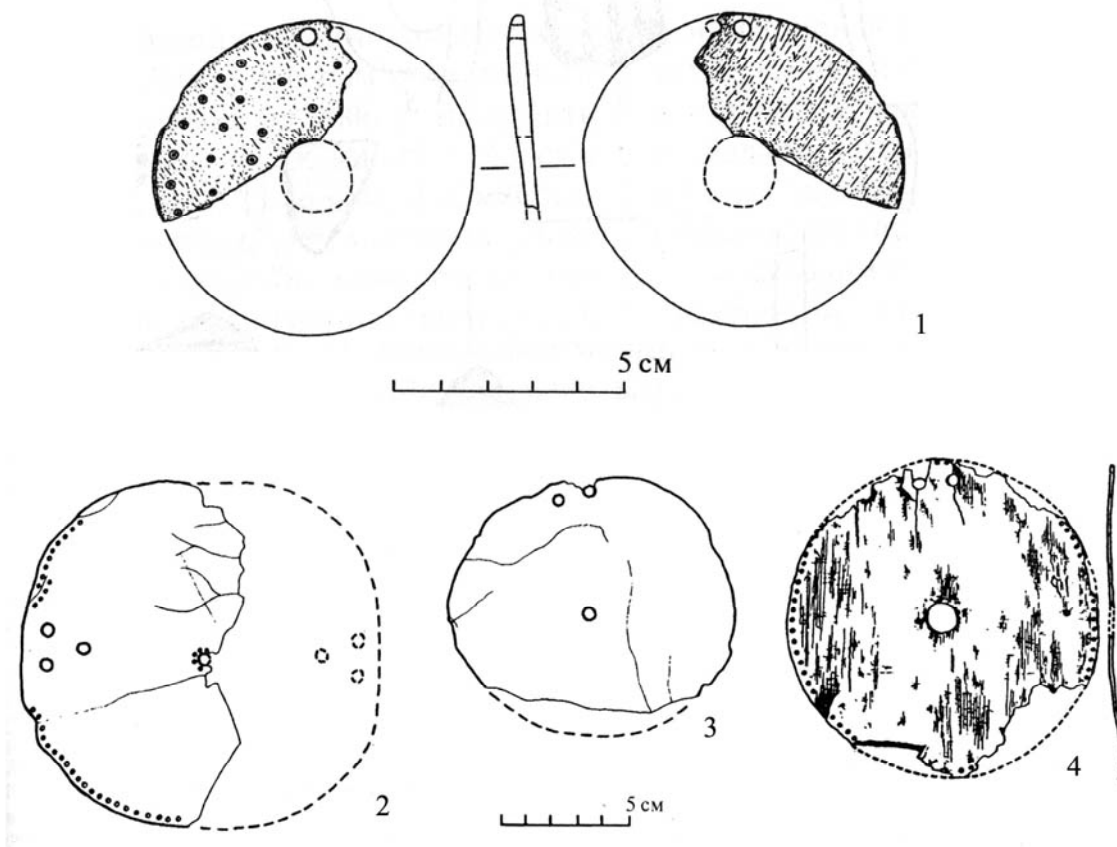

Рис. 9. Кістяні бляхи межановицької культури: 1 – Острог-Земан (об. №2) (за К. Бунятян, О.Позіховський, 2013); 2 – Жернікі Гурне (пох. 13); 3 – там само, пох. 107 (за Bazielich, Machnik, 1986); 4 – Турковіце (за Gaiewski et al. 1970).

періодом [Гей, 1986, с. 32]. Проте сокири такої форми виготовлялися і в пізніші часи – у період бабинської культури.

2. Бронзовий браслет, розміром 8,0х8,4 см, потоншений на кінцях, що заходять один за одного. Виготовлений з округлого дроту, максимальна товщини – 0,7 см, кінці потоншені до 0,3 см.

3. Трубочасті підвіски, виготовлені з тонко розклепаних і скручених пластин різної довжини: 8,3 см, 7,8 см, 7,1 см, 7,9 см, 8,4 см, 8,2 см, 8,0 см, 8,5 см, 8,0 см, 8,3 см; діаметр – 0,7 см, 0,6 см, 0,5 см.

4. Скроневі кільця у формі вербового листка (3 мідні, 1 золота): 1) діаметр – 2,4 см, ширина листка – 2,0 см; 2) діаметр – 2,5 см, ширина листка – 2,1 см; 3) діаметр – 2,6 см, ширина листка – 1,8 см; 4) діаметр – 2,0 см, ширина листка – 2,4 см. Не виключено, що вони належать до виробів групи 2 (нітранської), виготовлених із одним литим реберцем (датовуються 2050-1800 рр. до н. е. [Kadrow, 2000, s. 143].

5. Підвіски окуляроподібні (8 штук), співвідношення ширини і висоти таке: 1) 3,7х2,2 см; 2) 3,8х2,5 см; 3) 3,8х2,5 см; 4) 3,8х3,0 см; 5) 3,7х4,4 см; 6) 3,5х2,4 см; 7) 3,9х2,6 см; 8) 5,8 см – деформована і сплетена з іншою. Аналогії подібним підвіскам знаходимо, наприклад, серед матеріалів Кам'янецько-Левенцівської групи КБК (виявлені окуляроподібні підвіски відомі з н.п. Новопилипівка 2/4 та Шахтарськ S) [Братченко, 2012, с. 200, рис. 110: 13, 14], підкарпатській культурі, городоцько-здовбицькій [Свешніков, 1974, рис. 23: 6; 40: 1].

6. Дві зігнуті бляшки овальної форми з розміщеними з боків в середній частині звуженими кінцями для закріплення. Мають 6 та 7 поперечних реберець (пояси міцності – ?). Їх розміри такі: 1) 4,5х2,7 см, потоншений виступ – 2,0 см; 2) 4,6х3,0 см, виступ – 2,5 см. Вони нагадують підвіски ірландського типу [Florek, Zakościelna, 2006, s. 50, рис. 7: 1; Machnik, 1982, s. 94, рис. 9: 4].

7. Круглий диск діаметром приблизно 10 см з тонкої бляхи. У центрі зображений хрест з роздвоєними

і вигнутими кінцями (вертикальне рамено хреста з двох ліній, а горизонтальне з однієї – майже «розквітлий хрест»), по краю вибиті пуансонні виступи. Аналогії подібним виробам бачимо серед матеріалів Передкавказзя, Нижнього Дону та ін. [Гак, 2007, рис. 2] (рис. 8).

Одною з рідкісних знахідок скарбу є кругла бляха (на жаль, на ї пошкоджена). Це загадковий рідкісний предмет. Проте певні аналоги виробу є: у публікації Й. Недзведзя, В. Панасевича про старожитності Тептюкова, пункт 7 (Польща), подано кістяну округлу (фрагментовану) бляху діаметром близько 10 см, на якій, як і на нашому артефакті, є зображення хреста з кінцями, що роздвоєні і вигнуті. На кістяному виробі з Тептюкова одне рамено хреста позначене крапками і збереглося ціле, а від іншого є лише вигнуте закінчення. Цей виріб має посередині більший отвір, а з краю два менших.

З другого боку, виріб з Тептюкова має ближчі аналогії в знахідці з уроч. Земан поблизу Острога (його діаметр – приблизно 7 см) [Бунятян, Позіховський, 2013, с. 72-77, рис. 3: 4], а таж з н. п. Жернікі Гурне, похов. 13 та похов. 107 (за Bazilich, Machnik, 1986), Турковіце (за Gajewski та ін., 1970) (рис. 9). Всі згадані предмети зроблені, імовірно, з лопатки тварин і мають різні розміри, а належать до межановицької культури.

Найближчі аналоги бляшці з Млинівського скарбу знаходимо в книзі німецької дослідниці Ельке Кайзер: вони належать до катакомбного кола культур, виготовлені з міді (?), прикрашені переважно по краю виробу одним або двома рядами округлих вибитих горбиків, в центрі є отвори, від яких відходять подвійні або потрійні лінії хреста, також вибиті ямками [Kaiser, 2003, s. 148, abb. 56: 1-4], їх розміри приблизно 4,2–7,4 см. За допомогою отвору в центрі бляшки, імовірно, прикріплювалися або підвішувалися. Вірогідно, подібні вироби слугували не лише прикрасами, а й були ознаками соціального статусу.

Млинівський скарб належить до кінця середнього періоду доби бронзи і датується приблизно XVIII–XVI ст. до н. е. До його складу входять речі бабинської (багатоваликової кераміки) культури, але серед них є кілька предметів, зокрема, верболисті сережки, можливо, середньоевропейського походження. Тобто скарб певною мірою вважаємо символом культурної взаємодії Заходу та Сходу – центральноєвропейського та припонтійського (?) етнокультурних середовищ. Звичайно, можна трактувати знахідку як просто змішаний комплекс предметів різновекторного походження, проте таке враження було б неповним. Справа в тім, що сліди взаємодії між межановицьким населенням Волині та стжижовським, між межановицькими та бабинськими групами простежуються і в інших сферах життя, господарства. Наведемо деякі приклади: 1) У розкопуваних та досліджених В. Самолюком об'єктах СК поселення Волиця поблизу м. Дубно поряд знаходилась кераміка, належна (напевно майстрам-кременярам) МК, СК, КБК, можливо, і городоцько-здовбицької культури [Самолюк, 2007, с. 66, рис. 8; с. 65, рис. 7]. 2) Під час робіт ДП «Волинські старожитності» на Гнідавській Гірці у 2009–2010 рр. (с. Рованці) поблизу Луцька також знайдено кераміку синкретичного характеру – вироби нібито належать до межановицької культури, але з рисами бабинської, наприклад, протирання підсушеного посуду травою, від чого на поверхні утворилися специфічні царапини. 3) На берегах р. Ікви – від верхів'я до гирла – кераміка МК, СК, БК часто трапляється разом, не виключено, в одному культурному шарі, тобто різноетнічне населення, можливо, співіснувало тут певний час синхронно. Враховуючи те, що людність МК та СК, БК дуже віддаленого походження, це явище є майже феноменальним, хоч і не рідкісним. Імовірно, саме життя диктувало вигоду мирного співжиття та співпраці. Басейн Ікви притягував людей родючими ґрунтами, прирічковими лісами (далі від річок ґрунти бідніші), надзаплавними пасовищами і – чи не найголовніше – величезними покладами високоякісного кременю, тобто ділити людям не було чого. (Мову один одного опановували швидко – лексикон у той час був, як відомо, невеликим).

Про взаємодію населення різних культур В. Ткач пише: «Поселення, спільні для КБК, СК, МК, де є кераміка, яка має риси, характерні для двох культур одразу, найчастіше МК–КБК», виявлені поблизу сіл Семидуби–1, Клюки–2, Дубно–Сурмичі–3, Івання–4, М'ятин–1, М'ятин–2, Аршичин–2. І далі зазначає, що в цю групу не входять стжижовські поселення, де така кераміка також є [Ткач, 2007, с. 574]. Тобто тут маємо приклади мирного співіснування бабинського і межановицького населення – двох досить різних культур віддаленого територіального походження. Первісні люди давно помітили, що гетерогенні шлюби сприяють покращенню популяції. Антрополог Т. Рудич зазначала, що чоловіки культури кулястих амфор одружувалися із жінками з пізньотрипільських поселень (можливо, волино-люблінських).

В. Ткач звертає увагу на ті пам'ятки, де поряд трапляється кераміка бабинської та межановицької культур, але переважає перша: Стовпець, Судобичі Рівненської обл. – розташовані на дюнах Малого Полісся. Ці поселення автор відносить до 7 типу [Ткач, 2007, с. 574]. Звичайно, що така ситуація могла скластися при почерговому проживанні пастухів певних культур. Безперечно, робити висновки на основі зібраних на поверхні матеріалів малопереконливо, проте імовірність проживання представників різних

етносів в одному житлі (хоча може бути використання кераміки іншоетнічних сусідів) підтверджується під час розкопок на пам'ятках: Волиця-Страклівська (В. Самолюк), Хрінники (Д. Козак, В. Ткач), Перевередів (І. Свешніков, В. Конопля). Так на пам'ятці в уроч. Високий Берег поблизу с. Хрінники Демидівського р-ну в об'єктах простежено спільне залягання кераміки СК та МК [Ткач, 2007, с. 574].

Отже, не лише в носіїв МК та БК спостерігаємо приклади, імовірно, спільного проживання в житлах, а й між СК та МК, СК та БК. Проте в останньому випадку ситуація була, напевно інша, оскільки між стжижовським і бабинським населенням є зв'язки генетичної спорідненості – СК формувалася значною мірою на субстратній основі катакомбної культури, а бабинська – була спадкоємницею катакомбної. Тому в їх мові, матеріальній та духовній культурі могло бути багато подібного. Знову-таки фактор давнішої присутності представників межановицької та городоцько-здовбицької культур на Західній Волині був, імовірно, дуже важливим в період формування СК.

Млинівський скарб пов'язуємо з культурою багатоваликової кераміки, але з таким самим успіхом він міг належати до стижовської або навіть межановицької культури, хоча в ньому переважають вироби припонтійських металургійних центрів. Місцезнаходження скарбу – це середня течія р. Ікви. Роль басейну цієї річки за доби середньої бронзи особлива і полягає у значній (або найбільшій) концентрації пам'яток МК та СК на Західній Волині; так само і БК.

Точне його місце виявлення нам невідоме, так само, як і археологічні матеріали, що могли знаходитися поруч. Проте навіть у такому вигляді комплекс рідкісних виробів справляє враження і, безперечно, є важливим науковим відкриттям.

Отже, кістяні медальйони, пряжки, мідні бляхи, відомі у Східній та Центральній Європі, зокрема в межановицькій та катакомбній (бабинській) культурах. На подібність орнаментів на кераміці перших двох звернув увагу С. Братченко [Братченко, 2007, с. 103-109]. Все це разом становить цікаву тему для розмірковувань про те, що «світ тісний», а ідея А. Коська про зв'язки Балтії та Припонтиди отримує все нові підтвердження.

1. *Археология Украинской ССР : в 3-х т. – К. : Наук. думка, 1985-1986. – Т. 1. Первобытная археология. – 568 с.*
2. *Археология Украинской РСР : у 3-х т. / С. С. Березанська, Ю. М. Захарук, О. М. Лесков, Т. Я. Телегін (відп. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1971. – Т. 1: Первісна археологія. – 452 с.*
3. Бандрівський М. С. Відкриття пам'яток культури багатоваликової кераміки на Львівщині / М. С. Бандрівський // *Археологія. – 1997. – № 1. – С. 138-142.*
4. Братченко С. Н. Катакомбне «бароко» з овалами та петлями в системі орнаментації / С. Н. Братченко / *Матеріали та дослідження з археології Східної України : від неоліту до кіммерійців : зб. наук. праць / гол. ред. С.Н. Санжаров. – Луганськ, 2007. – Вип. 7. – С. 103-109.*
5. Братченко С. Н. Левенцовская крепость. Памятник культуры бронзового века / С. Н. Братченко; под ред. Я. П. Гершковича, С. Н. Санжарова. – К. : Видавничий дім «Скіф», 2012. – 308 с.
6. Бунятан К. Кістяний медальон із Західної Волині / К. П. Бунятан, О. Л. Позіховський // *Археологія. – 2013. – № 4. – С. 72-77.*
7. Охріменко Г. Окремі питання бабинської культури на Волині / Г. Охріменко, Н. Складенко, С. Локайчук // *Волино-Подільські археологічні студії. Пам'яті Ю. М. Малєєва (1941-2006) : зб. наук. статей / упоряд. В. М. Конопля, О. Є. Златогорський. – Луцьк : ДП «Волинські старожитності», 2012. – Вип. 3. – С. 170-180.*
8. Охріменко Г. Особливості кераміки бабинської культури на Західній Волині / Г. Охріменко // *Літопис Волині: Всеукраїнський науковий часопис. – Луцьк : Волинський національний університет ім. Лесі Українки, 2011. – Ч. 9. – С. 49-58.*
9. Самолюк В. Поселення стжижовської культури на р. Іква на Волині / В. Самолюк // *Археологія. – 2007. – № 3. – С. 58-72.*
10. Свешников И. К. Стжижовская культура в свете последних раскопок / И. К. Свешников // *Археологические исследования на Украине в 1978-1979 гг. (Тезисы докл. XVIII конференции Института археологии АН УССР). – Днепропетровск. – С. 59-61.*
11. Ткач В. Пам'ятки доби ранньої бронзи в середній течії р. Ікви Олександр Цинкаловський та праісторія Волині / під заг. ред. Г. Охріменка. – Луцьк : Волинська обл. друкарня, 2007. – С. 571-709.
12. Florek M. Wyniki badań ratowniczych na stanowisku 6 w Złotej, pow. Sandomierski, w latach 2002-2004 / Marek Florek, Anna Zakościelna // *Archeologia Polski Środkowowschodniej, t. VIII, 2006. – S. 41-56.*
13. Kadrow S. Wczesnobrązowa wytwórczość metalurgiczna w stylu wierzbowego liścia / S. Kadrow // *Muzeum Archeologiczne w Krakowie. – Kraków, 2000. – S. 141-153.*
14. Kaiser E. Studien zur Katakombengrabkultur zwischen Dnepr und Prut / Elke Kaiser. – Mainz am Rhein : Verlag Philipp Von Zabern, 2003. – *Archäologie in Eurasien. Band 14. – 425 [47] s.*

15. Machnik J. Uwagi o wyrobach metalowych z początków epoki brązu w Południowo-Wschodniej Polsce / Jan Machnik // Pamiętnik Museum Miedzi. – Legnica : Wyd-wo Towarzystwa przyjaciół nauk w Legnicy, 1982. – S. 79-100.

16. Niedźwiedź J. Badania archeologiczne na stan. 7 w Teptiukowie, gm. Hrubieszów / Józef Niedźwiedź, Wacław Panasiewicz // Archeologia Polski Środkowowschodniej, t. I, 1996. – S. 41-56.

Юрій ВЕЛПНЕЦЬ (Луцьк)

ПОВСЯКДЕННА ЇЖА МЕШКАНЦІВ КАМІНЬ-КАШИРЩИНИ

(за матеріалами історико-краєзнавчої практики липень 2014 р.)

Волинське Полісся – унікальне, не лише своєю природою, але і рівнем збереження традиційно-побутової культури. Сьогодні першочерговим завданням істориків, етнологів, краєзнавців є фіксація різних аспектів матеріальної та духовної культури українців, зокрема, збір, збереження та популяризація народних знань, традицій, звичаїсень і легенд мешканців поліського краю.

Географічно-кліматичні умови безпосередньо вплинули на приготування їжі. Зокрема, через піщані та болотяні ґрунти, велику кількість лісів, вологий клімат заняття землеробством було складним, трудомістким процесом. Та поліщуки вирощували злакові культури: жито, ячмінь, пшеницю, гречку [1]. Борошно виготовляли в домашніх умовах, за допомогою жорн. Зернові культури поділялись на дві групи: 1) жито і пшениця, які використовували як муку для хліба; 2) ячмінь, просо, гречку, використовували як крупу, яку обтовкували в спеціальних ступах («вдиралках») [1]. Так, Ходаковська Анастасія розповідала про обробіток зернових: «Мололи жито, ячмінь мололи, о, але ячмінь і просо, то товкли ми в ступах на крупі, о, гречку дерли теж, вдиралки такі були, або на жорнах легенько підіймали каміння і трошки здирали шелуху» [1].

Борошно і крупу селяни зберігали в спеціальних дерев'яних скринях, або діжках [3]. Із різних круп господині варили каші [1]. А вівсяного борошна робили кисіль [2]. Коли була нестача зернових, селяни робити хліб із жолудів [2].

Також поліщуки займалися тваринництвом, розводили велику рогату худобу, коней, овець, домашню птицю [2]. Селяни тримали і вигодовували тварин та займалися мисливством, тому в їх харчовий раціон входили і продукти тваринного походження. Переважно в їжу вживали: телятину, свинину та м'ясо домашньої птиці (кури, качки, гуси). М'ясні стави вживали не часто, що зумовлено тривалими періодами постів, а також неможливістю довго зберігати м'ясні продукти. Найчастіше свиней кололи один раз чи двічі на рік перед великими святами – Великоднем, Різдом [6]. Традиційно тушу «соломою смалили, ... льоном смалили. Тепер вже лампами!» [4]. Свині колола наймана людина або господар: «Були такі люди, спеціально наймалися, що вбивали тварин, різали ото вдирали шкури або смалили свиней і то смалили соломною» [1], «забив свине, колов теж, їх всі кожен хазяїн, може свого, а що там йому, забити, засмалити» [2].

Селяни заготовляли сало і м'ясо різними способами: в'ялили, солили, в пізніше – коптили та консервували. Сало для зберігання клали «в ящики, ... а тепер вже все в банки. Засолюємо в банці, а м'ясо тушимо в печі» [4]. Варто зауважити, що для кращого зберігання сала виготовляли «ящики з берези, березу різали на дошки, збивали ящики, і в таких ящиках засипали сіллю на глухо, і сало не жовкнуло, нічого, воно дуже було вкусне, ще краще чим у тих банках зараз» [1]. Щодо зберігання м'яса та кісток, то їх засолювали в дерев'яних діжках [1].

В домашніх умовах виготовляли ковбасу, яку коптили на дровах з вишні, або груші; чи пекли в печі, а тоді заливали товстим шаром жиру, або висушували. Святковими м'ясними стравами були – сальтисон та кров'янка [5].

Споживали селяни й молочні страви. Молоко пили свіже чи кисле («кисляк»). Для того, щоб молоко не скисало, його лили в банки та ставили холодну воду, яку через певний час міняли [4]. В домашніх умовах селяни «колотили» масло в «б'янках». Домашній сир також був поширений, його зберігали у вигляді клинка. З сиру місцеві господині робили «мандрички» (найчастіше на свято Петра), тобто солоні печені сирники [3]. Сироватка з відвареного сиру також використовувалась в харчуванні, зокрема її добавляли в тісто, щоб збільшити поживність хліба [1].

Окрім землеробства і тваринництва, мешканці Полісся багато часу проводили за збором ягід, грибів, горіхів ліщини, трав. Доповнювали свій раціон за допомогою продуктів мисливства, рибальства, бджільництва (бортництва). Так, полювали переважно на зайців, диких кабанів та лосів. Виловлювали здебільшого щуку, карасів, карпів, йоржів [3], в'юнів та ін., а також раків [1]. Рибу смажили, варили, сушили, пекли. Так, мешканка с. Брониця зазначала, що рибу «сушили на тарань і зберігали у мішочках

полотняних, підвішували його, щоб воздух ходив, таково біля печі, о, і тоді споживали в супи, борщі, а так як сиру ловлять рибу, даже засолювали плотву... смажили, тушили, ... велику пекли у печах такого...» [1].

Варто відзначити, що й сьогодні в селі важко знайти респондентів у період збору ягід та грибів. Переважно мешканці Полісся збирають: чорниці (на які кажуть просто «ягоди»), брусниці, журавлина («клюкву»), суниці, ожину, лохини. Як зазначають респонденти, ягоди були не лише доповненням в раціоні селян, а й «суха ягода лікарствена більш, колись спеціально сушили, ... чи що там хворів живіт, понос, то вони лікарствени» [3]. Журавлину зберігали у сирому вигляді. Як пригадувала Ходковська Анастасія, раніше «сушили вишні, сливки і що хоч сушили, яблука, сушка була яка хоч, навіть ожини тиї сушили, да сушили ожини, лохачі, брусниці, журахлини то не сушили клюкву, тільки її завше, мати несе десь на гору, там вона морозу, та і в мороз вона була одинакова, вона не боялась» [1]. А серед грибів – білий гриб, який був найбільш цінним (і на нього казали «гриб»), сиріжки, масляки, лисички. Загальна назва усіх грибів, окрім білих, «губи» чи «губ'яки». Переважно ягоди і гриби сушили [2]. Гриби також солили. Сьогодні ж ягоди та гриби консервують. З ягід готувалася «хамула, то-то ягоди такі ми варили, називали хамулою. Густо наваримо, ще муки туди трошки посипали. Така була хамула» [4].

Поширеним є овочівництво та плодівництво. На Волинському Поліссі вирощують: картоплю, цибулю, часник, моркву, ріпу, брукву. Слід відзначити, що із приходом весни чи періоду тривалих дощів, часто поля затоплює. Зберегти врожай селянам було край важливо. Вони змушені зберігати плоди своєї праці на поверхні, прикриваючи лише соломкою і легким шаром землі від морозів. Варто зазначити, що в селах вирощували і тютюн [1].

Найпоширенішою стравою на Волинському Поліссі був борщ з червоного буряка. Сезонним був зелений борщ зі свіжого (соленого) щавлю. Варили також юшку з риби (свіжої чи сушеної), грибів. Для селян важливим було обробити городину, піти в ліс, тому господині варили переважно страви «на швидку руку» [3].

Господині щотижня «хліб пекли, брали цю лепеху, ту що на Трійцю пахучу, то брали, а то хліб підстелювали, на листя капусти, або дубове листя, ще сушимо дубове листя, зберігаємо, а як нема то вже промітаємо черання віничком таким» [1]. Респонденти розповіли про випікання хліба з гречаної муки, «гречаний хліб добрий» [2].

Обов'язковим на весіллі був коровай, який мали пекти лише заміжні жінки. Як розповідала Пугач Домна, «як помре чоловік, то не печуть, бо кажуть, як вдова, то не пече коровай. Пече мати хресна з батьком хрещеним, друге якісь жіночки, що живуть в парі з чоловіками» [4], щоб і молоді були у парі, не розлучились. Коровай наділявся і магичними властивостями. Так, «коли корова бігає, не може корова одбігати, дай скибочку корове короваю, і одбігає» [3].

Одним з найпоширеніших хлібних виробів були пампушки, які місцеві називали «пальошкі» [1]. Традиційною стравою ж поліщуків, як і українців загалом, були вареники, в які клалися «сир, квасоля, вареникі були, пшено зварене, пшоняні вареники були..., картопляні вареники» [1]. Для їх начинки використовували: сир, квасолю, пшоно, ягоди, картоплю та ін. [1]. Місцеве населення готувало і деруни, які називають «бабака» [2].

Щоденно споживали поліщуки і каші з гречки, пшона, ячменю. Традиційною стравою була «бурда». «Пшоно товкли, то робили сім'є конопляне, товкли, і тоді її змішували, і варили на воді, о, то називалася бурда» [1].

Вагоме місце в сучасному раціоні поліщуків займає картопля. Її варять, смажать, тушкують, печуть. Як зазначають респонденти: «без картоплі нікуди, і скрізь і на свадьбах на поминках скрізь картошка є» [4]; «картопля – то другий хліб, без картоплі ми тут на Волині ніяк, хліб і картопля, то є сіль і вода, ото є наша їда» [1].

Ще однією традиційною стравою цього району є голубці з капустяного або виноградного листя [1]. Для начинки використовували різні види круп, м'ясо та цибуля [1]. Так як томатів не було, для приготування підливи для голубців використовували «зажарку» із муки [1].

Із приходом Масляної господині робили налисники («налеснікі»). Для начинки використовують переважно сир, ягоди та варення, а потім тушили з маслом [3].

Характерним для даної місцевості є збереження давніх традицій щодо приготування страв на певні свята. На Святвечір переважно готують дванадцять страв, зі слів господинь робили різні види салатів (їх почали готувати відносно недавно – 20–30 років тому), пекли пампушки, відварювали гриби та картоплю, робили квас, вареники, варили компоти з чорниць, грушок, яблук. Обов'язковою традиційною стравою з ячменю або пшениці була кутя. Оскільки тривав ще піст (Пилипівка), то страви заправляли олією [3]. На Великдень обов'язковим було спекти паску та пофарбувати яєчка. Крашанки робили здебільшого за

допомогою цибульника – «як цибулю на зажарку жариш, так кожний раз тиї листочки в мішочок, в мішочок, потом уже перед Паскою, в четвер, чи п'ятницю заливаєш водою той цибульник, казали тиї листочки з цибуле, постоїть, і таке красна-красна зробиться, а тоді вже в суботу більшість тиї яйця вже красили, крашанки, ставиш посуду, вода закипить і яйця туди зварить, чисто п'яти минут, десяти минут, як хто любить, виймаєш, вони червонії, варьонії, такі крашанки» [3].

Поліщуки суворо дотримувались постів та готувалися до них. «Масляна неділя, і тоді їли тільки борщ, сир, вареника, а вже сала ніхто не їв перед постом, тільки до посту Великого, а тоді уже опше піст, тоді вже починалося гриб, риба там яка суха, тільки капуста, о, то тиї борщі були, і картопля у мундірах, чи печена, і салат з капусти, з квасяної капусти» [1]. Не дотримувались посту маленькі діти, вагітні жінки, хворі люди.

До свят і в повсякденний час поліщуки виготовляли різні види напоїв. Для квасу використовували смажений ячмінь і жито, сухарі з хліба, або сушені ягоди. Робили селяни і домашню горілку. Запарювали «брагу» з житнього («житнівка», «житня»), пшеничного борошна чи сушеного хліба («хлібна»), із буряка («бурячанка»). Виготовляли різні настоянки з ягід або плодів (вишняк, слив'янка та ін.) [2].

На свято господар кликав гостей до столу. При цьому використовувались різні запрошення, зокрема на весіллі говорили: «Гості мої коханні, чого ж ви не п'яні, уже валялись, а горілки не впивались, в свата багатого, в чорного вола рогатого, пийте люди, їжте люди» [2].

Варили селяни і чай із «богуна» («багун», багно звичайне), малини (як з ягід, так і листя) та липового цвіту [1]. Фари́на Ганна зауважувала, що вона чай «роби́ла з малини, перецві́туть і вже ягоди́ червонію́ть, то пучка́ми нарі́зувала сушила́ сильно́ був до́брый чай. Тепе́р з липового́ цвіту́ до́брый бу́в чай, пахучи́й та́кий – си́льний каше́ль помага́в, коли́ хто кашля́в, шо́ то ше́ на ча́й подхо́дило, то́ люби́ли цю́ мате́ринку» і наві́ть з «ба́гуна»[3]. Каву́ поча́ли вжи́вати не́давно. «Каву́, коли́сь ми́ її не́ знали. Вони́ появи́лись, де́сь у сі́мдеся́тому ро́ці, ти́ї кави́» [1].

У мешканців Камінь-Каширщини існували і харчові табу, зокрема, заборонялося їсти м'ясо окремих тварин. Ця заборона пояснювалася тим, що «було написано Ісусом Христом, що їсти тільки не роздвоєні копита, ... корову не можна їсти» [1].

Отже, традиційна повсякденна їжа Камінь-Каширщини практично не відрізняється від загальної традиційної кухні українців, лише має локальні місцеві назви страв та різновиди способів їх приготування. Щоденні страви були легкі у приготуванні та ситні. Продукти споживали у сирому, смаженому, вареному, сушеному, соленому, в'яленому, печеному, дещо пізніше – у копченому та консервованому вигляді. Меню поліщуків залежало від пори року та періоду посту чи споживання скоромного. У даній місцевості широким був асортимент напоїв, як безалкогольних, так і міцніших напоїв.

1. Архів Музею етнографії Волині та Полісся при Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки (далі – Архів МЕВП). Ф. Етнографічна практика-2014. Записав Велінець Ю. від Ходковської Анастасії Іванівни, 1942 р. н., с. Брониця Камінь-Каширський р-н Волинська обл.

2. Архів МЕВП. Ф. Етнографічна практика-2014. Записав Велінець Ю. від Шеметюк Ганни Калістратівни, 1931 р. н., с. Волиця Камінь-Каширський р-н Волинська обл.

3. Архів МЕВП. Ф. Етнографічна практика-2014. Записав Велінець Ю. від Фарини Ганни Семенівни, 1936 р. н., с. Фаринки Камінь-Каширський р-н Волинська обл.

4. Архів МЕВП. Ф. Етнографічна практика-2014. Записав Велінець Ю. від Пугач Домни Оксентіївни, 1941 р. н., с. Пнівне Камінь-Каширський р-н Волинська обл.

5. Архів МЕВП. Ф. Етнографічна практика-2014. Записав Велінець Ю. від П'явки Ганни Олексіївни, 1925 р. н., с. Соснівка Камінь-Каширський р-н Волинська обл.

6. Архів МЕВП. Ф. Етнографічна практика-2014. Записав Велінець Ю. від Фарини Євгенії Іванівни, 1939 р. н., с. Фаринки Камінь-Каширський р-н Волинська обл.

**ЧЕСЬКА ОБЩИНА НА ВОЛИНІ:
ГОСПОДАРСТВО, ПОБУТ, РЕЛІГІЯ, ОСВІТА ТА КУЛЬТУРА
(на матеріалах села Купичів Турійського району)**

Населення сучасної Волині неоднорідне за своїм національним складом. Основну його масу складають українці. Протягом століть землі Волині були в складі різних держав і частково заселялися етносом окупантів. Але крім загарбників тут також селилися представники інших народів, серед яких були і чехи. Ось я і хочу нагадати як опинилися чехи в Росії і у нас на Волині, в нашому Купичеві.

В другій половині XIX століття на землях де проживали чехи, панувала бідність. Селяни не мали землі, ремісники були невдоволені умовами праці та неможливістю застосування свого фаху, інтелігенцію обмежили в забезпеченні умов їхнього існування, а всіх разом обурювала прони́мецька політика влади. В північно-східній Чехії панувала розруха, спричинена австро-пруською війною 1866 року [2,6].

Їхати в Америку було далеко, та й не кожен міг. А Росія поряд. В південно-західних губерніях, в тому числі і на Волині, після скасування кріпацтва у 1961 році та придушення польського « січневого » повстання 1863 року дешево продавалось багато лісів, орної та іншої землі.

На еміграційний настрій чехів великий вплив мали особистості як Франтішек Палацкі та перші організатори еміграції Франтішек Пршибіл і Йозеф Оліч. В Чехії Франтішек Пршибіл завзято розпочав агітувати за переселення, незважаючи на те, що австрійський уряд ставився до цього недоброзичливо. Разом з колишнім учителем Йозефом Олічем, придбав у 1868 р. помістя Глинські у Рівненському повіті площею 1797 гектарів, і вже в тому ж році на розмежованому землеволодінні господарювало 126 родин переселенців з Чехії. В тому ж році на Волині було закладено 6 чеських поселень [4,18].

Велике і компактне поселення чехів було в селі Купичів Турійського району (тоді Володимир-Волинського повіту).

В кінці XVIII ст. село було подароване Олександром I в числі інших 19 поселень майору Миколі Леванідову та його дружині Дарії Нарішкіній. Ця сім'я обдаровується царською ласкою, їй надаються всілякі привілеї. Село стає торговим центром. Леванідови будують в селі біля кладовища церкву Святої Трійці. Це був і храм, і усипальниця визначних людей з округи. Розвиваються промисли. Будуються водяні млини, цегельні, олійня. В селі на той час була суконна фабрика, вироблялися кахлі. Але з часом, з середини XIX ст. маєток, як посаг дочки Марії, попадає у володіння шляхтичеві Вікентію Загурському. Це був зарозумілий шляхтич. Погано ставився до місцевого населення. Мали місце часті випадки рукоприкладства до селян. Його дружину характеризують як добру, врівноважену жінку, яка часто заступалася за простих кріпаків.

Вікентій Загурський бере участь в польському повстанні проти Росії в 1863 році і його господарство занепадає. Шляхтич не міг забезпечити людей ні роботою, ні хлібом, тому змушений був продати свою землю. Згідно з розпорядженням російської влади, поляк не мав права купувати землю. Ціна на землю була дуже низькою, бо таких польських маєтків було багато, а покупців мало. Взагалі ж Росія католикам землю не продавала.

Цим скористалися чехи, тодішні піддані Австро-Угорщини. Вони присилають у Росію своїх емісарів, а 8 серпня 1870 року укладають договір на купівлю землі в селі Купичів і навколишніх селах. Закупляють 6000 моргів (1 морг – 0,6 га) землі, із них тільки 1000 моргів орної, решта – ліс, болото, вододіли. За морг землі платили всього 12 рублів сріблом. Від громади чехів договір купівлі підписали Франц Фрідріх і Йозеф Машек, з одного боку, і поміщик Олександр Вікентійович Загурський – син Загурських, з другого. Договір був складений на 20 сторінках. У 1870 році в селі вже проживало 70 чеських сімей [4,276].

З приїздом чехів пожвавлюється життя в селі. Чехи – люди працелюбні. Вони розкорчовують ліс, розширюють кількість орної землі. Поселяються чехи в небагатьох будинках, які залишились від поміщика. Заселяють «гору».

Серед переселенців були люди переважно середнього достатку, проте різних професій, а саме: підсобники, взуттєві майстри, шевці, муляри, кравці. Це зумовило розвиток в селі різних галузей сільського господарства та виробництва.

В село чехи привезли нові способи використання землі, стали вирощувати нові культури. У багатьох чехів були кращі знаряддя праці. Вони вже мали залізні вози, залізні плуги і борони. Почали масово купувати в місцевого населення коней. Часто сусід з сусідом спрягались кіньми. Для обробітку землі використовували і корів. У переселенців були взаємовиручка і допомога. Пізніше в селі була організована

каса взаємодопомоги [5,18].

Чехи завели вирощування малознайомих тут культур: цукрових буряків, конюшини, олійних рослин та, зокрема, хмелю, який був такої якості, що деякі перекупники з Чехії продавали його за кордоном. Внесли багато у тваринництво, садівництво, бджільництво та ін.

В перші роки перебування чехів у селі будинків не вистачало. Більшість будують бараки. Бувало так, що в одному бараці жило по шість родин. Після розподілу землі розпочалося будівництво хат. Хліви ставилися в другу чергу. Худоба знаходилася в коморах.

Чехи в селі показали зразки працелюбства. Зразу місцеве населення прийняло їх вороже, потім з пересторогою. А подальше спільне життя і випробування показали, що громада чехів в найскладніших умовах суспільно-політичного життя краю заслуговувала лише на повагу.

При переселенні чехам надавалися пільги. Молодих хлопців звільняли від служби в армії на п'ять років, а потім ще на п'ять. Деякі пільги надавались і в подальші роки, але за це чехи повинні були прийняти присягу на вірність царській імперії [4,15].

З роками чехи обживали землі, будували будинки, держали коней, корів, іншу домашню живність. Багато хто держав овець. Але окремо треба сказати про хміль. Наприкінці XIX – початку XX століття чехи почали вирощувати хміль, який давав великий прибуток. Найбільший розвиток хмелярство набуло у 1911 році – в селі висаджували 10 тисяч кіп хмелю (1 копа – 60 кущів). Найбільшими постачальниками хмелю стали Йозеф Байєр, Вацлав Лоужіл, Франтішек Тошнер. Ціна хмелю була високою (за 1 пуд (16, 38 кг) платили до 40 рублів). Чехи в селі збудували невеликий пивний завод. За свідченнями чехів, вироблялось пиво двох сортів: світле і темне. Його возили на продаж не тільки до Ковеля і Володимира-Волинського, за деякими даними його доставляли аж до Гданська. Якість головок (шишок) хмелю залежала від своєчасного їх збору, а також сушки, тому на зборі хмелю працювали цілими родинами, залучались місцеві жителі. Збір хмелю, особливо його чесання, було ритуалом. Увечері на цій роботі розказували різні бувальщини, казки. Ці трудові вечірки не обходились без пива, горілки, пісень і танців [9].

Пожвавлюється культурне й духовне життя. Чехи організовують духовний оркестр, який аж до виїзду чехів з села вважався одним із кращих духовних оркестрів не тільки в селі, а й на Волині. «Духовники» грали на всіх урочистостях, на весіллях.

Організовувались різні культурні заходи в будинку Духачека (побудований у 1911 році), а пізніше в новозбудованій у тридцятих роках «Залі народній». Одночасно чехи були і пожежниками в селі. Починаючи з 1921 року після пожежі господарства Яна Макеша, купичівські чехи створюють пожежну команду, організаторами якої були Йозеф Мокри, Ярослав Новотни, Олександр Духачек. На площі будують «вежу пожежну», де було організоване щоденне чергування [10].

Ця пожежна команда відзначилась при гасінні великої пожежі в Турійську 1932 року.

У команду входило 40 – 50 добровольців. За ними закріплювались вози з ручними насосами. Усі носили відповідну пожежну форму [4,155].

За віросповіданням чехи були католиками і євангелістами. При переселенні в село багато з них прийняли православну віру. В ті далекі роки католики їздили на відправу в Киселин, а євангельську відправу проводили в пристосованому будинку. При похованні померлих, а також на хрещення привозили ксьондза в село.

Царський уряд робив усе, щоб прилучити чехів до православ'я. 16 квітня 1889 року 94 купичівських чехи приймають православну віру. Літургію за православним обрядом відслужив протоієрей Бродович, від чехів службу вів Т. Гейда. У 1890 році до села приїжджає православний архієпископ Модест. Чехи, які прийняли православну віру, висловили надію, що й решта їх приєднаються до православ'я після приїзду архієпископа. Найбільше сприяв переходу чехів до православної віри священник Митрон Іларіонович Конапкевич. Непоодинокі випадки, коли члени сім'ї були в різних конфесіях. Головними, хто виступав проти православ'я були: Валун, Горак, Годерко і Мезенски – вони виступали за євангельську віру. Пропагандистами католицької віри виступали Йозеф Бенда, родина Тошнерових, Бромови, Запотоцькі, Гужевици. За це їх наказали виселити за межі села. Йозеф Бенда, католик і євангелік Горак змушені були виїхати до Городка. В 1907 році в Купичеві дозволяється будувати католицький костел, хоч місцеве населення було проти [7,21].

З приїздом чехів, у другій половині XIX століття в нашому селі була організована школа. Ця школа була приватною. Чехи наймали вчителів і вчили дітей грамоти. Навчання проводилося російською мовою. Але через те, що в селі була велика чеська громада, то вчили дітей і чеською мовою.

Шкільний рік тривав 4 – 5 місяців в основному взимку, коли в господарствах було менше роботи. В одному і тому ж класі навчались по 3 – 4 роки. Заробітну плату вчителі одержували від населення, а

тому й не дивно, що про ту школу не лишилось ніяких документів.

Вчителем чеської мови був Полівка, але згодом він виїхав із села, а цю посаду зайняв Чванчара. Його направили на курси з вивчення російської мови, яку він і викладав.

Навчання проводилось у дві зміни: в першу вчилися діти, а в другу – дорослі. Вони вивчали російську мову [8,27].

Вже в ті часи чехи мали своє самоврядування: в селі мали свого старосту, мали свого представника – «старшину» і у волості, серед перших таких представників в селі згадують старосту Йозефа Жабку, який любив порядок. Згадують, що тоді все робилося без надмірної паперової тяганини. Так, у волості було всього чотири начальники: писар, його помічник і два урядники.

Під кінець XIX – на початку XX століття село розбудовується. В селі проводяться щорічні ярмарки, на які з'їжджаються купці не тільки місцеві, а й з інших регіонів Росії. Тут можна було вигідно продати і купити товар. В селі діяла корчма – «заїжджий двір», де можна було відпочити, випити місцевого пива чи горілки, навіть замінити коней.

На той час громадою чехів був побудований великий водяний млин, який міг за рік змолоти 9600 пудів муки. Обслуговували цей млин всього двоє робітників. В селі був і вітряний млин [4,134].

Отже, чехи-переселенці – висококультурні землероби з розвинутою господарською базою, яка значний час не потребувала капіталовкладень та постійного технологічного контролю. Вони приділяли велику увагу та турботу освіті заради отримання результату – високих теоретичних і практичних знань нащадків. Чехи залишили вагомий слід в історії Волині й заклали підвалини для подальшого продуктивного розвитку сільського господарства у нашому краї.

1. Гофман І. Чехи на Волині. Основні відомості. – Прага, 1998. – С. 30

2. Там же. – С. 6.

3. Там же. – С. 8.

4. Купчинський М. Купичів – минуле і сучасне: Історико-краєзнавчі нариси. – Луцьк: Надстиря, 2011. – 368 с.

5. Kuričovi. Jak n'ím o n'ém vyprávěli/ Fakto a jmena./Sestavili Miloslava Zakova, Václav Zapotocki, Václav Kytl. – Praha, 1997. – S. 18

6. Ibid. – S. 20.

7. Ibid. – S.21.

8. Ibid. – S.27.

9. Із листів Кімла Вацлава з Чехії від 1998 р.

10. Із листів Кімла Вацлава з Чехії від 15.IV. 2001 р.

11. Із листів Кімла Вацлава з Чехії від 27. XII. 2002 р.

Ольга ГАЛАН (Луцьк)

«ВОЛИНСЬКА МАСАДА» – ПОВСТАННЯ В РОБІТНИЧОМУ ГЕТТО

Ще до повстання в Варшавському гетто в квітні-травні 1943 року нацистам потрібна була важка бронетехніка аби придушити беззбройне півтисячне повстання в луцькому робітничому гетто. Проте, як в Ізраїлі, так і в Україні немає достатньої інформації про героїчні події опору нацистам 12 грудня 1942 року. Навіть на сайті «Яд Вашем» розміщено лише невелику кількість інформації, що стосується однієї із спроб організованого опору євреїв в період Холокосту. [7].

Ще менше інформації в монументальній праці «Холокост на території СРСР», що вийшла в 2009 році в Москві. [8]. Існує версія, що подія замовчувалась в радянський час, бо частина євреїв йшла в бій з молитвою «Шма Ізраель» на вустах, а інша – співаючи радянський гімн. Проте перший випадок запеклого протистояння євреїв та регулярних частин вермахту, спец підрозділів СС мав свою передісторію.

Під час німецької окупації в Луцьку були створені нові представницькі органи – юдентати, функцією яких було здійснення злочинних розпоряджень окупантів: перепис населення, забезпечення відселення євреїв, перелік примусових робі, тощо. Було створено юдентати в складі 12 людей. Один із обов'язків юдентатів – забезпечення життєдіяльності гетто. [4].

Проте ще до приходу нацистів та окупації Луцька німецькими військами (25 червня 1941 року, продовжувалась до 2 лютого 1944 року) , багато молодих євреїв покинули Луцьк разом з частинами радянських військ що відступали. Наприкінці 1941 – на початку 1942 року генеральний округ «Волинь-

Додаток 1. Луцька гімназія Абрама Глікліха, де знаходилось робітничє гетто (нині Луцький педагогічний коледж).

Додаток 2. Пам'ятна дошка жертвам повстання в Луцькому робітничому таборі 12 грудня 1942 року.

Поділля», куди входив і Луцьк, вкрився щільною мережею гетто [1]. Взимку 1941 року було сформоване перше гетто в місті Луцьку. До луцького гетто були переселені євреї луцька та навколишніх сіл. Місто було поділене на дві частини: гетто і решта населення. У відсотковому співвідношенні за кількістю населення частини міста були приблизно однакові.

19 жовтня 1941 року – створений трудовий табір, що знаходився в приміщенні колишньої єврейської гімназії, заснованої Абрамом Глікліхом (сьогодні це будівля Луцького педагогічного коледжу, див. дод. 1), туди німці відібрали 500 єврейських працівників і ремісників, найкращих та кваліфікованих у своїй справі, для виконання ремонтних та господарських робіт. У серпні-вересні сім'ї цих робітників були по звирячому вбиті. За два етапи винищення євреїв у луцькому гетто число жертв сягало 17 тисяч осіб. Загалом на території Волині за час німецько-фашистської окупації загинуло 109 тисяч євреїв.

19 грудня 1942 року верхматівською владою було видано наказ винищити євреїв в робітничому таборі, звідки про це дізнались повсталі невідомо. Але вони вирішили зустріти своїх ворогів у смертельному бою, адже втрачати їм було нічого.

Німці та їхні прибічники із самого ранку вирушили до розташування табору та оточили його. Подальші події у книзі «Сефер Луцьк» описав один із небагатьох учілілих учасників повстання, відомий ізраїльський актор та режисер Шмуель Шило, котрий нещодавно пішов з життя.

«...коли людьми опанував жах, піднявся Моше дер Бляхар (Моше Бляхар) і своїм хриплим голосом сказав: «לָמוֹת עִם תַּחַם מָוֶה» (фраза біблійного героя Самсона, що означає: «Загину разом зі своїми ворогами»). Євреї, не підемо, як вівці, на забій! Хапайте сокири, ножі, все, що потрапить під руки і загинемо з честю! Кожен, хто буде намагатися сховатися – буде вбитий!». [5]

Полонені зрозуміли, що це буде останній бій, на столах з'явилися продукти, що були приховані на «чорний день», пляшка горілки передавалася по колу. Розібрали деякі внутрішні перегородки, спорудили загорожу перед входом, столи розбили і з ніжок зробили дубини. Вранці з'явився начальник табору. Він дав наказ виводити євреїв з табору. Коли група жандармів рушила до входу їх зустріли криками: «Смерть німцям. Кров за кров!». Дерев'яні бруски, каміння, пляшки з кислотою полетіли у жандармів. Кислота знищила зір їх командира, жандарми були налякані і шоковані. Їх охопив страх і вони втекли за межі огорожі. Для євреїв це стало перемогою. Вони хотіли кинутися навздогін ворогу і з великими зусиллями, Моше стримував їх на своїх місцях. Друга атака жандармів також була відбита, перед третьою навалою було вирішено кинутися на колючий дріт та вступити у рукопашний бій з нацистами. Окрилені успіхом, євреї лізли на колючий дріт і співали «Інтернаціонал», деякі молились, але тяжкі кулемети з танкеток розривали їхні тіла на шматки...».

Коли загарбники оволоділи ситуацією, коли живими лишилася тільки жменька повстанців, кожен із них намагався вижити. Шмулік Шило у своїх спогадах написав: «...коли я намагався сховатися в кімнаті, де зберігали вугілля, у мене нічого не вдавалося, і тут – до приміщення забігла молода пара. Побачивши мене, вони зрозуміли, що всім тут не вдасться сховатися. Молодий хлопчина почав рити для мене яму у купі вугілля, дівчина постійно смикала його за рукав, щоб він мене залишив і щоб вони шукали інше місце для себе. Але він їй сказав: «Ні, нам вже не сховатися, але він виживе». Потім він сказав мені: «Шмулік! Ти виживеш, ти повинен вижити і всім розповісти, як ми жили, які знущання ми пережили і як ми загинули.

Ти повинен все це розповісти, щоб такого ніколи більше не було...».[7]

Шмуель Шило вижив в протистоянні повсталих і німецьких окупантів. Ще до перебування в гетто, він з серпня 1942 року переховувався в польській родині. Пізніше, разом з братом шило повернувся в Луцьк і пробрався в трудовий табір, куди вже німці помістили півтисячі єврейських робітників. Брат Шамуеля загинув, а він сам зумів вирватись із оточення і переховувався в лісі. Згодом долучився до польських партизанів.

Після звільнення Західної України радянськими військами в 1944 році він знайшов сестру і зумів дістатись Італії. Звідти в липні 1946 року Ш. Шило на кораблі відправився в підмандатну Палестину. Їхнє судно було затримане англійцями, після чого Шмуель провів кілька місяців в таборі для нелегалів на Кіпрі, в грудні 1946 року прибув в країну Ізраїля. Був членом кібуцу Мішма-Шарон (самостійна соціальна й економічна структура в Ізраїлі, де знаряддя й засоби виробництва належать усьому колективові, а рішення приймають загальні збори всіх його членів.) [<https://uk.wikipedia.org/wiki>]. В 1948 році приймав участь у війні за незалежність.

Шмуель Шило став одним із засновників кібуца Целієм в Негеві. Навчався акторської професії в Тель-Авівському університеті. Довгий час працював в театрі «Габіма», був одним із засновників театру в «Кібуц». В 1983 році він заснував власний театр Ненева, яким керував протягом 14 років.

Крім того Шило знявся в багатьох фільмах, в тому числі «Сімнадцятирічна Ноа», «Діти Сталіна», в дитячих передачах.

Будучи одним із не багатьох вцілівши учасників луцького повстання Шило усіляко намагався увіковічнити пам'ять героїв. Його спогади про «волинську Масаду» містяться в книзі «Сефер Луцьк», присвяченій історії луцьких євреїв, а також в автобіографії «Особиста розповідь», яка видана в 2007 році. Помер Шамуель Шило в 2011 році, в віці 81 рік після тривалої хвороби.

Крім Ш. Шило в повстанні вижило ще кілька людей. Серед них директор першої залізничної школи Борис Туровський, направлений в Луцьк в 1939 році, і ще один з «направлених» – Андрій Стрельцов. Декільком героям «волинської Масаді» вдалося з'єднатися з партизанським загonom Лозовського під Ківерцями і продовжити боротьбу проти українських жандармів та німецьких окупантів. Правдою було і те, що багато хто з «волинської Масаді» загинули ще до повстання, потім – під час повстання, а після війни – в радянських концтаборах. [6]

Крім робітничого повстання в луцькому гетто в грудні 1942 року, був вияв опору і в інших нацистських таборах. Найбільш відомі повстання у Варшавському гетто в січні 1943 року, а також повстання в таборі знищення «Собібор» – єдине успішне повстання у концтаборі за всю історію Другої світової війни. Активним центром опору було Мінське гетто. Гетто в Білостоці (нині Польща), що містило спочатку 50 000 євреїв, було ліквідовано 16 серпня 1943 року після п'яти днів боїв з єврейським підпіллям. У Білорусі, в Україні і в Литві діяли єврейські партизанські загони. [6]

12 грудня 2012 року, через 70 років після повстання, було вшановано пам'ять усіх загиблих євреїв останнього робочого гетто у Луцьку, котрі вирішили гідно прийняти смерть і помститися за загибель своїх рідних і близьких. (дод.2)

Виконавчий директор Волинської релігійної громади прогресивного іудаїзму Сергій Швардовський, котрий багато сил доклав, щоб встановити пам'ятну дошку з нагоди цієї дати, подякував усім, хто сприяв у її розробці і встановленні. У своєму виступі він наголосив: «У цих людей забрали все, майже все. У них забрали майно, у них забрали свободу, у них забрали усіх близьких і рідних – матерів, жінок, дітей. У них не змогли забрати мужності загинути в бою, не змогли забрати надію».[5]

1. Державний архів Волинської області, Р-67, оп.6, спр.104, арк.16-19.

2. Катастрофа та опір українського єврейства. (1941-1944). Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні / Ред.-упор. С.Я.Єлисаветський. К., 1999. – С. 222.

3. Круглов А. *Енциклопедія Холокосту: Еврейская энциклопедия Украины* / Ред. И.М.Левитас. – К., 2000. – С. 30, 147–148.

4. Подольський А.Ю. *Євреї України в роки фашистської окупації*// *Хроніка 2000*. – К.1998 – Випуск 21-22. – С.390-398.

5. Шойхетман, Д. *Повстання в робочому гетто* / Д. Шойхетман/ *Монітор Волинський*. – 2012. – 20 грудня С.12.

Електронні ресурси:

6. Алан Слепой. *Волинская «Масада»* [Електронний ресурс] / / *МЫ ЗДЕСЬ* / *Международный журнал*
Режим доступу: <http://www.holocf.ru>. – Загл. з екрану. <http://newswe.com/index.php?go=Pages&in=view&id=5159>

7. Катастрофа советского еврейства [Электронный ресурс] // Яд Вашем, Международная школа преподавания и изучения. Режим доступа: <http://www.yadvashem.org/yv/ru/education/projects/phoenix/arad.asp>, вільний. – Загл. з екрану.

8. Центр и фонд Холокост: пам'ять и предупреждение. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.holocf.ru>. – Загл. з екрану.

Василь ДЕНИСЮК (Луцьк)

РОЗВИТОК МЕДИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ В ЛУЦЬКУ В 1914–1920 рр.

1914–1920 рр. були надзвичайно важкими для Західної України і Луцька зокрема. У цей час місто було прифронтовим, неодноразово переживало захоплення військами. У 1917 р. Луцьк, ще не вийшовши зі складних випробувань Світової війни, вступив у період громадянської. Таке історичне тло закономірно було несприятливим для розвитку міської інфраструктури. Разом із тим, у 1914–1920 рр. місто змогло не тільки зберегти значну частину своїх інфраструктурних надбань, але й подекуди розвинути її окремі елементи.

Луцьк знаходився в межах найближчого тилу, тому сюди йшов досить великий потік поранених солдатів. У місті діяли різні шпиталі та лікарні, як військові, так і міські, повітові. Функціонування медичних закладів у Луцьку було одним з першочергових завдань для органів місцевого самоврядування. Наприклад, вже в листопаді 1914 р. управа планувала перенести єврейську школу «Ішибот» зі Старого міста на окраїни міста (в Красне або у приміщення Пінчука у Вульці) для того, щоб віддати звільнену будівлю під військовий лазарет [3, арк. 86–86 зв.]. В умовах війни поширювалася антисанітарія, що призводило до постійних спалахів епідемії. Основною медичною проблемою у цей час був тиф, а також, подекуди, віспа та венеричні захворювання.

Головним медичним закладом у Луцьку була повітова земська лікарня. Вона почала діяти у місті ще до війни і функціонувала до евакуації в серпні 1915 р. Станом на 1915 р. лікарня мала можливість одночасно прийняти 40 важкопоранених і легкопоранених, а також 20 пацієнтів з інфекційними захворюваннями. Персонал медичного закладу складався з одного лікаря, чотирьох фельдшерів і 10 працівників палатної прислуги. Медсестер не було. Серед поранених переважали вищі військові чини, хоча з початком військових дій з місць боїв доставляли також солдатів місцевого гарнізону [16, арк. 26].

Досить швидко, вже в другій половині 1914 р. – на початку 1915 р., медики почали скаржитися, що персонал Луцької дільниці перевантажений роботою, а лікарня переповнена хворими. Тому, 20.01.1915 р. на вулиці Рівненській було відкрито нове відділення луцької земської лікарні (приміщення на три кімнати було орендоване). За деякими даними, тут розміщувався венеричний відділ [16, арк. 2–6, 126–127].

Однією з головних проблем медичних закладів Луцька було недостатнє фінансування та малі ресурси у боротьбі проти епідемічних захворювань. Наприклад, 19.03.1918 р. Луцька міська управа жалілася Луцькій повітській земській управі на те, що не вистачає інвентаря для проведення дезінфекції під час боротьби з епідемією тифу, незважаючи на те, що в кінці лютого того ж місяця вона отримала від Міністерства народного здоров'я 100 000 крб. спеціально для цієї боротьби [8, арк. 21, 88].

Ще у перші роки війни, за планом Всеросійського союзу міст по здійсненню допомоги хворим і пораненим воїнам, Луцьк міг розраховувати на відкриття лазарету за рахунок цієї організації, оскільки знаходився в районі військових дій [2, арк. 27], проте через невідомі причини міське керівництво не подавало заявки на участь у цій організації значний період і зробило це тільки в серпні 1916 р. після повернення до міста російських військ [6, арк. 16–16 зв.]. Такий крок ускладнив і без того скрутне фінансове становище міста та луцьких лікарень зокрема.

У квітні 1915 р. зафіксовано випадки захворювань висипним тифом жителів Луцька й солдатів місцевого гарнізону. У липні 1915 р. захворювання висипного тифу в Луцьку набуло масштабу епідемії. За перший тиждень відомо два, а за іншими свідченнями – чотири, смертельних випадки [16, арк. 1]. Для того, щоб достойно боротися проти тогочасної головної медичної проблеми професійний союз лікарів у м. Луцьк (12 лікарів на чолі із Пінесом) 26.04.1918 р. встановили правила нічних чергувань. Вони передбачали: 1) чергування з 8 вечора до 8 ранку, 2) прийом пацієнтів удома, 3) виїзд до хворого за рахунок пацієнта (за винятком бідних) [8, арк. 36–36 зв.]. Проте, навіть в березні 1920 р. епідемія тифу продовжувала лютувати в Луцьку [18, арк. 89].

Навантаження на медичних працівників було великим. Тільки за період від осені 1914 р. і по 17

червня 1915 р. персонал лікарні оглянув більше 400 чол., які потенційно могли бути хворими на тиф. Крім того, була проведена значна робота з вакцинації населення. 13 липня 1915 р. медики доповідали, що за річний період провели щеплення від віспи 7 913 чол. [16, арк. 80, 83].

У серпні 1915 р. лікарня припинила своє існування у зв'язку з евакуацією [16, арк. 110]. Наразі невідомо, як функціонувала санітарна служба та лікарні в місті під час австрійської окупації в серпні 1915 – травні 1916 р.

Після повернення міських установ з евакуації влітку 1916 р. лікарня відновила свою роботу. Через епідемію тифу місто потребувало великої кількості лікарів та медперсоналу. Навіть пізніше, в травні 1918 р., управа випрошувала одного лікаря та п'ятьох фельдшерів, незважаючи на те, що тут вже було 12 вільнопрактикуючих лікарів, а також одна акушерка. Станом на листопад 1918 р. у місті розміщувалися земська та венерична лікарні, а також епідемічний відділ (колишній т. зв. «Тетянівський комітет») і приватна клініка лікарів Мінінзона та Пінеса (він заодно був головою міської думи), яка займалася хірургічними, гінекологічними та очними захворюваннями. Кожна установа була розрахована на 30 пацієнтів. Крім того, в місті діяла амбулаторія з аптекою при ній, дезінфекційна міська камера з апаратом «Геліос» (для дезінфекції медичних інструментів), готували відкриття амбулаторії для дослідження харчових продуктів. Проте через недостатнє фінансування невдовзі було розформовано низку санітарних установ [8, арк. 36–36 зв., 48–48 зв., 73–74].

У жовтні 1919 р. для зменшення витрат венерична, епідемічна лікарні та міська амбулаторія, які через різні обставини працювали в одному місці, були об'єднані в єдиний міський шпиталь, де працювало два лікарі, два фельдшери, три медсестри. Начальником нової лікарні став Липинський. Щоправда, пізніше ці медичні структури знову роз'єднали [17, арк. 108, 131].

У цей час заробітна плата лікаря становила 1200 руб., фельдшера – 450 600 руб., медсестри – 450 руб. Інші працівники лікарні отримували значно менше: дезінфектор – 300 руб., санітар – 100 руб., санітарка – 250 руб., кухарка, прачка – по 80 руб. [17, арк. 135]. Для того, щоб оцінити матеріальне становище та купівельну спроможність медперсоналу, варто порівняти їхні зарплати з тогочасними цінами на найважливіші товари. Наприклад, 1 пуд (16 кг) пшениці в лютому 1920 р. коштував 135 руб., 10 курячих яєць – 12 марок (марка становила приблизно 0,5 руб.), 1 фунт (приблизно 0,4 кг) цукру-рафінаду – 10 марок, чаю – 45 марок, свинини – 7 16 марок [18, арк. 45–46, 58–59, 23]. Можна стверджувати, що заробітної плати прачки чи кухарки не могло вистачити навіть для годування однієї людини, не кажучи вже про дітей.

Загалом, зважаючи на військові обставини, у місті була досить розвинута медична інфраструктура. Зокрема, в кінці липня 1918 р., крім лікарень, в Луцьку були три приватні аптеки (Ф. Злоцького, Л. Даля, Реномена) [9, арк. 66], а в документах за грудень того ж року згадуються ще два аптечних магазину (Ерліха та Хамиша) [10, арк. 13–14 зв.]. В жовтні 1919 р. в місті почав функціонувати перший стоматологічний кабінет Корчемного при міській лікарні [17, арк. 105]. Така досить вузька спеціалізація та часте переформатовування міських медичних закладів свідчить про стрімкий розвиток лікарської справи у Луцьку. Очевидно, цьому сприяла і велика кількість пацієнтів.

У Луцьку існувала ветеринарна амбулаторія. Зусилля спеціалістів були організовані у межах двох ветеринарних дільниць. Крім Луцька, ветеринарні лікарі працювали також у Торчині та Рожищах, звідки до Луцька надходила худоба для забою на м'ясо. Ветеринари слідували за поширенням захворювань серед тварин та виїздили на місця для надання допомоги.

Кваліфікованих спеціалістів катастрофічно не вистачало, тому в літній час проблему намагалися вирішити залученням студентів ветеринарних спеціальностей. З 30.09.1915 р. влада навіть заборонила надавати відпустки ветеринарним лікарям та фельдшерам у військовий час [11, арк. 42–59; 12, арк. 74]. Робота ветеринарної служби набувала особливого значення. Персонал амбулаторій в міру своїх можливостей слідував за тваринами, які направлялися у військо, а також реквізиціями коней для кінних частин армії, що проходили через місто [11, арк. 65].

За даними луцьких ветеринарів, у 1914–1916 рр. найпоширенішими хворобами тварин були: сап, сибірська язва, септицемія, чума і рожа свиней, сказ, ящур, короста, дистоматоз, шлункові хвороби гусей [15, арк. 1]. Зокрема, в 1914 р. ветеринарна служба боролася з епідемією сапу. Населенню виплачувалася грошова винагорода за знищення тварин, хворих на сап. Наприклад, за коня від одного року виплачували 90 руб. [12, арк. 71]. Увесь район дій Південно-Західного фронту у цей час залишився практично без тварин: частина їх була захоплена австрійськими військами, інша – використана для потреб російської армії [15, арк. 2–3].

У березні – грудні 1918 р. після деякої паузи друга луцька дільниця ветеринарної служби відновила

свою роботу. На роботу наймали нових лікарів, ремонтували старі амбулаторії або ж обладнували нові приміщення, закупляли медикаменти [13, арк. 1–48]. Хоча, природно, існували і проблеми. Новий ветеринарний лікар першої дільниці Грундульс скаржився в повітову земську управу на відсутність елементарних умов для праці [14, арк. 24].

Міська влада розуміла першочерговість боротьби з антисанітарією. Досить швидко після загострення епідеміологічної ситуації для асенізаційного обозу, що займався чисткою міста, було куплено пневматичний насос [5, арк. 15–17]. Крім того, у місті було побудовано артезіанські колодязі [4, арк. 7–8], а деякі свідчення вказують на те, що в місті діяв хіміко-бактеріологічний кабінет Всеросійського земського союзу [7, арк. 17].

Проте ці починання були мізерними на фоні масштабності проблем. 19.08.1916 р. управа констатувала, що у зв'язку з перебуванням у місті військ та штабу, збільшилося забруднення міста [6, арк. 12–12 зв.]. Вже катастрофічною ситуація стала в січні 1918 р. Восени попереднього року деякі військові частини, що розташовувалися поблизу Луцька прийшли в місто на зимівлю. У зв'язку з тим, що фураж в цей час не постачали до повітового центру (через українсько-радянську війну), до кінця грудня 1917 р. відбувся масовий падіж коней (близько 4 000 голів). Вже 12.01.1918 р. начальник луцької повітової міліції Ткачук писав, що трупи мертвих коней розкладалися через відлигу на вулицях міста. Це сприяло зараженню повітря. Міська влада намагалася діяти швидко. Було видано спеціальну постанову мешканцям: встановлено систему вивозу сміття (плата за вивіз одного возу складала 5 руб.), заборонили складати сміття поза відведеними місцями, особливо біля водойм. З допомогою великих бочок сміття вивозили на одне державне та 10 приватних сміттєзвалищ [8, арк. 3, 11, 14, 49–49 зв., 62, 73–74; 18, арк. 25].

Проте цих зусиль було недостатньо. Багато залежало від простих лучан, а вони проявляли низький рівень громадянської позиції. Типовим було засмічування берегів річок, тротуарів [18, арк. 136]. Крім того, не вистачало коштів та робочої сили, щоб вивезти всі трупи коней (хоча у розпорядженні міської влади було 23 підводи). Дійшло навіть до позики в приватних осіб, чого не було раніше. Весь 1918 р. держава не могла виділити потрібних коштів (26–50 тис. руб.), хоча видатки на санітарну частину в місті на той час (листопад 1918 р.) вже сягали 63 060 крб. З березня 1918 р. функціонувала окрема санітарна міська організація [8, арк. 3, 11, 14, 49–49 зв., 62, 73–74] (санітарна комісія діяла і у довоєнний період, з 1900 р. [1, 321]). Також варто відмітити, що, незважаючи на скрутні часи, лучани мали можливість насолодитися таким досягненням цивілізації, як лазні. Усього в місті функціонувало три лазні [8, арк. 3, 11, 14, 49–49 зв., 62, 73–74]. Вартість послуг була досить високою: купання в загальній лазні – 3 руб. з особи, у ванній – 7 руб. [17, арк. 143]. Крім того, лучани мали можливість купатися в Стиру. У місцях купання надавалися послуги загального (в 1920 р. це коштувало 2 марки) та приватного (5 м.) душу, оренди човна (10 м. за 1 год. користування) [18, арк. 190].

Залучення сил самих лучан до очищення міста було питанням часу. Слід відмітити, що санітарна комісія у Луцьку діяла з початку століття, проте, очевидно, після початку війни та втягнення міста до її виру, питання чистоти у повітовому центрі перетворилося на третьорядне. Тому потрібен був новий поштовх для покращення ситуації. Після вересневих виборів до міської думи в 1917 р. місто було поділено на 14 санітарних округів. За ними закріпили депутатів-опікунів [19, 4]. Але їхня діяльність була вкрай пасивною. В травні 1920 р., за рішенням магістрату, територію Луцька було повторно поділено на 10 округів. У кожному з них було обрано по два куратора, які повинні були стежити за чистотою на вулицях [18, арк. 170–171]. Проте і цього виявилось недостатньо.

Підсумовуючи питання розвитку медичної інфраструктури у Луцьку в 1914–1920 рр., слід зауважити, що надзвичайно серйозним був вплив Першої світової і громадянської воєн та пов'язаних з ними проблем. Перманентні реформування лікарень, шпиталів та амбулаторій не вирішувало проблему, а були, скоріше, ситуативним намаганням приборкати найактуальнішу для конкретного періоду проблему: тиф, віспу, венеричні захворювання. Разом із тим, велика кількість пацієнтів та, відповідно, практики прискорювали розвиток медицини, зокрема і у Луцьку. Для міста це означало появу спеціалізованих лікарень та відділень, зокрема першого стоматологічного кабінету, приватних лікарень, що займалися очними, гінекологічними захворюваннями. Крім того, збільшення ролі медицини в житті лучан призвело до зростання авторитету лікарів, появи їх в органах міського самоврядування. З головних проблем, які існували у цій галузі, слід виділити недостатнє фінансування та перевантаження роботою.

2. Держархів Волинської обл. Ф. 3, оп. 1, спр. 1285. Циркуляри Волинського губернатора та постанови Луцької міської думи про облаштування братських військових кладовищ, 1914–1915, 101 арк.
3. Держархів Волинської обл. Ф. 3, оп. 1, спр. 1291а. Циркуляр Волинського губернатора про збір пожертвувальців та подарунків для хворих і поранених воїнів та відомості пожертвувальців по м. Луцьк, 1914–1916, 96 арк.
4. Держархів Волинської обл. Ф. 3, оп. 1, спр. 1469. Заяви жителів м. Луцьк та переписка з начальником технічних робіт гідротехнічного відділу Південно-Західного фронту про облаштування в м. Луцьк артезіанських колодязів, 1915–1917 рр., 23 арк.
5. Держархів Волинської обл. Ф. 3, оп. 1, спр. 1582. Переписка з Волинським губернатором про облаштування в м. Луцьк асенізаційного об'єкту, 1916 р., 21 арк.
6. Держархів Волинської обл. Ф. 3, оп. 1, спр. 1584. Постанови Луцької міської думи, 1916 р., 53 арк.
7. Держархів Волинської обл. Ф. 3, оп. 1, спр. 1586. Заяви жителів м. Луцьк про нагляд за майном, що було залишене під час евакуації, 1916 р., 55 арк.
8. Держархів Волинської обл. Ф. 3, оп. 1, спр. 1648. Переписка з начальником Луцької повітової міліції про санітарну очистку м. Луцьк. Оголошення про організацію санітарно-очищувального транспорту та обов'язкові постанови міської думи про виконання санітарних правил, 1917–1919 рр., 100 арк.
9. Держархів Волинської обл. Ф. 3, оп. 1, спр. 1694. Циркуляри Міністерства внутрішніх справ та переписка з Луцьким повітовим старою про забезпечення населення продуктами та промисловими товарами. Закони Української Центральної ради, 1918 р., 142 арк.
10. Держархів Волинської обл. Ф. 3, оп. 1, спр. 1718. Бюлетені та відомості про епідемічні захворювання по Волинській губернії, 1918–1919 рр., 42 арк.
11. Держархів Волинської обл. Ф. 85, оп. 1, спр. 1. Переписка з ветеринарними лікарями 1 і 2 дільниць про боротьбу із заразними хворобами тварин, 1914–1915 рр., 70 арк.
12. Держархів Волинської обл. Ф. 85, оп. 1, спр. 2. Переписка з ветеринарними лікарями 1 і 2 дільниць про знищення коней, що захворіли на сип, та акти знищення коней, що хворі на сип, 1914 р., 78 арк.
13. Держархів Волинської обл. Ф. 85, оп. 1, спр. 3. Переписка з ветеринарним лікарем 2 дільниці про ізолювання хворих тварин, про рух тварин через встановлені пункти та ін., 1918 р., 47 арк.
14. Держархів Волинської обл. Ф. 85, оп. 1, спр. 4. Переписка з ветеринарним лікарем 1 дільниці про забезпечення встановлених пунктів необхідним інструментом та відомості інструментів ветеринарних пунктів, 1918 р., 34 арк.
15. Держархів Волинської обл. Ф. 85, оп. 1, спр. 5. Звіти спеціалістів по тваринництву про поїздки на обласний ветеринарний з'їзд та переписка з Волинським губернським правлінням про штат земських ветеринарних лікарів на 1915 р., 1915–1916 рр., 23 арк.
16. Держархів Волинської обл. Ф. 85, оп. 1, спр. 6. Рапорти дільничних лікарів Луцького повіту про кількість інфекційно-хворих, відправлених в Луцьку земську лікарню, про постачання медикаментів медичним пунктам та ін. Протокол засідання Луцьких повітових земських зборів, 1914–1916 рр., 214 арк.
17. Держархів Волинської обл. Ф. 158, оп. 1, спр. 6. Книга протоколів засідання магістрату м. Луцьк за 1919 р., 156 арк.
18. Держархів Волинської обл. Ф. 158, оп. 1, спр. 19. Протоколи Ради магістрату м. Луцьк за 1920 р., 270 арк.
19. Пясецький В. Перші паростки відродження (З історії Луцької української громади. 1917 р.) / В. Пясецький // Народна трибуна. – 1992. – 30 травня. – С. 4.

Андрій КЛИМЧУК (Рівне)

ЧЕСЬКИЙ РІД ПАНЕКІВ В м. РІВНОМУ

В міжвоєнний період в Рівному проживали представники близько десятка різних національностей. За даними перепису 1921 р. у місті було 263 чехів 77[8, 47]. Життя рівненських чехів у Рівному поки що ґрунтовно не досліджувалося. Рівненські чехи мали власну школу та товариство. Деякі з них займалися підприємницькою діяльністю, зокрема мали у своїй власності пекарні, цукерні та м'ясарні.

Родина Панеків у співвласності з євреєм Хаїмом Канделісом володіли млином, круп'ярнею і олійярнею на розі вулиць Білої та Фабричної (тепер – Біла та М. Старицького). Цілком можливо, що саме Франтішек Панек побудував всі ці виробничі об'єкти. З поліцейських хронік відомо, що 19 лютого 1927 р. об 18.25 млин постраждав від пожежі. Згоріла мука, зерно, різноманітна виробнича техніка. Збитки склали більше, ніж 50000 злотих, досить значна на той час сума [3, 128].

Панеки мали власну садибу на розі вулиць 13-ї Дивізії та Словацького (тепер Симона Петлюри і Юліуша Словацького). Тут стояв дерев'яний будинок, оточений садом, ймовірно була скляна оранжерея.

Вона ще існувала в радянський час, але до наших часів не збереглася.

Рід Панеків походить з Праги. Саме тут в 1843 р. народився Август Панек. Очевидно, що спочатку він навчався у реальному училищі, яке закінчив в 1863 р. В цьому ж році продовжив навчання у вищому політехнічному навчальному закладі. З 1867 р. перебував в Моравії, де займався будівництвом парових млинів.

Надалі Август Панек обрав собі педагогічну працю. Спершу він працював в реальній гімназії ім. Франтішка Чупри. Переломним в його житті став 1868 р., коли став асистентом професора математики Франтішка Юзефа Студницького в Празі. Надалі кар'єра Августа Панека пов'язана з академічною математичною наукою. 21 рік він був редактором часопису «*Časopis pro přestování matematiky a fysiky*» [4, 206-234]. Син Августа Панека, Франтішек переселився на Волинь. Тут в нього народився син – Юзеф.

Поруч з природознавцями з інших міст Польщі натрапляємо у першому томі «Рочника Волинського», який виходив у міжвоєнний час у Рівному і на публікацію місцевого автора – Йозефа Панека. Він народився 15 жовтня 1880 р. в с. Отичка поблизу м. Рівного в родині чеських колоністів. Він навчався в початковій школі в м. Заслава та в Житомирській класичній гімназії, яку закінчив у 1901 р. В тому ж році він вступив до Київського університету Святого Володимира, де вивчав природничі науки, спеціалізуючись на ботаніці. Вже під час навчання в університеті Й. Панек займається науковою роботою. Не лишився він осторонь і студентських рухів, через що був виключений з університету і навіть кинутий до в'язниці. Попри всі перешкоди і труднощі 1911 р. Йозеф Панек закінчив університет і одержав диплом першого ступеня за наукову роботу «Нарис рослинності Рівненського повіту».

Від 1912 р. Йозеф Панек на педагогічній праці в Києві та Пирятині. В 1918 р. він переїздить до м. Рівного і з того часу до 1939 р. працює в польській приватній гімназії «Освіта». В 1939-1941 роках Й. Панек працює вчителем в середніх школах Рівного, а в 1941 р. та в 1944-1947 р. науковим співробітником Рівненського краєзнавчого музею. За німецької окупації він друкувався в газеті «Волинь», а в радянській – в «Червоному прапорі».

В квітні 1947 р. Йозеф Панек емігрував до Чехословаччини, а у вересні цього ж року він переїздить до м. Вроцлава. В 1951 р. він отримує польське громадянство. У Вроцлавському університеті Й. Панек спочатку працює ад'юнктом на кафедрі фармацевтичної ботаніки, а з 1950 р. – хранителем гербарію на кафедрі морфології та систематики рослин.

У відбудованому після війни приміщенні Інституту ботаніки Вроцлавського університету зберігались вцілілі від воєнного лихоліття півмільйона гербарних зразків рослин, зібраних в різні роки в Гірській Сілезії і в усьому світі. Їх впорядкування та каталогізація були основною справою в діяльності Йозефа Панека. Як згадує професор К. Ростаньскі (1986), «Йозеф Панек відзначався надзвичайною працьовитістю та пунктуальністю - кожного дня рівно о 8 годині ранку, можна було бачити як він відчиняв двері свого царства рослин - Гербарію, де схиляючись над гербарними аркушами, каталогізував багаті безцінні збори, врятовані від винищення в час війни, а також не дбаючи про власне здоров'я, систематично обробляв гербарні збори вуглекислотою, щоб знищити шкідників і зберегти гербарій для науки на довгий час».

Останні роки свого життя Йозеф Панек він змушений був провести в будинку опіки. 19 березня 1961 року він помер та був похований на Грабишівському цвинтарі в м. Вроцлаві [2, 4-8].

Співпраця Якуба Гофмана і Юзефа Панека була тривалою, перша наукова стаття ботаніка на шпальтах «Рочника Волинського» присвячена рослинності околиць м. Рівного [5], неперевершеним знавцем якої він був, з'явилася в першому томі видання. В ній детально описані рослинні угруповання, наведені флористичні списки для кожного з них, розглянуті фітогеографічні особливості досліджуваної території. В цій праці Й. Панек вперше описує степову рослинність унікальної пам'ятки природи Вишневої гори, яка розміщена в околицях сіл Городок, Зозів та Шпанів [1, 6].

Автор доходить висновку, що рослинність в околицях Рівного має характер абсолютно відмінний від тієї флори, яка присутня на півночі (від флори Полісся): тут немає соснових лісів на піщаниках, торфових лук, торфовищ і боліт.

Щодо лісів, то вони вже в той час були дуже вирубані, правічних майже не лишилося, а поміж тих, що лишилися були окремі села, осади і поля. З листяних дерев переважав граб. З інших листяних дерев також були дуб і береза, які утворювали окремі гаї в оточенні інших лісів.

Мішані ліси в околицях Рівного склалися здебільшого з грабу, дубу, сосни. Траплялися також ліси, де були: граб, дуб, сосна, береза і осика. Липа, клен, в'яззвичайний, горобина, верба, вільха, чорна тополя, груша, яблуня, черемха були поодинокими деревами серед лісових масивів. В листяних лісах також росли численні кущі та рослини.

Соснові ліси, без домішок інших дерев зустрічалися вкрай рідко і становили собою переважно штучні насадження.

Значне розповсюдження в околицях Рівного мали мішані сосново-листяні ліси. Один з таких лісів Й. Панек дослідив при впадінні Усті в Горинь поблизу с. Грабова.

Поодинокими в околицях Рівного були модринові ліси (Колоденка, Шпанів, Гелесин) та молодий ялиновий ліс поблизу Ядвіполя.

Вздовж русел річок Й. Панек фіксує лучні ареали.

Більш докладніше рослинність Вишневої гори в Городку Й. Панек розглядає в окремій публікації [7].

Стаття Й. Панека «Степова та скельна рослинність лесової Волині» [6] є результатом узагальнення багаторічних досліджень автора на території Великої Волині. Стаття насичена як фактичними даними, так і оригінальними узагальненнями.

На основі власних польових досліджень та літературних даних Й. Панек наводить детальні геоботанічні описи степової та скельної рослинності, яка найкраще збереглася на Вишневій горі, в Кременецьких горах, на відслоненнях кристалічних порід на берегах річок Случ та Тетерев. Порівнюючи досліджені ділянки між собою, автор вперше встановлює закономірності поширення степової та скельної рослинності на Волині. Наводячи детальну геоботанічну характеристику кожного локалітету степової та скельної рослинності на Волині, Й. Панек заклав основи для подальшого моніторингу за їх станом. Завершує роботу конспект «найважливіших рослин Волині», в якому зібрані детальні хорологічні відомості про 195 найцікавіших в ботаніко-географічному та фітосозологічному відношеннях видів флори Волині [1, 6].

Під час німецької окупації Йозеф Панек працював у музеї, який знаходився в простій хаті на вулиці Короленка (ця вулиця не збереглася, тепер на її місці майдан Незалежності). Мешканка Лідія Дзівак у своїх спогадах про музей згадала і про Юзефа Панека: «... А Панек лише приходив в музей. Він обладнував тих метеликів і з птахами займався, це було його заняття. Я його добре знала, бо ми вдвох з сестрою ходили до них додому і там вчилися грі на фортепіано» [1, 25].

1. Данильчук Галина. Рівненський музей у роки німецької окупації 1941-1944 рр. // Наукові записки Рівненського краєзнавчого музею. – Рівне, 2006. – Вип. IV. – С. 24-29.

2. Життя та діяльність Йозефа Панека: до 130-річчя від дня народження вченого. – Рівне: Волинські обереги, 2012. – 88 с.

3. Рапортти об общественно-политическом положении на территории повета // ДАРО, ф.86, оп. 2, спр. 223. – 128 арк.

4. Bečvářová M. Augustin Pánek (1843–1908) // Matematika v proměnách věků – Praha, 2004. – S. 206-234.

5. Panek Józef. Roślinność okolic Równego // Rocznik Wołyński. – 1930. – t. I. – S. 57-79.

6. Panek Józef. Roślinność stepowa i naskalna lessowego Wołynia // Rocznik Wołyński. – 1939. – t. VII. – S. 26-66.

7. Panek Józef. Zespół wienienki stepowej (*Prunetum fruticosae*) i jego sukcesia // Rocznik Wołyński. – 1931. – t. II. – S. 403-452.

8. Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie Pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych. T. 9: Województwo Wołyńskie. – Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1923. – 84 s.

Зоряна КУЧИНКО (Луцьк)

ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ МУЗЕЮ АРХЕОЛОГІЇ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Музей археології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки є єдиним археологічним серед доволі численних музеїв навчальних закладів Волинської області [8, с. 3-4, 72-73] і найстарішим в університеті. Однак, попри поважний вік і роль у справі збереження та популяризації старожитностей Волині, його історія досі не написана. Невеликі статті Михайла Кучинка та Віталія Шкоропада [5, с. 248-251], Тетяни Яцечко [13, с. 134-137] та Сергія Цюриця [12], в яких порушується питання становлення музею, не дають цілісного уявлення про цей унікальний заклад.

А тим часом минуло вже сорок років, за які він пройшов шлях від витоків до сьогодення. Що ж до самих витоків, то вони нерозривно пов'язані з важливими змінами в навчальній роботі Луцького

педінституту, що відбулися в 1963 р. Тоді на історико-філологічному факультеті розпочалась підготовка окремо вчителів мови та літератури і вчителів історії і суспільствознавства [2, с.4]. Яскравим свідченням того стало включення в навчальний план 1963-1964 року археологічної практики студентів-істориків. Про першу археологічну практику 1964 року згадує тодішній студент I-го курсу, а нині доцент Східноєвропейського національного університету Микола Півницький. Студенти проходили практику в складі Давньоруської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР (м. Львів) під керівництвом відомого археолога Олексія Ратича. Вони досліджували городище княжого міста Перемиль в однойменному селі Горохівського району [2, с.10].

У вересні 1969 року історико-філологічний факультет педінституту було остаточно поділено на філологічний та історичний. Тоді ж історичний факультет перебрався у корпус по вул. Леніна 2 (нині проспект Волі), поруч із Свято-Троїцьким кафедральним собором. Археологічна практика студентів стала обов'язковою для істориків, однак за відсутності фахівця навіть теоретичний курс „Основи археології” читав викладач історії СРСР, а для керівництва практикою запрошували археологів з Києва чи Львова. Звичайно ж, здобуті в процесі розкопок матеріали вони забирали в свої інститути чи віддавали в Кращезнавчий музей.

Дослідники історії факультету зазначають, що глибока, по-справжньому системна археологічна робота на Волині, розпочалась лише з появою в педінституті Михайла Кучинка, який у червні 1972 року захистив кандидатську дисертацію за спеціальністю „археологія” [2, с.11]. Його поправу називають засновником волинської археологічної школи [2, с.18]. Науково-педагогічну діяльність молодий викладач розпочав з підготовки лекційних курсів з археології та історії первісного суспільства. І звичайно ж, став керувати археологічною практикою студентів. Таким чином, остаточно вирішилась проблема, яка впродовж років була „головним болем” деканату історичного факультету. Перша, керована Михайлом Михайловичем експедиція студентів, вже влітку 1972 року проводила дослідження давньоруського поселення на Гнідавській гірці в околиці Луцька. Здобуті матеріали залишились на історичному факультеті і використовувались у навчальному процесі студентів. В тому ж році з групою студентів викладач провів рятівні розкопки в руслі р. Стир в Луцьку (район Господарського суду Волинської області) і „визволив” з річкового намулу човен-довбанку XVI-XVII ст. [11].

Велику роль у справі музеєфікації археологічних пам'яток Волині відігравали публікації Михайла Кучинка в місцевій пресі [3;4]. На факультет стали приходити любителі старовини з інформацією про нові пам'ятки і приносили цікаві знахідки. Тоді ж виникла ідея створити музейну кімнату, де можна не лише зберігати артефакти, а й демонструвати їх. І восени 1975 року кімната була виділена, однак вітрин для експонування археологічних матеріалів не було. На щастя, студент історичного факультету Микола Матіюк випадково дізнався, що на подвір'ї універмагу в м. Горохів Волинської області знаходяться залізні каркаси від списаних магазинних вітрин, які керівництво магазину дозволяє забрати. Одразу ж вони були привезені в Луцьк, стараннями прихильників ідеї створення музею приведені в належний стан і стали музейними вітринами. Паралельно художниками з педфаку інституту йшло оформлення інтер'єру кімнати. За ескізами Михайла Кучинка вони намалювали на самостійно виготовлених фанерних щитах ілюстрації до археології кам'яного, мідно-бронзового, ранньозалізного та слов'янсько-руського періодів Волині. Щити мали бути розвішені на стінах над вітринами з відповідними артефактами. Про те, що в Луцькому педінституті утворюється музей старожитностей з'явилась інформація в обласній пресі [9].

Звичайно ж все робилося ентузіастами на громадських засадах у вільний від основної роботи час і тривало більше року. Серед найбільш активних були студент-історик Микола Матіюк (нині директор школи в м. Миколаїв), капітан збройних сил Юрій Лук'янчук, лейтенант внутрішніх військ Михайло Мельник та інженер Володимир Шашук. Завдяки їх праці кімната поступово набула музейного вигляду.

Нарешті 9 березня 1977 року в присутності ректора педінституту Михайла Касьяненка, секретаря парткому Нестора Бурчака та декана історичного факультету Мар'яна Куликівського відбулося відкриття першої на Волині кімнати-музею археології. Це була знакова подія в історії краю. Як відзначали присутні на відкритті музею журналісти, вперше в історії області так різнобічно, зі знанням справи висвітлено археологічними матеріалами історію Волині від найдавнішого часу до пізнього середньовіччя [7;11]. Звістка про цю подію зацікавила громадськість і вже невдовзі до фундатора музею доцента Михайла Кучинка звернувся кореспондент газети „Слава праці” з проханням докладніше розповісти і про музей, і про волинську археологію взагалі [1].

Новостворений музей був першим, до речі, і серед музеїв педінституту, тому зацікавив передусім

освітян. Про це свідчить, зокрема, запис у Книзі відгуків колективу вчителів Воротнівської середньої школи Луцького району такого змісту: „Початок добрий. Бажаємо, щоб на його основі був створений Музей археології Волині”. Відомо, що овіяна таємничістю археологія, приваблює переважно дітей. Отож, не дивно, що постійними відвідувачами музею стали школярі, які приходили цілими класами і ледь поміщалися в кімнаті. Судячи з відгуків, з 1979, коли був зроблений перший запис, до березня 1983 року, коли був зроблений останній в цьому приміщенні запис, в музеї побували сотні школярів. Але не лише вони. Будучи єдиним археологічним осередком на Волині, музей став популярним серед доволі широкого загалу і завдяки цьому досить швидко поповнювався унікальними старожитностями, які дарували його прихильники. З часом матеріали вже не поміщалися в невеликій кімнаті. Та і зовнішній вигляд експозиції, яка розміщувалась у непристосованих для цього вітринах, тобто магазинних стелажах, не відповідав статусу музею. На це звертали увагу фахівці музейники.

Новий етап становлення Музею археології як класичного закладу припадає на 1984 рік, коли за наказом тодішнього ректора педінституту Нестора Бурчака він перемістився в адмінкорпус по вул. Радянській 86 (нині Винниченка 30). Для експонатів була виділена велика аудиторія з двома дверима, які служили для входу і виходу відвідувачів. Для знахідок в майстерні педінституту були виготовлені спеціальні вітрини з підсвіткою та велика електрифікована карта „Археологічні пам'ятки Волині”. Крім того, була зроблена діорама „Стоянка первісних мисливців”, що давала уявлення про життя палеолітичних людей, а також засклений саркофаг, в якому знаходився кістяк жінки з автентичними прикрасами з поховання ранньозалізного віку, виявлено на могильнику в с. Рованці Луцького району. Ефектним був і великий макет давньоруського городища Х-ХІ ст. з мініатюрними спорудами: боярським теремом, житлами та господарськими будівлями відкритими в 1977-1989 роках експедицією Луцького педінституту в с. Городище Друге Луцького району. З високою художньою майстерністю, були виготовлені і настінні стенди, на яких образно висвітлені археологічні періоди Волині від кам'яного віку до Волинсько-Галицької Русі. Ці додаткові наочності дуже вдало доповнили експозицію з археологічних артефактів. Оновлену експозицію було відкрито для відвідувачів у вересні 1984 року.

Період перебування музею в адміністративному корпусі був чи не найпродуктивнішим для нього. Як свідчать записи в Книзі відгуків від жовтня 1984 року до грудня 1993 року, його відвідало майже п'ять тисяч осіб. Найбільший відсоток відвідувачів становили школярі та студенти, але, крім них, в музеї побували педагоги, науковці, військовослужбовці, медпрацівники та інші категорії населення.

Оновлений музей набув нового змісту як з навчально-методичного, так і з естетичного боку. І це не залишилось поза увагою передусім освіченого загалу – вчителів. У цьому плані показовим є відгук керівників шкіл Здолбунівського району Рівненської області, датований 4 жовтня 1984 року: „Чим далі минуле відсувається від нас, тим дорожча згадка про нього. Спасибі людям, які створили цей прекрасний музей археології на Волині і не дають згаснути цьому минулому. Протягом двох годин і ми, керівники шкіл, „побували” в минувшині. Спасибі Михайлу Михайловичу, що так цікаво „првів” нас сторінками історії”. І таких відгуків чимало.

Про доволі високий імідж Музею археології свідчать відвідування його знаними в Україні і Європі археологами, які дали йому високу оцінку. Зокрема, свої позитивні відгуки про експозицію залишили академік Дмитро Телегін – один з авторів підручника для студентів „Археологія України”, член-кореспондент НАН України Олександр Моця, доктори історичних наук Денис Козак і Борис Магомедов, кандидати наук Вітольд Ауліх і Рада Михайлова, наукові співробітники Віталій Конопля та Руслан Орлов. Популярності Музею археології за межами Волині сприяли наукові публікації працівників педінституту в республіканських виданнях [5, с.248-251; 6, с.9-10]. Про те, що Музей археології став відомим широкому загалу свідчать численні записи в Книзі відгуків. З неї видно, що його відвідали жителі Закарпатської, Івано-Франківської, Рівненської, Львівської, Житомирської, Київської, Вінницької, Дніпропетровської, Донецької і Луганської областей. Відвідали музей і гості Вільнюса (Литва), Риги (Латвія), Москви, Смоленська, Ульяновська і Хабаровська (Росія), Любліна, Холма і Познані (Польща). Отже, слава про єдиний Музей археології на Волині вийшла навіть за межі України. Про це, зокрема, говорить запис наукового співробітника Інституту історії АН СРСР (м. Москва) В. Перхавка, зроблений 1985 року: „Цей археологічний музей може слугувати взірцем для створення музеїв такого профілю в інших ВУЗах Союзу”.

Великий потік екскурсантів вимагав наявності екскурсководів, але оскільки музей функціонував на громадських засадах, треба було шукати вихід. І він був знайдений. Із числа студентів, що цікавилися археологією, доцент Михайло Кучинко створив Раду музею, члени якої під його керівництвом докладно вивчили матеріали, представлені в експозиції, і невдовзі самі стали проводити екскурсії для школярів.

Серед найбільш активних екскурсоводів у той період були Віталій Шкоропад, Сергій Дудар, Оксана Боярчук, Надія Герус, Оксана Садовник, Надія Пилипчук, Андрій Столярчук, Володимир Онофрійчук та Ігор Пасюк. Ці прізвища найбільш часто згадуються в Книзі відгуків з подякою за цікаво проведені екскурсії.

Для почесних гостей екскурсії нерідко проводив сам ректор педінституту Нестор Бурчак, за ініціативою якого була створена оновлена експозиція, що стала справді музейною як у науковому, так і методичному сенсі. Досить часто екскурсії проводила проректор Валентина Ілляшенко. Звичайно ж, екскурсії проводив і фундатор Музею археології.

Подальша доля Музею археології виявилась доволі складною. Доки історичний факультет знаходився в адміністративному корпусі педінституту, музей був тісно пов'язаний з студентами-істориками. Однак у вересні 1991 року факультет перейшов у нове приміщення по вул. Шопена 24 – колишній будинок політосвіти обкому компартії, яке звільнилося після розвалу СРСР. За цих умов Музей археології мимоволі відірвався від історичного факультету. Правда, екскурсії для студентів та учнів міста Луцька зрідка проводились у вільний від лекцій та семінарів час доцент Михайло Кучинко, що засвідчують записи в Книзі відгуків за період від 19 лютого 1992 по 29 березня 1993 року.

А тим часом деканат педфаку у „володіннях” якого знаходився музей, вимагав звільнення приміщення для облаштування в ньому своєї лекційної аудиторії. Вимогу довелося задовольнити, але при цьому музей зіткнувся з проблемою, суть якої полягала в тому, що по-перше демонтаж експозиції був по-суті її руйнуванням, а по-друге, в корпусі по вул. Шопена 24 не було вільного приміщення необхідної площі. Тому після виселення музею з корпусу по вул. Винниченка проблема з його облаштуванням довгий час не вирішувалась. Перевезені вітрини і експонати тимчасово розмістили в підвалі та коридорі. Великий макет давньоруського городища подарували школі в с. Городище Друге, де відкрився музей села. Складений саркофаг з похованням ранньозалізного віку віддали Волинському краєзнавчому музею. Школам міста подарували етнографічні матеріали.

У зв'язку з створенням у 1993 році на базі Луцького педінституту Волинського державного університету була відкрита перша на Волині кафедра археології та джерелознавства. Установче засідання новоствореної кафедри відбулося 1 лютого 1994 року за участю декана історичного факультету Євгена Франчука і його заступників Оксани Карліної та Йосипа Кондратика. Одне з головних рішень засідання – обрання завідувача кафедри, яким став професор Михайло Кучинко. Крім іншого, кафедра мала забезпечити проведення археологічної, історико-краєзнавчої та музейно-архівної практик студентів історичного факультету [2, с.27].

Створення кафедри археології мало позитивно вплинути на подальшу долю Музею археології, адже він по своїй суті відповідав профілю кафедри. Отож від самого початку функціонування кафедри її завідувач доклав чимало зусиль для його відновлення, але зустрівся з несподіваними труднощами. Для розміщення експозиції деканат факультету зміг виділити на четвертому поверсі лише одну аудиторію площею 48 кв. м і то з умовою, що в ній проходитимуть заняття студентів. З уваги на те, що частина вітрин не поміщалась в аудиторії, їх поставили в коридорі. Формування експозиції забрало багато часу, адже фактично довелося створювати новий музей, хоч і на базі існуючих артефактів. Паралельно в суміжній аудиторії йшов процес формування кабінету етнографії та спеціальних історичних дисциплін. Цю важливу роботу виконували доценти кафедри Геннадій Бондаренко та Алла Дмитренко. Загалом же зі створенням кафедри при ній виникла своя інфраструктура, а саме: оновлений музей археології (1994), кабінет етнографії та спеціальних історичних дисциплін (1996), археологічна (1996) та етнографічна (2003) лабораторії [2, с.27]. Крім того, в підвалі навчального корпусу було обладнане приміщення, в якому зберігались фонди.

За умов, коли в Музеї археології проводились семінарські заняття, функціонування його на громадських засадах ставало дедалі проблемнішим. Кількість відвідувачів музею зменшилась, особливо школярів. Але найгіршим було те, що і музей, і кабінет вважалися просто навчальними аудиторіями. Ключі від них знаходились на вахті, на першому поверсі, і чергові видавали їх викладачам, які проводили там заняття. Звичайно ж, жодної відповідальності за музейні експонати ніхто не ніс. І наслідки цього не забарились. Спочатку в кабінеті етнографії та спеціальних історичних дисциплін пропала колекція рідкісних монет, а далі – з музею археології зник унікальний бронзовий хрест-енколпійон XIII ст., скіфський кинджал IV ст. до н.е., шліфувана кам'яна бойова сокира доби бронзи та низка інших артефактів. Зрозуміло, що знайти їх не вдалося.

Далі таке неподобство продовжуватись не могло. Археологічна колекція, яка з великими труднощами збиралася впродовж багатьох років, була на межі зникнення. Щоб запобігти цьому, завідувач кафедри проф. Михайло Кучинко написав подання на ім'я ректора університету Івана Олексюка про

виділення ставки завідувача музею. Прохання було задоволене і в 2003 р. Музей археології майже через тридцять років від часу створення перестав бути самодіяльним. Першим завідувачем музею став Григорій Охріменко, який виконував обов'язки впродовж 2003-2004 років. Вже 14 жовтня 2003 р. ним було розпочато ведення Книги обліку музейних предметів, щоб запобігти їхній втраті. Це була ознака справжнього музею.

З травня 2004 по вересень 2005 року зав. музею була Валентина Петрович. Нова сторінка в історії музею розпочалась 30 березня 2005 року, коли Управлінням освіти та науки Волинської області державної адміністрації він був зареєстрований як підрозділ Волинського державного університету імені Лесі Українки. Це забезпечило йому стабільність і подальший розвиток. Попри те, що в обох кімнатах з експонатами проходило навчання студентів, у вільний від заняття час проводились екскурсії. Про це, зокрема, свідчить відгук учнів і вчителів Затурцівської ЗОШ ім. В. Липинського, записаний 15 березня 2005 року, в якому висловлюється вдячність В. Петрович „за змістовну екскурсію в музеї археології та кабінеті етнографії”.

З вересня 2005 по лютий 2013 року завідувачем музею була Тетяна Яцечко. У зв'язку з налагодженням партнерських стосунків з вищими навчальними закладами Польщі музей відвідали студенти Свентакшицької Академії в м. Кільце, Університету ім. М.Кюрі-Скłodовської в м. Люблені, Вищої технічної школи в Холмі, що засвідчують записи в Книзі відгуків. Зворушливими є записи українців з Санкт-Петербурга (Росія) та Бреста (республіка Білорусь) і навіть з Іспанії.

Багаторічна діяльність музею була належно оцінена. Наказом Міністра освіти і науки України від 10 лютого 2010 року йому було присвоєно звання „Зразковий музей”. В Дипломі зазначено, що цього звання він удостоєний „за вагомий внесок у справу виховання учнівської та студентської молоді, примноження надбань національної культури, збереження історичної спадщини українського народу та музейного фонду України, пропаганди пам'яток історії, культури і природи”.

Зрозуміло, що статус університетського та ще й зразкового, підніс престиж Музею археології в очах громадськості, представники якої всіляко сприяли його поповненню. Так, випускник історичного факультету краєзнавець Геннадій Гулько в 2011 р. подарував Музею колекцію бронзових і залізних фібул (застібок для одягу) III-IV ст. н.е., в 2012 р. аспірант Юрій Жук передав значну кількість срібних римських денаріїв II-III ст. н.е., а проф. Михайло Кучинко – свою колекцію срібних і мідних монет західноєвропейських держав XVI-XVIII ст.

Від часу побудови корпусу жодних ремонтних робіт не проводилось, отож штукатурка на стінах потріскалась, стеля почорніла, місцями відпала. Отже, треба було зробити капітальний ремонт як в аудиторіях, так і в коридорі. Деканат історичного факультету поставився до цього з розумінням. В 2013 році, незважаючи на фінансову скруту, декан Анатолій Шваб зумів знайти необхідні кошти і зробити не лише ремонт стін, а й замінити вікна, встановити нові світильники в аудиторіях та зробити підвісну стелю в коридорі. Отож, приміщення набули імпозантного вигляду.

В лютому 2013 року завідувачем музею стала Зоряна Кучинко. Їй випала робота по реорганізації експозиції старої і створення нової. Останню вдалося створити завдяки надходженням від краєзнавців різноманітних артефактів пізньосередньовічного часу. Її розмістили в аудиторії, яка звільнилась після перенесення багатьох матеріалів у новостворений Музей етнографії Волині і Волинського Полісся університету. Без перебільшення, – це була справжня реконструкція Музею археології. Завдяки проведеній роботі він набув нового вигляду. До аудиторії площею 48 кв. м, де до ремонту розміщувались археологічні знахідки, додалась ще одна, площею 45 кв. м, де до того був кабінет етнографії та спеціальних історичних дисциплін. Це дозволило збільшити музейну експозицію. Якщо в попередній аудиторії вона закінчувалась давньоруським періодом, то в додатковій – була продовжена до пізнього середньовіччя і ранньомодерного часу – від XIV до XVIII ст. включно. Тут було відкрито її нові розділи: козацьких старожитностей, господарства і побуту середньовічних волинян, а також нумізматики і сфрагістики. А завершує виставку артефактів музею стенд „Методика археологічних досліджень” – логічний для музею навчального закладу.

Рационально використана площа коридору, на стінах якого розміщені портрети археологів-дослідників Волині, світлини з зображенням процесу розкопок місцевих пам'яток силами студентів історичного факультету, виставка основних праць викладачів університету, присвячених дослідженню волинських старожитностей, та інша цікава інформація про музей.

В Книзі відгуків з вересня 2013 року, коли музей знову відкрив свої двері після реконструкції, з'явилися записи викладачів і студентів університету. Цінними є відгуки працівників музеїв. Серед них Анатолія Силука, Євгенії Ковальчук, Людмили Мірошниченко-Гусак. За доволі короткий час його відвідало близько 2 тисяч осіб. Звичайно найбільше було студентів, чимало учнів шкіл та вчителів, хоч і менше, ніж в

минулі роки. Приємно, що відвідують його і просто допитливі люди, серед яких робітники, селяни і пенсіонери. Словом, музей живе і його історія продовжується.

1. Ворон В. *Хто шукає, той знаходить* // „Слава праці”. – Горохів, 1977. – 22 грудня.
2. *Історичному – 60. Ювілейний літопис.* – Луцьк, 2006. – 35с.
3. Кучинко М. *Археологічні знахідки* // „Радянська Волинь”. – Луцьк, 1974. – 16 жовтня.
4. Кучинко М. *Цікаві знахідки* // „Радянська Волинь”. – Луцьк, 1975. – 15 листопада.
5. Кучинко М., Шкоропад В. *Пам'ятки археологічного музею Луцького педагогічного інституту ім. Лесі Українки* // Друга Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Київ, 1988. – С. 248-251
6. Кучинко М. *Археологія в Луцькому педагогічному інституті* // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1992. – Вип. 2. – С. 9-10.
7. Мельник В. В. *В гостях у матері історії* // „Молодий ленінець”. – Луцьк, 1977. – 12 березня
8. *Музеї навчальних закладів Волинської області – осередки освіти і виховання. Путівник.* – Луцьк, 2005. – 80с.
9. Петрова Л. *Музей в інституті* // „Радянська Волинь”. – Луцьк, 1976. – 22 жовтня.
10. Струмівський Я. *Крізь товщу тисячоліть* // „Радянська Волинь”. – Луцьк, 1977. – 12 березня.
11. Шабала В. *З глибини віків* // „Молодий ленінець”. – Луцьк, 1972. – 13 вересня.
12. Цюриць С. *Банк національної пам'яті.* // „Волинська газета”. – Луцьк, 2014. – 15 травня.
13. Яцечко Т. *Музей археології Волинського державного університету імені Лесі Українки: історія і сучасність* // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. – Рівне, 2007. – Вип. 5. – С. 134-137.

Олександр ЛЕВЕНЕЦЬ (Луцьк)

НАРОДНА МЕДИЦИНА ПОЛІЩУКІВ (за матеріалами Камінь-Каширщини)

У ХХІ ст. на Волинському Поліссі залишаються добре збереженими народні знання, звичаї, традиції та обряди. Глобалізаційні та урбаністичні процеси, хоча і завдали шкоди збереженню народної культурної самобутності та ідентичності українців, проте, не змогли остаточно ліквідувати «етнографічний колорит», унікальність поліського краю.

У поліщуків здавна існувала своя народна, віками складена, система медичних знань. Народну медицину умовно можна поділити на декілька ланок: 1) «медицина лікарських трав» (фіто-медицина); 2) «молитовна медицина» чи шептання (лікування за допомогою різноманітних молитов, звертань до Святих з проханням про допомогу у випадку певних недуг); 3) «магічна медицина» (лікування хвороб за допомогою певних магічних та містичних засобів і ритуалів). Народна медицина Камінь-Каширщини є невід'ємною складовою традиційної медицини поліського краю. Варто відзначити, що в народній медицині, як Полісся загалом, так і в народній медицині Камінь-Каширщини ці три складові компоненти переплітаються, існують паралельно та становлять єдине поняття «народна медицина». Хоча не завжди можна чітко розмежувати дві останні складові, адже вони досить тісно пов'язані між собою.

Основу народної медицини Камінь-Каширщини становить «медицина лікарських трав», це і не дивно, адже окремі рослини мають певні лікувальні властивості, що доведено сучасною наукою. Мешканці Полісся, які жили в тісному зв'язку з природою, на основі набутого досвіду використовувати рослини для лікування різних недуг. Здебільшого трави заготовляли, «в холодковій сушили» [4], щоб вони не втратили цілющих властивостей та їх можна було використати у будь-яку пору року.

Для лікування легенів та дихальних шляхів, та навіть туберкульозу, найкращою рослиною є «багун» («богуна», багно звичайне), що росте лише на болотах. Її потрібно збирати виключно у кінці травня, бо тоді вона цвіте і найкраще виявляє свої лікувальні властивості [10]. З цієї рослини варять відвари, п'ють її як чай.

Також від туберкульозу, на думку респондентів, допомагає відвар подорожника. Подекуди для лікування туберкульозу використовували дозрілий пилок сосни, який по одній чайній ложці досипати в гарячий чай, і через десять-п'ятнадцять хвилин споживали, побічних ефектів і обмежень не має [10].

Для лікування болю в горлі та бронхіту найкраще підходить сироп з соснових шишок. Для його приготування потрібно наварити молоденьких, зелених шишок сосни, помити їх, дрібно порізати і засипати цукром, додати трошки меду. Ця суміш має стояти герметично закритою в теплом місці до того часу, поки сироп не стане жовтуватого кольору. Після чого сироп вживають за потреби, він – дуже смачний, особливо його люблять діти [10]. Хворе горло лікують за допомогою відвару з листя грецького

(волоського) горіха, яким потрібно полоскати хворе горло. Він має антисептичну дію. А також при хворому горлі вживають цибулю [5].

При лікуванні застуди, гострих респіраторних захворювань, грипу використовували ягоди малини, калини, брусниці, чорниці, також відвари з листя цих рослин, а також чай з липового цвіту, звіробою, пили відвари кропиви. Вживання ягід у сирому вигляді, чаї і гарячі напої з лікувальних рослин допомагають від гарячки та знижують температуру [3].

Для людей хворих астмою чи іншими пульмонологічними хворобами народна медицина також має корисні рекомендації. Такі рослини, як подорожник, полин, хвойні дерева, добре підходять для лікування такого виду недуг. Зокрема, мешканці Камінь-Каширщини зауважують про корисні властивості полину. Так, люди, які хворіють астмою, повинні вдихати запах полину. Вони ставили букети з полину в хаті, взимку розпарювали сухий полин і вдихали його «гіркий» аромат. Людям з проблемами дихальної системи рекомендується якомога більше часу перебувати в хвойних лісах, адже запах хвої також корисний для легень [12].

Захворювання печінки вимагало лікування безсмертником («гапочкою»), або відомим ще під назвою «євшан-зілля». Хворим запарюють одне суцвіття на стакан окропу (кип'ятку), через п'ятнадцять-двадцять хвилин його потрібно пити. Цей відвар п'ють тричі на день: зранку, в обід і ввечері [7]. Також для лікування печінки використовувалась така трава, як «мати і мачуха», відома вона ще як «підбіл». Цю рослину також заливали окропом і пили [2]. Для профілактики хвороб печінки поліщуки споживали в їжу лляну олію з вареною картоплею. Крім того, що це корисно, така їжа була й смачною [10].

Для лікування дерматологічних хвороб, зокрема: різних висипів, ран на шкірі, бородавок, використовували чистотіл, помаранчевим соком якого, змащували шкіру. Таку процедуру потрібно було проводити кілька разів, тоді хвороба минала. Хоча, старожили застерігають, з цієї рослиною слід бути вкрай обережним, адже вона, не тільки лікувальна, а й отруйна. Не можна, щоб сік потрапляв на відкриті рани, тільки на висипи та бородавки. Варто зауважити, що поліщуки використовували чистотіл не лише влітку, а й збирали, сушили на зиму. У зиму його запарювали і купалися, оскільки соку в чистотілі не було, проте корисних властивостей він не втрачав. Також, слід зауважити, що чистотіл використовувати для лікування дорослих людей, але не дітей, бо у них ніжна шкіра [8]. Дерматологічні хвороби у дітей лікували чередою, в народі її називали ще «дитячою травою» або «стріли». Варили відвар, купали і навіть поїли дітей. Також купали дітей у відварі рум'янку, який також використовували як напій [2]. Коріння чемериці замочували на горілці та натирали шкіру у тому випадку, коли людина була хвора коростою чи паразитними дерматологічними захворюваннями [8].

Для шлункових недуг використовували: терен, їли його ягоди; пили відвар полину в дуже малих дозах, бо він – гіркий. При сильних шлункових розладах пили відвар деревіно («кривавника»). Немовлят, перш ніж жінка починала годувати дитину груддю, поїли їх рум'янком, що укріплювало шлунок немовляти [12].

Для лікування хворих суглобів, ревматизму та радикуліту використовували спиртові настойки каштану, дикого щавлю, живокосту, березового листя, цвіту акації. Їх прикладали до поясниці, спини, хворих місць. Від болю у ногах прикладали стиглі ягоди дикого бозу, листя лопуха звичайного. Варикозне розширення вен на ногах лікувалось здавна в народі лише спиртовою настойкою з цвіту каштана, якою натирали ноги [1].

Відомі засоби для лікування гінекологічних хвороб та навіть жіночого безпліддя. Для цього використовували відвари дикого роману [10], а також відвар дубової кори [11]. У відварах цих рослин жінка мала купатися.

При хворобах серця – та як заспокійливий засіб пили відвар м'яти, меліси. І сьогодні екстракти цих трав є, чи не основними, компонентами ліків [10].

Також є рослинний засіб для лікування цукрового діабету. Хворі повинні один раз щодня пити відвар суцвіття чорнобривців та стручків звичайної городньої квасолі [12].

Захворювання очей лікували медом. Ним «натирають, роблять на очі, кажуть добре, сушить якщо запалення очей» [5]. Крім того, для гостроти зору дуже добре вживати чорниці [5], допомагають вони і при катаракті [6].

У селах Камінь-Каширщини практикувалась «молитовна медицина». Специфіка її полягає у тому, що людина начебто могла лікувати хвороби та недуги завдяки певній молитві-заговору і зверненні до Святих, Богородиці з проханням про цілення [10]. Заговорити можна було зубний біль, сильну кровотечу, біль у спині чи поясниці, який виникає внаслідок протягу. Для кожної з перерахованих недуг був відповідна молитва та певний ритуал його виконання. Так, деякі такі заговори можна було проводити лише вночі, інші – вдень.

Змовляння хвороби найчастіше відбувалося таким чином: хвору людину садовили на стільчик, «знаюча» людина читала певну молитву-звернення до конкретного Святого при певній хворобі. Так, для змовляння ляку потрібно було, тримаючи над водою, дев'ять разів промовити: «Святая дівонько, Божа

Матінко. Допоможи! Зговорити Іванові чи Степанові. Скотинці, собаці і гусці, і курочці, і тваринці, і рослинці, і дівоці чи парубоці. В воду нагнула їй головку. І птахи не літають, і не співають, там пропадають» [9]. Щоб «змовити» підвій, потрібно було перехреститись, «Господа Бога попросити треба: «Допоможи мені Господи Боже!», такому, такому (назвеш ім'я). За ліс говорити, Був за лісом сом. Жинився він на першій, з першої на другу, з третьої на четвертій, з четвертої на п'яту, з шостої на сьому на негодну і обліс він з негодної. Негодної, хай ніхто не знає. Звій раба Божого (ім'я). Тобі тут білої кусті не ломити, крові не трошити, йди ти на ріки, на води, на сухії лози, на гнилії колоди, де птахи не літають, де півні не співають, де трави не з'їдають, хай там він пропадає, хай там він іще зає, і щоб більш на нас не нападав! І так три рази треба говорити молитву» [8]. Щоб зупинити кров, потрібно було тричі перехреститись до і після замовляння, яке теж говорили три рази: «Христос Воскрес! Допоможи мені Боже (ім'я кому) кров замовити. Одна ріка водяна, друга медяна, а третя кривава. І як Ісус Христос став на Йордані, так і кров стала на рані в раба Божого (ім'я хворого). Христос Воскрес, Дай Боже Добрий, Чистий!» [8]. У цих замовляннях простежуються конкретна кількість повторів – три, дев'ять, що є магічними числами. Через якийсь час хвороба відступала і людина одужувала. Сьогодні такий лікувальний ефект пояснюють – ефектом самонавіювання чи плацебо. Варто зауважити, що плати за молитву грошима брати не можна, а лише гостинці, найчастіше – молоко. Також віддячити за лікування можна було виконавши певну роботу, адже зазвичай люди, які лікували, були вже в поважному віці [10].

Дуже цікавим явищем традиційної медицини є так звана «магічна медицина». В її компетенцію входили: знімання «вроків» (зурочення), спалення рожі, витягування скалки (занози) загнаної в руку чи ногу, заспокоєння немовляти, яке постійно плаче («ночниця»), переляк (ляк), замовляння зуба, який болить, зупинення крові а також захист оселі від «недоброго» ока, нечистої сили, підвій тощо [11], за допомогою викачування яйцем, спаленням дев'яти клубочків льону, підкурювання освяченим зіллям, обсіпанням маком-видюком та ін.

Відомо, що «баби-шептухи» використовували для лікування ще й певні магічні предмети, як наприклад: спеціальний ніж, яким «виганяли» хворобу з тіла людини. У лікувальних цілях використовувалась «похоронна стрічка» (стрічку, якою покійнику зв'язували ноги). Особливо вона помічною була для хворої спини, яку обв'язували стрічкою так, щоб був вузол. Вважалося, що таким чином «зав'язують хворобу на вузол» [11]. Коли біль припиняється, то стрічку можна було розв'язати. Таку стрічку можна було використовувати в лікувальних цілях багато разів [11]. Були й спеціальні замовленні монети, які мали медичні властивості. Особливо ними лікували хворі суглоби, до яких прикладали монети і біль минав [8].

Варто зауважити, що респонденти не охоче діляться такою інформацією, бо вважається, якщо людина, яка вміє здійснювати таку магічно-лікувальну практику, то вона не повинна розповідати про неї, бо може втратити свій дар. Як зазначає мешканка с. Волиця, знання можна передати, коли настане пора «вмирати, тоді я вам буду казати, напишете і будете знати, кажу. А зараз – не» [11]. Найчастіше в Камінь-Каширському районі такою практикою займалися жінки, переважно старшого віку, хоча бували і чоловіки. Таких жінок респонденти називали «баби-шептухи», від слова «шепотіти», адже магічні дії супроводжувалися промовлянням тихим голосом певних магічних формул. Варто зауважити, що перейняти знання, щоб вони були помічними потрібно було з першого разу. «Мати, наприклад, переказує мені я все одразу перейняла, то буде мені минатися, а якщо не поняла за раз, то вже, каже, воно не буде годне» [9].

Поліщуки розрізняли поняття «шептуха» і «знахур». Характерною рисою, особливо для сіл Камінь-Каширщини, є те, що поняття «знахур» несе негативне значення – це людина, яка служить нечистій силі. В таких людей, за словами старожилів, не можна просити допомоги, бо вони не допомагають, а лише шкодять.

Незважаючи на таку різноманітність методів лікування народна медицина не гарантувала стовідсоткове позбавлення від будь-якої недуги. Респонденти зауважують, що були й летальні випадки.

Люди старшого віку відзначають, що колись люди були здоровіші. Адже вони жили в цілковитій гармонії з природою, харчувались екологічно чистою їжею, грамотно поєднували працю та відпочинок.

Отже, народна традиційна медицина мешканців Камінь-Каширщини є складною, багатогранною етнографічною проблемою, окремі аспекти якої потребують подальшого детального вивчення.

1. Архів Музею етнографії Волині та Полісся при Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки (далі – Архів МЕНП). Ф. Етнографічна практика-2014. Записав О. Левенець від Бродкіної Ганни Олексіївни, 1937 р. н. у с. Соснівка Камінь-Каширський р-н Волинська обл.

2. Архів МЕНП. Ф. Етнографічна практика-2014. Записав О. Левенець від Демидюк Федосії Іванівни, 1938 р.

н., с. Брониця Камінь-Каширський р-н Волинська обл.

3. Архів МЕВП. Ф. Етнографічна практика-2014. Записав О. Левенець від Дроздик Віри Пилипівни, 1926 р. н., с. Волиця Камінь-Каширський р-н Волинська обл.

4. Архів МЕВП. Ф. Етнографічна практика-2014. Записав О. Левенець від Зінчук Степаниди Никифорівни, 1934 р. н., с. Кримне Камінь-Каширський р-н Волинська обл.

5. Архів МЕВП. Ф. Етнографічна практика-2014. Записав О. Левенець від Ковальчук Надії Іларіонівни, 1954 р. н., с. Кримне Камінь-Каширський р-н Волинська обл.

6. Архів МЕВП. Ф. Етнографічна практика-2014. Записав О. Левенець від Пугач Домни Оксентіївни, 1941 р. н., с. Пнівне Камінь-Каширський р-н Волинська обл.

7. Архів МЕВП. Ф. Етнографічна практика-2014. Записав О. Левенець від П'явка Ганни Олексіївни, 1925 р. н., с. Соснівка Камінь-Каширський р-н Волинська обл.

8. Архів МЕВП. Ф. Етнографічна практика-2014. Записав О. Левенець від Фарина Ганни Семенівни, 1936 р. н., с. Фаринки Камінь-Каширський р-н Волинська обл.

9. Архів МЕВП. Ф. Етнографічна практика-2014. Записав О. Левенець від Фарина Євгенії Іванівни, 1939 р. н., с. Фаринки Камінь-Каширський р-н Волинська обл.

10. Архів МЕВП. Ф. Етнографічна практика-2014. Записав О. Левенець від Ходковська Анастасії Іванівни, 1942 р. н., с. Брониця Камінь-Каширський р-н Волинська обл.

11. Архів МЕВП. Ф. Етнографічна практика-2014. Записав О. Левенець від Шеметюк Ганни Калістратівни, 1931 р. н., с. Волиця Камінь-Каширський р-н Волинська обл.

12. Архів МЕВП. Ф. Етнографічна практика-2014. Записав О. Левенець від Ярошик Кирила Івановича, 1931 р. н., Ярошик Ганна Корнійвна, 1941 р. н., с. Пнівне Камінь-Каширський р-н Волинська обл.

Валентина НАДОЛЬСЬКА (Луцьк)

ЧЕСЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст. В УРЯДОВІЙ ПОЛІТИЦІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Заселення українських земель іноземними поселенцями розпочалося ще на початку другої половини XVIII століття. Тоді, як пише один з відомих дослідників цього питання, професор Російської Петровської сільськогосподарської академії К. Е. Ліндеман, уряд Росії прийшов „до висновку про бажаність створення колоній культурних сільських господарів у місцевостях на окраїнах Росії, на той час ще зовсім диких, тоді як там почали виникати міста, захистити які від нападів кочових племен здавалося можливим лише за умови якнайшвидшого оточення їх поселеннями землеробів, які разом з тим могли б показати приклади ефективного господарювання місцевому населенню” [5, 121]. Не в останню чергу російський уряд керувався й політичними міркуваннями. Катерина II намагалася ослабити, а згодом і повністю ліквідувати Запорізьку Січ, яка аж ніяк не вписувалася в загальний фон кріпосницької Росії. Тому перший етап трудової імміграції, яка спрямувалася в необжиті степи півдня України, характеризувався політичною і економічною підтримкою урядом всіх тих іноземців, які виявляли бажання переїхати в Росію.

Скасування кріпацтва та проведення низки економічних реформ в другій половині XIX ст. започаткувало другу, найбільш масову імміграційну хвилю в Україну. Регіоном розселення переважної більшості іноземних колоністів, на відміну від першого етапу, стає Південно-західний край – губернії Київська, Подільська і Волинська. Більшість великих поміщиків у цей час переживали гостру господарську кризу і були зацікавлені у продажі своєї землі, передачі наділів в оренду. Після придушення польського повстання 1863 р. продаж землі набув масового характеру. Обмеження урядом кола осіб, які користувалися правом на придбання у власність наділів у Південно-західному краї, матеріальна неспроможність українських селян її купувати призвели до встановлення низьких цін на землю (наприклад, на Волині одна десятина найкращої землі оцінювалася у 80 руб., що було у 10 разів менше, ніж у Чехії) [1, 268]. Закон від 19 лютого 1861 р. про орендування поміщицьких земель [8, 217] дозволив передавати такі землі в орендне утримання особам всіх станів, не виключаючи іноземців, а продовження терміну оренди до 36 років сприяло не лише посиленню іноземної колонізації, але й закріпленню переселенців у західній смузі імперії. Свою роль відіграло й близьке сусідство з Австро-Угорщиною, прикордонний статус краю.

Колонізація виникла з ініціативи приватних осіб і розвивалася на початковому етапі під впливом переважно економічних факторів, але швидко знайшла урядову підтримку. „Правила для іноземних робітників, що поселилися у межах Російської імперії” від 18 грудня 1861 р. [8, 504-509] звільняли іммігрантів від військової служби, державних та общинних повинностей терміном на п'ять років, від скарбових розрахунків під час купівлі нерухомості у західних губерніях. Банки надавали колоністам позики для

купівлі польських маєтків.

Кількість іноземних переселенців збільшувалася із року в рік. До 1882 р., коли проводився аналіз процесу розміщення іноземних поселенців у західній смузі Росії, у Волинській, Подільській і Київській губерніях їх уже налічувалося 93 108 осіб. На правах власності та оренди вони володіли земельною площею 552 707 десятин. З них 399 953 десятини припадало тільки на одну Волинську губернію, в якій проживало понад 87 тис. колоністів. З 1882 до 1890 р. кількість іноземних поселенців у цій губернії зросла приблизно на 128 % і в 1890 р. становила вже 200 924 осіб. [9, арк.112].

У результаті названих процесів у краї сформувалася чисельна громада чеських колоністів. Так перший всеросійський перепис населення зафіксував у Волинській губернії 27 706 чехів [6, IX]. Київська і Подільська губернії значно поступалися Волині щодо чисельності прибулих іноземців.

Колонізація отримала яскраво виражений аграрний характер. Рільництво і тваринництво склали основу господарської діяльності переважної більшості поселенців. За своїм характером і ефективністю вона позитивно відрізнялася від традиційних форм господарювання українського селянства. Тому утворення колоній сприяло поширенню серед місцевого населення передової агрокультури і техніки, досвіду продуктивного ведення господарства.

Політика сприяння імміграційним процесам у Південно-західний край впродовж 20 років визначала зміст урядових документів і характер діяльності місцевої адміністрації. Занепокоєння інтенсивністю трудової колонізації у західному регіоні імперії з'являється на початку 80-х років XIX ст. Київський генерал-губернатор генерал-ад'ютант А. М. Дондуков-Корсаков з метою протидії цьому явищу, яке, на його думку, загрожувало „державному спокою та правильному розвитку краю”, запропонував заборонити поселення на Волині іноземців, які не приймали російського підданства і скасувати всі надані їм пільги [9, арк.112].

Запропоновані князем А. М. Дондуковим-Корсаковим заходи спочатку зустріли протидію з боку Міністерства закордонних справ Росії, яке визнало неможливим обмеження прав іноземних переселенців, забезпечених їм міжнародними угодами, підписаними Росією. Але після дослідження масштабів іноземної колонізації Правобережної України, яке було здійснене за наказом генерал-ад'ютанта О. Р. Дрентельна в 1881 р. комісія визнала, що величезне зростання іноземного землеволодіння в західних губерніях матиме негативні наслідки не лише в політичному відношенні, але й з точки зору військово-стратегічної. З цього часу почалося активне здійснення заходів, спрямованих проти іноземної колонізації в Україні.

27 грудня 1884 р. російський імператор затвердив правила набуття у власність, віддання під заставу та в оренду земельного майна, яке знаходилося поза містами та містечками в дев'яти західних губерніях (у тому числі у Волинській). У цьому законі були підтверджені та розвинуті діючі з 10 грудня 1865 р. обмежувальні правила з набуття та продажу землі особам польського походження [2, 8].

У наступному році Олександром III була затверджена Особлива комісія для розробки заходів щодо припинення напливу іноземних переселенців у прикордонні губернії імперії, яку очолив заступник міністра внутрішніх справ В. К. Плеве. В результаті її діяльності 14 березня 1887 р. був прийнятий закон “Об установлении особых правил относительно приобретения иностранцами в собственность или в срочное владение и пользование недвижимых имуществ в некоторых губерниях западной полосы России”, затверджений імператором.

Цим законом було заборонено іноземним підданам володіти і користуватися землею у південно-західних губерніях імперії за будь-яким правом. Тим самим фактично був покладений край можливості іноземцям хоча б тимчасово приїздити в Україну з метою придбання земельної власності. Єдиний виняток робився тим переселенцям, які прибували безпосередньо із Привіслянського краю, і які вважалися російськими громадянами [9, арк.117; 2,21]. При цьому комісія під керівництвом таємного радника сенатора В. К. Плеве розробила порядок прийняття російського підданства неповнолітніми дітьми емігрантів (до цього підданство повинні були приймати лише дорослі чоловіки).

На підставі закону, підписаного російським імператором 8 жовтня 1887 р., усі іноземні школи на території південно-західних губерній імперії підпорядковувалися Міністерству народної освіти. Відповідно всі навчальні програми національних шкіл мали змінитися і стати подібними до загальноросійських, запроваджувалося обов'язкове вивчення в таких школах російської мови.

Крім того, в примітках до закону 1887 р. (пункти 2-3) іноземцям надавалося право селитися в містах і працювати там та визначались обмежені права поселенців. Наслідкування земельних володінь дозволялося лише подружжям та їх дітьми у випадку, коли спадкоємець оселився в губерніях імперії до прийняття названого закону. В усіх інших випадках спадкоємець повинен був впродовж трьох років з часу набуття ним прав на майно продати його російському підданому.

У разі невиконання цього правила за розпорядженням губернатора нерухомість продавалася на публічних торгах, а гроші, за винятком комісійних, передавались іноземцю. Угоди, стосовно набуття майнових прав, укладені іноземцями у встановленому порядку після прийняття цього закону, не могли бути поновленими або продовженими.

Загострювати увагу на проблемі іноземної колонізації продовжував Комітет міністрів. На думку його членів “існування іноземних колоній у районі найважливіших стратегічних шляхів могло стати серйозною небезпекою у випадку політичних ускладнень” [10, арк. 1]. На обмеженні переселень іноземців у райони з фортецями наполягав військовий міністр. Його відомством був складений список 126 населених пунктів, що входили у 7-ми і 25-ти верстний район Дубенського форту, і в яких проживання іноземців було неприпустимим [11, арк. 151-154].

Тому комісія В. К. Плеве розробила нові правила “Об устройстве быта иностранных поселенцев, водворившихся в губерниях Киевской, Подольской и Волынской”, які 15 червня 1888 року набули сили закону. Цей документ скасував привілейований до цього часу статус іноземних поселенців у Південно-західному краї і зрівняв їх в правах з місцевим населенням. Правила диференціювали колоністів на тих, які прийняли російське підданство і на іноземних громадян. Колоністи, російські піддані, були зобов’язані приписатися до місцевих сільських і міщанських товариств, підпорядковуючись владі волосного начальства в поліційному відношенні і у справі виконання всіх повинностей. Колоністи повинні були мешкати лише в тих місцевостях, де вони були прописані, переходити з однієї колонії в іншу заборонялося. Згідно закону їм надавалося право обирати зі свого середовища посадових осіб сільського управління та брати участь у волосних зібраннях. Поселенці були позбавлені можливості обиратися на посади волосних старшин і писарів. Ці посади могли обіймати виключно особи – представники корінного російського населення [2, 23].

Після оприлюднення закону від 15 червня 1888 р. генерал-губернатор Київської, Подільської та Волинської губерній генерал-лейтенант О. Ігнат'єв видав наказ здійснити детальний перепис іноземного населення в цих губерніях. Для забезпечення об’єктивності перепису і реєстрації при подальших переходах іноземних переселенців з місця на місце, а головним чином для того, щоб дати їм зрозуміти, що з цього часу їх становище докорінно змінилося, О. Ігнат'єв видав постанову, згідно з якою будь-яке ухилення колоністів від перепису та приховування переходу на нове місце каралося штрафом до 500 руб., або арештом до трьох місяців [11, арк. 114].

Проведений за таких умов перепис дав наступні цифри іноземних поселенців у Південно-західному краї: у Волинській губернії – 200 924 особи обох статей, у Київській – 4 714 (з них 2603 мешкали в Радомишльському повіті і 1103 – в Київському повіті), в Подільській губернії – 1902 сім’ї, з яких 511 були російськими підданими, а решта – іноземними.

З вказаної кількості емігрантів у Волинській губернії в містах і містечках проживало лише 1216 осіб, решта були сільськими мешканцями. Із загальної кількості селян-емігрантів понад 78% складали німці, 21579 осіб – чехи, 21932 чол. – поляки та інші слов’яни, вихідці з Австрії та Пруссії, 337 осіб належали до інших національностей. З усієї цієї кількості мігрантів лише 4, 1% належали до іноземних підданих, решта – прийняли російське громадянство [11, арк. 115].

Однак вище названі закони не змогли зупинити подальший розвиток іноземної колонізації і головним чином тому, що ними не було заборонено переселення іноземців з Привіслянського краю. Еміграція з Польщі полегшувалася тим фактом, що іноземці, які там жили, автоматично зараховувалися до російськوپідданих громадян і записувалися в окрему облікову книгу. Такий статус давав можливість представникам різних національностей вільно приїздити до України і купувати земельні ділянки розміром до 24 десятин. Тому приплив емігрантів у Волинську губернію продовжувався і наприкінці XIX ст. Єдина відмінність імміграції кінця XIX ст. від попереднього періоду полягала в тому, що вона збільшувалася за рахунок вихідців із Царства польського і меншою мірою за рахунок переселенців з інших країн. У цей період збільшується також кількість емігрантів, які прийняли російське підданство.

Російський уряд знову почав вживати рішучих заходів для зупинення потоку переселенців. 13 вересня 1891 р. на засіданні Комітету міністрів у Петербурзі у присутності Варшавського генерал-губернатора розглядався новий закон, який розроблявся Міністерством внутрішніх справ. Генерал-губернатор О. П. Ігнат'єв висловив клопотання, щоб нові правила поширювалися виключно на Волинську губернію.

У результаті цих нарад 14 березня 1892 р. Олександр III в Гатчині підписав закон “Об установлении временных правил относительно водворения в Волынской губернии лиц нерусского происхождения”, яким було заборонено володіти і користуватися нерухомістю поза межами міст Волинської губернії не лише іноземним вихідцям, що могли прибути в губернію, але й тим іноземним поселенцям неправославного

віросповідання, які володіли землею в губернії на підставі неформальних документів чи усних домовленостей. За колоністами, які обрали місцем помешкання Волинську губернію до часу прийняття цього закону, збереглося право на володіння та користування земельними наділами, що були придбані у власність або орендувалися на законних підставах. Цар надав волинському губернатору право в адміністративному порядку висилати осіб, які оселилися в цій губернії після обнародування означеного указу [11, арк. 371-373].

Виняток було зроблено лише для іноземців, які прийняли православну віру. Фактично ця заборона стосувалася і тих переселенців, які поселилися в інших губерніях Правобережної України, оскільки в пункті 2 нових правил за ними було збережено право володіти і користуватися земельними ділянками лише до закінчення орендних контрактів.

Дія закону 14 березня 1892 р. не обмежувалася одними лише іноземцями. Побічно, але досить суттєво закон торкався інтересів поміщиків, оскільки колоністи були в губернії орендарями значної частини поміщицьких земель. Лише незначна частина колоністів, які оселилися на Волині, була повними власниками землі, переважна ж більшість, хоч і фактично володіла землею, але свого права на землю офіційно не оформила. Таким чином, при негайному і суворому виконанні цього закону лише незначна кількість поселенців могла б залишитися в губернії, а решта підлягала б виселенню. Представники місцевої влади розуміли, що такий захід міг викликати економічні труднощі і невдоволення поміщиків, які здавали землю в оренду. Тому Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор рекомендував застосовувати закон на практиці поступово, а в кінці 1892 р. він звернув увагу міністра внутрішніх справ на труднощі, що виникали при застосуванні цього закону.

Генерал-губернатор клопотався про перегляд тимчасових правил 14 березня 1892 р., які через три роки було замінено положенням Комітету міністрів (від 19 березня 1895 р.) [7, 342]. Нові правила позбавляли іноземних поселенців, які були російськими підданими, а також тих, хто переселився з Привіслянських губерній, права набування власності на нерухомість поза межами міст Волинської губернії, а також права володіння і користування такою нерухомістю на підставі найму чи оренди. Дія закону не розповсюджувалася на тих осіб, які поселилися до видання цих правил і на їх правоспадкоємців. А якщо здійснена з порушенням закону угода виявлялася місцевою губернською владою, то після одержання необхідних даних від судових та інших урядових осіб та органів губернатор уповноважував одного з своїх чиновників на порушення справи в окружному суді про визнання подібних угод недійсними. Київському, Подільському і Волинському генерал-губернатору особливою інструкцією було надано право визначити порядок введення в дію даних правил.

Російські банки припинили надання колоністам позик на купівлю землі, а Селянський поземельний банк, який володів на той час і маєтками в Південно-західному краї, і послугами якого користувалися колоністи, після закінчення чергових термінів оренди почав відмовляти їм у її продовженні. На судовий розгляд виносяться справи про необхідність примусового виселення сімей іноземців з орендованих ними земель по закінченні дії контракту [4, арк. 10].

Прийняті закони і заходи адміністрації щодо реалізації їх положень різко змінили становище іноземців у Правобережній Україні. Після видання законів майже зовсім припинилося переселення чехів, а ті, що вже проживали в Південно-західному краї, переважно у Волинській губернії, змушені були приймати православну віру, що сприймалося місцевою адміністрацією як “найбільш втішне явище губернського життя, яке свідчило про успішність багаторічної праці і зусиль адміністрації та місцевого духовенства, спрямованих на впровадження у Волинській губернії найважливіших основ “русской народной жизни”” [12, арк. 29].

Таким чином, як свідчить вище проаналізований матеріал, з 60-х років XIX ст. розгорнулася найбільш масова імміграція в Південно-західний край Російської імперії чеських колоністів, котрі оселялися переважно на території Волинської губернії. Політика царського уряду щодо іноземних поселенців впродовж другої половини XIX ст. в Правобережній Україні не була однозначною. Період заохочення трудової імміграції змінився роками її стримування, обмеження прав і свобод іноземців, які приїхали в західні губернії імперії внаслідок дії низки економічних чинників.

1. *Волинские епархиальные ведомости.* – 1894. – № 9.

2. *Громачевский С. Г. Ограничительные законы по землевладению в Западном крае, с историческим обзором их, законодательными мотивами и разъяснениями.* – СПб., 1904. – 176 с.

3. *Державний архів Волинської області, ф. 263, оп. 1, спр. 88.*

4. Державний архів Житомирської області, ф. 115, оп. 2, спр. 351.
5. Линдеман К. Э. Прекращение землевладения и землепользования поселян-собственников. Указы 2 февраля и 13 декабря 1915 года и 10, 15 июля и 19 августа 1916 года и их влияние на экономическое состояние Южной России. – М., 1917. – 214 с.
6. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. VIII. Волынская губерния. – СПб., 1904. – 282 с.
7. Свод законов Российской империи, дополненный по продолжениям 1906, 1908 и 1910 гг. и позднейшими узаконениями 1911 и 1912 годов. – СПб., 1913. – Т. V–IX. – 2756 с.
8. Свод законов Российской империи. – Кн. 3. – Т. X–XIII. – 2130 с.
9. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 442, оп. 618, спр. 261.
10. Там само, оп. 616, спр. 49.
11. Там само, оп. 618, спр. 261.
12. Там само, оп. 541, спр. 143.

**Олександр ОСТАПЮК (Любомль),
Роман ЗАХАРЧЕНКО (Київ)**

З ІСТОРІЇ с.ЯРЕВИЩЕ СТАРОВИЖІВСЬКОГО РАЙОНУ

Одним з найстаріших населених пунктів Старовижівщини є с. Яревище, що займає територію, в основному, на лівому березі р. Прип'ять. Село унікальне своєю хутірською системою.

Територія села, яка розкинулася по довжині більше, як на 10 км, обжита людьми здавна. Це підтверджують дослідження, які проведені у 1985 році археологічним загonom групи «Шельф» Львівського університету імені Івана Франка під керівництвом наукового працівника Артюха В.С. Розвідками зафіксовано два поселення кам'яного віку на південь від с. Яревище.

На поселенні Яревище – I виявлено переважно крем'яні вироби. Існує припущення, що там могла бути майстерня по виготовленню знарядь праці. Археолог Артюх В.С. відносить ці знахідки до епохи мезоліту (9-5 тис. р. до н. е.). На тому ж місці знайдені фрагменти ліпного посуду доби бронзи (II тис. до н.е.).

Поселення Яревище – II розміщене в урочищі «Городище». Виявлені тут масивні крем'яні знаряддя праці, науковці відносять до епохи фінального палеоліту-раннього мезоліту (13-5 тис. р. до н.е.). Археологічні знахідки знаходяться у фондах Любомльського краєзнавчого музею.[1].

В 1962 році територія населеного пункту обстежена археологом з м. Ленінград Раппопортом П.О. Дослідником тут було виявлено городище під назвою «Городок», розміщене на правому березі р. Прип'ять. Науковець дотримувався думки, що дана пам'ятка – залишки літописного міста Рай, перша згадка про яке - 1287 рік.

Городище розміщене на заболоченому лузі в східній частині села, поблизу Вознесенської церкви. Площадка мала правильну круглу форму, але на час обстеження краї були дуже обсунуті і розриті. Діаметр площадки близько 40 м., висота над рівнем болота – 1,5 м. Культурний шар городища і окольного міста датований XII-XIII ст.[2].

Валів на городищі немає. П. Раппопорт вважає, що літописний Рай являв собою невеликий дерев'яний замок, захищеним з усіх сторін важко прохідним болотом. Поруч було розміщене неукріплене поселення. [3].

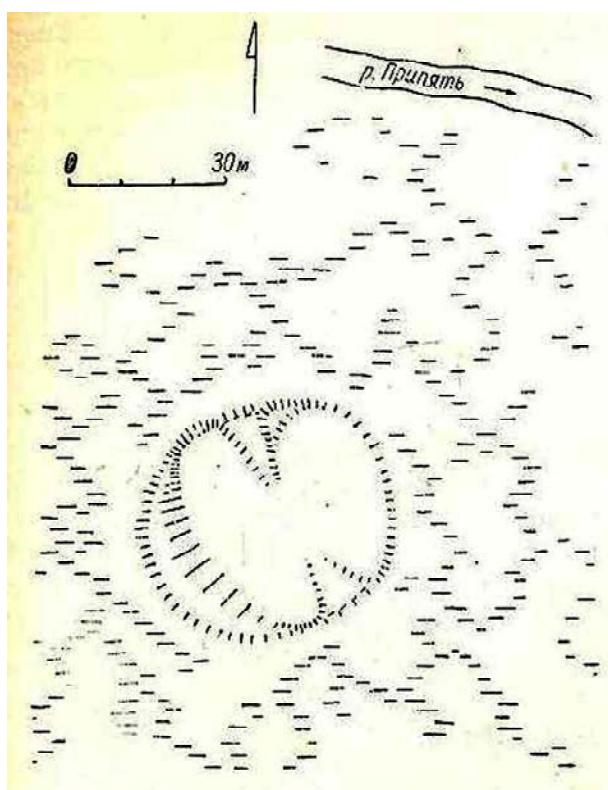
Відомий волинський археолог О.Цинкаловський теж ідентифікує місто Рай із городищем в с. Яревище.[4].

Вперше Рай згадується в Галицько-Волинському літописі в 1287 році у заповіті волинського князя Володимира Васильковича. Будучи важко хворим, він ще об'їжджав свої міста, серед яких і згадується місто. Можемо припустити, що в Раю він мав свою резиденцію, хоч населений пункт був невеликий, але приваблював князя своєю віддаленістю від більших поселень.

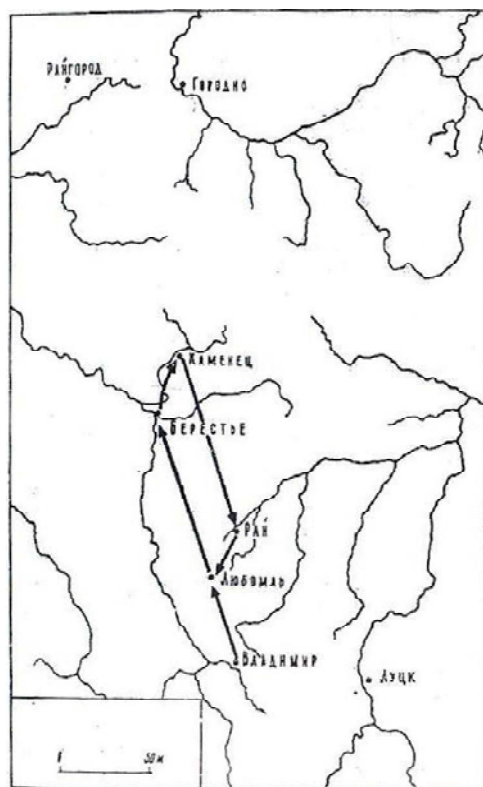
Більшість науковців схилиються до думки, що саме Яревище було літописним Раєм.

Хоча сьогодні існує ще одна версія щодо локалізації м. Рай. Згідно висновків волинських археологів, літописне місто знаходилося в сучасному смт. Шацьк. Проведені тут розкопки в 2009-2013 рр. виявили багатошарове поселення, князівські свинцеві були XI-XII ст., інші речі, що мотивує дослідників до зазначеної версії. Сьогодні дане припущення потребує мати більшу доказову базу.[5].

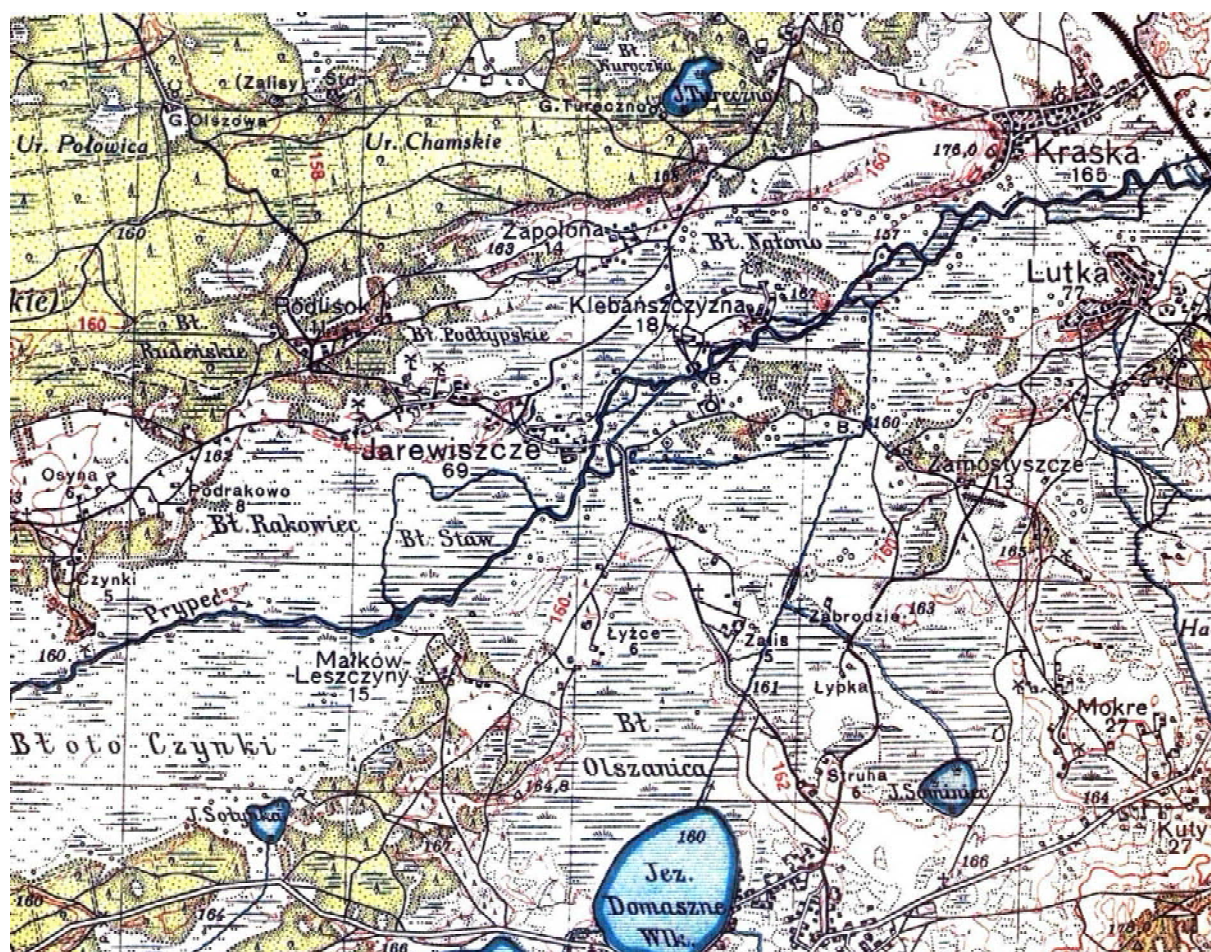
В 1366 році ця територія була завойована польським королем Казимиром III і в складі «ратенського клину» відійшла до Холмської землі Польської держави. Територія Ратненського і Любомльського староства мала характер клину, що простягався вздовж Прип'яті на відтинку біля 170 км. в північно-

Городище Городок в с. Яревице (Рай)
(за П.О. Раппопортом).

Маршрут походу князя Володимира
Васильковича в 1287 р.(за П.О. Раппопортом).

Карта с. Яревице 1933 р.

східному напрямку і закінчувалась біля с. Цир. Цей клин впирався в литовські землі між Пінсько-Турівською і Володимиро-Берестейською православними єпархіями, розділяючи останню на дві окремі частини. Завдання польського короля було роз'єднати клином Литву і Волинь[6].

В 1754 році священник Раколупської церкви представив грамоту короля Августа III, видану у Варшаві 11 грудня 1752 року і підтверджуючий фундушовий запис князя Олександра Сангушка від 5 травня 1444 року і князя Дмитра-Юрія Корибута Вишневецького, воєводи Белзького і старости Любомльського, від 25 травня 1669 року, виданий в Любомлі на монастир чи церкву в с. Яревище Любомльського староства. Початковий запис «великого князя» Олександра Сангушка був написаний на слов'янській мові на монастирському Євангелії і даний «иноку князю брату Іоакиму». Цей монастир був наділений привілеєм, в тому числі, правом рибної ловлі і вирубкисів у Любомльській і Ратненській пуші. [7].

Такий же запис був внесений любомльським священником Василем Булавським в Холмські городські книги 2 червня 1671 року і випис з них підтверджений уніатським єпископом Я. Сушею в присутності двох священників.[8].

Село в актових джерелах з'явилося надто пізно, а точніше в 1454 році. З нього походив Андрій Мазух, який писався шляхтичем, міг бути власником села, або ж його частини (мабуть, тимчасовим), бо вже в грошових реєстрах XVI ст. осада виступає як королівська власність. В 1501 році село записане, як покинуте, очевидно частково, бо в 1504 році король Олександр надав парафіяльному костелу Св. Леонарда в Ратно парафію, або дворище по назві Раєвище.[9].

В Раєвищах відбувалися ярмарки, звідки збирали торгове і розділяли порівну між Ратненським і Любомльським староствами, одночасно тут збирали мостове, але вже тільки на рахунок Ратненського староства. Така ж ситуація була і в сусідньому селі Кримно, половина якого належала до Ратненського староства, а інша – до Любомльського староства.[10].

Згідно реєстру податків першої половини XVI ст. с. Раєвище Любомльської парафії, яке приписане до Любомльського замку, сплачувало за півлана 6 грошів. [11].

В 1564 році с. Райовище сплачувало податку від одного лану 10 грошів, за два водяних млини – 24 гроші, за сад і поля з грядкою – 2 гроші. [12].

З люстрації Любомльського староства за 1564 рік відомо, що в с. Райовищі робітних кметів було 5, які давали чиншу щорічно по 30 грошів (Михно, Юхимець, Гриць, Іванець Табор, Мацько). Коморник там був один, який давав чиншу в рік 3 гроші. Корчмар чиншу щорічного давав – 4 злотих. Ярмарки, які відбувались на святки, були не дуже вигідні, тому що до староства Ратненського йшла половина в рік. А на любомльський замок доставалось 5 злотих. В Райовищі також став, який на четвертому році дав прибуток 160 флоринів, але якщо виділити третю частину, в рік буде надходити 53 флорини 10 грошів.[13].

По люстрації Любомльського староства за 1570 рік с. Райовіче сплачувало вже податків 14 флоринів і 3 гроші.[14].

В документах XVI ст., які писались на латинській і польській мовах, назва села подається в різних варіантах: Раєвище, Райовище, Райовіще, а в документі за 1599 рік село записане як Яревище. [15].

У документах за 1628 рік згадується війт Яцько Багалик із Раєвищ, що був поранений священником Єрмолю.[16].

Невідомо до якого часу існував православний монастир в с. Раєвищі і церква при ньому Св. Трійці. В 1500 році церква згадується як знищена, правдоподібно – татарами. До того часу вона відносилась до Ратненської протопопії і більше не згадується на протязі XVI ст. У 1603 році вже згадується піп Яревиський, що засвідчує відновлення церкви. [17].

З початку XVII ст. церква стала уніатською і належала до Ратненської протопопії Холмської дієцезії, що підтверджує документ про скликання в 1620 році в Ратно «Собору», де був священник з Раєвищ – Кирило.[18].

В документі за 1749 рік, про збір священників на Генеральну конгрегацію у Білополі, згадується представник церкви Яревищ, яка на той час відноситься до Любомльської протопопії.[19].

У 1794 році ця церква також перебувала у складі Любомльської протопопії.

Під час візитації Любомльського деканату в 1793 році відмічено, що в церкві с. Яревище вітвар був присунутий до стіни, що свідчить про значний вплив на унійні храми католицизму.[20].

З XVIII ст. церква в Яревищах мала назву Воскресіння Господнього.

Після III поділу Польщі в 1795 році село, як і вся Волинь, відійшло до Російської імперії. Російська влада насильно почала переводити уніатські церкви в православ'я. Священник церкви с. Яревище Федір Павлович під тиском, змушений був перейти у 1796 році у православ'я. [21].

Згідно клірових відомостей село до 1849 року належало графам Браницьким. За участь в Польському повстанні онука Браницького в 1831 році Дубечнівський маєток із селами Дубечно, Яревище, Текля, Рокита, Лютка в кількості 1540 кріпосних, 7110 десятин землі і 5379 десятин лісу були конфісковані.[22].

Ерекція на церковні землі надана князем Олександром Сангушком Смоленським була забрана з церкви у XVIII ст., в Холмський архів уніатським єпископом Максиміліаном Рилло. [23].

Цікавий факт, що село Яревище протягом XIX ст. було розділене на дві частини – одна відносилась до Володимирського повіту, інша – до Ковельського, а в XVI ст. частина належала до Любомльського староства, друга до Ратненського староства.

Село, хоч і було побудоване за хутірською системою, постійно розширювалось. Якщо у 1796 році в селі було 52 двори і 244 жителі, то в 1911 році – 145 дворів і 809 жителів.

У 1842 році в селі відкрито церковно-парафіяльну школу. В 1865 році за державні кошти побудована нова дерев'яна церква, яка відносилась до 5-го округу Володимир-Волинського повіту. [24].

Маючи давню історію Вознесенська церква на поч. XX ст. мала в окрузі найбільше церковної землі – 256 десятин, церковний архів зберігався з 1754 року, а метричні книги – з початку XIX ст. [25].

Село Яревище до початку Першої Світової війни відносилось до Кримненської волості Володимир-Волинського повіту.

У 1919 році Волинь була завойована Польщею. В середині 1920-х рр. більша частина церковної землі с. Яревище конфіскована польською владою.

Описуючи поїздку митрополита Олексія Громадського по парафіях Полісся у 1937 році, протоієрей Михайло Тучемський нагадує, що тут у Яревищах в XVI ст. князь Сангушко заснував монастир і побудував церкву. Монастир був наділений великими угіддями. Ця територія була оточена значним рукавом річки Прип'ять, утворюючи острів, на якому побудована церква. Тому, пояснює автор, селяни не могли селитись на церковній землі (на 1925 рік - 267 десятин), і село було розкидане по хуторах більш як на 10 км. по обидва береги річки. [26].

У 1934 році Олександр Цинкаловський обстежував Любомльський повіт, збираючи архів історії унії, який організував у Львові митрополит Андрей Шептицький. Тоді ж він ознайомився з іконописом і архівом церкви с. Яревище. Частина церковного архіву була взята у Львів. [27].

В 1930-х рр. в селі нараховувалось 6 вітряних млинів. У XV-XVII ст. – вітряних млинів у селі не було, лише 2 водяних млини біля урочища «Загребля» (греблі робили, щоб затримувати воду для млинів).

Своє пояснення має також урочище «Клебанщина» на лівому березі Прип'яті. Там було помістя уніатського плебана (священника) у XVIII ст. З часом перша буква була замінена і урочище отримало теперішню назву.

Назву урочища «Кривець» старожили пояснюють, що там у 1812 році на схід від села відбувся бій між російськими і австро-саксонськими корпусами французької армії, де було пролито багато крові.

Важким для села був період нацистської окупації. Яревище було зайняте німецькими військами 24 червня 1941 року, визволене Червоною Армією – 20 липня 1944 року. [28].

На 1947 рік Яревищанська сільська рада складалась з 2 сіл і 9 хуторів, і входила до складу Заболотівського району. [29].

У 1947 році в селі почали організовувати колгосп імені Мікояна. В 1949 році колективізація була завершена.

В 1957 - 1958 рр. відбулось укрупнення колгоспу з сусідніми – імені Мічуріна та імені Жданова. З відбудовою села почала зростати кількість населення. Станом на 1963 рік тут було 236 дворів. У 8-річній школі навчалось 145 учнів, яких навчали 14 вчителів. Тоді село Яревище відносилось до Любомльського району.

Рішенням виконкому обласної ради від 1962 року місцева Вознесенська церква була знята з реєстрації і закрита. Планували її розібрати, але парафіянам вдалось зберегти храм, і 24 січня 1989 року вона повернута вірянам. Рішенням облвиконкому №76 від 3 квітня 1992 року церкву визнано пам'яткою архітектури. [30].

Експедиція Волинського краєзнавчого музею у 1982 році обстежила церкву с. Яревище.

В 1995 році в урочищі «Прірва», в торфовищі, випадково виявлено човен, видовбаний в колоді довжиною 5,7 м., шириною – 0,7 м. Досліджений археологом Кучінко М. М. і датований ним XVII-XVIII ст. [31].

Недавно виявлено, що дзвін із церкви с. Яревище, датований 1548 роком, був вивезений у 1920-х рр., і знаходиться у володінні архієпископської курії м. Рига. Бронзовий дзвін має напис: «REXOMNIGLORIOSEVENISTIINPACEOUIAESTDEUSPACX» і «1548». Крім того, у верхній частині дзвона вирізьблені слова: «SIELOJAREWISZCZWOLINSK». Висота дзвона – 54 см, діаметр – 71 см. [32].

1. Артюх В. Отчет о работе археологического отряда экспедиции «Шельф-85» на территории Волынской области – Львов, 1986. – с. 5.

2. Раппопорт П. Военное зодчество Западно-русских земель X-XIV вв. – Ленинград, 1967. – с. 45-47.

3. Pannonorm P. *Город Рай*. // ACTABALTICO.- Slavica.- Białystok, 1969- Т. 6. – с. 175-179.
4. Цинкаловський О. *Стара Волинь і Волинське Полісся*. – Т. 2. – Вінніпег-Канада, 1986. – с. 568-569.
5. Златогорський О., Демедюк С. *Дослідження Шацького городища на Волині в 2009 році*. // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки історії Камінь-Каширичини*. Науковий збірник. – Випуск 37. – Луцьк, 2010. – с. 245-250.
6. Czarnecki W. *Rozwój sieci osadniczej ziemi Chełmskiej w latach 1451-1510* // *Rocznik Chełmski*. – T. V. – Chełm, 1999. – s. 40-41.
7. Гіль А. *Холмська православна єпархія до 1596 року*. – Т. III. – Люблін-Холм, 1999. – с. 150-151.
8. *Акты издаваемые Виленской комиссией для разбора древних актов*. – Т. XXVII. – *Акты Холмского городского суда*. – Вильна, 1900. – с. XCII.
9. Czarnecki W. *Rozwój sieci osadniczej ziemi Chełmskiej w latach 1451-1510* // *Rocznik Chełmski*. – T. V. – Chełm, 1999. – s. 40-41.
10. *Архів Скарбу Коронного*. ASKLVR5, к. 14 v – 15.
11. *Реєстр податків встановлених згідно ухвали Кошицького сейму, що зібрані зусиллями шляхетного Петра Марчиновського, тисяцького Белза і збирача земель Белзької і Холмської*. – с. 540.
12. *Реєстр додаткових податків зібраних згідно Петриковської ухвали збирачем Холмського округу Домініком після свята Альберта в році Божому 1564*. – с. 338.
13. *Архив Юго-Западной России издаваемый для разбора древних актов. Люстрация Любомльського староства 1564 г.* – Ч. VII. – Т. II. – Киев, 1890. – с. 327, 348.
14. *Жерела до історії України-Руси. Люстрація королівщин в Руських землях корони з 1570 року*. – Т. VII. – Львів, 1903. – с. 34.
15. *Archiwum Państwowe w Lublinie, zesp. 9; Księgi Grodzkie Chełmskie. Zapisy, sygn. 12, s. 486.*
16. *Акты издаваемые Виленской комиссией для разбора древних актов*. – Т. XIII. – *Акты Холмского городского суда*. – Вильна, 1896. – с. LXV.
17. Гіль А. *Холмська православна єпархія до 1596 року*. – Т. III. – Люблін-Холм, 1999. – с. 157.
18. *Холмская церковная жизнь*. – 1/1906. – № 6. – с. 333.
19. *НМ у Львові. Відділ рукописів і стародруків*. Р. кл. 114, к. 126-127 v.
20. Бобрик Вітольд. *Розміщення престолу в уніатських церквах і практика обходу під час літургії в межах Кашоградського, Любомльського і Ратнівського деканатів* // *Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали X Міжнародної наукової конференції*. – м. Луцьк, 17-19. вересня 2003 р. – Луцьк, 2003. – С. 192-193.
21. ДАЖО. Ф. 1. оп. 1. сп. 376 (505), с. 309.
22. ЦДІАКУ. Ф. 442, оп. 815. спр. 508, арк. 3 зв.
23. ДАВО. Ф. 35, оп. 5, спр. 14, арк. 65. Клірова відомість Воскресенської церкви за 1813 рік.
24. ДАВО. Ф. 35, оп. 5, спр. 77, арк. 543-546. Клірові відомості Вознесенської церкви за 1900 р.; ДАВО. Ф. 35, оп. 5, спр. 67.
25. ДАВО. Ф. 35, оп. 5, спр. 48, арк. 462-465; ДАВО. Ф. 35, оп. 5, спр. 88, арк. 1256-1263.
26. Тучемський М. *По глухих закутках Волинського Полісся*. – Вид. 2-ге. – Луцьк, 2007. – С. 31-33.
27. Шестакова Н. *Олександр Цинкаловський та архів історії унії*. // *Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації*. – Матеріали V наукової конференції. – Луцьк, 1998. – С. 33.
28. ДАВО. *Хронологічні рамки окупації німецько-фашистськими загарбниками міст і сіл Волині у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945-х рр.* – Луцьк, 1999. – С. 38; Р – 66, оп. 4, спр. 13, арк. 86.
29. *Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ*. – Київ, 1947. – С. 53.
30. Антонюк Я. *Трагедія руйнації храмів Волинської області. XX століття*. – Луцьк, 2014. – С. 257.
31. Охріменко Г. *Населення Волині та Волинського Полісся в праісторичні часи*. – Луцьк, 2003. – С. 198.
32. Campe P. *Die Kirchenglocken Lettlands von ältester Zeiten bis zum Jahre 1860 und ihre Giesser*, in: *Acta Universitatis latviensis: Architectorum ordinis series*, Том 1. – Riga, 1930. – S. 80, 82.

**Григорій ОХРИМЕНКО, Ігор МАРКУС,
Тетяна СТРЕМЕНЮК, Олександр МАТЕЙЧУК (Луцьк)**

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ТУРІЙСЬКОГО РАЙОНУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Поліський край – загадковий. Не дивлячись на зусилля археологів багатьох поколінь (Володимир Антонович, Федір Штенгель, Олександр Цинкаловський, Микола Біляшівський, Людвік та Ірена Савицькі, Юрій Кухаренко, Ірина Русанова, Ігор Свешніков, Володимир Ісаєнко, Леонід Мацкевий, Леонід Залізняк, Віталій Конопля), його давня історія залишається мало відомою, пам'ятки – фрагментарно вивченими.

Турійський район знаходиться не в дуже пониженій зоні, має ґрунти різної якості. Зокрема, цей

регіон був досить придатним для ранніх слов'ян. Так, поблизу сіл Мировичі, Дуліби, Туричани виявлено їх поселення. Біля населених пунктів Городилець, Торговище, Турійськ, Ружин відомі кургани і городища, переважно, періоду давньої Русі. Останнє з перерахованих сіл захоплено оспіване Григорієм Олександровичем Гуртовим як відома місцевість козацького часу. Мало, на жаль, відомо про первісні пам'ятки району. Хоча, безперечно, вони є (пам'ятки мезоліту, неоліту, енеоліту, доби бронзи). Але для їх дослідження необхідні широкомасштабні археологічні експедиції. Гідроніми і топоніми району доносять до нас особливості романтичної давнини – Турія, Сріблянка, Туричани, Туропин, Осереби, Селець... Спільними зусиллями краєзнавців, вчителів історії, фахівців спробуємо відтворити неповторне минуле краю.

с. Бобли

На північ від села – група курганів. Біля них знайдено вістря списа давньоруського часу.

Література:

1. Кухаренко Ю. В. Средневековые памятники Полесья // САИ. – 1961. – Вып. Е1-57. – С. 33.
2. Кучинко М. М. Новые данные к археологической карте Волини // Археологические исследования на Украине в 1978 – 1979 гг. Тезисы докладов XVIII конференции Института археологии АН УССР. – Днепропетровск, 1980. – С. 162.
3. Fitńke J. Badania archeologiczne w Gorodku, pow. Łuck // Światowit. – 1936 – 1937. – Т. XVII. – С. 333-340.

с. Вербично

Двошарове поселення епох енеоліту і бронзи знаходиться за 1,5 км на південний-схід від села (урочище «Ганцева гора») на островному підвищенні правого берега безіменного струмка, що впадає в річку Сріблянку (правостороння притока р. Турії).

Територія пам'ятки займає площу близько 1 га і розташована на підвищенні висотою 7–12 м над рівнем заплави. Вона відкрита і обстежена В. М. Коноплею в 1986 р. Зібрані фрагменти кераміки, просвердлені сокири з каменю, крем'яні знаряддя і відходи від виробництва належать до культур лійчастого посуду та тшинецько-комарівської.

Література:

1. Конопля В. М. Звіт з роботи Волинської археологічної розвідкової експедиції 1986 р. – Архів Інституту суспільних наук АНУ (Львів).
2. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. – Луцьк: Вежа, 1995. – С. 154.
3. Охріменко Г.В. Населення Волині в праісторичні часи (розвиток матеріальної та духовної культури). Монографія. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – С. 225.

с. Гайки

На лівому березі р. Турія знайдено горщик з мідними і срібними монетами XVII ст. Виявлено всього 718 одиниць, серед них півтораки Сигізмунда III, соліди Яна Казимира, гданські орти та ін.

Література:

1. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. – Луцьк: Вежа, 1995. – С. 154.
2. Охріменко Г.В. Населення Волині в праісторичні часи (розвиток матеріальної та духовної культури). Монографія. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – С. 225.
3. Фонди Волинського краєзнавчого музею (Луцьк).

с. Городилець

У селі біля церкви є три кургани невизначеного часу.

Література:

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901. – Т. 1. – С. 56.
2. Кухаренко Ю. В. Средневековые памятники Полесья // САИ. – 1961. – Вып. Е1-57. – С. 33.
3. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. – Луцьк: Вежа, 1995. – С. 147–148, 154.
4. Охріменко Г. В. Населення Волині в праісторичні часи (розвиток матеріальної та духовної культури). Монографія. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – С. 225.

с. Дуліби

На похилому березі р. Турія – слов'янське поселення другої половини I тисячоліття н. е., відкрите в 1967 р. І. Русановою. На північний схід від села, на лівому березі Турії – невелике чотирикутне городище невизначеного часу, обстежене в 1956 р. Ю. Кухаренком. На правому березі – два давньоруські кургани. Один був розкопаний, з нього походить кераміка та залізне вістря списа.

Література:

1. Русанова И. П. Славянские древности VI-IX вв. между Днестром и Западным Бугом // САИ. – 1973. – Вып. EI-25. – С. 44.
2. Кухаренко Ю. В. Средневековые памятники Полесья // САИ. – 1961. – Вып. EI-57. – С. 33.
3. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. – Луцьк: Вежа, 1995. – С. 154.
4. Охріменко Г. В. Населення Волині в праісторичні часи (розвиток матеріальної та духовної культури). Монографія. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – С. 225.
5. Jakimowicz R. Zabytki przedhistoryczne z obszaru Rzeczy Pospolitej Polskiej w zbiorach rosyjskich // Wiadomości Archeologiczne. – Warszawa, 1924. – Т. IX. – S. 144.

с. Кустичі

На правому березі р. Турія – ранньослов'янське поселення, відкрите в 1967 р. І. Русановою. Зібрана кераміка VI–VII ст.

Література:

1. Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 198.
2. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. – Луцьк: Вежа, 1995. – С. 154.
3. Охріменко Г. В. Населення Волині в праісторичні часи (розвиток матеріальної та духовної культури). Монографія. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – С. 225.
4. Русанова И. П. Карта распространения памятников типа Корчак (VI – VII вв. н. э.) // Древние славяне и их соседи. – М.: Наука, 1970. – С. 85.
5. Русанова И. П. Славянские древности VI-IX вв. между Днестром и Западным Бугом // САИ. – 1973. – Вып. EI-25. – С. 44.

с. Милянєвичі

На території села в торфовищі знайдено два бронзові браслети зі спіральними щитками на кінцях; О. Цинкаловський відносить їх до ранньозалізного віку. Також виявлені сліди поселення римського часу із залишками ремісничого виробництва. Поблизу села, на пагорбі серед боліт, в урочищі «Замчище» – городище давньоруського часу. За 2 км на захід від села – курганий могильник з 10 насипів, ймовірно, давньоруського часу; п'ять курганів досягають 2 м висоти. У розкопаному кургані виявлено сліди кострища, кальциновані кістки, уламки ліпного і гончарного посуду та залізний ніжик. На території села випадково знайдено залізне вістря списа давньоруського часу.

Література:

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901. – Т. 1. – С. 56.
2. Кухаренко Ю. В. Средневековые памятники Полесья // САИ. – 1961. – Вып. EI-57. – С. 33.
3. Русанова И. П. Раскопки курганов на Волыни // АО 1969 г. – М., 1970. – С. 279.
4. Русанова И. П. Славянские древности VI-IX вв. между Днестром и Западным Бугом // САИ. – 1973. – Вып. EI-25. – С. 44–45.
5. Jakimowicz R. Zabytki przedhistoryczne z obszaru Rzeczy Pospolitej Polskiej w zbiorach rosyjskich // Wiadomości Archeologiczne. – Warszawa, 1924. – Т. IX. – S. 100 – 101, 56, 153.
6. Olechnowicz W. Cmentarzysko w Nowosiołkach, pow. włodzimierski, gub. wołyńska // Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne. – Kraków, 1902. – Т. VI. – S. 107.

с. Мирєвичі

На лівому березі р. Турія – ранньослов'янське поселення VI–VII ст. і селище часів Київської Русі, обстежене в 1967 р. І. Русановою.

Література:

1. Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 201.
2. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. – Луцьк: Вежа, 1995. – С. 154.
3. Охріменко Г. В. Населення Волині в праісторичні часи (розвиток матеріальної та духовної культури).

Монографія. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – С. 225.

4. Русанова И. П. Карта распространения памятников типа Корчак (VI – VII вв. н. э.) // Древние славяне и их соседи. – М., Наука. 1970. – С. 96.

5. Русанова И. П. Славянские древности VI-IX вв. между Днестром и Западным Бугом // САИ. – 1973. – Вып. ЕІ-25. – С. 44.

с. Новий Двір

За селом, на болотистій місцевості – давньоруське городище, обстежене в 30-х рр. О. Цинкаловським. Пам'ятка відноситься до переліку археологічних об'єктів під охороною держави.

Література:

1. Дані рятувальної археологічної служби Волинської області.

2. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. – Луцьк: Вежа, 1995. – С. 155.

3. Охріменко Г.В. Населення Волині в праісторичні часи (розвиток матеріальної та духовної культури).

Монографія. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – С. 225.

4. Jakimowicz R. Zabytki przedhistoryczne z obszaru Rzeczy Pospolitej Polskiej w zbiorach rosyjskich // Wiadomości Archeologiczne. – Warszawa, 1924. – Т. IX. – S. 187.

с. Новосілки

Поблизу села – три кургани.

Література:

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901. – Т. 1. – С. 60.

2. Кухаренко Ю. В. Средневековые памятники Полесья // САИ. – 1961. – Вып. ЕІ-57. – С. 33.

3. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. – Луцьк: Вежа, 1995. – С. 155.

4. Охріменко Г.В. Населення Волині в праісторичні часи (розвиток матеріальної та духовної культури).

Монографія. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – С. 226.

с. Перевали

Біля села – залишки неолітичної стоянки. Знайдено крем'яну клиноподібну сокиру, а також крем'яне вістря списа городоцько-здовбицької культури. На західній околиці села є дві групи курганів, перша складається з двох, а друга – з чотирьох насипів. У розкопаних у 1938 р. двох курганах виявлено рештки тіло спальних поховань.

Література:

1. Кухаренко Ю. В. Первобытные памятники на территории Полесья // САИ. – 1962. – Вып. БІ-18. – С. 22.

2. Кухаренко Ю. В. Средневековые памятники Полесья // САИ. – 1961. – Вып. ЕІ-57. – С. 33.

3. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. – Луцьк: Вежа, 1995. – С. 155.

4. Охріменко Г.В. Населення Волині в праісторичні часи (розвиток матеріальної та духовної культури).

Монографія. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – С. 226.

5. Русанова И. П. Славянские древности VI-IX вв. между Днестром и Западным Бугом // САИ. – 1973. – Вып. ЕІ-25. – С. 44.

6. Jakimowicz R. Zabytki przedhistoryczne z obszaru Rzeczy Pospolitej Polskiej w zbiorach rosyjskich // Wiadomości Archeologiczne. – Warszawa, 1924. – Т. IX. – S. 55.

с. Ружин

Біля села – два кургани і невідоме городище, назване Батарей.

Література:

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901. – Т. 1. – С. 56.

2. Кухаренко Ю. В. Средневековые памятники Полесья // САИ. – 1961. – Вып. ЕІ-57. – С. 33.

3. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. – Луцьк: Вежа, 1995. – С. 155.

4. Охріменко Г.В. Населення Волині в праісторичні часи (розвиток матеріальної та духовної культури).

Монографія. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – С. 226.

с. Соловичі

На території села – знахідки давньоруського часу.

Література:

1. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. – Луцьк: Вежа, 1995. – С. 155.
2. Охріменко Г.В. Населення Волині в праісторичні часи (розвиток матеріальної та духовної культури). Монографія. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – С. 226.

с. Торговище

На полі, в напрямку до села Перевали – чотири кургани. На території села – випадкові знахідки залізних сокир, вістрів списів та кераміки часів Київської Русі.

Література:

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901. – Т. 1. – С. 56.
2. Кухаренко Ю. В. Средневековые памятники Полесья // САИ. – 1961. – Вып. Е1-57. – С. 33.
3. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. – Луцьк: Вежа, 1995. – С. 155.
4. Охріменко Г.В. Населення Волині в праісторичні часи (розвиток матеріальної та духовної культури). Монографія. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – С. 226.
5. Jakimowicz R. Zabytki przedhistoryczne z obszaru Rzeczy Pospolitej Polskiej w zbiorach rosyjskich // Wiadomości Archeologiczne. – Warszawa, 1924. – Т. IX. – С. 163.

с. Туричани

На правому березі р. Турія – ранньослов'янське поселення розміром 60х300 м, відкрите в 1967 р. І. Русановою. У західній частині селища знайдена ліпна кераміка корчацького типу, а в східній частині – пізніша кераміка типу Луки Райковецької. На полях за селом було два кургани, розкопані наприкінці XIX ст. В урочищі «Грядівщина» – селище давньоруського часу.

Література:

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901. – Т. 1. – С. 60.
2. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. – Луцьк: Вежа, 1995. – С. 155.
3. Охріменко Г.В. Населення Волині в праісторичні часи (розвиток матеріальної та духовної культури). Монографія. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – С. 226.
4. Русанова И. П. Славянские древности VI-IX вв. между Днестром и Западным Бугом // САИ. – 1973. – Вып. Е1-25. – С. 44.
5. Jakimowicz R. Zabytki przedhistoryczne z obszaru Rzeczy Pospolitej Polskiej w zbiorach rosyjskich // Wiadomości Archeologiczne. – Warszawa, 1924. – Т. IX. – С. 163.

с. Туричани-2

В північній частині села, за повідомленням Василя Григоровича Тарасюка (колишнього жителя цього села), збереглася стародавня могила. В 50-х роках минулого століття її розміри були близько 5-6 м шириною і близько 2 м висотою (судячи з розмірів, це міг бути курган давньоруського часу). На сьогодні на подвір'ї нинішнього Олексюка Віталія Андрійовича залишився невеликий пагорб.

Література:

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901. – Т. 1. – С. 60.
2. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. – Луцьк: Вежа, 1995. – С. 155.
3. Охріменко Г.В. Населення Волині в праісторичні часи (розвиток матеріальної та духовної культури). Монографія. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – С. 226.
4. Русанова И. П. Славянские древности VI-IX вв. между Днестром и Западным Бугом // САИ. – 1973. – Вып. Е1-25. – С. 44.
5. Jakimowicz R. Zabytki przedhistoryczne z obszaru Rzeczy Pospolitej Polskiej w zbiorach rosyjskich // Wiadomości Archeologiczne. – Warszawa, 1924. – Т. IX. – С. 163.

сmt Турійськ

На лівому березі р. Турії, на підвищенні серед боліт – кругле городище діаметром 100 м. На ньому знайдено кераміку, вироби із заліза, скла, бронзові і срібні прикраси давньоруського часу X–XIV ст.

Перша літописна згадка про Турійськ належить до 1097 р. у зв'язку з Любецьким з'їздом князів. На території селища знайдено скарб срібних гривен, ручка від меча з срібною інкрустацією, бронзові іконки, хрестики-енколпіони.

Література:

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901. – Т. 1. – С. 60.
2. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. – Луцьк: Вежа, 1995. – С. 155.
3. Охріменко Г. В. Населення Волині в праісторичні часи (розвиток матеріальної та духовної культури). Монографія. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – С. 226.
4. Русанова И. П. Славянские древности VI-IX вв. между Днестром и Западным Бугом // САИ. – 1973. – Вып. EI-25. – С. 44.
5. Jakimowicz R. Zabytki przedhistoryczne z obszaru Rzeczy Pospolitej Polskiej w zbiorach rosyjskich / Wiadomości Archeologiczne. – Warszawa, 1924. – Т. IX. – S. 163.
6. Полное собрание русских летописей. Ипатьевская летопись. – М.: Изд-во восточной литературы, 1962. – Т. 2. – С. 242.
7. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X – XIV вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. – Л.: Наука, 1967. – № 14. – С. 45.
8. Jakimowicz R. Zabytki przedhistoryczne z obszaru Rzeczy Pospolitej Polskiej w zbiorach rosyjskich / Wiadomości Archeologiczne. – Warszawa, 1924. – Т. IX. – S. 145, 163.

**Григорій ОХРИМЕНКО, Сергій БУБАЛО,
Світлана ЛОКАЙЧУК, Наталія СКЛЯРЕНКО (Луцьк)**

КУЛЬТУРА НОУА НА ПІВДЕННІЙ ВОЛИНІ

Культура Ноуа розвинулася в Подністорів'ї як результат міграції групи населення з території Румунії приблизно в XV ст. до н. е. Успіхи в господарстві, особливо у виробництві бронзових знарядь та прикрас, участь у широкомасштабному обміні виробами призводять до поширення впливу цього населення на суміжні території. Зокрема, простежуються активні зв'язки з комарівською та тшинецькою культурами на Волині, сабатинівською та бабинською Північного Причорномор'я, з'являються синкретичні керамічні вироби. Все це особливо наочно видно в поховальних пам'ятках, виявлених поблизу Львова (Звенигород) (рис. 3: 5-9), Нетішина (р. Горинь) (рис. 3: 4), Войцехівки (р. Случ) (рис. 1: 3; рис. 2), Дубно, Івання (р. Іква) (рис. 3: 10; рис. 6; рис. 7). Окрім того, бронзові вироби та скарби з'являються в різних місцях на півдні Волинської височини.

Наприкінці доби бронзи на землях між Прутом і Дністром з'являються групи з рисами культури Ноуа. «Ноалізований» стиль поширився потім на північ (білопотоцька група, поселення Магала). Велике значення у творенні культури Ноуа (КН) на теренах України, імовірно, належить впливам культури Монтеору, багатоваликової кераміки та інших степових культур. Відомими пам'ятками КН є Острівець на Прикарпатті, Магала на Буковині, Бовшев поблизу Рогатина (рис. 4: 2), Стецівка, Лоїв, Городниця. Пам'ятки цієї культури відкрито також у Румунії та Молдові (рис. 4). Дослідженням КН у свій час займалися А. Мілюкова, Г. Смірнова, Е. Балагурі.

Культура Ноуа, як вважає Л. Крушельницька, підтримувала стосунки з сабатинівським населенням, особливо з її металургійними осередками – красноаяцьким та дремайлівським. Очевидно, були зв'язки з осередками Карпатської уголовини горизонту Форро, Опалій [Крушельницька 2006]. Так, КН відіграла значну роль у поширенні здобутків культур Карпатської уголовини та Причорномор'я, тобто була ніби сполучною ланкою між ними. Л. Крушельницька та Е. М. Клосінська заперечують широкий ареал впливу КН, наприклад, аж до Волині, верхів'їв Дністра. Це населення зводило стовпові житла («ліплянки») та напівземлянки. Поселення часто розташовані поблизу джерел [Клосінська 2008: 93-96].

Л. Крушельницька припускає, що «окремі групи комарівського населення могли переселятися в північні райони, витіснені в XIII–XII ст. до н. е. з Наддністрянщини племенами культури Ноа» [Крушельницька 1976: 17]. Проте це був імовірний шлях конфронтації. Мабуть, мали місце й інші варіанти співіснування, внаслідок якого з'явилися змішані матеріальні комплекси (комарівської культури (КК) та КН), до яких дослідниця відносить Заліски [Крушельницька 1972: 33], Звенигород Львівської, Дубно, Верба, Костянець Рівненської, Колосівка (Войцехівка) Житомирської, Лепесівка, Коритне Хмельницької

обл. (рис. 4). Так, у Звенигороді виявлено три ґрунтові скорчені тілопокладання, де поряд знаходився посуд комарівської та Ноуа культур [Крушельницька 1976: 17 (посилання на Swiesznikow 1967: tabl. X, 1-3)].

До такого типу пам'яток Л. Крушельницька відносить і могильник Гродзіско Дольне Ланцутського повіту з двома похованнями з неповним спаленням [Gedl 1960], в яких були двовухі вази, тюльпаноподібні горщики [Крушельницька 1976: 17].

Ареал культури Ноуа на Західній Україні називають середньодністрянською групою [Крушельницька 1976: 18]. Проте, як впливає із спостережень Л. Крушельницької, а також археологічних робіт поблизу Нетішина [Berezanska, Samoluk, Taras 2001: 184–214], проникнення культури Ноуа відбувалося на північ і басейном Горині, а також Случі (Войцехівка) [Березанская 1972: 166-167, рис. 48]. Змішані комплекси КК та КН трапляються і північніше (с. Осова Костопільського р-ну) [Охріменко 2014: 369–374]. Тобто в басейнах Стиру та Горині спостерігаємо окремі матеріали змішаного типу (поблизу с. Мала Осниця Маневицького р-ну та с. Осова Костопільського р-ну). Біля с. Осова в уроч. Сторожівка знайдено дворучну вазу, яка має риси і комарівської, і культури Ноуа. Там само піднято верхню частину тюльпаноподібного горщика з наскрізними проколами під зрізом вінець. Поверхня цього фрагмента пролощена і має темний колір. Неподалік с. Мала Осниця у похованні виявлено одноручний черпак, горщик тшинецької культури та велику бурштинову намистину.

У довіднику «Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи і раннього заліза» [Археологічні пам'ятки 1982: 84] читаємо, що в 1896 р. у передмісті Дубно – Сурмичі випадково виявлено поховання людини, біля якої знаходилося дві посудини: горщик комарівської культури та дворучна ваза культури Ноуа [Березанская 1972: 193; Sulimirski 1968: 168]. Ще один пункт з матеріалами, близькими до культури Ноуа, знайдено поблизу Нетішина в кургані № 1 – одноручний черпак та дворучна ваза [Berezanska, Samoluk, Taras 2001: рис. 5: 2, 4, 7] (рис. 3:4). Подібні керамічні вироби виявлено в 1985 р. І. Винокуром, А. Гуцалом, В. Мегеєм неподалік с. Дорогоща Ізяславського р-ну Хмельницької обл. під час розкопок курганного могильника доби бронзи [Винокур, Гуцал, Мегей 2002: 152, рис. 1: 2, 3, 4, рис. 2: 4].

З періодом культури Ноуа пов'язують також бронзовий кований казан з с. Антоніни на Хмельниччині [Крушельницька 1985: 37]. «Найбагатшою пам'яткою, що представляє закритий комплекс ... комарівської культури з новими елементами (Ноуа – Г.О.) є багате поховання з Івання» (датується XIII ст. до н. е.) [Крушельницька 1985: 22]. Бронзова шпилька з протуберанцями, особливості окремих керамічних виробів з Івання є підтвердженням цього [Свешников 1968: 159–168].

До пам'яток КН належить також скарб бронзових речей з с. Держів Жидачівського р-ну Львівської обл., в якому були серп з гачкоподібним черенком та хрестоподібна підвіска з трьома петельками.

Під час земляних робіт в басейні Західного Бугу біля м. Кам'янка-Бузька на початку осені 2015 р. знайдено скарб бронзових виробів, що складається з чотирьох предметів: серпа, плоскої сокири, кельта, сокири з втулкою (рис. 5). Луцькі краєзнавці придбали ці артефакти. Опис предметів:

1. Бронзовий серп має довжину 14,3 см, максимальну ширину – 3,7 см, товщину – 0,3-0,1 см. На внутрішній увігнутій стороні видно сліди проковки (ямки). Довжина «гачка» – 2,4 см. Кінчик леза пошкоджений, частково вигнутий. Колір виробу темно-зелений, в ущербинах помітна глибока патина.

2. Довжина сокири з втулкою – 9,4 см, діаметр втулки – 3,7х2,7 см. В її середині помітні сліди проковки. Колір зеленуватий, глибока патина, на поверхні помітно сліди шліфування (царапини). Краї втулки не зімкнуті.

3. Плоска сокирка під чотирикутної форми, довжиною 8,3 см, ширина леза – 3,3 см, обушкові частина – 3,5 см, максимальна товщина – 0,4 см.

4. Кельт з вушком, довжиною 9,4 см, ширина леза – 4,3 см, ширина втулки – 4,4х3,8 см, довжина вушка – 2,5 см, ширина вушка – 1 см. З обох боків нижче від втулки є отвори, а навколо них – краплеподібні обідки. Зверху виріб покритий патиною.

Пам'ятки культури Ноуа відомі і на Тернопільщині (с. Чистилів Мишковиці, Грецівці), Хмельниччині (с. Лепесівка). З сепулькральних пам'яток найбільше поховань виявлено в Острівці – 183 поховання. Вони скорчені в ямах, інколи обкладені камінням [Крушельницька 1976: 19, 20; Балагурі 1961: 145–154; Археологія Української РСР 1971: 387]. Кераміка КН виготовлялася з домішуванням піску, кварцу, товченого кременю, інколи шамоту. До кухонних виробів належать банко подібні та тюльпаноподібні горщики. Вони прикрашені валиками та отворами під вінцями. Валики відтягнуті, з реберцями або наліпами, на яких видно відбитки пальців. До парадного посуду (а на могильниках ритуального) належать вази з двома петельчастими вушками, де зроблені розплюснуті гудзки [Крушельницька 1976: 20].

Бронзові вироби поділяються на знаряддя: серпи з гачкоподібним держаклом, кельти, шила, долота,

Рис. 1. Посуд культури Ноуа: 1 – ваза з Тернопільщини; 2 – Дорогоща, Хмельницька обл.; 3 – ваза з могильника Войцехівка, Житомирська обл.

Рис. 2. Посуд із Войцехівського могильника, Житомирська обл.

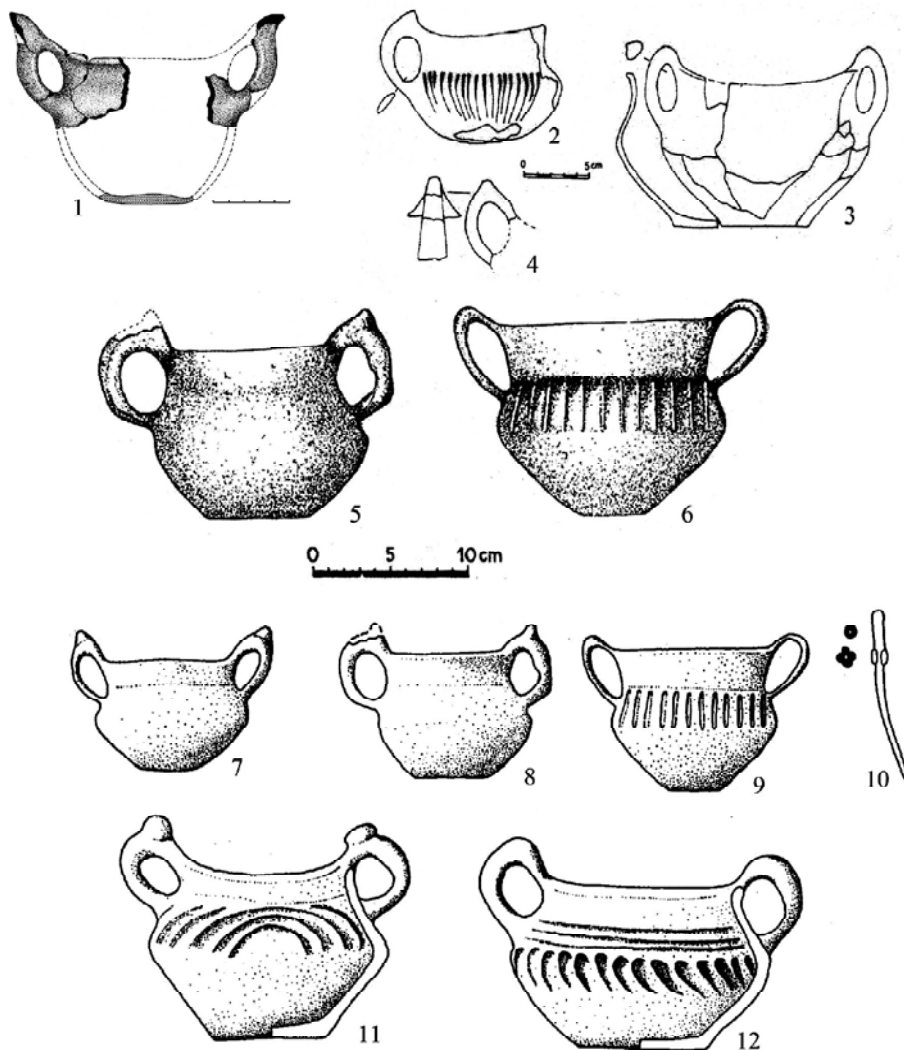

Рис. 3. Кераміка культури Ноуа: 1 – ваза, с. Вілія, Острозький р-н, Рівненська обл.; 2, 3, 4 – Нетішин, курган № 1 (за О. Романчуком); 5-9 – Звенигород, поховання; 10 – Івання; 11, 12 – Мореїті (за І. Свєшніковим)

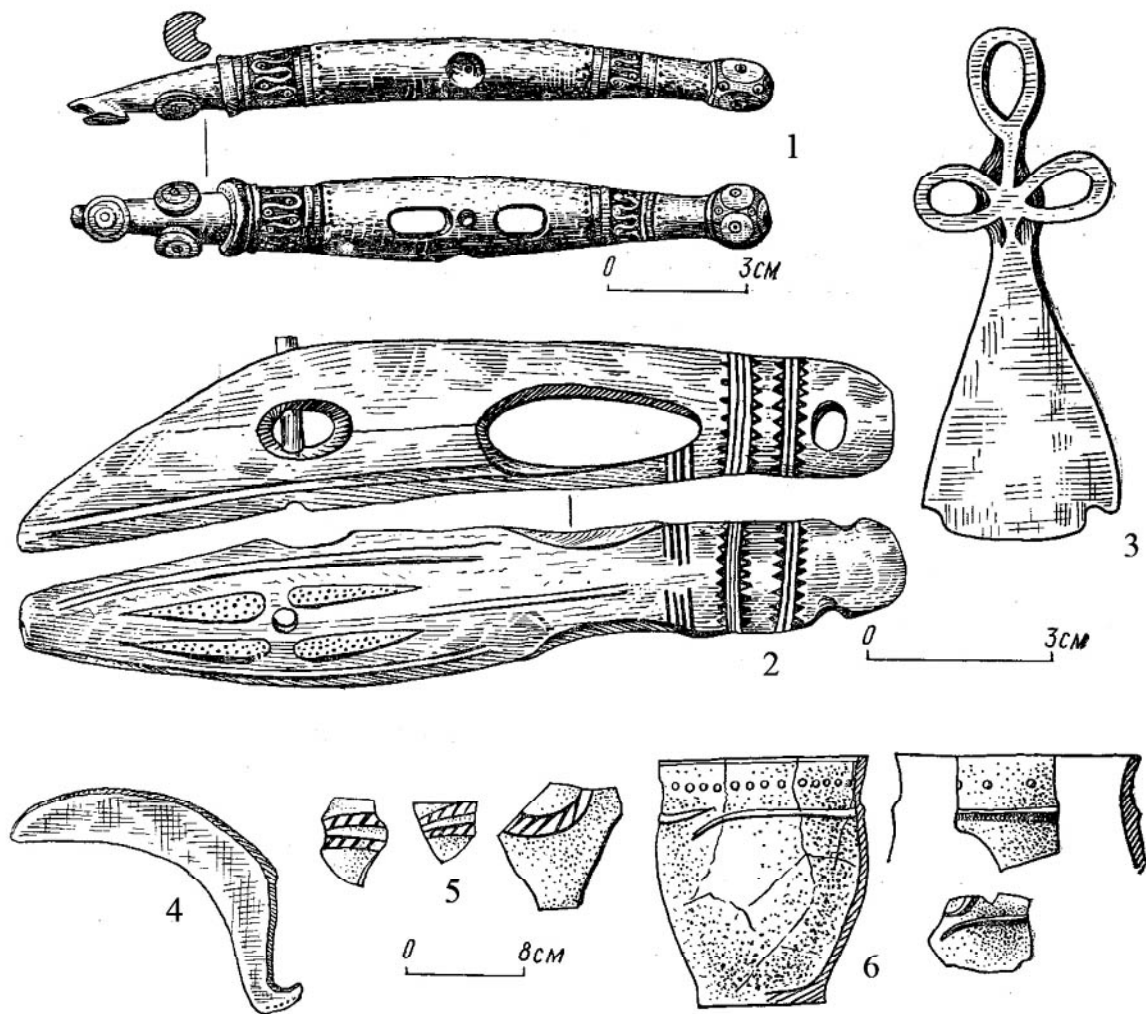

Рис. 4. Матеріали культури Ноуа: 1 – псалій, Белз, Львівська обл.; 2 – псалій, Бовшев, Івано-Франківська обл.; 3 – бронзова підвіска; 4 – серп, Держев, Львівська обл.; 5 – уламки посуду, Лепесівка, Хмельницька обл.; 6 – кераміка, Заліски, Львівська обл. (за Л. Крушельницькою)

Рис. 5. Скарб бронзових виробів культури Ноуа (?), знайдений біля м. Кам'янка-Бузька, Львівська обл. Фото Г.Охріменка.

Рис. 6. Металеві вироби комарівської культури та Ноуа. Івання, Дубнівський р-н, Рівненська обл. Фото І. Маркуса.

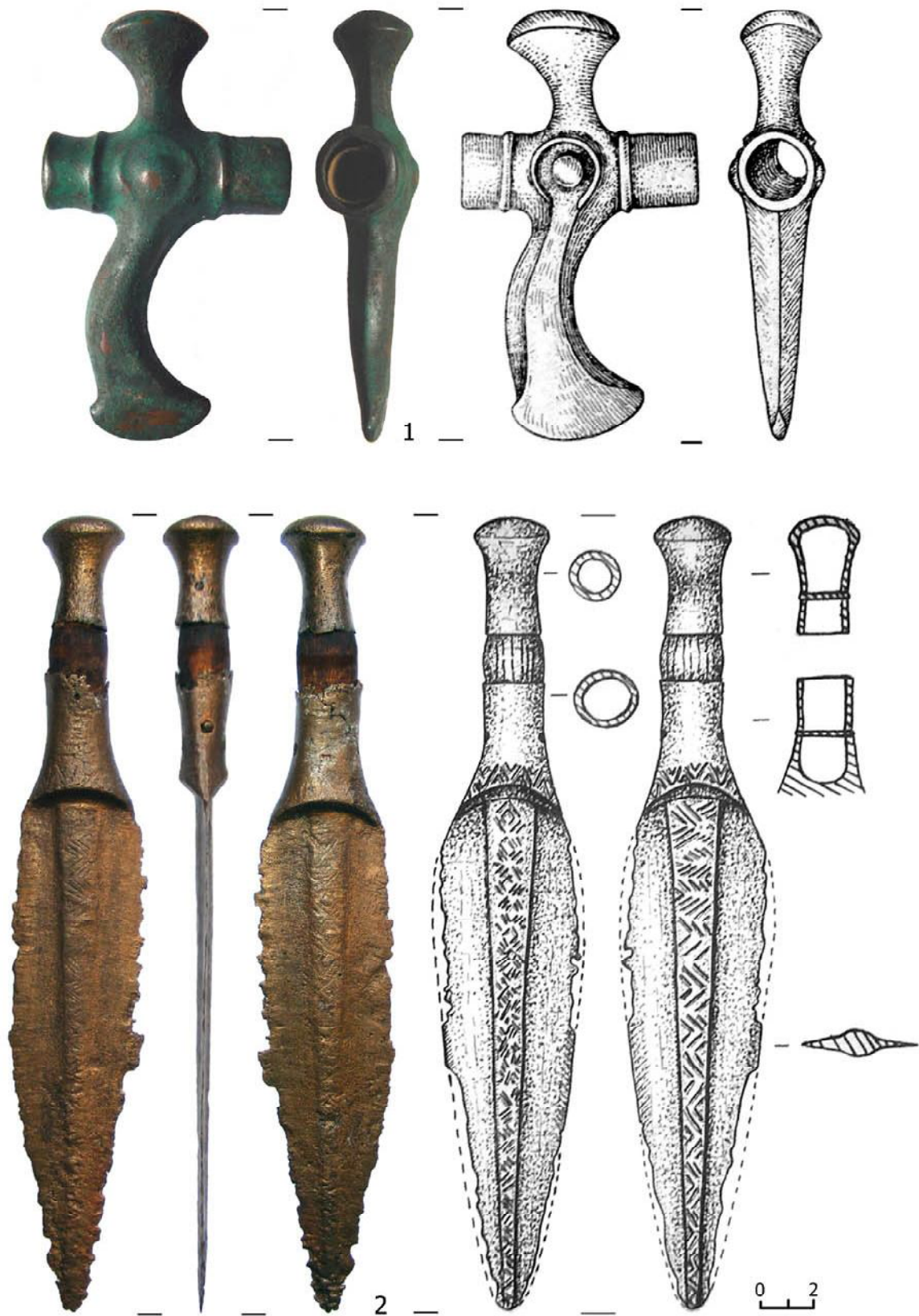

Рис. 7. Металеві вироби доби бронзи. Івання, Дубнівський р-н, Рівненська обл.
Фото І. Маркуса.

тесла; озброєння: листоподібні наконечники списів з довгою втулкою, наконечники стріл; прикраси: шпильки із спіралеподібною головкою, шпильки з виступами, підвіски, спіральні кільця; ужиткові предмети: дзеркала, пряжки, голки, гудзики.

Населення КН вело осіле землеробсько-скотарське господарство. Значного розвитку досягло бронзоліварне виробництво, гончарство, косторізна справа [Крушельницька 1976: 23].

Отже, разом з носіями культури Ноа на терени Подністров'я, а потім і на Волинь проникає новий етнокультурний чинник балканського походження. Він сприяв розвитку економіки, господарчих новацій, духовної культури, в т. ч. нових рис поховального обряду, взаємодії Балканського, Прикарпатського та Причорноморського регіонів (особливо бронзоліварної металургії).

1. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи і раннього заліза / Л. І. Крушельницька, Л. Г. Мацкевой, І. К. Свешніков та ін. – К. : Наук. думка, 1982. – 196 с.
2. Археологія Української РСР : у 3-х т. / гол. ред. С. М. Бібіков. – К. : Наук. думка, 1971. – Т. 1. – 452 с.
3. Балагурі Е. Могильник культури Ноа на Станіславиціні // Археологія. – 1961. – Т. 13. – С. 145–154.
4. Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы / С. С. Березанская. – К. : Наук. думка, 1982. – 212 с.
5. Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине / С. С. Березанская. – К. : Наук. думка, 1972. – 268 с.
6. Винокур І. І. Могильник доби бронзи в Погоринні / І. І. Винокур, А. Ф. Гуцал, В. П. Мегей // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2002. – Вип. 1. – С. 151–157.
7. Ключінська Е. М. Культура Ноа на землях України / Е. М. Ключінська, Л. Крушельницька // Археологія. – 2008. – № 2. – С. 93–96.
8. Крушельницька Л. І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи (рубіж епох бронзи і заліза) : [монограф.] / Л. І. Крушельницька. – К. : Наук. думка, 1985. – 164 с.
9. Крушельницька Л. І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза : [монограф.] / Л. І. Крушельницька. – К. : Наук. думка, 1976. – 146 с.
10. Крушельницька Л. І. Про зв'язки лужицької та висоцької культур / Л. І. Крушельницька // Археологія. – 1972. – Вип. 6. – С. 30–40.
11. Крушельницька Л. Культура Ноа на землях України / Л. Крушельницька. – Львів, 2006. – 160 с.
12. Охріменко Г. Незвичайні керамічні вироби тишинецько-комарівської культури з території Західної Волині та Полісся / Г. Охріменко, Т. Стременюк, Н. Склярєнко // Волинський музей, історія і сучасність : наук. збірник. – Луцьк, 2014. – Вип. 5. – С. 369–374.
13. Свешников І. К. Богатые погребения комаровской культуры у с. Иванья Ровенской области / И. К. Свешников // СА. – 1968. – № 2. – С. 159–168.
14. Berezanska S. Cmentarzysko kurganowe kultury trzcinieckiej z okolic Netiszyna na Wołyniu / S. Berezanska, W. Samoljuk, G. Taras // Archeologia Polski Środkowowschodniej. – Lublin, 2001. – Т. VI. – S. 184–214.
15. Gedl M. Sprawozdanie z drobnych prac archeologicznych, prowadzonych na terenie woj. Rzeszowskiego w 1955 r. // Sprawozdanie Archeologiczne. – Wrocław- Warszawa-Kraków, 1960. – Т. IX.
16. Suliminski T. Corded Ware and Globular Amphorae North-east of the Carpathians / T. Suliminski. – Hardcover-March : Athlone Press, 1968. – 250 p.
17. Swiesznikow I. Kultura komarowska / I. Swiesznikow // AP. – 1967. – Т. XII. – № 1. – S. 39–107.

Ігор ПАСЮК (Луцьк)

ЧЕСЬКІ ПАРТИЗАНИ

Оперативні групи, очолювані чекістами Д.Н. Медведєвим («Переможці»), Е.І. Мірковським («Ходаки»), М.А. Прокоп'юком («Мисливці»), вирости в партизанські формування, налічували відповідно 1500, 700 і 1570 чол. На базі груп під командуванням С.А. Ваупшасова («Місцеві») і М.С. Пруднікова («Невловимі») були створені партизанські з'єднання чисельністю відповідно 3220 (10 загонів) і 3000 (16 загонів) партизан. У Доповідній записці № 4/70 в ДКО про міроприємства по розвитку партизанського руху на території Чехословаччини, Румунії та Угорщини у зв'язку з проханням про допомогу з 16 серпня 1944 року по школах Особливого призначення УШПР було навчено 400 чоловік чехів, угорців та румун з числа бувших військовополонених з яких було сформовано 40 загонів (при наявності в кожному 4–5 партизан-підричників, радистів та лікарів). На 10 серпня було перекинуто 32 загони (791 чоловік), в тому числі 12 загонів у Чехословаччину.

Дійсні найменування оперативних груп та їх завдання були відомі тільки Центру. Серед населення,

партизан, керівництва підпільних партійних організацій вони були відомі як партизанські загони, бригади, з'єднання, часто мали власні найменування (ім. Ф.Е. Дзержинського, «Дяді Коли» і т.п.). У доповідній командира партизанського загону Величка, що був скинутий з загоном із 11 чоловік 26.07.1944 р. у районі міста Ружомберок йшлося про період з 6 по 9 серпня 1944 р. було: «організовано слов'янський партизанський загін у 800 чоловік під командуванням своїх командирів. Дайте більше зброї», «В нашому загоні вже 150 чоловік. Пришліть зброю та спеціалістів диверсантів», «Народна організація словаків має свою армію Центр загону в Банській-Бистріце. З представниками організації ми тримаємо зв'язок» і далі «За останні дні 4 томи скинуто в Чехословаччину на базу. Виникло 4 нових загону, куди також переведено боєприпаси та продовольство. В серпні-вересні 1944 року створено 30 загонів, куди доставлено 160 тон продовольства та зброї». Звіт підписаний Хрущовим.

Оперативні групи закидалися і в інші країни, де вони, поряд з вирішенням спеціальних завдань, надавали допомогу місцевим антифашистським організаціям у розгортанні та активізації партизанської боротьби. На 17 липня було скинуто 18 загонів кількістю в 308 чоловік. За допомогою місцевого населення створено 9 з'єднань у 13461 чоловік та 32 загони у 3540 чоловік.

Так, наприклад, тільки органами безпеки України в серпні-жовтні 1944 на територію Чехословаччини було десантовано 14 оперативних груп під командуванням Н.В. Волкова, О.І. Жданова, П.Ф. Зборовського, А.І. Калінова, М.К. Ключіна, А.Г. Коваленка, О.Т. Красноперова, М.С. Лавріка, П.П. Луценка, І.П. Могильніка, М.Ф. Морозова, М.П. Осіпова, О.Ю. Попова, П.Ф. Федорова, П.Ф. Якубовіча.

Як і на окупованій території Радянського Союзу, оперативні групи за кордоном швидко поповнювалися за рахунок місцевих патріотів і перебіжчиків з військ противника, які активно включалися в збройну боротьбу з фашистами. Наприклад, група у складі 19 чоловік під командуванням Н.В. Волкова через 3 тижні зросла в партизанську бригаду «Смерть фашизму» чисельністю близько 600 чол. Група М.П. Осіпова за короткий час стала великим партизанським загonom, в якому налічувалось близько 1000 бійців.

Закидання оперативних груп у ворожий тил тривала до кінця війни.

Тільки в березні-квітні 1945 р. на територію Чехословаччини було десантовано 12 груп органів безпеки України, якими командували П.М. Бельтюков, Ф.В. Захаренко, Н.Е. Мельничук, І.В. Сімоненко, М.Р. Соболев, А.Е. Соколов, Н.М. Харитонов та ін.

Опергрупи українських чекістів успішно проводили диверсії за кордоном. У Чехословаччині, наприклад, спецгрупа під командуванням А.І. Святогорова («Зарубіжні») в ніч на 23 листопада 1944 підірвала ділянку ЛЕП, що живила хімічний завод у м. Новаки, внаслідок чого завод не працював більше доби. На наступну ніч був підірваний шахтний блок і повітряний компресор на вугільній шахті, здійснений ряд інших диверсій.

На початку березня основні сили бригади виступили до Бреста, а в кінці місяця, розділившись на чотири угруповання, проникли на територію Польщі. Загін під командуванням майора Коваленка з 40 чоловік форсував Західний Буг в ніч на 20 березня і, досягнувши району, розташованого на північний схід від міста Острів-Любельський, зв'язався з командувачем Люблінським округом Армії Людової полковником Метеком. Майор Коваленко став отримувати цінну інформацію і передавати в Москву. Загін майора Віцека перейшов до Польщі в ніч на 27 березня і, зробивши 200-кілометровий марш, вийшов у район Ліпско-Янівських лісів, де встановив контакт з польською бригадою капітана Віцека. До прибуття основних сил партизанів він теж зайнявся розвіддільністю. Нарешті, два інших загони на чолі з помічником командира з розвідки майором Галігузовим і самим Прокоп'юком з'єдналися з першими двома 12 травня.

Рейд «Мисливців» по території Польщі тривав до 19 липня. За цей час було проведено 11 зустрічних боїв, здійснено 23 диверсії, в результаті яких вдалося підірвати 21 німецький ешелон і зруйнувати 3 залізничних мости, вивести з ладу 38 танків противника. Крім цього за розвіданими бригади радянська авіація здійснила ряд нальотів на німецькі військові об'єкти. Так, 17 травня, завдяки наведенню партизан бомбового удару по скупченню ешелонів гітлерівців, на станції Хелм знищено два склади з живою силою і один з пальним, а також великий склад зерна.

1 липня 1944 р. бригада, що налічувала тоді 600 чоловік, зосередилася в Ліпско-Янівському лісі. Тут же знаходилося партизанське з'єднання Карасьова, польські загони Армії Людової та Армії Крайової. Прокоп'юк одержав відомості, що німці підготували проти партизан каральну експедицію під назвою «Штурмвінд».

7 червня в штабі «Мисливців» зібрався комсклад всіх радянських і польських формувань. Було вирішено координувати свої дії при відході, а в разі необхідності спільними зусиллями дати ворогу відсіч.

Бої почалися 9 червня. Через два дні партизанам став зрозумілий задум противника: від захопленого в полон німецького капітана були отримані важливі відомості про склад німецької експедиції, її плани. 14 червня партизани зайняли більш вигідні в тактичному відношенні позиції. Напередодні об'єднане командування польсько-радянського угруповання очолив Прокоп'юк, Карасьов став його заступником.

Гітлерівці кинули проти 3 тис. партизан 30 тис. карателів. Однак 14 червня в ході 15-годинного бою німці втратили убитими і пораненими 3,5 тис. осіб, а партизани – 210. Зіграли велику роль добре налагоджена взаємодія між партизанськими частинами та безперервне надходження розвідінформації в штаб з'єднання.

8 липня частина радянсько-польського з'єднання пішла в зворотний рейд на Люблінщину, де зустрілася з наступаючими частинами Червоної Армії, а бригада Прокоп'юка, загони Карасьова та Ковальова у складі 450 чоловік попрямували в Карпати, форсували річку Сан в її верхній течії і з 1 серпня 1944 р. розгорнули активну бойову діяльність на території східної частини Словаччини. Бригада Прокоп'юка оперувала тут близько 2-х місяців: партизани порушували зв'язок і постачання супротивника. 1 жовтня бригада Прокоп'юка з'єдналася з радянськими військами, що вступили на територію Чехословаччини.

У травні 1944 року в Радянському Союзі почали готувати спеціальні кадри з чехословацьких патріотів. Після короткочасного навчання в липні-серпні кілька груп було перекинуто на територію Чехословаччини. До їх складу входили і радянські партизани. Всього було десантовано 24 організаторські партизанські групи, керовані в основному чехами і словаками. Слідом за десантом на територію Словаччини перебазувалося кілька радянських партизанських формувань. Клемент Готвальд в листі Центральному Комітету ВКП(б) зазначав: «Радянські партизани показали словацькому та чеському народам, як треба бити фашистів, вони показали також, що в цій боротьбі повинні взяти участь широкі народні маси».

Рейд бригади Прокоп'юка в Чехословаччині тривав два місяці. Маневруючи в районі Сніна, Гуменне, Медзілаборце на порівняно невеликій території, партизани порушували зв'язок і постачання ворога, несподівано з'являлися в найбільш уразливих для противника місцях. Останній бій у Чехословаччині бригада вела в тактичній взаємодії з нашими наступаючими військами. Це було наприкінці вересня. А передували цьому бою такі події.

В останніх числах вересня загін піддався особливо наполегливому переслідуванню противника. Після важкого бою 24 вересня з частинами 1-ї танкової армії фашистів біля села Зубно Микола Архипович прийняв рішення вийти в розташування частин Червоної Армії. Пробившись з оточення, вранці 25 вересня загін прибув в район перевалу Бескид. Увечері були захоплені чотири ворожих розвідника на чолі з фельдфебелем з дивізійної групи «82». За свідченнями фельдфебеля, дивізійна група «82» представляла собою посилений полк із залишків розбитої 82-ї дивізії і мала завдання зайняти 26 вересня оборону на перевалі Бескид. З цією метою вранці 26-го один батальйон мав прибути на перевал з села Телепівці. Німець також повідомив, що батальйон буде підтриманий артилерією 254-ї дивізії з пунктів Телепівці і Ольшинків. Після отримання цих відомостей, взявши до уваги оперативне значення перевалу Бескид, Микола Архипович змінив первісний свій план – вийти в розташування наших частин, він вирішив утримати хребет Бескид до підходу частин Червоної Армії.

У ніч на 26 вересня силами своєї бригади Прокоп'юк зайняв хребет на ділянці між висотами 811 і 909 загальною протяжністю 2,9 кілометра і вислав розвідника, щоб доповісти радянському командуванню про своє рішення. Розвідник повинен був служити провідником для наших частин. Він був уродженцем закарпатського села і добре орієнтувався в горах.

Вранці противник двинув свій батальйон на хребет. До 11 години німці, близько 200 осіб, досягли лінії оборони бригади Прокоп'юка. Але, не встигнувши розвернутися, вони були зім'яті партизанами і звернені у втечу. На середині південного схилу по німцях вдарила ще й засідка, і вони скотилися до села Вишня-Яблунька, тягнучи за собою другий ешелон, що слідував за ними. В цей час до загону приєдналась група чехословацьких парашутистів в складі Михайла Пителя, Михайла Чцківа, Івана Легара, Петра Стебілу, Віктора Габора, Йозефа Шугайду та угорці – племінника героя Іспанії Мате Залки Андреш Залка та Йозеф Сепеші.

Операція закінчилася до 14.00 і в цей день спроб оволодіння хребтом Бескид противник більше не робив.

Оскільки розвідник в призначений строк не повернувся (пізніше стало відомо, що він виконав поставлене завдання), в ніч на 27 вересня Прокоп'юк вислав другу групу розвідників у складі трьох осіб для встановлення зв'язку з частинами Червоної Армії.

Вранці бригада, яка займала оборону на хребті, піддалася атакам німців з заходу, з боку висот 698 і 909. Бій тривав протягом усього дня, і в ході його атаки піхота ворога чергувалася з великими

артилерійськими нальотами. Партизани відбили всі атаки і продовжували утримувати зайняту позицію.

О 6 ранку 28 вересня на хребет прибули перший і другий батальйони 869-го полку 271-ї дивізії під командуванням старшого лейтенанта Пихтіна і капітана Полинюка. Батальйонам була додана мінометна батарея старшого лейтенанта Шушіна з 496-го горновьючного Остропольського двічі Червонопрапорного полку Резерву Головного Командування. Перший батальйон Микола Архипович розташував на заході, а другий на сході хребта разом зі своїми підрозділами.

Протягом двох наступних діб партизани за підтримки прибулого поповнення утримували свої позиції, незважаючи на запеклі спроби противника зайняти хребет. Так, наприклад, 28 вересня німці зробили 16 атак, причому дві атаки були нічні. Наступу піхоти кожен раз передував артилерійсько-мінометний наліт.

Маючи зв'язок з 271-ю дивізією, Микола Архипович отримав від командира цієї дивізії запевнення, що до них іде підтримка. Допомога необхідна була тому, що прибулі батальйони через свою малу чисельність і слабкості вогневих засобів не являли собою істотної сили. Але ввечері 29 вересня командир 271-ї дивізії повідомив Миколі Архиповичу, що спрямовані йому частини пробитися до хребта не можуть, партизанам пропонувалося самим знайти шляхи до з'єднання з частинами Червоної Армії. Позиції на Бескиді було наказано залишити.

Микола Архипович склав зі своїх підрозділів групу прориву, а в другому ешелоні поставив кавалерійський ескадрон, який евакуював поранених. Замикали колону батарея Шушіна і обидва батальйони 271-ї дивізії.

Відірвавшись від противника непоміченими в 02.00 30 вересня, партизани і червоноармійці після шестикілометрового маршу перейшли лінію фронту в районі села Воля Міхова. При цьому група прориву стрімким ударом з тилу знищила п'ять ДЗОТів, кілька кулеметних осередків і мінометну батарею противника. Ця операція зайняла 15 хвилин, після чого утворився коридор, через який вийшли підрозділи Прокоп'юка та частини 271-ї дивізії, ескадрон евакуював 50 поранених.

Всього в боях за хребет Бескид втрати партизан склали 6 чоловік убитими і 34 людини пораненими. Безвісти при прориві пропало 8 осіб.

Про всі події на хребті Бескид Микола Архипович доповів рапортом командувачу 4-м Українським фронтом генерал-полковнику І.Є. Петрову, тому самому Петрову, про який згодом був написаний роман «Полководець».

Отже, 1 жовтня 1944 бригада Миколи Архиповича з'єдналася з нашими військами. Сутичка на хребті Бескид була останнім боєм Прокоп'юка у Великій Вітчизняній війні.

290 бійців і командирів бригади, створеної на базі спецгрупи «Мисливці», були нагороджені орденами і медалями. Крім того, 75 осіб удостоїлися нагород Польської Народної Республіки і 125 осіб – Чехословацької Соціалістичної Республіки. Миколі Архиповичу Прокоп'юку було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

У Польщі, в районі міст Парчев, Луків, Влодів, близько півроку успішно діяв і загін майора Коровіна. Через Польщу проліг шлях омсбонівських з'єднань і загонів до Словаччини та Угорщини.

У Словаччині ширилась боротьба партизан проти уряду гітлерівського ставленика Тіссо і частин «глінківської гвардії», створеної за зразком фашистських есесівських частин.

У 1944-1945 рр. на території Словаччини діяло понад 17 тис. радянських партизанів, а в Чехії і Моравії на початку 1945 бойові операції вели 14 партизанських бригад і 12 радянсько-чехословацьких загонів.

На допомогу партизанам Чехії, Моравії та Словаччини на прохання представників чехословацького уряду в Москві були спрямовані радянські партизанські загони, бригади і з'єднання. Були створені також спільні радянсько-чехословацькі інтернаціональні загони.

Словацький національний комітет звернувся за допомогою до радянських партизанів, що діяли на території республіки. У їх числі були з'єднання ім. Олександра Невського, В.А. Карасьова, бригада М.А. Прокоп'юка і ряд омсбонівських спецзагонів.

З'єднання ім. Олександра Невського прийшло в Середню Словаччину з Польщі через Дукельський перевал. Партизан провів словацький офіцер І. Сабо. Спочатку база з'єднання була на гірському хребті у с. Кріж. Тут діяв партизанський аеродром. В. Карасьова в Словаччині знали під ім'ям полковника Степанова.

5 вересня 1944 р. в районі Лупківського перевалу на території Східної Словаччини вийшла бригада підполковника М.А. Прокоп'юка. Вона базувалася на південь від партизанського центру краю – с. Зубно на висоті 511 м і була тут тоді єдиною радянської партизанської частиною. Протягом вересня-жовтня 1944 один за другим в Словаччину пробивалися з боями загін В.А. Квітинського, що виріс незабаром в

радянсько-словацьку партизанську бригаду «Готвальд», загін ім. Д. Пожарського, з'єднання М.І. Шукаєва, бригада А.С. Єгорова та інші радянські партизанські загони. Згодом керівники Чехословаччини відзначали, що вони принесли з собою «чудовий дух радянських бійців, дух ненависті до ворога, дух рішучості в боротьбі з фашистами. Радянські партизани показали чеському і словацькому народам, як треба бити фашистів, і переконали в тому, що в цій боротьбі повинні брати участь широкі народні маси».

У м. Склобін відбулася зустріч командирів радянських партизанських частин з представниками командування Середньої Словаччини. Був узгоджений план боротьби з німецькими карателями.

18 жовтня 1944 р. з'єднання В. Карасьова витримало найважчий бій з карателями на схід від м. Банська-Штявница. Прорвавши кільце оточення, карасівці рушили на південь Словаччини та розташувалися в районі м. Кошиця.

Розвідка В. Карасьова встановила, що в Черговських лісах на туристичній базі зміцнилися повсталі словацькі воїни на чолі з підпоручиком Ф. Соколом. Сюди стягувалися й інші підрозділи словацьких повстанців. Карасьов направив туди загони офіцерів М. Чиркунова, Н. Касаткіна, Цихана. Вони увійшли в об'єднаний штаб повсталих. У розпорядженні штабу було понад 5 тис. бійців, що утворили з'єднання «Південь». Партизани з'єднання вели в Словаччині активні розвідувальні та диверсійні дії.

Підричники з'єднання В. Карасьова, діючи на дорогах, що ведуть з Польщі до Словаччини, підірвали мости на ділянці між Люботином і Ліп'янами. У багатьох місцях вони вивели з ладу ділянки залізниць Пряшів-Новий Сонч і Зволен-Будапешт. Остання діяла дев'ять днів. Були підірвані також мости у с. Дурко і на ст. Пусте Поле. Останній в момент проходження по ньому автоколони німців підірвали партизани груп Солодовникова і Карпенка. Вивівши з ладу також телефонно-телеграфну лінію, групи пішли в гори.

Єгоров Олексій Семенович (1914-1970) – партизан Великої Вітчизняної війни, Герой Радянського Союзу (1945).

Олексій народився 22 листопада 1914 року в Андижані (нині – Узбекистан). У 1938 році був призваний на службу в Робітничо-селянську Червону Армію. Закінчив військове училище, після чого залишився служити в ньому. У 1941-1942 роках навчався у Військовій академії в Ташкенті. З серпня 1942 працював в партизанській школі при Центральному штабі партизанського руху в Москві.

У червні 1943 року Єгоров був направлений в партизанське з'єднання Олексія Федорова на посаду заступника командира з диверсійної роботи. Він безпосередньо займався комплектацією і навчанням диверсійних груп. Навчав партизан застосуванню нових мін уповільненої дії. У серпні 1944 р. Єгоров з невеликою групою диверсантів-підпільників вилетів на територію Чехословаччини. Тут він сформував партизанський загін, що переріс у партизанську бригаду кількістю більше 3 тисяч чоловік, що підірвала 21 міст, пустила під укіс 20 військових ешелонів. До 25-річчя Словацького національного повстання урядом Чехословаччини була запроваджена особлива нагорода для партизан – Зірка Єгорова, якою нагороджувалися колишні партизани як Чехословаччини, так і СРСР.

Серед документів загиблих партизан загону імені Олександра Невського значаться: Васильєв Сергій (19.08.1920 р. н.), Гергей Ільїч (12.8.1919 р. н.), Вистер Ладислав (11.12.1918 р. н.), Бернард Самуел (14.7.1919 р. н.), Божек Ян (3.6.1926 р. н.), Бернар Павел (14.6.1922 р. н.), Аллабердинов Абдурахман (14.7.1917 р. н.), Хасанов А. (11.7.1922 р. н.), Павелка Рудольф (24.3.1925 р. н.), Дубач Ян, Штефан Циган (14.9.1925 р. н.), Гулевський М. (6.6.1903 р. н.), Іленчик Самуел (8.1.1928 р. н.), Кубан Рудольф (27.3.1926 р. н.), Мукаєв Садир (5.6.1920 р. н.). Всі вони загинули у боях з німцями в період 20.09.1944 р. по 21.3.1945 р. в населених пунктах Хаби́нец, Кави́це, Крижна, Ястрабе, Ружемберг, Мотичка.

1. Архів ВРМУВБТ.

2. Морохов Г. П. Шуміли уманські ліси. Записки партизана – Львів: Видавництво «Каменярь», 1984. – С. 102.

3. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941–1944: в 2-х кн. / [ред. кол.: Кондуфор Ю. Ю. (отв. ред.) и др.]. – К.: Наукова думка, 1985. – Кн. 1. Борьба в подполье. – 399 с.; Кн. 2. Партизанская борьба. – 430 с.

4. Подвигом прославленные: Герои Советского Союза – партизаны и подпольщики Украины в годы Великой Отечественной войны / [В. Н. Немя́тый, Д. Ф. Григорович, П. И. Денисенко, В. А. Замлинский]. – К.: Политиздат Украины, 1985. – 382 с. – С. 149-150.

ДО СПЕЦИФІКИ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ КЛСК ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ (за матеріалами багат шарового об'єкту КЛСК Ратнів-II)*

Дослідження культури лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК) на території північно-західної України слід пов'язувати, перш за все, з іменами Я. Пастернака (поселення Литовеж и П'ятидні), А.Цинкаловського (поселення Шистів, Марія Воля, Жджари тощо), Я. Фіцке (поселення поблизу цегляного заводу Гликліха та в урочищу Гнідава на території сучасного м. Луцьк), Г. Охріменка (поселення Голишів-II, Гнідава, Гірка Полонка та ін.), В. Пясецького (поселення Клевани, Рівне та ін.) та інших. Загальна кількість відомих на сьогоднішній день побутових об'єктів КЛСК регіону дослідження давно вже перевищило 20, а інформація стосовно характеру господарської діяльності населення вказаної культури досить детально представлена в науковій літературі. В цій публікації стисло викладені дані про специфіку господарської діяльності населення КЛСК північно-західної України в цілому та поселення Ратнів-II зокрема.

До північно-західної України відноситься територія сучасної Волинської області, яка в геолого-морфологічному плані поділяється на Волинську височину, Поліську низовину та Мале Полісся. Характерно, що поселення КЛСК розташовувалися переважно в межах Волинської височини, в той час як простори Полісся, на думку Г. Охріменка, являлися територією, яку заселяли племена волинської неолітичної культури дніпро-донецької культурно-історичної області (ВНК). Представники обох культурних груп контактували поміж собою, про що свідчать знахідки кераміки КЛСК на поселеннях ВНК (Охріменко, 2009. С. 12).

Не дивлячись на достатньо значний обсяг інформації про пам'ятки КЛСК на території північно-західної України, основою для проведення порівняльної характеристики даних щодо економіки населення вказаної культури, можуть являтися свідчення, отримані в результаті наукових досліджень Г. Охріменка.

Багат шарове поселення Ратнів-II (урочище Ріписько) розташовано на краю надзаплавної тераси правого берега р. Черногузки (лівий приплив р. Стир), яка підвищується над рівнем заповнення на 3-4 м, на північній околиці с. Ратнів Луцького району Волинської області (рис. 1,2). В 1,5 км на схід від місцезнаходження, в заболоченій заплаві вказаної річки, на острові Баїв, знаходиться багат шарове поселення Баїв-Острів, на якому також виявлено свідчення життєдіяльності представників КЛСК (Охріменко, 2010, С. 205-245). Нижче за течією відомі і інші поселення КЛСК – Гірка Полонка та Голишів-II. На захід від поселення, в урочищу Дідовичі також зафіксовано ознаки перебування населення КЛСК, але стаціонарні дослідження там ще не проводилися. Таким чином, можна стверджувати, що в неоліті долина р. Черногузка була досить щільно заселена представниками КЛСК.

Судячи з розповсюдження знахідок на денній поверхні, можна припускати, що розміри місцезнаходження становлять із заходу на схід приблизно 520 м, а з півдня на північ 240 м. В результаті проведення розкопок в 2014 році в східній частині місцезнаходження, було досліджено 319,6 м². Археологічні матеріали та житлово-господарські об'єкти, виявлені під час розкопок, зробили висновки про хронологію заселення вказаної частини правобережжя р. Черногузка – від епохи неоліту до часів Київської Русі.

Єдиний об'єкт епохи неоліту, який співвідноситься з КЛСК (об'єкт №17) виявлений в центральній частині розкопу та представляє собою підвальну в плані споруди, розмірами приблизно 5х4 м, орієнтовану по лінії південний захід – північний схід, впущену на глибину до 1,2 м в материк (лес). В межах об'єкту досліджено чотири ями та два вогнища (рис. 2,1). Заповнення споруди неоднорідне і складається з 9 літологічних шарів. Археологічні матеріали пов'язуються із шарами 2a, 2a₂, 2a₃ і 2a₅ (рис. 2,2). Найвищу концентрацію знахідок відзначено в шарі 2a, який перекриває собою вищезгадані ями та одне з вогнищ.

Судячи з усього, термін існування об'єкту, який, напевно, має господарське призначення, був нетривалим і, можна стверджувати, що нашарування заповнення котловану ями відбувалося в досить стислий проміжок часу. На це прямо вказують артефакти, які виявлені під час дослідження об'єкту і які,

* Текст даної статті є перекладом зі змінами публікації «К специфике хозяйственной деятельности населения КЛСК северо-западной Украины (по материалам многослойного объекта КЛСК в урочище Рипысько), подготовленной для конференции «Neolithic cultures of Eastern Europe: chronology, paleoecology and cultural traditions» (Санкт Петербург, 13-16 травня, 2015 р.).

виглядають синхронними.

Значну частину артефактів, виявлених в заповненні об'єкту, складають фрагменти ліпних керамічних посудин (загалом 87 фрагментів), які, співвідносяться з «котною фазою» КЛСК та які, згідно традиційної для даної культури типології, можна розділити на два функціональних типи – кухонний та столовий. Кухонний посуд виготовлявся здебільшого з глиняної маси, яка містить домішки різнорозмірної жорстви та органіки, а для виготовлення столового посуду використовувалася якісна глина без видимих домішок. Судячи з усього, кераміку виготовляли в межах поселення, оскільки транспортування, наприклад, кухонного посуду, який має не тільки значні розміри та вагу, але й відносно крихкістю черепка, було б неможливим. Більш того, природні умови та близьке розташування джерела води, сприяли можливості даного процесу.

Згідно типології, розроблених польськими археологами, керамічні комплекси КЛСК поділяються на 5 основних типів посуду: сферичні чаші (*spherical bowls*), конічні та високі чаші (*conical bowls and high bowls*), горшки (*pots*) та посуд з виділеною шийкою (*necked vessels*) (Zastawny, Grabowska, 2014, Р. 63-111). Останній з вказаних типів посуду, не представлений в керамічному комплексі Ратнів-ІІ, оскільки співвідноситься з більш ранньою, так званою зофіопільською фазою КЛСК.

Як для кухонного, так і для столового посуду притаманні наступні типи орнаментації (за Zastawny, Grabowska, 2014, Р. 63-111): А-лінійно-прокреслений (*engraved ornamentation in linear arrangements*), в межах якого виділяються підтипи: А1-прямолінійний (*straight lines*), А2-криволінійний (*arched lines*) і А3-углові лінії (*angular lines*); В-лінійно-прокреслений з нотами (*engraved ornamentation in linear-point arrangements*) (рис. 3.2), з підтипами: В2-прямолінійний з нотами на кінцівках (*straight lines, finished with points*), В3-прямолінійний з нотами на лініях (*straight, with points on lines*), В4-криволінійний з нотами на лініях (*arched, with points on lines*); С-виїмчастий/врізний (*notched ornamentation*) з підтипом С2-вертикально врізний (*vertical notches*); Е-рельєфний: наліпи – округлі або овальні з западинами (*Decoration by relief: Knobs – circular or oval with hollow*) (рис. 3.1), з підтипом Е1-з поодиноким западиною (*with a single hollow*); F- рельєфний: наліпи – округлі або овальні без западин (*Decoration by relief: Knobs – circular or oval without hollow*), з підтипом F1-поодинокий (*single*); J-відтисний: відтиски пальців (*Impressed ornamentation: fingertips impressions*). До окремого типу можна віднести фрагмент товстодонної посудини, яка, ймовірно, виконувала функцію пательні (рис. 3.3).

Окрім керамічного посуду, в заповненні об'єкту №17 виявлено дві світлоглиняні кульки, орнаментовані відбитками нігтів. Подібні вироби знаходять аналогії серед матеріалів не тільки КЛСК, наприклад, Денчені-І або Флорешті-І (Молдова) (Ларина, 1999, С. 87), але й в комплексах більш ранніх часів – так звані «mini clay balls» з Чатал Гююка (Bennison-Chapman, 2014, Р. 270) або глиняні кульки з нігтевидними відтисками на поверхні, які походять з ранньонеолітичної стоянки Раздорська-ІІ, що розташована на Нижньому Доні (Горелик, Цыбрий, Цыбрий, 2014, с. 258, рис. 7). Одну глиняну кульку виявлено також в неолітичному черепашковому скупченні стоянки Ласпі-І (південне узбережжя Криму). Таким чином, можна відзначити досить широке культурно-хронологічне і географічне коло пам'яток з подібними артефактами.

Кременевий комплекс бідний та складається лише з 38 виробів. Згідно проведеного аналізу вироби з вторинною обробкою у відсотковому відношенні переважають. Це може свідчити про те, що первинне розщеплення кременевої сировини відбувалося за межами об'єкту, а заготовки для виготовлення знарядь могли доставлятися в готовому вигляді на поселення для подальшої обробки. Майже всі вироби виготовлені з кременю сірого кольору, іноді із залишками кірки жовна на дорсальній поверхні. За інформацією Г. Охріменко, в долині лівого берега р. Черногузки, поблизу с. Баїв та Цеперів (2-3 км від поселення), розташовуються виходи високоякісного кременя (Охріменко, Локайчук, 2010. С. 10). Також виходи кременевої сировини зафіксовано у 2015 році і по узбережжю правої притоки р. Черногузка, безіменного потічка, що розташований в 1,5 км на південний схід від поселення. Судячи з характеру сировини, саме з цього родовища кремій міг транспортуватися на поселення.

Про характер отримання заготовок можуть свідчити лише деякі вироби. Судячи з усього, відтисні пластинчасті заготовки були отримані в ході розщеплення одноплощадкових підпризматичних нуклеусів. Кременевий комплекс з Ратнів-ІІ типологічно та морфологічно мало чим відрізняється від виробів з найближчих поселень: Голишів-ІІ, Гнідава, Гірка Полонка, але статистика виробів з вторинною обробкою має суттєві відмінності. Так, на Ратнів-ІІ, кременеві знаряддя становлять 52% від всього кременевого комплексу, в той час як на Гіркій Полонці лише 16,8% (Охріменко, 2001, С. 28), а в об'єкті 1 поселення Голишів- ІІ сягає 30%.

Виробів з вторинною обробкою налічується 20 екземплярів, серед яких слід виокремити пластинчасті заготовки та їх частини з нерегулярною дорсальною або альтернативною крайовою ретушшю. Виявлено

медіальну частину пластини з фрагментарною альтернативною крайовою ретушшю та вентральною ретушшю по поперечному краю. До окремої групи відносяться пластинчасті заготовки з косотронкованими дистальними і проксимальними краями, у двох з яких по краях відзначено сліди залишковості. Аналогічні сліди відзначені також й на інших виробках. Більшість дослідників притримуються думки, що подібний тип спрацьованості є характерним для виробів, які використовувалися в якості вкладнів серпів.

В двох екземплярах зустрінуті скребачки, одна з яких кінцева на вторинному відщепі зі скошеним лезом, сформованим напівстрімчастою вентральною ретушшю, а друга подвійна-кінцева скребачка на пластинчастій заготовці. Доповнюють комплекс виробів з вторинною обробкою відщепи з ретушшю.

Метальне оснащення представлено однією середньовисокою трапецією на медіальній частині пластинчастої заготовки, зі стрімчаторетушованими бічними сторонами. На думку Е. Банффі, використання подібних знарядь в неолітичних (землеробських) комплексах, в тому числі і в якості вкладнів землеробських знарядь, свідчить про те, що «місцеві аборигени сприйняли інновацію (землеробство), або ж змішане населення рибалок-мисливців-землеробів використовувало мезолітичну традицію виготовлення знарядь» (Банффі, 2014, С. 170; тут і надалі переклад Теліженка С.А.). До подібних висновків прийшла раніше у своєму дисертаційному дослідженні, присвяченому кам'яній індустрії КЛСК Центральної Європи І. Матейчукова: «...здається, що індустрія розщеплення Придунайської КЛСК бере свій початок з локального мезолітичного субстрату» (Mateiciucovb, 2008, Р. 159). Що стосується території Північно-Західної України, то питання функціонального використання кременевих виробів КЛСК до цього часу залишається відкритим, оскільки для даної території трасологічні дослідження не проводилися. Можна лише припускати, як вже було сказано вище, наявність в кременевому комплексі виробів, пов'язаних як із землеробством (вкладені з полірованими краями), так і з мисливством (трансверсальні наконечники).

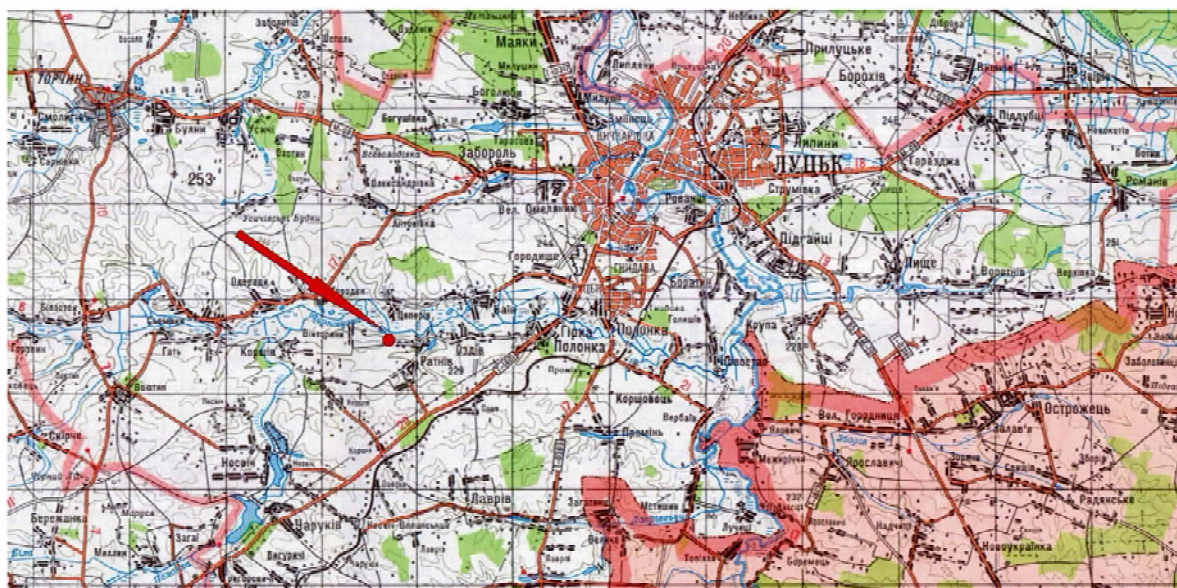
Про характер землеробства на цей час можна говорити лише за даними, отриманими в результаті досліджень стінок керамічного посуду з відбитками зерен domestікованих рослин з поселень КЛСК: Гнідава, Гірка Полонка, Баїв, Голишів. Так були визначені відбитки зерен пшениці однозернянки та двозернянки, ячменя голозерного і плівчастого, а також гороху посівного і проса [Пашкевич, 2010, С. 32]. Що стосується поселення Ратнів-II, то в цьому випадку було здійснено спробу проведення флотації, для чого з місць розташування вогнищ та масового скупчення фрагментів керамічного посуду був відібраний седімент. Для промивки седіменту використовувалися сита с вічками розмірами 0,1 та 0,3 см. В цілому було промито 70 літрів седіменту. За попередніми даними позитивні результати флотації, у вигляді залишків карбонізованих зерен, були отримані зі зразків седіменту, відбраного з вогнища 1 та зі скупчення фрагментів керамічної посудини у вогнищу 2. В той же час, жодних результатів не дала флотація седіменту, із заповнення ліпної посудини, вкопаної в ґрунт. На даний час результати археоботанічних досліджень ще не готові, тому детальний аналіз буде викладено в майбутній публікації.

Додаткова інформація про характер господарської діяльності населення стоянки була отримана в результаті вивчення кісток тварин. Основою для проведення фауністичного аналізу стали фрагменти 99 кісток тварин, збереженість яких в середньому складає 3 бали за п'ятибальною шкалою (Антипина, 2003, С. 7 – 34). В даному випадку, 53 фрагменти ссавців (53,5% від загальної кількості кісток ссавців), внаслідок їх значної фрагментарності, були віднесені до невизначених.

Вивчення видового складу показало, що в матеріалі присутні 5 видів ссавців, що відносяться до 2 рядів: ряд Парнокопитні (Artiodactyla) – родина Бикових (Bovidae); родина Свині (Suidae); ряд Хижаки (Carnivora) – родина Псові (Canidae). Крім того, в колекції представлені кістки представника мишоподібних гризунів (родина Гризуни Rodentia, узагальнена назва для дрібних гризунів родини мишей Muridae та хом'якових Cricetidae).

Всі визначені кісткові залишки ссавців, окрім однієї кістки гризуна, належать свійським тваринам: бик свійський (*Bos taurus*), свиня свійська (*Sus scrofa domestica*), вівця (*Ovis aries*) та коза свійська (*Capra hircus*), а також собака свійська (*Canis lupus familiaris*). За абсолютною кількістю визначених кісток з об'єкту №17 серед ссавців домінує дрібна рогата худоба (ДРХ, n=13), далі свиня (n=9), черепаха (n=8) та бик (n=7). Собака і мишоподібні гризуни представлені поодинокими екземплярами. Дрібні гризуни, ймовірно, потрапили до матеріалу випадково, оскільки є комменсалами людини. Основна маса кісток відноситься до кухонних залишків, що непрямо підтверджують сліди штучного впливу на поверхні ряду кісток – сліди від рублячих знарядь (в двох випадках), крім того, значна кількість кісток зі слідами впливу вогню. Можливо, в ритуальних цілях була використана собака (віком від 3 до 6 місяців).

В дослідженому матеріалі сліди впливу вогню мають 52 кістки. З них чорний колір мають 35 кісток (67,3% від всіх обгорілих фрагментів), що свідчить про вплив відкритого полум'я (наприклад, багаття) з

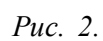

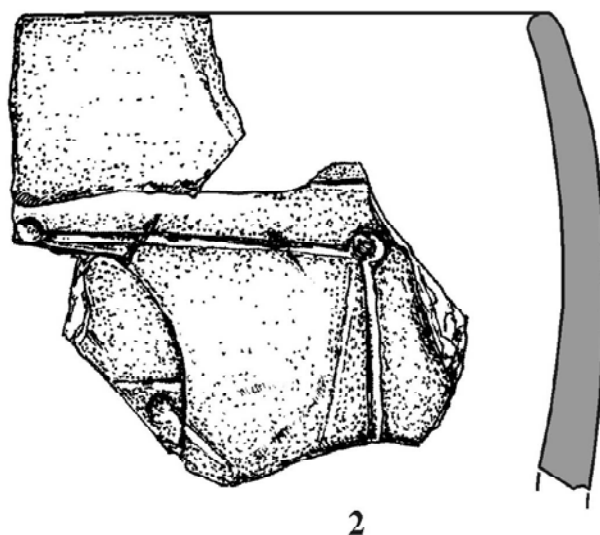
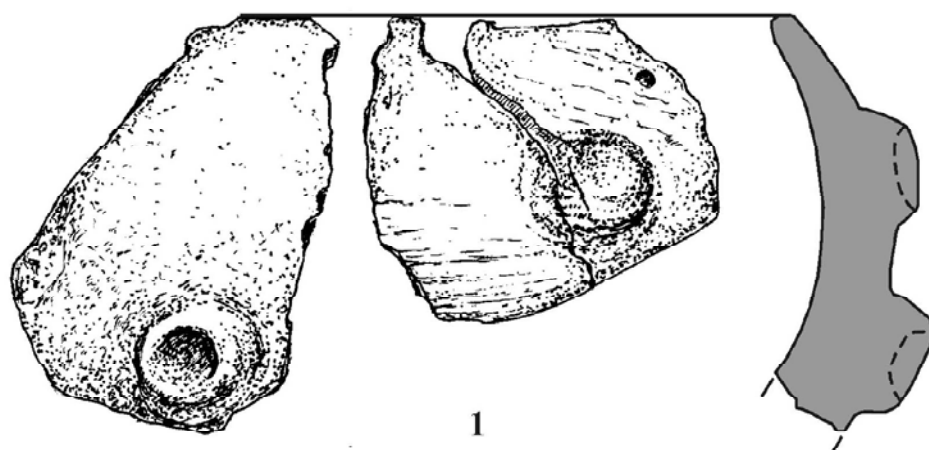
1

2

Рис. 1.

0 1 2 cm

Рис. 3.

температурою близько 600°C (Bradley, 2005). Також, в 17 випадках, кістки чорні всередині та кальциновані ззовні (32,7% відповідно). Подібна окраска з'являється при температурі близько 800°C, що можливе при випалі кістки у вогнищу (ймовірно, після того, як м'ясо було з'їдено, кістки для утилізації викидалися у багаття або вогнище).

Хоча виборка матеріалів для визначення вікового складу видів за методикою Г. Клевезаля (Клевезаль, 2007) і не зовсім репрезентативна, тем не менш, наявність молодих тварин, в тому числі молочного поросля (віком до 2 місяців), а також ДРХ віком 13-16 місяців вказує на основний забій тварин весною та наприкінці літа.

Значна кількість пластронів та кісток болотяної черепахи (*Emys orbicularis*) свідчить про інтенсивне полювання у весняно-осінній період, тому що в умовах холодної зими цей вид зимує на дні водоймищ, закопавшись у мул. Крім того, болотяні черепахи активні вдень, а вночі сплять на дні водоймищ, тому представляється найбільш ймовірним, що полювання на них відбувалася здебільшого в світлі часи доби.

В дослідженому матеріалі частіше за все зустрічаються кістки передніх кінцівок та ребра сільськогосподарських тварин (тобто частини туші, які використовуються в їжі), на другому місці – фрагменти черепа (в дослідженому матеріалі – нижні щелепи та зуби), тобто найбільш міцні частини, що використовуються в їжу та які є відходами при білванні. Приналежність кісток до «кухонних залишків» також підтверджується і наявністю найменш м'ясних частин задніх кінцівок (гомілка і фаланги).

Судячи з наявних фауністичних матеріалів, можна зробити висновок, що основним джерелом їжі тваринного походження було скотарство. Полювання і, ймовірно, рибна ловля мали менше значення в житті населення. Забій худоби, виходячи з вікового складу ссавців, проводився цілорічно, переважно в літньо-осінній період.

Що характерно, видовий склад домашніх тварин поселення Ратнів-II відповідає в повній мірі даним з поселень лінійно-стрічкової кераміки – Гірка Полонка і Гнідава (Охріменко, 1994, С.34) і це не дивно, оскільки наявність значних заплавлених просторів, багатих на рослинність та джерела води, сприяло розвитку і домінуванню саме цієї форми ведення господарства. В той же час, звичайно, слід враховувати й ту обставину, що досліджено лише частину, можливо, крупного поселення, і тому статистика по фауні може бути у майбутньому відкоригована.

Враховуючи новітні дані, отримані в результаті досліджень та підсумовуючи результати досліджень минулих років, можна зробити висновки, що для населення КЛСК північно-західної частини України характерною являлась форма господарської діяльності, яка передбачала наявність скотарства, при вторинній ролі полювання. Судячи за попередніми результатами археоботанічних досліджень, не виключається можливість розвинутого сільського господарства на поселенні Ратнів-II, що непрямо підтверджується інформацією про проведені раніше дослідження відбитків зерен domestikованих рослин на стінках посуду КЛСК, а також наявністю кременевих знарядь зі специфічною зализкованістю по краях, яка характерна для такого типу знарядь, як вкладні серпів. Достатньо розвинуті керамічні комплекси, як і складні житлові конструкції, досліджені на багатьох поселеннях КЛСК, свідчать про осілість населення даної культури.

1. Антипина Е.Е. Археозоологические исследования: задачи, потенциальные возможности и реальные результаты // Новые археозоологические исследования в России. М., 2003.

2. Банффи Э. Начало оседлого образа жизни в западной части Карпатского бассейна и роль первых земледельцев Задунавья в европейском неолите // *Stratum plus*, №2, 2014.

3. Горелик А.Ф., Цыбрий А.В., Цыбрий В.В. О чем поведали череп тура, топор и женские статуэтки? (К проблеме начальной неолитизации Нижнего Подонья) // *Stratum plus*, №2, 2014. – С. 247-282.

4. Клевезаль Г.А. Принципы и методы определения возраста млекопитающих. М., 2007.

5. Ларина О.В. Культура линейно-ленточной керамики Пруто-Днестровского региона // *Stratum plus*, №2, 1999.

6. Охріменко Г.В. Неоліт Волині. Ч. 1, Луцьк, 1994.

7. Охріменко Г.В. Культура лінійно-стрічкової кераміки на Волині. Луцьк, 2001.

8. Охріменко Г.В. Кам'яна доба на території Північно-Західної України (XII-III тис. до н.е.). Луцьк, 2009.

9. Охріменко Г.В. Поселення волино-любинської культури Баїв. Луцьк, 2010.

10. Охріменко Г., Локайчук С. Розвиток раннього землеробства на північно-західній Україні // Розвиток землеробства на території Волині (VI-II тис. до н.е.). Навчальний посібник. – Луцьк, 2010.

11. Пашкевич Г. Розвиток первісного землеробства // Розвиток землеробства на території Волині (VI-II тис. до н.е.). Луцьк, 2010.

12. Bannison-Chapman L.E. Geometric clay objects // *Substantive Technologies at Çatalhöyük: Reports from the*

2000-2008 seasons (*Çatalhöyük Research Project Volume 9*), 2014.

13. Bradley R. *The Moon and the Bonfire. An investigation of three stone circles in northeast Scotland*. Edinburgh: Society of Antiquaries of Scotland. 2005.

14. Mateiciucová I. *Talking stones: The chipped stone industry in Lower Austria and Moravia and the beginnings of the Neolithic in Central Europe (LBK), 5700-4900 BC.* – Masaricova univerzita, Brno, 2008.

15. Zastawny A., Grabowska B. *Materiały kultury ceramiki wstęgowej rytej ze st. 10, 11 w Targowisku, pow. Wielicki // Targowisko, stan. 10, 11. Osadnictwo z epoki kamienia Kraków, 2014.*

Юрій ФІНІКОВСЬКИЙ (Любомль)

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ ТА АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ЛЮБОМЛЬЩИНІ (в середині – другій половині XX ст.)

Активне дослідження історичного минулого Любомльщини, бере свій відлік з другої половини XIX століття. В цей час на теренах регіону проводять перші етнографічні та археологічні експедиції, вивчаються архіви православних храмів, костелів тощо. Нові тенденції у цьому напрямку проявляються в першій половині XX ст., особливо в польський період (1921-1939 рр.), коли вперше порушено питання щодо охорони пам'яток історії, фіксуються і вивчаються нові пам'ятки археології, проводяться археологічні розкопки. Тоді ж спостерігається і поява перших наукових розвідок, статей присвячених минувшині Любомльського краю. [26].

В період нацистської окупації будь-яких досліджень на території Любомльщини практично не зафіксовано. В цей час можемо відмітити лише діяльність місцевої «Просвіти» та її сільських відділів, що пропагували серед населення краю українську історію. Також деякі статті з української історії та культури друкувала газета «Наші вісті», що виходила в м. Любомль.[12].

Тоді ж німецькою адміністрацією знищена значна частина архіву єврейської синагоги в м. Любомль.

В перші повоєнні роки на території Любомльщини теж не зафіксовано ніяких досліджень по вивченню предметів старовини. Натомість, уже тоді радянська влада, вкотре продемонструвала своє ставлення до пам'яток архітектури та історії краю. Так, у 1947 році в м. Любомль за вказівкою місцевої влади була зруйнована синагога (1510 р.), що вважалась однією з найстаріших в Україні.[13].

У 50-х рр. XX ст. Любомльський край уже потрапляє в поле зору краєзнавців та істориків. Так, протягом 1956-1958 рр. в с. Головно працює відомий радянський археолог, керівник Поліського загону Слов'янської (згодом - Волинської) експедиції АН СРСР Ю.В.Кухаренко, що досліджував тут могильники поморської культури.[5].

Перший могильник - Головне-I - знаходився приблизно в 3 км. на захід від селища, в урочищі «Будки», яке місцеві жителі називали «Мордасова гора». Частина цієї пам'ятки була сильно поруйнована вітровими видувками. В 1956 році на території могильника проведено невеликі розкопки. На розкритій площі (40х20 м.) виявлено три більш-менш збережених і чотири повністю зруйнованих захоронення. Всі три захоронення були підкльшові.[24].

Одне із захоронень знаходилось в кам'яному ящику з валунів, в якому було чотири посудини. З них вдалось відреставрувати чорнолощену урну і кришку до неї. Два інших захоронення виявлені в невеликих ямах з урнами і кльошами. Також знайдено бронзовий сплавлений виріб. Матеріали розкопок передано в Волинський краєзнавчий музей.[7].

Другий могильник – Головне II. – вченим виявлено приблизно в 2 км на південний схід від першого, в урочищі «Ліщівка». В 1958 р. експедицією, під керівництвом Ю.Кухаренко (до складу також входили вчені З.А.Львова, Я.Ясканіс) була розкопана площа в 1272 м², на якій виявлено 34 захоронення. [5].

Посуд, виявлений в захороненнях, ліпний, різноманітний за формою: миски, горщики, кухлі, плоскі та круглі покритишки. Деякі із посудин орнаментовані рядами невеликих пальцевих вдавлень або неглибокими розчесами. В одному із поховань виявлено також масивну литу срібну фібулу ранньолатенського типу, кільце та залізну петлю, що дозволило вченим датувати пам'ятку III ст. до н.е.[18].

Всі речі, виявлені під час розкопок на могильнику «Головно-II» передано у фонди Державного Ермітажу (м.Санкт-Петербург).

Третій могильник - «Головно-III» - знаходився на південно-західній окраїні селища, на відстані 2 км., від попереднього. За свідченням місцевого населення, ще в середині 1950-х рр. під час

сільськогосподарських робіт, тут було викопано декілька невеликих глиняних посудин, заповнених перепаленими людськими кістками. У 1958 р. археологічна експедиція під керівництвом Ю.В.Кухаренка провела тут невеликі пошукові розкопки, якими виявлено лише незначну кількість фрагментів кераміки поморської культури. Цілих захоронень знайдено не було.[14].

Ще один могильник – «Головно-IV» - розміщувався поблизу населеного пункту, на піщаному підвищенні в урочищі «Кундичі». В роки німецько-радянської війни місцевим жителем тут було викопано горщик, наповнений перепаленими кістками. При обстеженні Ю.Кухаренком місця знахідки, було знайдено декілька фрагментів ліпного посуду того ж типу, що і в попередніх могильниках. При цьому зауважимо, що у згаданому урочищі, навесні 1958 року був виораний срібний денарій Траяна, (106 р. н.е.) Монета була придбана Ю.Кухаренком і передана у Волинський краєзнавчий музей (м.Луцьк).[18].

У 1958 році археолог Ю.Кухаренко також зібрав невелику кількість фрагментів кераміки поморської культури на розораному полі в с. Гуца. Подальших досліджень на місці знахідок не проводилось. Даний матеріал був переданий у фонди Волинського краєзнавчого музею. [24].

Окрім того, в 1958 році Ю.В. Кухаренко також проводив археологічні розкопки на городищі в с.Головно (X-XI ст.). Дослідником розкрито площу в 250 м². Згідно обстеження, культурний шар на городищі - 0,5 - 0,8 м. На розкопаній площі знайдено уламки глиняного посуду і біконічне пряслице з м'якого пісчаника. Виявлені кістки, за визначеннями, належать великій рогатій скотині, вівці, свині, коню, лосю, благородному оленю. Вся знайдена кераміка виготовлена на гончарному крузі, зрідка ліпна. Ліпна кераміка, зроблена із глини, із значною добавкою піску. Колір темно-коричневий, без орнаменту. Посуд, зроблений на гончарному крузі, товстостінний, коричневий, з домішками піску. Поверхня посуду покрита горизонтальними і хвилястими лініями. Кругле городище по периметру мало вал висотою до 1 м і затягнутим ровом. Діаметр городища трохи більше 30 м з підвищенням у центрі. На городищі під час розкопок виявлено скупчення каменів-валунів і зруб 3,5 х 3 м. Дерев'яні конструкції виявлені і в основі вала. Дерев'яні кліті, шириною до 5 м були засипані піском і глиною. Впритул до городища з півночі і північного заходу знаходилося селище з культурним шаром до 1 м і датується також IX-XI ст.

Поряд з городищем, з південного боку, знаходилося 4 парних кургани, великий і поряд малий. Розкопані один великий і малий. В курганах виявлені вугільні плями, невелика частина перепалених людських кісток, ліпна і кружална кераміка. В малому кургані було багато кам'яних валунів, розкиданих безсистемно, а в великому кургані, який був висотою до 1,5 м і діаметром 20 м зрідка зустрічались валуни, шар попелу до 0,2 м. По краях вугільної плями залишились недогорілі колоди і сліди вертикальних стовпчиків. Речі з розкопок передані у Волинський краєзнавчий музей.[6].

В цьому ж році археологом обстежувались городища в м. Любомль (X-XI ст. в урочищі «Шопи»; XIII-XIV ст. в урочищі «Замчище»).[15].

Паралельно з розвитком історико-археологічного вивчення Любомльського краю, відбувалось свідоме знищення його окремих пам'яток радянською владою. Найбільш показовим в цьому плані, є події 1961 року, коли за вказівкою місцевої влади, був спалений весь архів Любомльського костелу Св.Трійці 1412 року, архіви Св. Георгіївської та Різдва-Богородицької церков тощо.[11; 20].

На початку 1960-х рр. Любомльщина потрапляє в поле зору багатьох відомих вчених-археологів СРСР. Так, в 1963 році на території краю працює ленінградський історик, спеціаліст по фортифікаційних комплексах періоду Київської Русі - П.О. Раппопорт (1913-1989). Зокрема, велику увагу дослідник приділив обстеженню, замірам і опису городищ X-XI ст. в м. Любомль (ур. «Шопи») та с. Гуца (Миловань), які пізніше опублікував у своїй монографії. [23]. Обстежував також городище «Замчище» XIII ст. в м. Любомль.[15].

Поряд із дослідженнями фахових істориків, на теренах Любомльщини активно працювали і місцеві краєзнавці.

В другій половині 50 - на поч. 60-х рр. XX ст. до вивчення минулого Любомльського краю найбільше прилучається місцевий краєзнавець, вчитель історії Дмитро Олександрович Остапук (1914-1984 рр.). Саме його діяльність визначила основні етапи розвитку історико-краєзнавчих та археологічних досліджень на території регіону в подальші десятиліття.

Так, ще працюючи на посаді вчителя історії в с. Висоцьк Любомльського р-ну, Д.Остапук розпочинає збирати спогади в місцевого населення, записує народні перекази і легенди, цікавиться археологією та нумізматиною. Згодом, переїхавши на нове місце роботи в м. Любомль, він продовжує досліджувати минувшину свого краю: об'їжджає усі села району, де збирає археологічні, писемні, етнографічні матеріали тощо. Уже тоді у дослідника з'являється ідея створення у м. Любомль краєзнавчого музею.[16].

З початку 60-х рр. XX ст. Д. Остапук активно працює в архівних установах Львова та Луцька,

Археолог Кухаренко Ю.В.

*Дослідник городищ на Любомльщині
П.Раппопорт.*

*Засновник Любомльського краєзнавчого
музею, археолог, краєзнавець
Дмитро Остапюк.*

*Керівник археологічної групи Шельф
В.Артюх.*

складає велику картотеку історико-краєзнавчих довідок. Тоді ж він розпочинає написання історії м. Любомль.[2].

При цьому варто відзначити великий внесок Д. Остапюка у напрямку археологічного дослідження Любомльщини.

Так, у 1962 році в м. Любомль на території ветеринарної лікарні, під час будівельних робіт, був викопаний горщик, заповнений попелом. Одержавши ці дані, Д. Остапюк, пересіяв у вказаному місці землю та виявив окремо дві глиняні посудини, уламок кістяного гребінця і пошкоджену вогнем застібку.

Одна з глиняних посудин ліпна, орнаментована посередині вертикальними жолобками, інша – гончарна, сіролощена. Гребінець трьохшаровий, з дугоподібною спинкою і бронзовими заклепками. Застібка складається із бронзової овальної пластини-основи, до лицевої сторони якої прикріплено якусь дуже деформовану вогнем прикрасу із темно-сірої маси. На зворотному боці пластинки збереглось вушко, до якого кріпилась голка. Так краєзнавцем було виявлено могильник вельбарської культури II-IV ст. н.е. (Приналежність до археологічної культури встановлена дещо пізніше – *авт.*).[16].

Тоді ж про локалізацію даної пам'ятки археології Д. Остапюк повідомив в Інститут суспільних наук у м. Львів. В 1963 р. на місці вельбарського могильника було проведено розкопки за участі львівських археологів В. Д. Барана і В. М. Циглика. [7].

Вченими була розкопана ділянка площею близько 400 м². В ході дослідження виявлено 8 захоронень з трупоспаленням і більше 10 ям, заповнених попелом і польовим каменем. Ями знаходились між захороненнями. На поверхні окремо підняте бронзове кільце.[17].

Зазначимо, що звітної документації по розкопках не було опубліковано. Піднятий матеріал передано в музей археології Львівського університету.

У 1962 році краєзнавцем Д. Остапюком, на північ від с. Машів Любомльського р-ну, в урочищі «Мельникова гора», на місці піщаного кар'єру, було виявлено захоронення з трупоспаленням. Уже в наступному році на цьому місці невеликі розкопки провів археолог В.Д. Баран. Відомо, що виявлено декілька частково зруйнованих захоронень того ж типу, що і в Любмлі (вельбарської культури – *авт.*). Результати досліджень також не були опубліковані.[17].

В 1963 році після закінчення розкопок В. Барана, сином краєзнавця Д. Остапюка – Олександром - в 15 м., на південь від розкопу, було виявлено сліди зруйнованих захоронень з трупоспаленням, уламки кераміки і бронзову гребінчасту фібулу, що датується кінцем II-го – початком III ст. н. е. Там же, присутнім на розкопках львівським археологом В.В. Ауліхом було знайдено кременевий листовидний наконечник стріли.[7].

У 1966 році на східній околиці с. Гуща в урочищі «Додатки» (інша назва - «Могилки») в піщаному кар'єрі місцевими жителями було викопано ліпний горщик. Цю інформацію Д. Остапюк надав уже згадуваному археологу Ю. Кухаренку. Останній, після детального дослідження, зафіксував, що місце знахідки уже зруйноване кар'єром, але приблизно в 100 метрах на захід, ним було виявлено сліди захоронення з трупоспаленням. Проте, через відсутність коштів, розкопок на цей рік провести не вдалось.[10].

Натомість, завдяки контактам Д. Остапюка та Ю. Кухаренка, у 1967 році продовжились дослідження на вельбарському могильнику в м. Любомль. У складі Поліського загону Інституту археології АН СРСР, окрім них, працювала також викладач Брестського педагогічного інституту В. Нікітіна.

На могильнику, який знаходиться в північній околиці міста по вул. Брестській, в урочищі «Ксьондзове поле» було закладено два розкопи загальною площею 160 м². Перший з них підходив впритул до самого західного розкопа В.М. Циглика, другий – знаходився в п'яти метрах на захід від першого. На поверхні, яка раніше весь час розорювалась, було виявлено два захоронення, 15 ям і одна камінна виростка.[4].

Восени 1967 року, після від'їзду Ю. Кухаренка, у зв'язку із подальшим руйнуванням могильника в с. Гуща, краєзнавцем Д. Остапюком було прийнято рішення провести на місці цієї пам'ятки охоронні розкопки.[7].

Краєзнавцем було закладено невеликий розкоп площею 72 м² на краю кар'єра. Виявлено п'ять захоронень з трупоспаленням і чотири ями, заповнених попелом. Захоронення проводились у невеликих овальних ямах, глибиною приблизно 0,8 м. на дні ям знаходився попіл, уламки перепалених людських кісток і уламки глиняного ліпного посуду, характерного для поморської культури. В захороненнях були виявлені фрагменти від одної до чотирьох посудин. Деякі посудини повторно перепалені. З посуду в основному виділені темно-коричневі горщики, уламки кльовів, миски, покритишки, а також виявлено два уламки бронзового пластинчатого браслета. В одній із ям виявлено крем'яний скребок з ретушю, уламок кременевої черешкової стріли, зроблений з мініатюрної пластинки і кременева мікролітична вставка у

Російський археолог М.Малевська.

вигляді високої трапеції. В товщині піску поза захороненням також зустрічались уламки такого ж посуду, а також уламки перепалених людських кісток.[10].

На основі речей, знайдених у захороненнях, могильник в с. Гуца слід датувати IV-II ст. до н. е. і віднести до поморської культури (група підкльшових захоронень). Кременеві знаряддя, виявлені в ямі, потрапили туди або випадково, або, найбільш вірогідно, були покладені спеціально в якості якихось ритуальних предметів, тобто використані повторно.

В 1968 р. на цьому могильнику Ю.В. Кухаренко проводив невеликі контрольні розкопки. Було закладено траншею 40 м², яка розміщувалась поруч до попередніх розкопок, однак матеріал не виявлений.[18].

Всі речі з розкопок в с. Гуца передано в Любомльський краєзнавчий музей.

У 1968 році експедиція під керівництвом Ю.В. Кухаренко продовжила розкопки на вельбарському могильнику в м. Любомль. Було розкрито ділянку площею 70 м², яка впритул підходила до розкопу попереднього року. Слідів захоронень не виявлено, зафіксовано лише велику яму, заповнену попелом і фрагментами ліпної кераміки. В 1970 році дослідження були продовжені. В шести метрах від розкопу 1967-1968 рр. було вивчено ділянку площею 126 м² де виявлено два захоронення з трупоспаленням і чотири ями, заповнені попелом. [17].

Всього ж, за три роки археологічних досліджень на могильнику вельбарської культури в м. Любомль під керівництвом Ю.В. Кухаренка, було виявлено чотири захоронення з трупоспаленням, невелика камінна вимостка і 20 ям, заповнених попелом і валунами. Обряд захоронення був приблизно такий, як і в носіїв поморської культури, але без кльшів. Захоронення проводились в ямах глибиною від 0,50 до 1,30 м, діаметром до 0,50 м. Уламки перепалених очищених людських кісток клали в урну, найчастіше в горщик, який зверху накривався мискою, все це ставилось на дно ями і присипалось залишками вогнища. Посуд майже весь ліпний, найчастіше коричневого кольору, це в основному горщики, глечики, миски. В урнах попадається також речовий матеріал, серед якого рифлена бусина зеленого кольору, глиняна кругла бусина, дільчаста, рештки кістяного гребінця з дугоподібною спинкою і бронзовими заклепками, кістяне пряслице, з однієї сторони орнаментоване концентричними кругами. Були також глиняні пряслиця – біконічне і циліндричне. [4].

Особливу увагу привертають бронзові фібули, які були в трьох захороненнях. Одна гребінчаста, масивна, дві інші арбалетоподібні, підв'язні, з декоративними кільцями на спинці.

На розкопаній ділянці також була виявлена невелика камінна вимостка, яка залягала на глибині 0,80 м, була викладена з невеликих каменів-валунів, викладених в один шар. Вона мала круглу площадку діаметром 0,80 м. Серед каміння знаходився попіл, але саме каміння не перепалене. Ніяких речових знахідок в зоні вимостки не виявлено.

Всі 20 ям були заокругленої форми діаметром до 1,50 м і глибиною до 1,70 м. На площі розкопок ями розміщені без всякої послідовності, заповнені піском з попелом. В більшості ям ніяких речових знахідок не було і тільки в шести ямах крім попелу знаходились по декілька каменів-валунів і окремі уламки глиняного ліпного посуду. Найбільш виразні з них представлені формами, характерними для лужицької культури. Серед них є уламки дископодібної покривки, прикрашеної нігтьовими защепами, лощений посуд, посуд з хрпаватою і хрпавато-пальчатою поверхнею. Крім того в одній із ям виявлено кременевий листовидний наконечник стріли, в двох по декілька уламків перепалених кісток тварин і в одній не перепалені кістки овечки і якогось гризуна.

Захоронення, розкопані Ю.В. Кухаренком на могильнику в Любомлі, на основі виявлених фібул, датуються кінцем II-го – першою половиною III ст. [4].

В 1970 році Ю.Кухаренко провів невелику розвідку на зруйнованому могильнику в с. Машів Любомльського р-ну. Розкопки велись на північно-західній частині могильника. Було виявлено 6 невеликих ям, заповнених попелом і камінням, як і на могильнику в Любомлі. Діаметр ям не перевищував одного метра, глибина 0,5 м. Ніяких речових знахідок в ямах не було. На площі поблизу ям траплялися окремі уламки перепалених людських кісток і поодинокі уламки ліпних посудин. Серед останніх є уламок яйцевидного горщика із загнутим всередину вінчиком. Все це дає підстави віднести цей могильник до вельбарської культури, хоча сама ця гірка була стоянкою, а потім місцем для поховань аж до XIX ст. На сьогоднішній день могильник повністю зруйнований. [17].

Весь матеріал із археологічних розкопок (крім Львівської експедиції) і окремі знахідки з вельбарських могильників зберігаються в Любомльському краєзнавчому музеї.

Новим етапом в розвитку історико-краєзнавчих досліджень на Любомльщині став кін.-60-х-поч. 70-х рр. XX ст. Великий поштовх в цьому плані дала підготовка видання «Історія міст і сіл УРСР. Волинська обл.». В районі було утворено редакційну комісію. До написання нарисів з минувшини населених пунктів краю залучали працівників влади, освіти, культури, краєзнавців, яким були розроблені рекомендації, як писати історію села, міста тощо.[16].

Почали вивчатись архіви, записувались легенди, збиралися статистичні дані. В процесі роботи над книгою, яка тривала майже десять років, у школах, окремих краєзнавців, крім текстового накопичувався і речовий матеріал. Зокрема, у школах почали створювати історичні куточки, за якими, однак, не вівся належний нагляд, і тому багато із зібраного з часом почало руйнуватись, або і взагалі зникати.

Вихід із даної ситуації уже вкотре запропонував місцевий краєзнавець, член районного Товариства по охороні пам'яток історії та культури, вчитель історії Д.О.Остапук. На його переконання, що в районі повинен функціонувати музей, влада врешті відповіла згодою. На той час у дослідника була вже своя приватна колекція по археології, нумізматиці, письмових документах.[19].

Однак, одразу ж постала проблема відсутності необхідного приміщення під заклад і неможливості введення в штат посади музейного працівника. Через це, займаючись організацією музею, Д.О.Остапук зараховувався періодично на різні посади в піонерклубі, сільських будинках культури, планетарії.

В кін.60-х рр. XX ст. в центрі міста було побудовано трьохповерхове приміщення, і третій поверх вдалося виклопотати під краєзнавчий музей. На той час, це було непогане приміщення, хоча й не було пристосоване і не мало кімнат для фондів. З 1971 року розпочалось пристосування приміщення під музей. Д.О.Остапук сам розробив ескізи вітрин, а науковці Волинського краєзнавчого музею Л.Туліна, О.Нагорна допомагали порадами, де і як розмістити відділи і по експонуванню матеріалів. Постійно проводились експедиції по населених пунктах району в пошуках експонатів. Д.О.Остапук налагодив зв'язки з Холмським музеєм (Польща), неодноразово їздив до туди вивчати досвід, знайомився з оформленням експозицій. Дирекцією Холмського музею у 1970 році було передано в дар Любомльському музею цінні експонати по мінералогії, стародруки, наукову літературу і негативи із 350 сторінок Холмських гродських книг, ревізій Любомльського і Ратенського староства з 1500 по 1580-ті роки, зроблених у Варшавському архіві.[25].

Окрім цього, у фонди новоствореного музею, Д.Остапук передав велику частину власної колекції.

Перед відкриттям музею, його засновник Д.О.Остапук, змушений був розрахуватись через спірні питання з владою в процесі оформлення експозицій.

Офіційне відкриття музею відбулося 28 травня 1973 року. На той час у закладі діяли відділи: природи,

археології, середньовіччя і етнографії, Великої Вітчизняної війни, післявоєнного періоду, інтернаціональної дружби.[2].

Зазначимо, що штатних працівників у музеї так і не дали, що по суті і відбилося на його науково-дослідній роботі в подальшому. Функції завідувачів музею виконували секретарі товариства по охороні пам'яток історії та культури Е.А.Дибалюк, І.І.Шавловська, В.Д.Савчук. Регулярно проводились екскурсії, музей поповнювався експонатами. В 1976 році Міністерство культури за зразкову роботу присвоїло Любомльському краєзнавчому музею звання народного.[19].

Після того, як Д. Остапюк залишив музей, він не покинув краєзнавчої роботи: зібрав цікаву бібліотеку, захопився нумізматику і філателією, вів постійні переписки з відомими істориками, археологами Ю.Кухаренком, В.Бараном, М.Смішко, Г.Охріменком та ін. Постійно шукав історичні матеріали про місто і район, вивчав архіви православних храмів Любомльщини, досліджував археологічні пам'ятки регіону. До краєзнавчої роботи він також залучив свого сина – Олександра, котрий з дитинства займався колекціонуванням, цікавився археологією.[2].

Водночас, за його ініціативи, до вивчення історичного минулого Любомльщини долучається ряд відомих дослідників. Так, у 1975 році в м. Любомль працював Любомльський загін архітектурно-археологічної експедиції Ленінградського відділу Інституту археології АН СРСР, під керівництвом М.В.Малевської. Серед інших питань стояло питання знайти місцезнаходження Георгіївської церкви. Враховуючи традицію будувати нові церкви на місці старих, археологічну розвідку розпочали коло стін нині існуючого, діючого храму, який представляє собою витягнуту по вісі схід-захід одностовпну будівлю з сильно виступаючою одною апсидою і дзвіницею з західного боку. Перекриття церкви плоскі, по дерев'яних брусах. Основний об'єм церкви критий двосхилим дахом, дзвіниці – шатром. Були закладені дев'ять шурфів з північного, східного і південного боку церкви. Виявилося, що вона побудована на залишках стін попередньої будівлі.[20].

Стіни церкви, збереглися на висоту 3-5 рядків кладки, складені із темно-червоної брускової цегли (а не плінфи) якісного випалу, розміром 25-26 x 11-12 x 8-9см. На деяких цеглинах поздовжні борозди, у нас таку цеглу називають «пальчатка». На фасаді північної стіни і апсиди добре прослідковувалась вендська система кладки цегли (чергування в одному ряді двох ложків з одним тичком), відомої в Південно-Західній Русі в середині і другій половині XIII ст. Розчин вапняно-піщаний, без цем'янки. Фундамент складений із валунів (від 30x30 до 8x10 см), запущений у піщаний материковий ґрунт на 1,30 м.

Тільки в одному шурфі закладеному в північно-східному куті і північної стіни апсиди виявлено невелику частину старої церкви (виступаючої тут за межу нині існуючої), а саме східний відрізок північної стіни і частина апсиди.

По ширині фундамент старої церкви ніде не виходить за межі нині існуючого храму і це говорить про те, що він був таких же розмірів по ширині як і нинішній, тобто складав приблизно 12м. Важче визначити довжину церкви старого храму, але по вертикальному шву М.В.Малевська визначила, що храм був прямокутної форми, близький до пропорцій багатьох чотирьохстовпних храмів другої половини XII – початку XIII ст.

Розкопки із східного боку підтвердили наявність трьох апсид (що підтверджує і літопис), а не однієї як в новій церкві. Знайдено також фрагменти фресок, фігурну цеглу з перепаленими до вигляду скляної поливи тичками, блакитного кольору. Попадала також фігурна цегла, яка була відома в до монгольський період.

За висновком дослідниці М.В.Малевської, стара церква була квадратна в плані, чотирьохсповнна одноголова будівля з трьома апсидами. На жаль, під час розкопок не було можливості провести в середині діючої церкви дослідження чотирьох опор старої церкви. [8].

Окрім цього М.Малевська провела невеликі розкопки на городищі в ур. «Шопи» X-XI ст. в м.Любомль.[15].

У 1977-1978 рр. на території Любомльського краю проводять дослідження археологи М. Пелешин та І. Михальшин. Їх увага, в основному, була звернена на обстеження території по березі р. Західний Буг. [21].

В ході розвідкових робіт ними виявлено стоянку доби мезоліту, поселення бронзового віку (тшинецько-комарівська культура) та ранньозалізного віку в с. Рівне. Поблизу с. Миловань дослідниками відкрито два поселення бронзового та два поселення ранньозалізного віків. Окрім того поблизу села, в ур. «Татарська гора», обстежено давньоруське селище VIII-IX ст. Також було обстежено територію с. Грабове, де виявлено сліди мезолітичної стоянки та поселення тшинецької культури.[9].

Поруч із цими дослідженнями, увагу науковців в означений період привертає район Шацького поозер'я.

У другій половині 60- 70 рр. тут працює білоруський археолог В. Ісаєнко. Вченим, зокрема були виявлені мезолітичні стоянки в с. Пульмо, Світязь, Острів'я Шацьк, зібрано матеріали поблизу оз. Луки, Пулемецьке, Світязь, Люцимер. Всі виявлені археологічні комплекси на цій території археологом були опубліковані в карті пам'яток кам'яного віку, що охоплює райони Волинської та Рівенської обл. [22].

Протягом 1978-1987 рр. в регіоні Шацьких озер працює археологічний загін міжфакультетської науково-дослідної студентської групи «Шельф» Львівського держуніверситету ім. І. Франка, під керівництвом археолога В. Артюха. Крім нього в археологічних маршрутах приймали також участь наукові співробітники Інституту суспільних наук АН УРСР д.і.н Л.Г. Мацкевой та к.і.н. В.Д. Гупало. [25].

Внаслідок пошукових робіт були виявлені стародавні стоянки і поселення різних епох, які розташовувались вздовж берегів озер Пісочне, Світязь, Люцимер, Острів'янське Кримно, Соминець, Карасинець. Переважна більшість з них відносяться до епох мезоліту і давньоруському часу. У меншій кількості зустрічаються пам'ятки періоду енеоліту – бронзи, залізного віку.

Так, поблизу с. Ростань, в кар'єрі, глибині 11 м., експедицією було виявлено сліди раннепалеолітичної пам'ятки. Тут знайдено декілька десятків предметів з крем'яної гальки, яка оброблена рукою людини. Серед них: нуклеуси, масивні відщепи, рублячі знаряддя, поперечне скребло, відбійник, знаряддя типу чоппінгу. Вік пам'ятки 300-200 тис. років. Сьогодні ж цей комплекс перебуває в центрі дискусій вітчизняних археологів на предмет автентичності виявлених знахідок. [1].

Пам'ятки пізнього палеоліту були виявлені групою поблизу с. Піща. Так, на піщаній дюні разом з мезолітичними крем'яними предметами було знайдено наконечник дротика солютрейського типу.

Поблизу с. Затишся, біля озера Луки і в лісах на піщаних дюнах, експедицією знайдено півтора десятка мисливських стоянок епохи мезоліту. Серед них слід згадати пам'ятку «Затишся - V», де зібрано більш 2 тис. крем'яних виробів. Біля с. Затишся було піднято також фрагменти кераміки епохи неоліту, енеоліту, бронзового та залізного віку.[22].

Декілька мезолітичних стоянок було віднайдено на південному березі озера Перемут (с. Мельники), а також на озерах Світязь, Луки, Люцимер, Карасинець, Чорне в околицях смт Шацьк, поблизу сіл Світязь, Пульмо, Піща, Острів'я. Це, перш за все, поселення на високих берегах і піскових дюнах, де знайдена велика кількість виробів із кременю. Це нуклеуси, скребки, ножі, ножеподібні пластини, різці, відщепи.[1].

Кераміку та крем'яні знаряддя праці доби мідного віку (в основному – культура лійчастого посуду III тис. до н.е. – *авт.*) зафіксовано групою поблизу с. Світязь, Мельники, Підманево на оз. Перемут, Пісочне, Луки, Люцимер.[22].

Поселення бронзового і залізного віку були виявлені групою «Шельф» біля с.Затишся, Мельники, Пульмо, Шацьк. В основному це пам'ятки тшинецько-комарівської культури.

Зазначимо, що більшість виявленого матеріалу є піднятою з поверхні. Невеликі археологічні розкопки в районі Шацьких озер групою «Шельф» були проведені лише поблизу с. Затишся. В ході досліджень тут виявлено пам'ятки мезоліту, неоліту, енеоліту, незначні знахідки бронзового і залізного віків, давньоруського періоду (однією із цікавих знахідок цього періоду був бронзовий хрест-енколпійон XI ст.- *авт.*).[1].

Поселення періоду Київської Русі виявлені поблизу смт. Шацьк, біля с. Світязь, Пульмо, Мельники, Затишся, Піща, Острів'я. [22].

За матеріалами дослідження групи „Шельф” були розроблені рекомендації по збереженню унікального природного комплексу Шацьких озер, природної і культурної спадщини цього регіону. Матеріали з експедицій групи знаходяться в Любомльському краєзнавчому музеї. [1].

Окрім цього, в 70-80-ті рр. XX ст. територію Шацьких озер обстежував волинський археолог Г.Охріменко. Ним зібрані матеріали фінального палеоліту, мезоліту, неоліту. Дослідником також було обстежено стоянку кам'яного віку в с. Згорани.[22].

У 80-х рр. XX ст. Любомльщина стає об'єктом уваги дослідників сакрального мистецтва. Так, у 1982 році на території району діяла експедиція Волинського краєзнавчого музею з обстеження знятих з реєстрації і діючих культових споруд області під керівництвом доктора мистецтвознавства П.М.Жолтовського (1904-1986). Групою дослідників були обстежені церкви в м. Любомль, с. Вишнів, радехів, Штунь, Згорани, Шацьк, Острів'я, Піща, Ростань, Пулемець, Головне, Нудиже, Городно, Олеск, Мосир, Пульмо, Світязь, Зачернеччя, Хворостів. З Любомльського району за результатами експедиції у фонди обласного музею надійшло 82 експонати. Серед них – ікони, предмети декоративного різьблення, стародруки тощо. Окрім цього 52 пам'ятки сакрального мистецтва було поставлено на облік.[3].

Поруч з цим у 1980-х рр. приділяється увага археологічним пам'яткам регіону. У цей період до

вивчення пам'яток старовини Любомльщини долучається О. Остапюк – син засновника краєзнавчого музею Д. Остапюка. Ще з дитинства він брав участь в археологічних розкопках та розвідках на території району під керівництвом Ю. Кухаренка, В. Барана, разом з батьком досліджував церковні архіви в регіоні. Окремо займався колекціонуванням, мав добрі збірки з нумізматики, фалеристики, філателії, боністики.[2].

У цей час, О. Остапюком було відкрито поселення бронзового віку біля с. Вишнів, поселення від ранньозалізного до давньоруського часу в с. Штунь, виявлено і зафіксовано кургани поблизу с. Головно, Руда, Бірки. При цьому краєзнавець весь час працював над збором інформації по історії Любомльського району, активно долучався до поповнення музейних фондів тощо.

В 1986 р. львівський археолог Івановський В.І. на вельбарському могильнику в м. Любомль, на схід від попередніх досліджених ділянок, заложив розкоп приблизно 30 м². Захоронень і ям виявлено не було. Але на глибині 0,5 м. знайдено бронзовий наконечник ремня II-III ст. н.е., а також фрагменти кераміки. [17].

Зазначимо також, що багато матеріалів з історії Любомльського краю друкувалось на сторінках районної газети «Новий шлях», згодом - «Радянське життя».

Незважаючи на значні археологічні відкриття та історичні дослідження на території Любомльщини, в стані занепаду перебував місцевий краєзнавчий музей. Фактично з кінця 70-х. - до кінця 80-х рр. XX ст. за ним ніхто не доглядав. Лише періодично проводились екскурсії працівниками бібліотеки, відділу культури тощо. За цей час пропала частина найцінніших експонатів: нумізматична колекція, підбірка люльок, зброя та ін. Зібраний до того часу етнографічний матеріал був повністю понищений міллю.[2].

Лише з 1987 року з ініціативи завідуючого Любомльським райвідділом культури В.І.Климовича та за участі О. Остапюка, в музеї розпочато нове переоформлення експозиції. Допомогали в цьому працівники Волинського краєзнавчого музею (О. Ошуркевич, О. Вернидубов), співробітники Волинського художньо-оформлювального комбінату, місцеві художники-оформлювачі. 19 липня 1989 року відбулось урочисте відкриття новооформленого музею. Щоправда, заклад і далі працював на добровільних засадах до 1991 року, коли була введена посада завідувача музею.[19].

Таким чином, в середині- другій половині XX ст. продовжується активне історико-краєзнавче та археологічне вивчення Любомльщини. Зазначимо, що основну роль в процесі дослідження минувшини регіону відіграють як фахові історики (Ю. Кухаренко, П. Раппопорт, В. Баран, М. Малевська, М. Пелецишин, В. Ісаєнко та ін.), так і місцеві краєзнавці (Д. Остапюк, О. Остапюк). При цьому, в цей час організовано і створено центр для подальшої науково-дослідної роботи в регіоні – Любомльський краєзнавчий музей, роль якого, по справжньому, не була оцінена тодішнім партійним керівництвом. Водночас, в означений період відбувалось системне нищення пам'яток архітектури краю, історичних архівів православних храмів, католицьких костелів тощо.

1. Артюх В. Лашманов В. Археологічні дослідження групи «Шельф» на Шацьких озерах. // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині. Науковий збірник. Вип. 25. Луцьк, 2007* – с. 20-24.

2. Вернидубов О. Криштанюк Л. Родина Остапюків – фундатори Любомльського краєзнавчого музею. // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині: Науковий збірник: Випуск 25; Матеріали XXV Волинської обласної історико-краєзнавчої конференції, м. Любомль, 25 жовтня 2007 р. — Луцьк, 2007. — с. 190-191.*

3. Ковальчук Є. І. Перше дослідження рухомих пам'яток у церквах Любомльського району. 80-ті роки XX століття / Є. І. Ковальчук // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині : матеріали XXV Волин. обл. іст.-краєзн. конф. — Луцьк, 2007. — с. 319–320.*

4. Кухаренко Ю. В. Могильник Брест-Тришин. – М.: Наука, 1980. – с. 28-126.

5. Кухаренко Ю. В. Памятники железного века на территории Полесья. Свод археологических источников. - Д-29. - Изд. АН СССР. - М., 1961. - с. 10-13, 61-67.

6. Кухаренко Ю. В. Средневековые памятники Полесья. Свод археологических источников. – Археология СССР. – Выпуск Е-1 – 57. – с. 31-32.

7. Любомльщина історична, туристична, інвестиційно приваблива: довідник-путівник. - Луцьк: Надстир'я, 2011 – с. 12-16.

8. Малевская М. В. Георгиевская церковь в Любomme и ее место в русском зодчестве второй половины XIII в. // *Древнерусское искусство. Русь. Византия. Балканы. XIII век. — С-Петербург, 1997. — с. 259-265.*

9. Михальчишин І. Археологічні розвідки в Західному Побужжі. / І. Р. Михальчишин. // *Археологія. — 1986 р. - №55 — с. 95-98.*

10. Остапюк Д. А. Могильник в с. Гуца // *Археологические открытия 1968 г. АН СССР. Изд. Наука. - М., 1969. - с. 344-345.*

11. Остапук О. З історії церкви Різдва Пречистої Богородиці в м. Любомль. // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині. Матеріали VIII міжнародної конференції м. Луцьк, 2001. - С. 115-121
12. Остапук О. Про діяльність «Просвіти» на території Любомльського району. // Минуле і сучасне Волині і Полісся. Сераховичі та Старовижівщина в історії України, Волині та Полісся. Матеріали XXI Волинської обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції - Луцьк, 2006. - с. 246-252
13. Остапук О. З історії синагоги м. Любомль (До 500-річчя побудови) // Старий Луцьк. - Випуск VII. - Матеріали наукової конференції «Любартовські читання» 1-2 квітня 2011 р. - Луцьк, 2011. - с. 371-391
14. Остапук О. Дослідник Полісся Ю.В. Кухаренко / До 80-річчя з дня народження // Минуле і сучасне Волині й Полісся: Край на межі тисячоліть. матеріали X історико-краєзнавчої конференції. - Надстир'я. - Луцьк, 2002. - с. 248-250.
15. Остапук О. Городища на території Любомльського і Шацького районів // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Шацьке поозер'я у світовій та українській історії. Матеріали XLV міжнародної наукової конференції. - Луцьк - Шацьк, 2013. - с. 53-57.
16. Остапук О. Мій батько. // Роде наш красний. Волинь у долях края і людських документах. - Т. III. - Луцьк «Вежа», 1999. - с. 432-452.
17. Остапук О. Могильники вельбарської культури на території Любомльського району. // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали IX наукової історико-краєзнавчої конференції 20-23 січня 1998 року. Луцьк. - 1998. - с. 182-183.
18. Остапук О. Могильники поморської культури на території Любомльського району // Минуле і сучасне Волині й Полісся: Край на межі тисячоліть. Матеріали X історико-краєзнавчої конференції. - Надстир'я. - Луцьк, 2002. - с. 125-128.
19. Остапук О. Про створення і діяльність Любомльського краєзнавчого музею. // Волинський музей. Історія і сучасність. Науковий збірник. Випуск II. Луцьк, 1999. - с. 72-74.
20. Остапук О. З історії Георгіївської церкви м. Любомля. // Пам'ятники сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть. Матеріали VII міжнародної наукової конференції Волинського іконопису. Луцьк, 2000. - с. 60-74
21. Охріменко Г. Населення Волині та Волинського Полісся в праісторичні часи : розвиток матеріал. та духов. культури / Г. О. Охріменко. - Луцьк : Волин. обл. друк., 2003. - с. 186, 200.
22. Охріменко Г., Маркус І., Собуцький М. Фінальнопалеолітичні пам'ятки Прип'ятського Полісся та району Шацьких озер. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині. Науковий збірник. Вип. 25. Луцьк, 2007 - с. 7-13.
23. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X-XIV вв. - Ленинград, 1967. - с. 32, 71-72.
24. Садовник Т. Любомльський район в археологічних дослідженнях Ю.Кухаренка. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині: Науковий збірник: Випуск 25; Матеріали XXV Волинської обласної історико-краєзнавчої конференції, м. Любомль, 25 жовтня 2007 р. - Луцьк, 2007. - с. 315-316.
25. Терський С. Історія археологічних досліджень та історичного краєзнавства Волині : [монографія] / С. В. Терський ; Нац. ун-т "Львів. політехніка". - Л. : Львів. політехніка, 2010. - с. 111, 122.
26. Фініковський Ю. Історико-краєзнавчі та археологічні дослідження на Любомльщині (друга половина XIX - перша половина XX ст.) // I Волинські обласні краєзнавчі читання, присвячені 90-річчю від дня народження Григорія Гуртового, смт. Торчин, 26 грудня 2014 року. Науковий збірник. - Луцьк, 2014 - с. 267-273.

Алла ДМИТРЕНКО (Луцьк)

СТРІТЕНСЬКА СВІЧКА ЯК ОБЕРЕГ ВІД ГРОЗИ У СВІТОГЛЯДНИХ ТРАДИЦІЯХ УКРАЇНЦІВ ВОЛИНИ (за польовими матеріалами)

В обрядах і звичаях українців використовувалося багато атрибутів (рослини, вода, хліб, зерно, каша, окремі елементи одягу тощо), які несли певне символічне навантаження і використовувалися у різноманітних випадках життя. Важливу роль серед них відігравала воскова свічка як уособлення давнього символу – небесного вогню. Свічка супроводжувала людину від народження до смерті: при запаленій свічці народжувалися, одружувалися і йшли в небуття. Без воскових свічок не обходилося жодне важливе обрядове дійство. Особливу роль відігравала стрітенська свічка, яка дотепер використовується в обрядовому житті і побуті українців. Тому осмислення реалій архаїчних компонентів української культури має важливе значення в розвитку сучасної української культури. Чи не ідеальний шлях розвитку української національної культури пропонує В. Борисенко – гармонійне поєднання традиційної аграрної культури з досягненнями урбанізованого середовища. Цей шлях, на думку дослідниці, має проходити через «глибоке розуміння і знання етнічної і звичаєвої культури...», а для цього «потрібні знання й аналіз конкретних

українських реалій» [2, с. 6-7] На основі численних польових матеріалів, записаних у 16-ти етнографічних експедиціях, проведених впродовж 2005-2014 рр., та польових матеріалів, зібраних студентами історичного факультету СНУ імені Лесі Українки і слухачами секції етнології Волинської обласної МАН, розглянемо місце стрітенської свічки (однієї з «українських реалій») як оберегу від грози у світоглядних традиціях населення різних районів Великої Волині.

Варто наголосити, що освячення стрітенських свічок та їх широке використання в побуті і обрядовому житті [4, с. 130-136] українців було характерне переважно для західного регіону України та Білорусії, де, на думку дослідників, поширилось від уніатів. Так, відомий етнолог Д. Зеленін писав, що «Посвячення свічки 2 лютого (*старий стиль* - А. Д.) – це обряд римо-католицької церкви, занесений в Білорусію уніатами» [20, с. 403]. Думку про те, що освячення стрітенських свічок в західних районах України і Білорусії утвердилось з часів прийняття унії, підтверджував і дослідник календаря церковних свят і пам'ятних днів І. Калінський (XIX ст.). Уніати ж, у свою чергу, перейняли цей звичай від католицької церкви, яка започаткувала посвячення свічок на початку лютого, як протидію язичницьким «фебріаріям», що супроводжувалися запалюванням факелів. Це дійство відбувалося на початку лютого в честь Фебра Проззерпіни і всіх «пекельних богів». Вводячи в християнську церкву посвячення свічок замість факелів, римляни намагались надати цим свічкам особливого значення і назвали громничними. Єзуїт Лепський у 1768 р. відзначав, що ці свічки громлять «бісівську» силу, щоб та не робила шкоди громами і блискавками, проливними дощами і градом. Звідси і назва свічки – «громниця» [3, с. 3-4; 21, с. 359]. Громницею (громничкою) називали (а подекуди так її звать і тепер) у багатьох селах Волині. Однак, чим далі на схід, тим рідше вживається названа номінація. У ряді сіл Волинського та Рівненського Полісся як місцеві назви самого свята Стрітення фіксуються номінації «Громниці» «Громници», «Грумнеци», відомі переважно лише респондентам старшого віку.

У народній культурі українців Великої Волині стрітенська свічка мала велику апотропейну силу (апотропей – магічний предмет, який володіє здатністю оберігати людей, тварин, житло). Властивості давнього символу – вогню були перенесені і на його носіїв, зокрема воскову (стрітенську, громничну) свічку, яка вважалась дієвим засобом в захисті людей та житла від грози.

Найдієвішим вважається викурювання стрітенською свічкою хрестів одразу ж після посвячення її в церкві. Цей звичай дотепер зберігається у багатьох селах (і навіть містах) досліджуваного регіону. Н. Гетьманчук із с. Великий Обзир Камінь-Каширського району (далі – К-К) наголошувала: «Свяtimo свічку, приходимо додому з тею свічкою і пишемо хрести тею свічкою» [7].

Традиційно хрести писали на сволюку або центральному бальку в хаті, на яких завжди вирізьблювали різноманітні сакральні знаки (найчастіше кола із хрестом), що охороняли оселю. У цьому колі, прийшовши із церкви, стрітенською свічкою викопчували хреста, що підтверджують респонденти з різних сіл: «Несли додому свічки. У хати хрестика ставляли на бальку» (с. Бистричі Березнівського району – далі Бер.) [19]; «На балькови [...] То таке робимо» (с. Великий Обзир К-К) [7]; «Спеціально, знаєте, вже на балькови виризували такого круга. В тому кругови – хрестик. І коле вже приходиш, то обов'язково проведеш теє свічкою. По тому хрестикови» (с. Видричі К-К) [18]; «У хаті хрестика зробети треба на, на балькому, чи на чому. На балькови. Ага» (с. Грудки К-К) [18]; «Тепер то вже нічого не роблять, а колись бальок такий і отого балька підсвічують» (с. Грабова Шацького району – далі Шцк.) [6]. Написані на Стрітення хрести не забілювали, їх зберігали впродовж року, допоки не поновлять новою посвяченою свічкою: «І ото ете, того хреста не зчищуємо геть до другого Стрітення» (с. Великий Обзир К-К) [7].

Але сьогодні традиційні форми культури все більше поступаються сучасним трансформаціям. У зв'язку зі зміною інтер'єрів житла, сволюки і бальки, навіть якщо вони і є в хаті, заховані сучасними будівельними конструкціями. Мешканка с. Видричі (К-К) наголошувала: «Але вже ж в нас зара бальки поховані, знаєте як то поробляне. Вже ж нема того всього. Нема й нема» [18]. Тому стрітенські хрести певний час писали на просто на стелі по центру кімнати: «Прийду до хати, підсмалю стелю хрестом» (с. Хомичі Шцк.) [9].

Згодом сформувалась нова традиція – викурювання хрестів на одвірках: «Ну, то вже приходиш, то вже так, ото у входи теє свічкою поприсвічуєш» (с. Видричі К-К) [18]. Одні респонденти появу цього звичаю пояснюють саме зміною інтер'єрів житла: «... а тепер, кажуть, не зроблять хрестика. Не знаю, тепер не. Тепер хто там в таких покоях як теперка [...] ще хрестики будуть робити» (с. Пульмо Шцк.) [6]. Інші наголошують, що так порадив священник (що, очевидно, також спричинене покращенням добробуту населення): «То переважно цього, батюшка каже при вході в дверох. Я при вході в дверох то тільки ще тепер почала, як ото почула від батюшки. Я раніше не. Раніше

ми тільки, я знаю, що у кухні і в залах брали, де посередині якраз. На балькові [...]. То таке робимо» (с. Великий Обзир К-К) [7]; «Ну, то хазяїн приходить з церкви, то тако по дверях робить, насмалює хрестики. То ще й зара ти хрестики є» (с. Білка Бер.) [19].

Чітко фіксується і мотивація названих дій – хрести на сволоку, бальках, стелі і одвірках дверей викурюють для того, щоб захистити оселю від грози – «щоб блискавка не вдарила» [1, арк. 144] : «роблять такей во, щоб як вже містко гримить, якщо ти містко боїшся» (с. Грабова Шцк.) [6]; «То вже охранияло від грому, від блескавки» (с. Видричі) [18].

У с. Грабова (Шцк.) під написаними стрітенською свічкою хрестами ставили дитину, яка боялася грому, вірячи, що це допоможе подолати страх перед природною стихією : «то підводять під той бальок дитину і там щоб вона грому не боялася. Отаке було» [6].

Щоб діти, а то й дорослі не боялися грому, на Стрітення проводили обряд підпалювання (підсмалювання) волосся освяченою свічкою. Чітка мотивація обряду простежується в записах з різних сіл Волині : «Пудпалювали нас, коб не боєлися грому» (с. Рудня-Повчанська Лугинського району – далі Луг.) [11]; «Пудпалювали, щоб вже ж ни боєлися грози етій» (с. Задовже Зарічненського району – далі – Зар.) [15]; «...підпалювали, щоб грому не боялися» (с. Сварицевичі Дубровицького району – далі – Дубр.) [13].

Окремі респонденти вже не знають про призначення обряду, але добре пам'ятають, що його колись проводили : «...і волосся підпалювали, ну тільки я не знаю для чого. Може це я й знала, ну вже я забула» (с. Остапи Луг.) [11].

Обряд підпалювання волосся здійснювали одразу ж прийшовши з церкви, для чого дитину ставили під сволоком (бальком), на якому до того свічкою викурили хрест : «...і отого балька підсвічують там роблять такей во, щоб як вже містко гримить, якщо ти містко боїся, то підводять під той бальок дитину і там щоб вона грому не боялася. Отаке було» (с. Грабова Шцк.) [6]; «Подсмалювали. Ше шо то бальк в хати є, в хати под бальком під хрест подпалювали. Щоб грому не боялися і шо до грому є» (с. Самійличі Шцк.) [9].

В тих селах, де звичай підпалювання волосся зберігається дотепер, його проводять під іконами : «Ну то ж ми, я й кажу ж, шо поставимо там, так за образом. Бо зараз нема отих балькув уже» (с. Підманево Шцк.) [9]. Обряд, звісно, супроводжують молитвою і примовляннями : «Прийшла я з церкви, взяла навхрест і кажу : „Во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, Амінь”» (с. Великий Обзир К-К) [7]; «Приказує : щоб ти грому не боялася, щоб тебе гром оминав і град» (с. Голядин Шцк.) [5].

Існують і певні локальні особливості обряду підпалювання волосся стрітенською свічкою. Відмінність його насамперед полягає в тому, що в одних селах волосся підпалюють переважно дітям : «Відразу, як приходили з церкви, дітям підпалювали чуби, щоб грому не боялися» (с. Згорани Любомльського району – далі Любмл.) [1]; «Подсмалювали волосся дітям, щоб грому не боялися» (с. Заболоття Ратнівського району – далі – Ртн.) [1]; «...подсмалюють, щоб діти не боялися грому» (с. Млинок Зар.) [15].

В ряді сіл волосся підпалювали всім, хто боїться грому – і дітям, і дорослим : «То на Громницю, коли свічки святять. Підпалюють дітям, кому хоч і старим, і малим. Щоб грому не боялися» (с. Самари Ртн.) [8]; «Дітям і дорослим, всім» (с. Грабова Шцк.) [6]; «Ми всім геть підряд» (с. Підманево Шцк.) [9]; «Навіть і старим людям я пудпалюваю. Хто боїться грому, то прийдуть. В мене хлопець зо мною живе, а другий раз єсть багато в нього хлопців, то кричу : „Хлопці! В кого підпалити, коб грому не боєлися? І собі пудпалюваю, бо я боюся”» (с. Рудня-Повчанська Луг.) [11]; «От, як подкурювати, хто боїться грому, особливо діток» (с. Ремчиці Сарненського району – далі – Сарн.) [13]. У с. Великий Обзир (К-К) спочатку волосся підпалювали діткам, а потім вже й дорослим : «І внукам, і правнукам підкурую» [...] А далі пудкуруємо всіх» [7].

Друга особливість пов'язана з виконавцем обряду. Так як у більшості населених пунктів обряд підпалювання волосся дітям проводила саме мати : «І ще я помню, шо отією свічкою мама нас колила отут, отако возьме коси підсмалить» (с. Літвиця Сарн.) [13]; «Так колесь мати всім робели» (с. Грудки К-К) [18]; «Пудпалювала мати. Добре я гете помню. Пудпалювала» (с. Рудня-Повчанська Луг.) [11]; «А то вже мати. Мати дітей» (с. Голядин Шцк.) [5].

В окремих селах обряд здійснює будь-хто із сім'ї, а то й сусіди : «Я знаю, в нас [...] сусід наший. Приходив з церкви він всігда і приходив до нас навіть з свічкою. Да каже : „Давайте, я вас усіх пудкуру свічкою святею, коб грози не боялися”. Так. Отак сказав» (с. Ниговищі Зар.) [15]; «...у нас тут є трохи німий, але він все знає, прийде нас попідпалює. Приносить свічку з церкви. Він вже прилетить. Приказує : „Щоб ти грому не боялася, щоб тебе гром оминав і град”» (с. Голядин

Шцк.) [5].

У більшості сіл волосся підпалювали навхрест, тобто з чотирьох боків –спереду над лобом, ззаду на потилиці і з двох боків над вухами : *«Підкуруємося, щоб грому не боялися. Навхрест»* (с. Великий Обзир К-К) [7]; *«То я, я того, на Стритення смалила [...] На хрест. Отут смалють, на потилиці, з правої сторони, і з лівеї. Так потрошечки беруть косейку»* (с. Млинок Зар.) [15]; *«По потилиці і по бокам. То, як посвятим свічку, то тоді подпалюємо»* (с. Серники Зар.) [15]; *«Пудсмалювали! Тако хрестом, хрестом»* (с. Голядин Шцк.) [5]; *«Тако як хрестися „Во імя отца і сина“, то тут просмалювали, тутка і тут і тут»* (с. Грабова Шцк.) [6]; *«...як з церкви прийдуть, так то хрестиком підсмалювали»* (с. Підманево Шцк.) [9]; *«Подсмалювати волосся взети наперехрест. За чубчика тримати і чуть сюди-туди і всьо»* (с. Хомичі Шцк.) [9]. У с. Замшани (Ртн.) *«Дітям підпалювали волосся довкола голови, щоб не боялися грому»* (с. Замшани Ратнівського району) [168].

У с. Нуйно та Грудки (К-К) волосся підпалювали лише із трьох сторін : *«До церкви ішле, батюшка посвятив. І приходять до хати, то на голові в трох місцях треба волоссе пудсмалети»* [18]. А у с. Великий Обзир – лише раз : *«Свічку взяла, запалела і волос трошки запалю [...] один раз підкурила»* [7].

Звичай підпалювати волосся стрітенською січкою, у більшості випадків, - родинна традиція, яка передається від покоління до покоління і здійснюють її з глибокою вірою в результативність, адже *«Колись так мати казала»* робити (с. Млинок Зар.) [15]. Окремі респонденти наголошують, що раніше не знали про такий обряд і виконують його за порадою священика : *«Пудпаліваєм і хреста у хати робимо. Так каже батюшка, що треба. Шоб не боявса грому»* (с. Вовчиці Зар.) [15]. Це приклад втрати і повернення до давньої традиції, що стало результатом відкритості повернення людей до Церкви, Віри, Бога.

Є певні особливості і в мотивації обряду. У переважній більшості випадків його проводили, щоб убезпечитися від негативного впливу грому. У ряді сіл Волині вірять, що вогонь посвяченої свічки допоможе ще й уникнути головного болю (с. Вербень Демидівського – (далі – Демид.) та с. Голядин Шцк.) [1; 5].

Разом з тим слід відмітити, що звичай підпалювання волосся стрітенською свічкою зафіксований в різних селах Волині, однак має спорадичне побутування. Іноді в одному селі або в сусідніх окремі інформатори добре знають про нього, а іншим він невідомий, що, очевидно, спричинене родинними традиціями та станом їх збереження. В одних сім'ях його здійснювали, передаючи інформацію від покоління до покоління, а в інших відбулось переривання традиції : *«То ше старі, то ше так, а молодіс вже все вивелі»* (с. Нуйно К-К) [18]. Крім того, дана традиція більш відома у західних районах Волині, особливо суміжних з Польщею. Чим далі на схід, тим менше респондентів знають про неї. Разом з тим, цей звичай побутує серед українців – переселенців із Холмщини, які живуть на Волині. Наприклад, М. Бойко із с. Веселе Луцького району (далі – Луц.), яка народилася у с. Паторжин Томашівського повіту Люблінського воєводства, повідомила, що в їхній родині *«підпалюють волосся діткам. Можна й собі, щоб не боятися грому і щоб блискавка не вдарила»* [1]. В українців Холмщини та Підляшшя господар увечері ставив всю сім'ю під хрестом, викопченим на стелі, і, починаючи зі сходу, кожного «підсмалював» навколо голови [23, с. 269].

Повсюдне поширення має звичай запалювати громничну свічку під час грози: *«При грозі засвічуємо свічку, ставимо на столі і молимося»* (с. Хряськ Маневицького району – далі – Ман.) [1]; *«Як тільки починає гриміти, блискати, мама запалює свічку і всі стають на коліна – чи малий чи старий. Мама ходить з цією свічкою по хаті, молиться і ми всі молимося»* (с. Буяни Лцк.) [1]; *«При грозі невістка запалює в себе в комнаті, а я в себе біля іконостасу і молюся. Які молитви знаю, то такі і говорю. Як попадає, так і молюся, часом і лежачи на ліжку [...] Аби-но де загриміло, я зразу запалюю свічку»* (с. Городниця Млинівського району – далі – Млин.) [1]; *«Якщо громовиця, то запалюємо свічку під іконою, щоб не вдарив грім на хату»* (с. Підгайці Лцк.) [1]; *«При грозі запалюю свічку і ставлю в вікно. Всі моляться в хаті»* (с. Веселе Лцк.) [1]; *«Як ідуть хмари, то в нас весь куток палить цю свічку. Я ставлю на столі. Часом, як великі хмари, то й на двір йду, кругом хати, хрещує і молюсь і йду навіть як та свічка вже й погасла. І хмари свічкою хрещу»* (с. Боратин Лцк.) [1]; *«Коли гроза, засвічуємо свічку і молимося. До вікна підійду одного, до другого промовляю молитву»* (с. Боратин Лцк.) [1]; *«При грозі запалюю на столі напроти вікна. Молимося. Просимо, щоб лихо пройшло мимо»* (с. Торчин Лцк.) [1].

У багатьох волинських селах старожили ще пам'ятають, як для захисту від грози, поряд із стрітенською свічкою, використовували предмети, пов'язані із ще одним сакральним атрибутом українців

– хлібом. Дерев'яну лопату, якою подавали хліб до печі, та коцюбу для відгортання жару ставили біля одвірка вхідних дверей, а в хаті запалювали свічку-громницю : *«Перед великою грозою у нашому селі брали дерев'яну лопату та коцюбу [...]. Клади це перед порогом вхідних дверей навхрест. Громницю засвічували і ставили перед образом св. Пантелеймона, якщо такий був у хаті. Якщо такого не було, то ставили перед іншими образами [...] і молились»* (с. Боратин Лцк.) [1]; *«При грозі наша баба брала лопату і коцюбу, клала навхрест перед дверима, палила свічку і примовляла : «Матінко Божа! Хай подінеться громова хмара, хай піде на поля, на ліса, щоб люди гора не знали»* (с. Ставрів Млин.) [1].

У селах Рокитнівського району Рівненської області (далі – *Рокит.*), щоб відвернути грозові хмари, із стрітенською свічкою виходять на вулицю : *«Ну, от кажуть, як гримить да бура така веліка, то засветять да виносять, щоб було, щоб вицухала. Я сама виносила»* (с. Сновидовичі) [12]; *«Одьо, хазяїн такий Тит, то як вельми гримить, то свечку виходить і молиться, з тоєю. Кажуть, треба вийти з свечкою стретенною, щоб хмара одийшла»* (с. Томашгород) [12]; *«А Господь мілостів! Кажуть, шо, шо як вельми гримить у же да бліскає, до грому, тож да, да тики хмари, то вже виходют із свечечкою стритенною, то кажуть»* (с. Переходичі) [12].

Особливо намагались вберегтися від грози у період жнив, коли поля покривались копами свіжозжатого збіжжя. У цей період стрітенську свічку запалювали перед образом св. Пантелеймона і звертались до нього з молитвами : *«Св. Цілителя Пантелеймона ще називали Палікопом. Його свято припадає на 9 серпня – самі спекотні дні. В цю пору на полях стоять копи з снопами. І щоб не прогнівити Пантелеймона, люди ставили перед його образом громницю»* (с. Боратин Лцк.) [1].

Звичай запалювати громничну свічку при грозі і сьогодні поширений на всій території Волині, свідченням чому є свідчення багатьох респондентів : *«Палять. Як гроза – обов'язково. Вже так глянеш, у нас тут хати були всюди, о, вже я свічу. Вже дивлюся, вже в Марійки світиться, там світиться, в Максема в окні, в Дмитрика, всі там вже, у всіх світяться свічки»* (с. Стобихва К-К) [7]; *«То вже її тако, то [...] вже моя невістка, то вона вже, як гримить вельми, то запалить свічку»* (с. Межисить Ртн.) [8]; *«Ну, тож ми робимо, тико як отож гримит, вчора ми засвітили, світло виключили, при свичці сиділи. Як громило»* (с. Підманево Шцк.) [9]. У смт. Шацьк (Шцк.) записано коротку молитву, яку проказують запалюючи свічку під час грози : *«Бо вони моляться, коли вже гроза йде. І знаєте, шо помагає. Тут моляться, там Мерециха моляться, там ше єдна моляться. Як вже велика туча йде, виходьте на того, у сінчини і наперед говоріть «Отче Наш», а потом ту молитву : „В Страсний четвер вивели Ісуса Христа на муки, поставили под кришу і питають : От чого ти дрежиш? – Я дрижу не од сонця, не од планети, а од страшені бури. Хто ту молитву буде говорити, до самої смерті не буде дрижести“. І ви знаєте, шо я не знаю, чи то там отако вже виходить, вже як бачиш того [...], станеш і вже якось не боїшся»* [6].

Найчастіше громничну свічку запалюють і ставлять на вікні або на столі [1], що підтверджують експедиційні матеріали : *«Їнче ставить на окні, а я шось ставлю на столі»* (с. Озеро Володимирецького району) [14]; *«От гримить, нада її палить і ставить на окні»* (с. Стрільськ Сарн.) [13]; *«Бо ж коле гриметь, то ставити треба на окні. На окні більшисть ставили. І запалети, то не так, поодганєс громи теї, блески – громова»* (с. Видричі К-К) [18]; *«І вже, як велекий грім, ставлять на столі, перед іконами, і, щоб горіла»* (с. Оленине К-К) [18]; *«Поставим на столє да пудпалюємо і все седять так, поки перегримить»* (с. Князівка Бер.) [19]; *«Кажуть, шо як гримить, то треба єї ставити на окно, запалювать. Гроза вчухає чи як, захищає»* (с. Голубне Бер.) [19].

В окремих селах запалену стрітенську свічку ставлять на покуті : *«Як гримить, то треба запалювать ту свечечку. Шоб вона горіла на покуті в хаті»* (с. Малоглумчанка Ємільчинського району – далі – *Ємільч.*) [16].

А найдавніша, очевидно, традиція встановлення запаленої під час грози свічки збереглась у с. Неділище (Ємільч.), де її ставлять під комином біля печі : *«Оце, як гримить, до це цю свечку светить под комином. Так і колись, так і я зара роблю. Ось отак блискало єдної ночі, так гримело, до я сама була, а в мене ше свечечка, да я поставила под комин, да засветила»* [16].

Вірять, що запалена свічка збереже господарство і грім оmine житло й господарські споруди : *«Да, кажуть, як гримить крепко, то запали стреченську свічку, то гром хати не зачитит»* (с. Красностав Луг.) [11]; *«Я засвітела свічку, поставила на столі, перехристелася. Сіла й сиджу, сиджу й сиджу. І стехло, стехло, і стехло. І пушло, о»* (с. Запруддя К-К) [18]; *«Так беремо, як хмара виходить, штурма і вона в хати горить і кажеш : Господі, допоможи, щоб тая хата, щоб той будинок стояв [...]. І тоді вже притихне, і тоді свічку гасимо, і все»* (с. Голядин Шцк.) [5].

Разом з тим варто відзначити, що часто традиція запалювання свічки під час грози відома лише людям старшого віку, а молодші про неї або не знають, або ж «не признають»: *«Не. Я не знаю. Може й запалюють старіє люде, я чую, шо кажуть, шо стрєчна свєчка добра. Но для чого вона добра, то Господь є знає»* (с. Кисоричі Рокит.) [12]; *«... то кажуть, що колись люди старіє казали, тепер молодіє не признають»* (с. Переходичі Рокит.) [12]. Подекуди ж звичай відомий завдяки розповідям священиків: *«Я не знаю, шо матушка мнє казала, шо якщо гром, то єє треба засвєчувать. Шо якщо нощу чи вдень гримить сільно да дощ таки во, то треба її світить, щоб она светилася в хаті»* (с. Томашгород Рокит.) [12]; *«Кажє батюшка. Бо ж таже ото недавно гром так гримів в нас, то таке. Я то не паліла. Бо я, як моє, я боялася грому сільно, як молода була, боялась грому. А тепер, як мої синовчки померли, не боюсь ничего»* (с. Глинне Рокит.) [12].

Говорячи про апотропейні функції стрітенської (громничної) свічки варто наголосити, що найчастіше її використовували як оберег від грози. При цьому слід виділити наступні дії, що мали апотропейну роль:

1) викурювання свічкою хрестів на сволоках, бальках, а тепер – одвірках;

2) підпалювання волосся дітям і дорослим, щоб вони не боялись грому;

3) запалювання свічки під час грози або обхід з нею хати і господарських будівель, щоб відвернути стихію;

4) запалювання свічки перед образом св. Пантелеймона в період жнив, щоб вберегти збіжжя від запалювання її під час грози.

Разом з тим слід відмітити те, що всі названі дії слід виконувати з глибокою вірою в Бога і в результативність тих чи інших обрядів. У зв'язку з цим варто навести слова священика: *«Не вірте бабським байкам про стрітенську свічку, бо ходять чутки, що свічка має чудодійну силу. І якщо з нею зробити те і те, то буде те і те. Це все надумане, байки бабські. Це я вам говорю, священик, що освячує ці свічки. Свічка ніякої сили не має!... Освячуємо свічки у церкві нашою молитвою і в молитвах на освячення свічок прохаємо про те, щоб, як запалені свічки своїм світлом розганяли нічний морок, так і наші душі, просвічені Духом Святим, уникали сліпоти духовної. Стрітенська свічка сильна тим, що є символом просвітлення нашого серця самим Духом Святим. Символ має наближати до Бога, а не віддаляти. Якщо цього немає й свічка сприймається просто як обряд або традиція, її ставлять на видному місці і не запалюють для молитви або й кладуть десь у скриню, то вона втрачає свій зміст і перетворюється на магізм»* [22].

1. Архів Музею етнографії Волині і Полісся Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк (далі – Архів МЕВП СХУ). – Ф. 1 (Матеріали з Волинської і Рівненської обл.).

2. Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців. – К.: Унісерв, 2000. – 192 с.

3. Дмитренко А. Пасічницький календар українців весняно-літнього циклу / А. А. Дмитренко // Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки. – Історичні науки. – 2000. – № 3. – С. 3-7.

4. Дмитренко А. Народне православ'я: стрітенська свічка у побуті і святково-обрядовому житті українців Волині / Алла Дмитренко // Історія та сучасність православ'я на Волині: Матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції, 12 листопада 2015 р. – Луцьк: Видавничий відділ Волинської єпархії УПЦ, 2015. – С. 130-136.

5. Записано автором // Архів МЕВП СХУ. – Ф. Польова етнографічна практика (далі – ПЕП)-2008 (Любомльський і Шацький р-ни Волинської обл.).

6. Записано автором // Архів МЕВП СХУ. – Ф. ПЕП-2009 (Шацький р-н Волинської обл.).

7. Записано автором // Архів МЕВП СХУ. – Ф. ПЕП-2010 (Камінь-Каширський р-н Волинської обл.).

8. Записано автором // Архів МЕВП СХУ. – Ф. ПЕП-2011 (Ратнівський р-н Волинської обл.).

9. Записано автором // Архів МЕВП СХУ. – Ф. ПЕП-2013 (Шацький і Любомльський р-ни Волинської обл.).

10. Записано автором // Архів МЕВП СХУ. – Ф. ПЕП-2014 (Камінь-Каширський р-н Волинської обл.).

11. Записано автором // Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф, м. Київ (далі – ДНЦЗКСТК). – Ф. Лугини-2005 (Лугинський, Коростенський і Овруцький р-ни Житомирської обл.).

12. Записано автором // ДНЦЗКСТК. – Ф. Рокитне-2006 (Рокитнівський р-н Рівненської обл.).

13. Записано автором // ДНЦЗКСТК. – Ф. Сарни-2008 (Сарненський і Дубровицький р-ни Рівненської обл.).

14. Записано автором // ДНЦЗКСТК. – Ф. Володимирець-2009 (Володимирецький р-н Рівненської обл.).

15. Записано автором // ДНЦЗКСТК. – Ф. Зарічне-2010 (Заріченський р-н Рівненської обл.).

16. Записано автором // ДНЦЗКСТК. – Ф. Ємільчине-2011 (Ємільчинський і Новоград-Волинський р-ни Житомирської обл.).

17. Записано автором // ДНЦЗКСТК. – Ф. Володарка-2012 (Володарський і Васильківський р-ни Київської обл. – експедиція до переселенців з Чорнобильської зони).
 18. Записано автором // ДНЦЗКСТК. – Ф. Камінь-Каширський-2012 (Камінь-Каширський і Ратнівський р-ни Волинської обл.).
 19. Записано автором // ДНЦЗКСТК. – Ф. Березне-2013 (Березнівський, Костопільський і Сарненський р-ни Рівненської обл.).
 20. Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография / Д. К. Зеленин. – М.: Наука, 1991.
 21. Калинин И. П. Церковно-народный месяцеслов на Руси / И. П. Калинин // Записки императорского Русского географического общества по отделению этнографии. - 1877. - Т. 7. - С. 268-480.
 22. Стрітенська свічка та «бабські байки» : Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://cerkva-nv.com/content>
 23. Холмицина і Підляшшя: Історико-етнографічне дослідження / Відп. ред. В. Борисенко / В. Борисенко, Ю. Гаврилюк, Г. Купріянович та ін. – К.: Родовід, 1997.
-

Розділ III. Пам'ять

Микола ЖУЛИНСЬКИЙ (Київ)

«...ЧАС ПОЛАМАВСЯ НА ТВОЄМУ БЕРЕЗІ» СУМУЮЧИ ЗА ЮРКОМ ПОКАЛЬЧУКОМ

Я ще чую його голос. Невідомо, чи він мене чує, бо на його березі раптово, несподівано і жорстоко поламався час. І не тільки його час, але й наш із ним. Спільний. Розпочатий ген ще у шістдесятих роках минулого століття в місті Луцьку. Місті його юності, бо Юрко народився неподалік — у місті Кременці Тернопільської області. В якому році? Не любив, щоб його розпитували про вік. Жив за біологічним часом. Принаймні, на десять років молодшим почувався. А з'явився на світ у 1941 році. Не пригадую, здається, років десять тому я казав: «Юрко, не грайся з Долею. Не спокушай її — це небезпечно».

Фізичне життя його мало біологічний вимір і за цим біобарометром Юрко визначав стиль і характер свого несамовито інтенсивного переживання себе і світу. Енергії йому вистачало. Не вистачало часу. І Юрко його позичав у майбутнього. Чи не тому його час несподівано жорстоко зупинився — рідко хто так жадібно поглинає майбутній час, який має належати іншим. «Вже котрий десяток міняю, міняю свої на інші...»

Колись так признавався. Міняв свої старші літа на молодші — на інші, щоб жити і творити в інших часових вимірах.

*Мені не треба майже нічого
Тільки віри
І певності духу.*

Не зовсім так. Потребував багато. Неймовірно багато. Знань, подорожей, пригод, вражень, мов, книг, жінок, друзів, слави, епатажних перевтілень, міфологізацій...

Я жив стрілою...

Ага, Луцьк. Початок шістдесятих. На швейній фабриці два тенісних столи. Чорнявий, схожий на цигана хлопчина бісом гасає біля столу, весь час нападає, шаленіє від програшу, знову налітає вихором... Це не гра, а якийсь божевільний танець біля тенісного столу технічно ще недосконалого тенісиста. Позналилися. Вивчає в Ленінграді східні мови. Ого! Вражає. Зараз у батьків на канікулах. Кілька тижнів — разом. Волейбол на лузі біля Стиру. Засмаглий, торс — хоч ліпи Давида. Запальний і невтомний, гасає лугом. Вечорами на танці або на «болоті» — це танцмайданчик в парку імені Лесі Українки, або в Будинку офіцерів, на стадіоні, в Будинку культури. В моді — чарльстон. Юрко в танцях — король. Нема йому пари. Хто здатний витримати його божевільний темп? Ноги мов птахи шаленіють у божевільному мерехтінні над підлогою. Він увесь у ритмах, у звуках. Це його стихія. Із таким же шаленим натхненням штовхає штангу, грає гирями...

Далі — аспірантура в Інституті літератури ім. Т.Г.Шевченка Академії наук України, наше листування (я в Ленінграді на суднобудівному заводі працюю трубозгинальником), відвідування мною Юрка в аспірантському гуртожитку по вулиці Ежена Пот'є, розмови за кавою, яку він варив у «джезві» — чорному горнятку з ручкою. Рекомендує мене докторові філологічних наук Ігореві Дзеверіну. Одне слово, опікується мною, радить, як себе вести із директором інституту, грізним Миколою Шамотою: «Слухай, старий, у тебе джентльменський набір: із робітників — раз, вступив у партію «за Нарвською заставою», у колисці пролетарської революції — два, дописуєш книжку про історію комсомольської організації свого заводу... Все необхідне є. Правда, КДБ візьме зразу за яйця, бо ж ти, як і я, із Західної України, а це особливо небезпечний елемент, нас пасуть особливо прицільно. Але ти не бійся. Ти партійний — а для них це головне. І з Пітера».

Говорить Юрко швидко. Ковтає слова і час жадібно і з насолодою — йому не терпиться вхопити все і зразу від життя. Пише також швидко. І багато. Друкується чи не в кожному літературному журналі України — у «Всесвіті», «Жовтні», «Дніпрі», «Вітчизні», «Радянському літературознавстві», «Українському театрі», «Друзі читача», в «Літературній Україні» та «Радянській Волині», в російських журналах «Молодая гвардия», «Иностранная литература», «Дружба народов». Юрко Покальчук знаний як літературний критик, перекладач із англійської, хінді, іспанської, французької, чеської, німецької, польської. Знає урду,

індонезійську... Розповідає про свої авантюри, коли був перекладачем при радянських військових спеціалістах в Індонезії. Як завжди, все в нього з пригодами, з ризиком, романтично-любовними «зальотами».

Захищає кандидатську дисертацію, видає монографію «Самотнє покоління. Молодь і теорія відчуження в сучасній літературі США» (1972). Наш тодішній приятель, філософ і поет Володя Карабут із епатажним натяком на ревного партійного контролера писань і діянь «незгідних», директора Інституту літератури М.З.Шамоту зразу ж переназвав книжку Юрка «Шамотнє покоління».

Так, Юркові в інституті було нелегко. Покровитель його, науковий керівник — видатний дослідник зарубіжних літератур Дмитро Затонський не в милості у Миколи Шамоти. Але Юрко не страждає. Наказали переключитися на дослідження латиноамериканської літератури — нема проблем! Треба досліджувати тему робітничого класу в романі капіталістичних країн — будь ласка. Але заодно він досконало вивчить іспанську мову, перечитає видатних романістів Латинської Америки, почне їх перекладати, пропагувати — і напише монографію «Латиноамериканська проза».

Замірявся на основі цієї монографії захистити докторську — не дозволили — обшуки, допити — набридло. У 1977 році Юрко полишає інститут. Переходить на творчу роботу.

... Луцьк. Я в Юрка вдома. Поважний батько Володимир Феофанович. Старший викладач Луцького педагогічного інституту ім. Лесі Українки. Учень Миколи Зерова. Не уникав репресій. Ходу не дали. Ні захиститися, ні публікуватися. Мати — красуня, привітна Оксана Павлівна. Брат Ярослав. І ще зовсім малий Олег. Брат. Я тоді багато чого не знав про долю родини Покальчуків. Особливо про батька. Згодом Юрко передасть багато матеріалів із родинного архіву до відділу рукописних фондів Інституту літератури.

Будуть веселі, наповнені шумом і гамом — голосами його друзів, гостей із-за кордону вечори в його однокімнатній квартирі на Русанівці, будуть його від'їзди і приїзди із Індонезії, Куби, Нікарагуа, США, Аргентини, Бразилії, Перу, Франції... Об'їхав усі республіки Середньої Азії, був у Сибіру і на Таймирі, відстрілював оленів (який жаж!) в Норильську. Провів там чотири роки. Відвідав Юрко 38 країн, оволодів 12 іноземними мовами. В яких тільки країнах він не побував! Писав новели, оповідання, романи, вірші, перекладав Лорку, Маріо Варгаса Льосу, Селінджера, Гемінгвея, Кортасара, Борхеса, Амаду, Рембо, Кіплінга, Хіменеса... Навіть співав. Без особливого успіху. Але йому хотілося співати пісні на свої слова, на слова улюблених поетів — чому б ні?

Таки вивершив свій творчий проект «Вогні великого міста» за участю музикантів «Мертвого півня» і «Плачу Єремії». Натхненно речитативом вивідавав під музику свою поезію — свою душу. Подав до друку якраз тоді, коли готувався четвертий його альбом Львівською рок-групою «Вогні Великого Міста», найповнішу збірку своїх поетичних текстів під назвою «Не наступайте на любов...». З'явилася друком за рік до його відходу за межі земного життя.

Політики не любив («Політика — це ринок, на якому все продається і купляється»), в жодну партію ніколи не вступав: «Моя партія — Україна», пожертвувати своїм життям був готовий заради порятунку своєї донечки або незалежності України.

Юркові всього так було мало. Мало простору для самореалізації. Не цурався найдрібніших справ. Якщо просили зробити, допомогти, взятися і витягти.

В Інституті літератури був і в народній дружині, і обирався головою спортбюро профкому, потім, поза інститутом, очолював іноземну комісію Національної спілки письменників України. Три роки, із 1997го по 2000 рік, був президентом Асоціації українських письменників. Творча молодь його любила. Любила «дядю Юру», «Покаля», «Пако», «Пако Фернандеса» за його доброту, енергійність, творчий авантюризм, відвертість і сміливість.

«Пако — людина без часу. Поруч із ним ніколи не знаєш, скільки йому років чи скільки років тобі. Почуваєшся на рівних. Спілкування з ним комфортне», — признавався Юркові Покальчуку Любо Дереш.

«Слухай, старий, давай нарешті поїдеш зі мною до моїх хлопців — у Прилуцьку виховну колонію», — згадує, в червні 2007 року говорив мені Юрко. — Ти не уявляєш, як це буде цікаво. Шістнадцятий фестиваль самодіяльної творчості засуджених хлопчаків під назвою «Червона калина». Я ж тобі давав наш журнал «Горизонт». Бачив, які вірші, які пісні пишуть мої хлопці. Будуть на фестивалі вони читати свої вірші, співати, танцювати. Я придумав такий девіз для фестивалю — для цієї частини: «Несе крізь час ріка книжкова скарби українського слова».

Не поїхав. Чомусь. Тепер дуже жалкую. Хоча від інституту передали для вручення переможцям призи. А Юрко «своїм хлопцям» — неповнолітнім колоністам віддав майже 20 років. Випускав в Прилуцькій виховній колонії часопис «Універсум», редагував журнал «Горизонт», зняв першу серію фільму «Зона

особливої уваги», присвяченого долі малолітніх злочинців, опікувався долею тих, хто відбув покарання, відвозив речі, які збирав у себе на квартирі, шукав кошти на придбання сценічних костюмів... Про них і писав. Ними опікувався. Їхні долі відтворював — читаємо в збірці «Хулігани», в книзі повістей і оповідань «Окружна дорога». Їх усіх — 350 ув'язнених неповнолітніх — вважав своїми дітьми. Як і свою доньку Оксану. Нарівні.

Помаранчева революція. Юрко Покальчук — колишній спецназівець в чорних окулярах разом із двадцятирічними хлопцями в щільній шерензі стоїть біля будинку Кабінету Міністрів України буквально обличчя в обличчя із спецназівцями і нетерпеливо тремтить від передчуття бійки.

Клуб-кафе «Купідон» на вулиці Пушкінській в центрі Києва. Арт-директор «Купідона» Юрко Покальчук чи не щоденно 20–25 учасників революції приймає на нічліг, годує обідами, а вдома в його невеличкій квартирі відпочивають по дванадцятьох студентів.

Я, здається, читав усе, що Юрко Покальчук написав — від книги оповідань «Хто ти?» 1979 року видання, роману «І зараз і завжди...» (1981 р.), до книг прози і поезії — «Кольорові мелодії», «Кава з Матагальпи», «Великий і малий», «Шабля і стріла», «Химера», «Те, що на споді», «Двері в...», «Озерний вітер», «Інший бік місяця», «Інше небо», «Одісей, батько Ікара», «Вони кажуть», «Час прекрасний», «Таксі блюз», «Заборонені ігри», «Паморочливий запах джунглів», «Хулігани», «Окружна дорога», «Не наступайте на любов...», «Кама Сутра».

Не все в творчості цього «еротомана», автора сексуально-сороміцьких історій, епатажно відвертих повістей і романів мною сприймалося — я це Юркові говорив, але він з посмішкою відводив мене від цієї теми. «Головне, молоді подобається. Я вивертаю те, що кожен має «на споді», про що знає, але боїться чи соромиться говорити. Навіть не наважується сам собі признатися. Знаю, про мої «еротичні» речі не хочуть писати, але чомусь хочуть їх читати. Ти про це подумай, старий», — казав мені якось під час випадкової зустрічі в «трубі» під Хрещатиком Юрко, підписуючи «фоліантську» «Кама Сутру»: «Миколі Жулинському — давньому другові — якнайщиріше — з теплом і світлом Ю.Покальчук. 3.07.2007 р. Київ». І згадав чомусь моє післяслово до його роману «І зараз і завжди...», опублікованого в журналі «Дніпро» (№ 9, 1979 р.).

Це був перший роман Юрка Покальчука, присвячений громадянській війні в Іспанії. Нещодавно я відшукав це післяслово під назвою «Дорога, довжиною в життя» — мені було цікаво, що я тоді написав про цей твір мого друга.

«Роман Юрія Покальчука своєрідний за формою, динамічний, гостросюжетний, з різними «перепадами» стилю. У ньому зливаються епічна й лірична основи. Елегійний тон розповіді може різко «збиватися» суворо-поспішними, тривожними інтонаціями, «переводитися» в річище внутрішнього монологу, розвиток подій може переповідатися самим героєм, діалоги іноді переходять в монодіалоги, в яких запитання-відповіді прочитуються в розповіді героя».

Не певен, що моє післяслово Юркові тоді припало до душі, але він пам'ятав, що я назвав його роман оригінальним і своєрідним. Та не це головне. Роман завершується циклом віршів, авторство яких Юрко Покальчук «приписав» головному героєві твору — Андрієві Шкоді. Перечитав я ці вірші вже іншим зором. Внутрішнім. Зболеним від усвідомлення, що «час — проклятий людоджер» умчав у минуле його, натхненного коханця життя. Вірш називається «Коханці».

Не можу без. Життя одне. Віддай себе. Забудь про всесвіт.

Вчорашній день минув уже, і нас неспокій стереже,

Зламай кайдани, досить жертв, бо час — проклятий людоджер —

Умчить в минуле, все мине, і ранок — сіра безвість.

А далі? Далі ще два чотирирядки, в яких випрозорується думка про «непридешність майбуття».

Чудова, чиста, поетична, романтично окрилена повість «Озерний вітер». Юрко любив цей твір. І не вважав його завершеним.

В останні місяці, тижні і дні свого земного страждання, коли нижня половина тіла була повністю паралізованою, а голова залишалася ясною і переповненою творчими замислами, там, у приватній лікарні, Юрко, сидячи на ліжку, обкладений подушками, надиктував своїй доньці Оксані другу частину «Озерного вітру» під назвою «Просто любов». По суті, на основі повісті «Озерний вітер» він писав роман під цією ж назвою.

Перед своїм від'їздом із Києва у відпустку я 4 вересня в четвер 2008 року просидів біля нього кілька годин. Важкий, неймовірно важкий це був день. Для мене — це чорно-білий день якоїсь відчайної печалі й скорботного гніву від безпорадності перед жахливим присудом долі. Юрко справді не виглядав

і тоді на свої 67 років, Могутній торс, сильні, «накачані», як у культуриста, мускулісті руки («Не біда, я і на руках буду ходити», — втішав мене, впіймавши мій погляд, запитально спрямований на прикриті простирадлом нерухомі ноги), на вигляд, справді, років 40–45 — такий вік був «виписаний» і на його фізичному образі, а головне, відповідав його морально-психологічному самопочуттю. Мало хто знав, що в останні рік-півтори Юрко кілька разів перебував у лікарні на обстеженні, в нього страшенно боліла спина, бо чорна біда-пухлина роз'їдала хребці.

Не говорив про те, що збирався раніше, з весни, побувати на Форумі видавців у Львові — мав намір презентувати повний, з дописаною частиною роман «Озерний вітер». Перша частина, ним жанрово означена як повість, була видрукована ще в 1998 році, згодом, у 2002 році, Юрко Покальчук опублікував у Івано-Франківську цю казково-романтичну історію і подарував мені її примірник із таким привітанням: «Миколі Жулинському — з волинським теплом! Наш край — наша душа! Будьмо! Ю.Покальчук. 8.02.2003 р. Київ».

Іншим, опечалено гострішим внутрішнім зором я вживався у прадавній, ще дохристиянський світ волинського Полісся із міфологічними образами, який відтворила уява і фантазія волинянина Юрка Покальчука, і винувато жалкував, що в першопрочитанні «Озерного вітру» я був поспішним, не співпереживаючим. Чому — не можу вже зараз згадати і пояснити собі, але друге, після смерті творця «Озерного вітру», прочитання відкрило ту грань його таланту, яку за життя Юрка не бачили, належно не оцінили. Здавалося, наче якийсь чарівний, романтичний вітер підняв цього письменника — суворого, безжального до жорсткої прози життя і всього того, що «на споді», що приховане за лицемірним флером пуританської моралі, над узвичаєним плином подій і переживань та виніс на хвилях уяви і фантазії поза межі реальної дійсності. Юрко Покальчук натхненно порозкошував уявою у прадавньому світі своїх предків, які вірили у бога неба Сварога, у його сина Даждьбога, в грізного Перуна, в Велеса — бога багатства і худоби, у Мокошу — богиню долі, матір врожаю, опікунку дощу, пологів і пряхі. Письменник дотворює цей волинський пантеон богів, придумує нових лісових духів, лісових і озерних демонів і змієлюдів, перевертнів і людозмій, доповнює систему вірувань, звичаїв, обрядів полішуків, серед яких виростає красивий хлопчик Волин. Вічно юна царівна О, Володарка Озера, усього Озерного краю, залюбилася, зачарувалася красою юного Волина і вирішила привести його у свій безмежний і вічний світ, який існує наче поза часом і поза простором і в якому «переплітаються і схрещуються долі богів і людей, демонів і духів, звірів і птахів, природних з'яв і їхніх володарів». Цей світ існує поряд із звичайним світом, живе всередині, в глибинах світу земного, і в цьому вічному світі час багатомірний і спрямований у нескінченність. Отже Волинові судилося жити з волі закоханої в нього Царівни О жити в позачасі, стати часткою вічного життя, часткою природи, спізнаючи кожної весни кожного разу вперше шал і пристрасть кохання, таїну тіла і принади пестошів, глибини, провалля і злети любовного божевілля з вічно юною Царівною О.

Вічний підліток Волин, у якому зупинився Час, цей наймолодший, найкрасивіший і найспритніший із демонів потрапляє у міжсвіті — змушений розриватися між світом звичайних людей і світом лісового люду — світом Лісу й Озера, які й вибрали його, ще зовсім юного сина звичайних людей, дитвака Волина Княжичем Озера. Йому не можна вже повертатися у людський світ, адже друг Перелесник його попереджав: «Люди приносять біду, кохання спалює. Ти йдеш у небезпеку». Завдяки кохання до земної дівчини Леї Волин віродив свою пам'ять, але світ Лісу і Озера зненавидів його за це відчуження і повернення до людського життя і приймати назад не хоче.

Та озерний демон Волин, Княжич Озера вирішує кинути виклик звичному, одноманітному існуванню та рутинному плинові часу і ствердити власну волю, здійснити власний вибір у своєму бутті та коханні. Йому необхідно побачити Світло. Волин прямує у бік Лісу, продирається крізь його хащі, борючись із драконами, демонами, людозвірами, вовкулаками. Ліс не приймає вже того, з кого світитиметься людське почуття. Але Волина манить Світло над кущем папороті, чудодійна квітка якої подарує йому прощення і свободу. Йде він у повній темряві князівством Ночі — володінням Морока, переборюючи чари Злена і його війська Зла, підступні зловчинки слуг Переплута — Водяного Царя, найстаршого з усіх озерних і річних демонів. Йде, щоб зірвати квітку папороті, яка додасть йому міцї й сили, чудодійних спроможностей, а головне, зробить його абсолютно вільним.

Поривання Волина спізнати правду почуттів, природну правду земного буття, усі виміри людського життя — все це, звісно, від творця цього міфопоетичного образу, якого Юрко Покальчук перетворив у фіналі роману із Княжича Озера у володаря Озерного Волинського Краю, але вільного, назавжди вільного Озерного Вітру.

Так і Юрко, як і його герой Волин, нестримно і жадібно прагнув найбільших випробувань, ризиків і

зваб природного життя, кидав виклик одноманітності, звичності, усталеності, рутинному плинові часу, намагався пройти найінтимнішими лабіринтами еротичних спокус. Якась потужна сила несла його невідомо куди і невідомо чому і він радо, навіть щасливо підкорявся цій силі, бо вірив, що це його доля і не слід їй противитися. Хоча це було небезпечно, але він відчайдушно пірнав у цей бурхливий, нестримний потік пригод і ризиків і тому здавалося, що якась шалена жага випробувань долі виносить його у висоти надреальності і він вільно, щасливо ширяє на крилах свободи.

«Що завгодно я можу витримати, але не брак свободи», — признавався Юрко в оповіданні «Паморочливий запах джунглів».

*Краще бути Дон-Кіхотом у Ламанчу,
Дульсінею десь шукати в позахмарах,
Краще бути безнадійним в ідеалі,
Аніж скніти у буденних злих примарах.*

Бо вірив у безумство нездійснених надій і у мить як вічність.

Поривання до свободи в усіх її — фізичних і духовних — вимірах було визначальною суттю, домінантною ідеєю його творчості й життя. Юрко задихався в цьому регламентованому, ідеологічно вивіреному цілیم комплексом заборон, застережень і умовностей страшному советському устрої, він не хотів, не міг бути маленьким гвинтиком у руках якогось там можновладця, чиновника, урядовця, який вирішуватиме, чи пускати його, письменника, перекладача, літературознавця-дослідника літератури США, країн Латинської Америки, за кордон. А Юрко поривався туди, в будь-яку країну, тільки б за межі цього грандіозного концтабору під назвою СРСР. Ба він хотів «жити як дихати», вибирав життя: «Я хотів жити на повну силу в кожному відтинку свого життя». Бо тільки за кордоном цей авантюрний, завжди схильний до пригод, ризиків і навіть смертельних небезпек сповідник життя «на лезі і на вістрі» почував себе вільним. Саме там, де все, що його вабило, не було під забороною, міг він знайти всі види гріха, всі недозволені в СРСР овочі на всі смаки. Йому здавалось, ні удавалось! розширяти час завдяки вживанню, поринанню у цей екзотичний, кольоровий, сумбурно мерехтливий світ Індонезії, Нікарагуа, Бразилії, Перу... Кожна нова сексуальна пригода, кожен новий ризик із загрозою життя, кожен новий вихід за грань задля кайфу від небезпеки був для Юрка передусім відкриттям себе, виходом у якийсь новий вимір людського в людині, перехід начебто у паралельний світ. Йому страшенно подобалося долати межі відомого, «існувати всупереч страхом перед смертю», переживати особливе піднесення в ситуації смертельної небезпеки, як це було з ним в Нікарагуа, коли відбулася за наполяганням Юрка поїздка в гори, в ту частину країни, яку контролювали загони контраст («Смак гріха»).

Юрко почував себе щасливим і тоді, коли в складі революційного військового підрозділу долав важкий тижневий перехід через джунглі й радів із того, що він — боєць революції, хоча бачив, як гинула, згвалтована советами, ними ж інспірована і підтримувана нікарагуанська революція. Міг загинути, але над цим не замислювався, не брав у голову страх смерті. Можливо тому, що його вже двічі було поховано. Вперше у 28 років, коли під час відпочинку в Абхазії він потрапив із нирками в лікарню. В одній із ним палаті був хворий на прізвище Покалюк. Той помирає, а друзям Юрка повідомляють, що пішов із життя не Покалюк, а Покальчук.

І була друга вістка про смерть Пако. Загинув в автокатастрофі в Карпатах хтось із схожим на Юркове прізвищем. І розлетілося Україною повідомлення про загибель Юрка Покальчука.

Та чи не найбільше вабив Юрка Покальчука запах сексуального гріха, коли він, радянський письменник, тасмно, криючись від працівників радянського посольства, ночами пробирався до борделів, щоб спізнати вповні смак гріха, досягнути в химерний, збочений спосіб бажаної волі. Бо вважав, що тільки дві речі здатні, як це сповідував його улюблений письменник Анрі Мальро, винести людину до найвищої точки свого життя. Це — «секс і смерть, небуття».

Те, що Юрій Покальчук так натуралістично визивно, безсоромно, з епатажною агресивністю стилу описував власні еротичні пригоди, стихійну сексуальність своїх партнерів, свідчить передусім про нестримне бажання письменника звільнитися від советських заборон і пересторог, бунтівливо вибухнути проти абсурду радянського способу життя, пережити кайф від притлумленої сексуальної енергії, інстинктів.

«Я жив у країні, де постійно наражався на небезпеку бути репресованим, упослідженим у тій чи іншій формі, — признавався Юрко у книзі «Паморочливий запах джунглів», — приниженим державою і можновладцями, хоч би й тільки за те, що я народився і виріс у Західній Україні і не вступив до їхньої сраної партії ніколи».

Не тільки він пам'ятав — пам'ятали й ті, хто відслідковував майже кожен крок цього обдарованого

фахівця із зарубіжних літератур, знавця багатьох мов, що його батько був аспірантом репресованого Миколи Зерова, старостою Гуртка Культури Українського Слова, і що він відсидів три роки в Лук'янівській тюрмі. Можливо здогадувалися кадебісти або передбачали, що цей ленінградський студент-індолог, який мав поїхати до Індії на практику, намагатиметься переграти владу, добитися свого — вихопитися за межі радянського абсурду і досягти іншого виміру бажань і почуттів.

Одним із таких вимірів досягнення повної особистої свободи для Юрка Покальчука стала еротика як особливий інструмент самоствердження. Еротика звільняла його від контролю над собою, наділяла його непогамовним владолюбством — «не над іншими, а над своїм життям і довкіллям, як свого роду захист від світу».

Стихійне сексуальне розкрилля жадань та інстинктів викликало в його уяві щось схоже на позасвітній політ душі й тіла. Та це спонтанне, нічим не обмежене вивільнення сексуальної енергії наближало, так здавалось письменникові, до надреального почування свободи самовираження, до емоційно бурхливого вибуху творчої енергії, до містичного переживання ілюзії лету уяви і фантазії. Про цей політ «у нікуди, в Надреальність, в неіснування», політ митця у вічність завдяки випаданню в момент творчого самозабуття із реальності, із світу конкретного, звичного Юрко Покальчук виповість у повісті «Обереги ключа».

Тридцятилітній художній редактор, залюблений у музику, спраглий до подорожей Орест випадково потрапляє до Парижу, оселяється в будинку великого знавця сучасного мистецтва, старого художника пана Ярослава — Славка Андрійчука. В художній майстерні пана Ярослава Ореста вразила картина цього художника під назвою «Політ». «Було щось воістину неземне у тих спонтанних ударах мастехіном, які зібралися в таку дивовижну, неймовірну конструкцію ажурного золотого світла, що ніби пливло у мерехтливо-тінистих об'ємах фіалкових глибин». Це робота старого майстра, виконана у розкішно-фіалкових тонах, яка викликала в уяві Ореста щось «невизначно схоже на позасвітній лет душі», спонукала його до малювання. І головне, завдяки малюванню Орест відкрив у собі дар долати межі реальності, виходити у простір Надреальності, про який часто згадував пан Ярослав, переживати солодке відчуття повної свободи, а отже, завдяки творчості віднайти шлях до себе справжнього — відкрити код до своєї душі, до свого власного світу. А можливо й безсмертя. «Безсмертя — це неіснування, це завжди, а завжди — це ніколи», — це проста і чиста правда прийшла до Ореста, тому він повинен намалювати політ у справжню надреальність, у потойбіччя, у небуття...

Юрко Покальчук і в особистому житті, і в творчості повсякчасно поривався вийти із замкнутого кола, «із кільцевої окружної дороги» і вийти до життєвої перемоги. А це означало для нього досягти перемоги над самим собою. Признавався:

*«Я йшов до себе довгою непрямою, окружною дорогою.
Але я прийшов.
Я бачу світло!»*

* *
*

Чорний щем за Юрком Покальчуком пересікають сполохи білого світла — спогади (вже спогади?) про його дивовижну залюбленість у Слово. Слово було кольором його буття. Буття як щоденного творчого переживання слова.

*За чорно-білим днем
Колір мого буття
За чорно-чорним днем
Каяття
(«Знайди себе»).*

Чорний четвер четвертого вересня, коли я відвідав Юрка в лікарні із художником-кольорописцем Стефаном-Арпадом Мадяром, був для мене чорно-білим днем каяття. Я дивився на мого друга, зосередженого в пошуках у комп'ютері есею «За гранями слова», дивувався його мужності духу і відчував невимовну вину за те, що так рідко з ним зустрічався, що не часто ділився своїми враженнями від його нових книг, його поезій, пісень... А Юрко наче утверджував своє духовне кредо:

*Під ворохобний щем
Не опускай рук.*

Нарешті він знайшов цей текст і я прямо з комп'ютера почав його вголос читати. Читав і не міг уявити, не міг повірити, що письменник на порозі свого небуття написав цей есей, дивовижно точний у

сприйнятті творчого проекту Стефана Мадяра, який полягає у відкритті України через поетичне світобачення — відкриття в кольорах, у барвах, затаєних в образах, в художніх текстах.

Це була перша редакція есею «За гранями слова», бо я бачив, що Юрко Покальчук поривався щось уточнити, чіткіше сформулювати. То ж під цим його текстом стоїть дата останньої редакції: «9 вересня 2008 р.» Його не стало на цьому чорно-білому світі в ніч із 10 на 11 вересня.

А я тепер гадаю, коли Юрко написав цей тривожно передчувальний вірш.

*Гасне мовчки моє сонце, вже горить йому недовго
Повертається на вечір, довгий день мина!
А довга дорога, довга — ген від пічки до порога,
А надворі вже тепло минуло і прийшла зима.*

... Я дивився на усміхненого Юрка, який смакував портвейном 1951 року — дорогим колекційним вином, що його приніс Стефан Мадяр, і радів із того, що в такому критичному для власного життя стані він цим есеєм так щиро порадив за творчий успіх нашого угорця-українця. «Це дивовижне відчуття — раптом бачити цілу Україну в кольорах...» — повторив Юрко свої слова із есею «За гранями слова». І справді, треба ж так подивитися на творчість Шевченка, Стефаника, Симоненка, Миколи Вінграновського, Василя Стуса, Ліни Костенко, щоб тобі відкрилася так кольорова гама, в якій затаєна велика таємниця поетичної душі та кольоросимволіка усієї української землі. Юрко Покальчук відчував і переживав цю магію кольорового «очуднення» слова, тому він так натхненно сприйняв творчий проект Стефана Мадяра: витворити кольоростичну карту України. Уявляю, яке буйство кольорів, барв, відтінків заграє на цій карті, які настрої і почуття охоплять кожного, хто роздивлятиме цю незбагненну гру кольорової енергії української землі та української нації. На жаль, цієї кольоростичної панорами України вже не побачить Юрко Покальчук. А він так чутливо сприймав кольори і звуки рідного краю і рідного слова.

*Знову осінь. Отямлення з літа спокійно-журливе.
Жовте листя в садах, і різкішає вітер,
Наче сумніви наші, наче хвиля морського відливу,
Важко пада на землю охололе сонячне світло.*

Юрко до останніх свідомих годин життя творив. І цей есей «За гранями слова» був його останнім завершеним творчим актом: гірко про це говорити, боляче згадувати, але ми безсилі перед Долею. Юрко це усвідомлював. Тому й заповідав:

І коли хтось відходить, прощай йому, не марнуючи слів.

СПИСОК АВТОРІВ

Бірюліна Олена, завідувач Музею історії Луцького братства, відділу Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк

Боболович Павел, журналіст Radio Wnet, м. Люблін

Бондаренко Геннадій, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, голова Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, м. Луцьк

Бондарчук Андрій, письменник, краєзнавець, голова Волинського крайового братства св. ап. Андрія Первозваного (Луцьке Хрестовоздвиженське), м. Луцьк

Боярчук Андрій, молодший науковий співробітник Музею історії Луцького братства, відділу Волинського краєзнавчого музею, аспірант Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк

Бубало Сергій, краєзнавець, м. Луцьк

Бучак Володимир, краєзнавець, с. Бубнів Володимир-Волинського р-ну

Велінець Юрій, студент V курсу історичного факультету Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки, м. Луцьк

Верба Тарас, магістр історії, молодший науковий співробітник відділу давньої історії Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк

Власюк Юлія, магістрантка історичного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк

Войтюк Олексій, науковий співробітник Рівненського обласного краєзнавчого музею, м. Рівне

Галан Ольга, викладач кафедри суспільних дисциплін Луцький педагогічний коледж, м. Луцьк

Гатальська Наталія, провідний науковий співробітник Затурцівського меморіального музею В'ячеслава Липинського, відділу Волинського краєзнавчого музею, с. Затурці Локачинського району

Гулько Геннадій, краєзнавець, м. Луцьк

Дем'янюк Олександр, доктор історичних наук, професор кафедри документознавства та інформаційної діяльності Луцького інституту розвитку людини Університету «Україна», м. Луцьк

Денисюк Василь, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри археології, давньої і середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк

Дмитренко Алла, кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк

Жулинський Микола, доктор філологічних наук, професор, академік НАН України, директор Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАНУ, член Національної спілки письменників України, м. Київ

Забедюк Олександр, краєзнавець, смт. Стара Виживка

Захарченко Роман, аспірант Інституту української археографії та джерелознавства НАНУ, м. Київ

Златогорський Олексій, старший викладач кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк

Климчук Андрій, краєзнавець, журналіст, редактор інтернет-порталу «Віртуальна Польща», м. Рівне

Коць Любов, начальник відділу інформації та використання документів НАФ державного архіву Волинської області, м. Луцьк

Кратік Олександр, випускник історичного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, спеціальність «Музейна справа та охорона пам'яток історії та культури», с. Тоболи Камінь-Каширського району

Кричевський Олександр, краєзнавець, м. Луцьк

Кушнір Віталій, завідувач Затурцівського меморіального музею В'ячеслава Липинського, відділу Волинського краєзнавчого музею, с. Затурці Локачинського району

Кучинко Зоряна, завідувач музею археології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк

Кучинко Михайло, доктор історичних наук, професор кафедри археології, давньої і середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк

Левенець Олександр, студент V курсу історичного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк

Локайчук Світлана, кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії та культури української мови Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк

Мазурик Юрій, головний спеціаліст відділу охорони культурної спадщини управління культури Луцької міської ради, м. Луцьк

Маркус Ігор, старший науковий співробітник відділу охорони пам'яток історії та культури Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк

Матейчук Олександр, науковий співробітник відділу фондів Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк

Михалевич Микола, директор Кортеліського історичного музею, с. Кортеліси, Ратнівського району

Надольська Валентина, кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк

Остапук Олександр, директор Любомльського краєзнавчого музею, м. Любомль

Охріменко Григорій, кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, давньої та середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, провідний науковий співробітник Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк

Пасюк Ігор, завідувач Волинського регіонального музею українського війська та військової техніки, філії Національного військово-історичного музею, м. Луцьк

Петрунін Олексій, магістр культурології, науковий співробітник Володимир-Волинського історичного музею, м. Володимир-Волинський

Рудянин Іван, кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, давньої та середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк

Садовник Тамара, провідний науковий співробітник відділу давньої історії Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк

Скляренко Наталія, кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри дизайну Луцького національного технічного університету, м. Луцьк

Стасюк Володимир, краєзнавець, смт. Стара Виживка

Стременюк Тетяна, студентка історичного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк

Теліженко Сергій, кандидат історичних наук, Інститут археології Національної академії наук України, м. Київ

Федірко Ян, історик, представник Фондації Незалежності, м. Люблін

Фініковський Юрій, науковий співробітник Любомльського краєзнавчого музею, м. Любомль

Якименко Микола, краєзнавець, власний кореспондент газети Верховної Ради України «Голос України» у Волинській області, м. Луцьк

Яніш Євгенія, Інститут зоології ім. І. І. Шмальгаузена Національної академії наук України, м. Київ

Янович Богдан, науковий співробітник Володимир-Волинського історичного музею, м. Володимир-Волинський

Яцечко-Блаженко Тетяна, старший викладач кафедри документознавства та музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк

ЗМІСТ

Розділ І. Некрополі Волині: дослідження та матеріали

Бондаренко Геннадій, кандидат історичних наук, м. Луцьк Некрополі Волинської області. Проект дослідження	3
Бучак Володимир, Охріменко Григорій, кандидат історичних наук, Скляренко Наталія, кандидат мистецтвознавства, м. Луцьк, Забедюк Олександр, Стасюк Володимир, смт. Стара Виживка Підкурганні поховання на Західній Волині	6
Кричевський Олександр, Охріменко Григорій, кандидат історичних наук, Скляренко Наталія, кандидат мистецтвознавства, Локайчук Світлана, кандидат філологічних наук, м. Луцьк Вивчення поховальних пам'яток культури кулястих амфор на Волині	12
Охріменко Григорій, кандидат історичних наук, Скляренко Наталія, кандидат мистецтвознавства, Маркус Ігор, Локайчук Світлана, кандидат філологічних наук, м. Луцьк Поховальні пам'ятки лужицької культури на Волині	23
Кучинко Михайло, доктор історичних наук, м. Луцьк Некрополі Волині і-хiii століть у світлі археології	29
Садовник Тамара, м. Луцьк Баївські могильники	33
Бірюліна Олена, Бондарчук Андрій, м. Луцьк Поховання на дитинці Луцького Хрестовоздвиженського братства – український некрополь пізньосередньовічного і ранньомодерного часу	34
Остапюк Олександр, м. Любомль Некрополі м. Любомль	47
Климчук Андрій, м. Рівне Некрополі родини Острозьких	54
Янович Богдан, м. Володимир-Волинський Втрачений некрополь. З історії іудейського цвинтаря у Володимирі-Волинському	58
Янович Богдан, Петрунін Олексій, м. Володимир-Волинський Католицькі поховання на Ладомирському кладовищі як цінне джерело вивчення історії польської громади Володимира-Волинського	60
Гулько Геннадій, м. Луцьк До проблеми упорядкування та збереження некрополів часів Першої та Другої світових воєн на Волині	67
Дмитренко Алла, кандидат історичних наук, м. Луцьк, Кратік Олександр, с. Тоболи Некрополі Першої світової війни на території Червищенського плацдарму як об'єкти культурної спадщини України	72

Верба Тарас, м. Луцьк

Археологічні дослідження полеглих у ході Першої світової війни в с. Костюхівка в 2015 р. 77

Мазурик Юрій, м. Луцьк

Військове кладовище часів Першої світової війни на території
Тоболівської сільської ради Камінь-Каширського району, урочище «Дубенський Бір» 84

Климчук Андрій, м. Рівне

Матеріали з воєнної некрополістики в Державному архіві Рівненської області 96

Кушнір Віталій, Гатальська Наталя, с. Затурці

Тут похований Кант української політичної думки 97

Михалевич Микола, с. Кортеліси

Кортеліський Меморіальний комплекс жертвам фашизму 100

Якименко Микола, м. Луцьк

Мертві вірять у мудрість живих. Про зниклі, закриті та діючі кладовища
Луцька і наше ставлення до них 104

Надольська Валентина, кандидат історичних наук, м. Луцьк

Меморіалізація місць масових поховань євреїв Волині періоду Другої світової війни 108

Пасюк Ігор, м. Луцьк

Афганістан. Волинський рахунок 112

Дем'янюк Олександр, доктор історичних наук, м. Луцьк

Кроки громадськості Волині по увічненню пам'яті волинян, які загинули на
Сході України у 2014 році 115

Яцечко-Блаженко Тетяна, Рудянин Іван, м. Луцьк

Зарубіжний досвід вивчення та збереження некрополів 121

Федірко Ян, Боболович Павел, м. Люблін

Що ще скриває городище у Володимирі-Волинському? 122

Златогорський Олексій, Верба Тарас, м. Луцьк

Пошуково-ексгумаційні роботи на території Радошинської сільської ради 2014 року 129

Златогорський Олексій, м. Луцьк

Дослідження поховань польських прикордонників на Волині у 2014 році 130

Коць Любов, м. Луцьк

Луцький міський відділ комунального господарства, як джерельна база
державного архіву Волинської області у вивченні некрополів м. Луцька 134

Розділ II. Загальні питання історичного краєзнавства та краєзнавчої освіти

Боярчук Андрій, м. Луцьк

Діяльність Луцького Хрестовоздвиженського братства у 90-х рр. XIX – поч. XX ст. 155

Бубало Сергій, Охріменко Григорій, кандидат історичних наук, Скляренко Наталія, кандидат мистецтвознавства, Локайчук Світлана, кандидат філологічних наук, Войтюк Олексій, м. Рівне Унікальний скарб бабинської (?) культури з Млинівщини (попередня інформація)	160
Велінець Юрій, м. Луцьк Повсякденна їжа мешканців Камінь-Каширщини (за матеріалами історико-краєзнавчої практики липень 2014 р.)	167
Власюк Юлія, м. Луцьк Чеська община на Волині: господарство, побут, релігія, освіта та культура (на матеріалах села Купичів Турійського району)	170
Галан Ольга, м. Луцьк «Волинська Масада» – повстання в робітничому гетто	172
Денисюк Василь, кандидат історичних наук, м. Луцьк Розвиток медичної інфраструктури в Луцьку в 1914–1920 рр.	175
Климчук Андрій, м. Рівне Чеський рід Панеків в м. Рівному	178
Кучинко Зоряна, м. Луцьк Історія створення та основні етапи розвитку Музею археології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки	180
Левенець Олександр, м. Луцьк Народна медицина поліщуків (за матеріалами Камінь-Каширщини)	185
Надольська Валентина, кандидат історичних наук, м. Луцьк Чеська колонізація другої половини хіх ст. в урядовій політиці Російської імперії	188
Остапюк Олександр, м. Любомль, Захарченко Роман, м. Київ З історії с. Яревище Старовижівського району	192
Охріменко Григорій, кандидат історичних наук, Маркус Ігор, Стременюк Тетяна, Матейчук Олександр, м. Луцьк Археологічні пам'ятки Турійського району Волинської області	196
Охріменко Григорій, кандидат історичних наук, Бубало Сергій, Скляренко Наталія, кандидат мистецтвознавства, Локайчук Світлана, кандидат філологічних наук, м. Луцьк Культура Ноуа на південній Волині	201
Пасюк Ігор, м. Луцьк Чеські партизани	207
Теліженко Сергій, Яніш Євгенія, м. Київ До специфіки господарської діяльності населення КЛСК північно-західної України (за матеріалами багатощарового об'єкту КЛСК Ратнів-II)	212
Фініковський Юрій, м. Любомль Історико-краєзнавчі та археологічні дослідження на Любомльщині (в середині – другій половині ХХ ст.)	219

Дмитренко Алла, кандидат історичних наук, м. Луцьк

Стрітенська свічка як оберіг від грози у світоглядних традиціях українців Волині

(за польовими матеріалами) 228

Розділ III. Пам'ять

Жулинський Микола, доктор філологічних наук, м. Київ

«...Час поламався на твоєму березі». Сумуючи за Юрком Покальчуком 235

Управління культури Волинської обласної державної адміністрації
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
Центр дослідів Волині при СНУ
Волинський краєзнавчий музей
Державний архів Волинської області
Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України

Наукове видання

Минуле і сучасне Волині та Полісся. Некрополі краю

*Матеріали LVI Волинської обласної
наукової історико-краєзнавчої конференції,
25 листопада 2015 року, м. Луцьк*

Науковий збірник

Випуск 56

Друкується в авторській редакції.

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, власних імен,
географічних назв та інших відомостей несуть автори публікацій.

Виготовлення оригінал-макету – Олександр Трофімук.

Здано на виробництво 10.11.2015 р. Підписано до друку 21.11.2015 р.
Формат 60х68 1/8. Гарнітура Times.
Папір друкарський. Офсетний друк. Ум. друк. арк. 28,94. Обл.-вид. арк. 28,9.
Накладом 300 прим. Вид. № 236.
Ціна вільна. Замовне.

Виготовлювач – Вежа-Друк (43000, м. Луцьк, вул. Бойка, 1).
Свідоцтво Державного комітету телебачення та радіомовлення України
ДК № 4039 від 30.08.2013 р.

М 62 Минуле і сучасне Волині та Полісся. Некрополі краю. Науковий збірник. Випуск 56. Матеріали LVI Волинської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції, 25 листопада 2015 року, м. Луцьк. Упоряд. Г. Бондаренко, А. Силюк. – Луцьк, 2015. – 250 с., іл.

У науковому збірнику вміщено статті та повідомлення учасників LVI Волинської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції, яка відбулася в м. Луцьку 25 листопада 2015 р. Дослідження присвячені історії та сучасному стану некрополів волинського краю. В окремий розділ виділено статті та повідомлення із загальних питань історичного краєзнавства та краєзнавчої освіти.

Розраховане на науковців, краєзнавців, музейних і освітніх працівників та широке коло шанувальників минувшини.

УДК [93 + 02] (477.82) 08

ББК 63.3(4 УКР – 4 ВОЛ) я 43+78.33